

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫ

КААДА-САЛТ, ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

20-ТОМ

Академик **Абдылдажан Акматалиевдин**
жалпы редакциясы астында

Түзгөндөр:

Абдылдажан Акматалиев, Нурзина Ыйсаева

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2016

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5
К 12

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Р е д к е н е ш:

<i>Àèì àòàèèää Ä.Ä.</i>	<i>Ì óñäää Ñ.Æ.</i>
<i>Àèääçèää Ñ.</i>	<i>ÑääÜèíà Ö.</i>
<i>Æèèí àèíää Ä.Æ.</i>	<i>Öíèòíí àèèää Ê.Ö.</i>
<i>Ì àðàçÜèíà Ö.</i>	<i>Ýðèäääää Ä.Ý.</i>

Р е ц е н з е н т т е р: *Кадырманбетова А.* – филология илимдеринин доктору, доцент
Муратов А. – филология илимдеринин доктору, доцент

К 12 Каада-салттар, ырым-жырымдар. 20-том.
/ Баш сөзүн жазган Н.Бүйсаева. Түз.: А.Акматалиев, Н.Бүйсаева. – Б.: «Принт-экспресс», 2016. – 558 б. («Эл адабияты» сериясы)

ISBN 978-9967-12-588-9

Бул китепке кыргыз баласын жарык дүйнөгө келгенден баштап өмүрүнүн акырына чейин коштоп жүргөн каада-салттар, ырым-жырымдар, ишенимдер киргизилди. Китептен окурмандар улуттун дүйнө таанымы, түшүнүктөрү, каада-салттары, ырым-жырымдары, ар кандай ишенимдери, жалпы эле кыргыз элинин маданияты тууралуу кабар алат. Бул сунуш кылынган материалдар бүгүнкү күндө актуалдуу проблемалардан. Китеп жалпы окурмандарга, илимпоздорго сунушталат.

К 4702300100-16

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5

ISBN 978-9967-12-588-9

© КРУИА, 2016
© «Принт-экспресс», 2016

БАШ СӨЗ

Кыргыз элинин каада-салттары, үрп-адат, ырым-жырымдары, ишенимдери кылымдан кылымга, укумдан тукумга уланып, сакталып келе жаткан улуттук маданияттын бир бөлүгү. Ата-бабалардан калган улуттук каада-салттардын таанып билүүчүлүк гана эмес тарбиялык мааниси да өтө зор.

Адам баласын жарык дүйнөгө келгенден баштап, өмүрүнүн акырына чейин түрдүү салт-санаалар, ырым-жырымдар коштоп жүрөт. Адам үчүн таанып билүүчүлүк, таалим-тарбиялык мааниге ээ каада-салттар элдин, улуттун, дегеле адам баласынын көп жылдык тарых-тажрыйбасынын негизинде калыптанат. Күнүмдүк жашоо-тиричиликте колдонулган элдик каада-салттар элдин оозеки чыгармачылыгында, акындар поэзиясында, профессионалдык адабиятында кеңири көркөм сүрөттөлгөн.

Бешиктеги бала тарбиясынан баштап, адамгерчиликыйман тарбиясы, баатырдык, патриоттуулук тарбиясы, эмгек тарбиясы, сулуулук-сымбат тарбиясы, дене тарбиясы, экологиялык тарбия ж.б. баары ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгү болгон каада-салтында камтылган. Ал эми бул түшүнүктөр ар бир адамды улуттук рухта, патриоттук сезимде тарбиялоого, даңктуу ата-бабаларынан калган элдик каада-салттарын сактоого, аларды жайылтууга үндөйт.

Бала тарбиялоого кыргыздар өзгөчө көңүл бөлүшкөн. Үй-бүлө күткөндөн кийин ар бир адамдын алдындагы негизги милдети өзүнөн кийин туяк калтырып, тукумун улоо, татыктуу тарбия берүү. Кыргыздарда баланы жашынан ата-энеге күйүмдүү, бир тууганга кайрымдуу, эл

пек, сылык, боорукер, чыйрак, эрки күчтүү, акылдуу, патриот, жоомарт, жоопкерчиликтүү тарбиялоого умтулуккан. Эзелтеден элибизде балага байланыштуу мыкты ырлар, поэмалар, макал-лакаптар, түрдүү ырым-жырымдар, каада-салттар сакталып келет. Фольклордо балага арналган бешик ырлары кеңири кездешет. Анда эненин балага болгон чексиз сүйүүсү, мээрими, ак тилеги, келечекке болгон үмүт-максаттары камтылган. Балдар фольклорундагы эң көп кездешкен бешик ырлары жаңы төрөлгөн наристени бешикке салып терметүүдө ырдалган. Алгач нарктуу, барктуу, элине кадырлуу, көп бала төрөгөн байбичелер ырымдап баланы бешикке салган. Бешик тою өткөрүлүп, ага жакын ага-туугандары, тайке-жээндери чакырылып, жалпы батасын беришкен. Балага арналган ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр арбын, алсак балага кырк күн болгондо «кыркын чыгаруу», «бешикке салуу», бир жашка чыкканда «тушоо кесүү», 3-5-жашка келгенде «сүннөт тою», андан кийин эрезеге жетсе «үйлөнүү тою» белгиленет. Элибизде бул каада-салттар ирээти менен ичинен айырмаланган ырым-жырымдары менен ишке ашырылат. Ар бир кубанычтуу той албетте, баланын кең келечегине, жакшы адам болуп өсүшүнө тилек айтып, «бата берүү» менен коштолот.

Адам баласы жарык дүйнөгө келгенден баштап, өмүр жолунда жашоо шартына, диндик ишенимдерине, территориялык жактан айырмачылыктарына, дүйнөгө болгон көз карашына, ой жүгүртүүсүнө карабастан, эрезеге жетип үй-бүлө курууга кадам таштайт. Бул жашоонун мыйзамы, тукумунун уланышы. Ошондуктан өмүр жолундагы үйлөнүү, үй-бүлө куруу салтына ар бир улут өзгөчө маани берет.

«Турмуштун башатын жалпы адамзат үчүн мыйзамдуу көрүнүш болгон кыз, жигиттин баш кошуусу түзүп, өз аймагында коомдук-социалдык, турмуштук-этнографиялык мамилелерди камтып, юридикалык гана эмес, магиялык касиетке да ээ», – деп жазат Б. Кебекова [Кебекова Б. Каада-салт ырлары. – Бишкек, 2001, 11-б.]. Ал эми окумуштуу А.Акматалиев: «Үйлөнүү үлпөтү – бул

адам баласынын келечегинин эң негиздүү башаты жана муундарды тарбиялоонун булагы. Үйлөнүү үлпөтү – бул ата-бабадан келе жаткан жакшынакай салттын жыйындысы. Үйлөнүү үлпөтү – бул кары-жашы дебей, замандаштардын бардыгынын жан дүйнөсүнүн майрамы, салтанаты, көңүл куштарлыгы, бейтааныш, тааныш адамдардын бири-бирине шоола чачуулары, ак тилектери, каалоолору, ниеттери. Үйлөнүү үлпөтү – бул наристенин жарык дүйнөгө келгенинен бой жеткенге чейинки даярдык, бул эки жаштын оттуу коломтосу, эки тараптын түбөлүк кол кармашуулары» – дейт. [Акматалиев А. Тандалмалар. 3-том. – Б., 2002. – 243-б.] Үйлөнүү үлпөтү ар бир элде өзгөчө мааниге ээ болуп, ата-эненин, жакындардын милдетине айланган көп кырдуу ырым-жырым, үрп-адат менен коштолуп, өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөрүлөт.

«Кыргыз элинде да үйлөнүү үлпөтү Орто Азиядагы элдер менен жалпылыкта мазмуну бирдей, бирок аталышында айрым өзгөчөлүктөр менен төмөнкү этаптардан турат.

1. Кудалашуу (бел куда, бешик куда, кыз тандоо, жуучу жиберүү, кеңешме, сөйкө салуу, калың төлөө, кошумча, кийит кийгизүү ж.б.).

2. Күйөөлөө (жар көрүшүү, токмок салуу ж.б.).

3. Кыз тою (кыз оюн, төшөк талашуу, өпкө чабуу, такыя салуу, кыз кыңшылатуу, көрүшүү ж.б.).

4. Келин тою (бет ачар, нике, отко киргизүү, энчи ж.б.).»

Көчмөн турмушта өмүр сүргөн кыргыздардын жашоосу ар кандай ырым-жырымдар, ишенимдер, түшүнүктөр менен коштолгон. Бул салт-санаалардын, ырым-жырымдардын системасы үй-бүлөнүн күнүмдүк тиричилигин ирээтке салып, балдарды тарбиялоодо туура багыт берип, адамдардын арасындагы ички мамилелерин, жаратылыш, курчап турган чөйрө менен мамилесин жөнгө салып турган. Бул салттык жөрөлгөлөр ар кандай элдик оозеки чыгармаларда, эпостордо, каада-салт ырларында, макал-лакаптарда, жомок, уламыштарда, улуттук оюндарда чагылдырылып, пайдаланылып муундан муунга өтүп келген.

Баланын төрөлүшү, үй-бүлөнүн жаралышы бул – жашоонун, турмуштун эстафетасы. Ал эми өмүр менен бирге өлүмдүн катарлаш жүрүшү бул – турмуштун философиясы. Адам баласынын өмүр жолундагы оор жоготуулар, жакын адамдарынан айрылуу жашоонун мыйзамченемдүү көрүнүшү. Өмүр суусу түгөнүп, жүрөгү сокпой калган адамды «көз жумду», «дүйнөдөн кайтты», «каза болду» деп өз ырым-жырымы менен узатуу – тирүүлөрдүн ыйык парзы.

Маркумду узатуу салты – бардык элдерде кездешип, ар кандай ырым-жырым, адаттар менен ишке ашырылат. Ал эми ошол каада-салттар ар бир элдин диндик ишенимдерине байланыштуу өз алдынчалыкка ээ.

Кыргыз элинде керээз айтуу өзгөчө мааниге ээ. Керээз – өлүм алдында жаткан адамдын жашап өткөн өмүр жолуна сарэсеп салып, мурунку, кийинки жашоосунун маңызы, мааниси жөнүндө тынчсызданып айткан акыркы сөзү. Керээз айтууга ар бир адам акылуу, ал эми аны аткаруу анын артында калган бала-бакырасынын, тууган-туушкандарынын милдети. Айтылган керээз оор жоготууга учурап мүңкүрөп отурган адамдардын жашоосуна кандайдыр бир жарык шоола чачып, үмүтүн жандырат. Коомдун жашоо-шартына байланыштуу керээз кээде жалпы журтка, урууга же болбосо жеке үй-бүлөгө багытталып айтылган. Көпчүлүгү өлгөн адамдын коомдогу ордуна жараша болгон. Айрым айтылган керээздер көркөм поэтикалык формага өтүп, эл арасына таралып кеткен. Керээз айтылгандан кийин өлүм алдында жаткан адам жеңилдене түшөт. Ар бир сөөк ээси өз дараметине жараша кара ашын өткөрүп, «үчүлүк», «жетилик» күндөрү куран окуткан. Аруу жууп, ак кепиндеп мусулманчылык парзынан кутулган. Жакын адамынан айрылган туугандар, жакындардын күйүтү күчтүү болуп, каралуу жесир, жетим калган кыз-келиндер жүрөгүндөгү кайгы-муңду, орду толгус жоготууну көөдөнүн тээп чыккан жоктоо, кошоктор менен берген. Маанисинде терең философиялык ойлор камтылган бул поэтикалык саптардын болушу мыйзамдуу көрүнүш. Көкүрөктөгү күйүттү жөн гана сөздөр менен эмес муңдуу үн кошулган ырлар менен берүү эл арасында кеңири тараган.

Каралуу жесирдин аза күтүүсү бир жылга, кээде андан да ашык мезгилге чейин созулган. Жесирдин карасын алуу төркүнү тарабынан ишке ашырылган. Берилген «аштан» кийин «аза күтүүгө» бир аз чек коюлган.

Каада-салттар алгач бүтүндөй эл тарабынан аткарылып, жалпы журтка тиешелүү болуп, ага коллективдүү түрдө көңүл бөлүнгөн болсо, кийинчерээк ал жеке үй-бүлөнүн айланасында топтоло баштаган. Натыйжада ар бир үй-бүлө өзүнүн бала-бакырасын, үй-бүлө мүчөлөрүн тарбиялоодо каада-салттарды өзүнүн турмушунун, жашиосунун мыйзамы, нормасы катары пайдаланып, чакан үй-бүлөнүн ынтымагын, биримдигин, адеп-ыйманын сактоого аракет кылган.

Коомдук аң-сезимдин өнүгүшү, цивилизациянын шары менен айрым салттык жөрөлгөлөр адамзаттын акылына сыйбай калышы мүмкүн. Бирок аларды такыр эле четке кагып салсак, өз каада-салтын чанган түркөй улутка айланмакпыз. Бүгүнкү күндө элдик каада-салттарды үйрөнүүдө тарыхый-этнографиялык, археологиялык, ал тургай элдик оозеки чыгармачылыктын, акындар поэзиясынын жана профессионал адабиятыбыздын мааниси чоң. Уюткулуу элибиздин аң-сезиминин түпкүрүндө орун алган, жашоо турмушубузда белгилүү мыйзам, норма катары кабыл алынган элдик каада-салттардын таалим-тарбиялык, философиялык мааниси терең.

Бул түзүлгөн «Эл адабияты» сериясынын дагы бир тому элдик каада-салттарды үйрөнүүгө, сактоого, жайылтууга өз элибиздин маданиятын, дүйнөтаанымын изилдөөгө өзүнчө булак катары кызмат кылмакчы.

Нурзина БИЙСАЕВА

Пайдаланылган адабияттар:

1. *Акматалиев А.* Үйлөнүү-үлпөт салты жана ыры. – Бишкек. – 2000. – 112 б.
2. *Акматалиев А.* Балдарга арналган салт жана ырым жырымдар. – Бишкек. – 2002. – 124 б.
3. *Акматалиев А.* Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Бишкек, 2000. – 348 б.
4. Каада-салттар. Ак баталар. «Эл адабияты» сериясы. / Түзгөн: А.Акматалиев ж.б. – Бишкек, 2003. – 400 б.
5. *Кебекова Б.* Кыргыз элинин каада-салт ырлары. – Бишкек, 2001. – 156 б.
6. Көч ырымдары. «Мал багуучуларга жардам катары салттуу билимдер» сериясы. – Бишкек, 2011. – 67 б.
7. Кыргыздын улуттук маданияты. // Түзгөн: К.Жусупов, Ж.Бакашева, К.Иманалиев, М.К.Өмүрбай уулу. – Бишкек, 2012. – 972 б.
8. *Муратов А.Ж.* Кыргыз эл педагогикасы: Элдик ишенимдер, тыйымдар жана табыркалар. – Б.: Айат, 2016. – 264 б.
9. *Бйсаева Н.* Каада-салт көркөм адабиятта. – Бишкек, 2004. – 130 б.

**КААДА-САЛТТАР,
ЫРЫМ-
ЖЫРЫМДАР**

БАЛАГА БАЙЛАНЫШТУУ КААДА-САЛТТАР, ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

Кыргыздарда бала деген – биринчи ырыскы, анан бакыт, кут. Ар бир адам түп атадан келаткан туякты күтүүнү, артына мураскер калтырууну, баланын убайын көрүп, тукуму уланып кетүүнү эңсешет. Жараткандан жалгыз тилек – балалуу болуу. Бала деп жашайт. Андан эч нерсе аянбайт.

Ал эми ар бир кыргыз баласынын парзы – эненин ак сүтүн актоо, ата милдетинен кутулуу. Бала жашынан ата-энеге кайрымдуу, улуулардын сөзүн угуп, илберинки аткарган, тил алчаак, сылык, боорукер, сарамжалдуу, табышкер, акпейил болсо, анда эненин ак сүтүн актаганы. Чыйрак, эрки күчтүү, тобокелчил, жоомарт, жолдошчул, акылдуу, патриот болсо, ата парзынан кутулган болот.

Бала төрөлгөндөн баштап, эрезеге жеткенге чейинки убакта ата-эненин түйшүгү тоодой. Бала улам чоңойгон сайын ага арналган далай элдик жосундар, салт, тойлорду көрөт, ырларды, алкоо, бата, тилек сөздөрүн айтат жана угат.

Байыртан эл ичинде балага байланыштуу чыгарылган сонун ырлар, поэмалар, макал-лакаптар, нускоо сөздөр, күүлөр, каада-салттар, жөрөлгөлөр сакталып келген

Кыргыздарда бала төрөлгөндө эле түрдүү ырымдарды колдонуп, эсен-аман катарга кошулушун тилек кылган. Ошол аруу тилектерин бата ырлары менен айткан.

БОЮНДА БАР ЗАЙЫП. Боюнда бар зайып күүгүмдө сууга барбаган, мүмкүнчүлүгү болсо түндө эшикке да чыкпаган. Бакшы, бүбүлөргө сыйынуу

иштерин колдонгон. Бакшы, бүбүлөргө ичин карма-
латып, толгоо ырымдарын колдонуп, түштөрүн жо-
рутуу менен азаптанып жүргөн. Боюна бала бүткө-
нүнө 3 ай болгондо кандайдыр бир тамакка куштар
болот, аны жесе талгак (жериги) басылган. Кайсы
бир зайыптар бөрү, кийиктердин эттерине талгак
болушкан, алсак, данктуу баатырлар жолборстун
жүрөгүнө талгак болгондон төрөлгөн деп элдеги ка-
рылар айтышат. Боюнда бар зайыптар ар кандай
коркунучтардан улам бүбү, бакшыларга көбүрөөк
кайрылып, түрдүү ырымдарды колдонушкан.

ТАЛГАК БОЛУУ. «Зайыпты – башынан, бала-
ны – жашынан» – дейт. Ичтен түйүлдүк пайда болоо-
ру менен эненин тамакка табити тартпай, анын
жытын искесе кускусу келет, көңүлү айныйт. Бул –
бойго бүтүү белгиси. 4-5 айлык болгондо, энеге ичте-
ги баланын кыймылдаганы билинет. Ошондо эне
тамактардын бирөөсүн ашкере көксөйт. Ошого той-
гусу келет, т. а. талгак болот. Улуу болумуштарда,
мисалы, «Манаста» Манастын энеси Чыйырды жол-
борстун жүрөгүнө, бүркүттүн жүрөгүнө талгак бол-
гону айтылат. Үй, жапайы жаныбарлардын ич этте-
рине, ойдо жок немелерине, кээлери бир жытка ж.б.
талгак болушат. Көпчүлүк зайыптар каадалуу ичи-
лип жүргөн тамак-ашка көңүлү тартпай турат. Де-
мек, ошол чакта сүйгөн тамагын сөзсүз жеп-ичиши
аркылуу ал талгагы канды, ичте бала ойдогудай асы-
рады болот.

Ит талгак – көрүнгөндү самай берүү. Демек, шар-
ты келсе, ошолорду орундатуу керек. Муну «ит тал-
гак» дейт. Айрымдар бир нече жолу витаминдүү
тамактарды күзөйт. «Эгер талгагы канбаса, бала-
нын бети-башы чункурайып калат» – деген ише-
ним да бар.

ТОЛГОО. Боюнда бар зайыптын айы, күнү же-
тип, толго кире баштаганда баканды түндүккө бек
тиреп коюп төрөчү зайып баканды бек кучактап
кармап, зайыптын арт жагынан отуруп бир кары-
луу киши кучактап бекем тартат, ал кишинин ар-

тынан дагы бир ошол сыяктуу карылуу киши биринин артынан бири отуруп күч менен тартышат. Кайсы бир зайыптардын эси оосо, «албарсты, кара басты» деп зайыпты камчыга алышат. Албарсты дегендин чоңдугу 5-6 жашар кыздай, ыраңы сары, чачы менен эмчеги жерге сүйрөлүп жүрөт. Бул албарсты ар бир жерде болуп, түн ичинде үйлөргө келип, бошураак, кайратсыз кишилерди басып, эсин оодарат жана үйлөрдүн жанына кичинекей от жагып да кетет. Бул албарсты төрөп жаткан зайыптын өпкөсүн сууруп алып кетип, сууга салып жиберсе зайып өлөт. Сууга көтөрүп бара жатканда куучу келип калса албарстыны кууп, «сал эле сал» деп кыйкырып айдап келип өпкөсүн кайта салдырып, зайып кайта тирилет. Бул албарсты эч бир кишилердин көзүнө көрүнбөйт, жалгыз гана куучуга көрүнөт.

Талаада мал багып жүргөн малчылар албарстыны кокусунан кармап алып токмоктогондо, албарсты бардык билген дубасын үйрөтүп, андан кийин бу киши куучу болуп калат, бу куучу жүргөн жерге албарсты бир да жолобой качат. Кайсы жерлерде албарсты бар экендиги куучуларга ачык белгилүү болот. Төрөп жаткан зайыпты кара же албарсты басканда куучуну чакырып барган киши «баатыр» деп барат, өз атын айтып чакырса анда куучунун күчү кетет. Албарстыны киши кармап алганда албарсты эки эмчегин кайра эки ийнине арта салса, кишини албарсты жеңип өлтүрөт. Ийнине арта сала албай калса киши жеңип, анда албарсты кадимки кишиче жалынат экен. Каны бир аз токтоп жаткан кишилер да «мени түндө албарсты басты» деп ишенет. «Албарсты басат» деген ишеним азыр да толук жоюлган жок. Куучулар өздөрү келбестен камчыларын берип жиберсе да албарсты качат. Албарстылар көк улак болуп кубулуп журтта жатканында кармап алып, өнөрүп бара жатканда албарсты кишиче сүйлөгөндө чочуп кетип коё берген кишилер да болгон. Бул сыяктуу ишенимдер талаадагы кыргыздарда эң көп болгон.

БАЛА ТӨРӨЛГӨНДӨ. Бала төрөлгөндө айылдагы эркек, зайып, бала-чакалар баланын ата-энесинин камдап жүргөн май, куруттарын жентек деп жешет. Келген кишилер «бешик боонор бек болсун» деп алкыш сөздөрдү айтып келишет. Баланын ата-энеси да «айтканың келсин» деп жооп айтат.

СҮЙҮНЧҮЛӨӨ. Жарык дүйнөгө келген бөбөктү ысымы жакындарга, дос-жолдошторуна, ага-туугандарга атайын балдарды чуркатат, же чондор деле сүйүнчүлөп барышат. «Сүйүнчү!» деп жолукканда, же эшиктен кабарлайт. Адамдар колдорунда барын аянбай акчалай, же буюм беришет, катыш-чалышы, жакындары мал-сал ыроолошот. Баланын киндигин кескен зайып балага киндик эне болот. Келгендерге жентек берилет.

КИНДИК ЭНЕ. Жер энеден турат. Ыңаалап, жарык дүйнөгө келген балакат «Жети энем бар» – деп, жерге түшөт. Өз эне (апа), аяш эне, чоң эне, тай эне, кайын эне, өкүл эне. Анан алардын эң эле алгачкысы киндик энеси бар. Бул – наристенин киндигин кесип, киндик канын жерге тамызган эне. Ошондуктан киндик кан тамган жер, анын абасы мисир жана ыйык. Ар дайым жанында сакталат. «Эл четинде, жоо бетинде» жүрсөң да, медер тутасын, демөөр аласын. Ушундан улам киндик энени бала киндигин кесип, кирин жууганы үчүн ыраазы кылат. Шартка жараша ага козу-улак өнөртчү, карындан май томурулчу, ун-талкан берүүчү, кездеме коюп, көйнөк кийгизип, чепкен жаап, ар ким колунда бар жолдугун жасаган. «Ал баланчанын киндик энеси», «Сенин киндик энең ошол» өңдүү сөздөр айтылат. «Менин киндик энем» – деп, дээринде барлар урматтап турат.

ООЗАНДЫРУУ. Бул – жарык дүйнөгө ыңаалап келген перзенттин оозуна биринчи ырымдап, энелер карын бузуп, сары май салуу, таттыктыруу. Оозу ачылып, томурулган сары майдын андан аркысы жентекке берилет. Бешик тоюна коюлат.

Эненин эмчек сүтү – ууз сүтү баланын тоюнушу үчүн жана тирлениши үчүн күлазык болуп саналат. Ошондуктан: «Эне сүтүм – эмчек сүтүм. Апа

сүтүм – ак сүтүм», – деп айтылат. Эне ордуна бирөөлөр эмизсе – элик сүтүм деп коюшат. Бала ирбийинки тартса, тотукпаса: «Эне сүтүнө тоюнбай калган» өңдүү сөз айтылган.

ООЗАНТУУ АЙТЫМЫ

Бисмилла! Кайгы куулду,
Бөбөк-бакыт туулду.
Байлык нуру балбылдайт,
Кыз бекен же уулбу?
Кырк жылкысың кыз болсоң,
Урматыбыз уул болсоң.
Киндик энең мына мен,
Оозантайын толгонсоң.
Келди бөбөк бакырып,
Калктын баарын чакырып.
Айхай, бөбөк, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба.
Оң ченгели арбаят,
Оомат учтап келгенби,
Сол ченгели барбаят,
Соогат уучтап келгенби.
Мээлегенсийт кастарды,
Көзгө атар мергенби?
Душманды сая тургансыйт,
Теңирим чындап бергенби.
Өзүм кесип киндигин,
Түбөлүккө бек түйдүм.
Ырыскылуу киши бол,
Эсен-аман жүргүнүн.
Орошон болуп оку ай,
Ой, теппегин кокуй ай.
Оозантайын эмесе,
Оң ууртуна сары май,
Жут жута гой, чочубай!

*1951-жылы Жампа-Шалы кыштагындагы
Ашырбу энеден жазылып алынды.
Калмурад Рыскуловдун чогулткан материалдарынан.*

ЖЕНТЕК. Наристенин кубанычы катары кошуна-колон, ага-туугандарга эки-үч аптадан кийин үй ээси жентек берет. Карындагы май томжорулуп, боорсок жасалат, тамак аш даярдалат. Улуттук наркты сактап, жентекке баргандар кийим кече, акча, буюм ала келишет. Кээ бир жакындар наристеге мал ыроолойт. Наристенин ата-энеси да жентекке келгендерди ыраазы кылып узатышат.

Жаңыдан бала төрөлгөндө ата-эненин куда, доктору жентектеп мал, чапан, тамак-аш, айылдагы жакын зайыптар да жентектеп тамак алып келишет. Баланы көрүүгө келгендер көрүндүк берип көрүшөт.

ЖЕНТЕКТӨӨ. Бул – жаш наристени урматтоо. Ага кийим-кечек, акча-тыйын, буюм-кече, мал-сал, тамак-аш бышырып баруу. Муну элибиз жогору баалашып, баланын ата-энесине сүйүнүч туудуруу. Жакындары тай-торпок, кой-козу энчилешет. Туш кийиз, шырдак, ат жабдык өндүү адими буюмдар да жентектөөгө түшөт.

Жентектеп барган жер да жекече сыйын аябайт. Ошого тете тосуп алат. Талаптагыдай кылып узатылат. Ага-туугандардын, куда-сөөктөрдүн, кайың-журттардын, жакшы санаалаштардын мындай асыл салттарын мындан ары табынан тайдырбай улообуз зарыл.

АЗАН ЧАКЫРУУ, АТ КОЮУ. Эне тогуз ай көтөргөн бөпө жарык дүйнөгө көз жарган соң, ага ат коюу аземи башталат. Баланын чоң атасы же айылдын кадырман карыясы эшикке чыгып, кыбылага карап, салт менен азан чакырып, жер бетине, адамдарга сүйүнчү айтып, наристеге ат чакырат. Камбыл ата-эне баланын атына жараша тагдыры түзөлөр дегенди билишип, наристеге небактан эле атын даярдашат. Ыроологон атыбы, же чоң атасынын өтүнүчүбү, акыры азан чакыргандагы ысым өмүр бою энчиленет.

Ал эми ат кою азаны жөн эле сөздөрдөн эмес, көркөм ыр түрүндө болгон.

АЗАН ЧАКЫРЫП АТ КОЮУ АЙТЫМЫ (КАЙЫРМА)

Аллов акпар, аллов акпар, аллов акпар,
Баарынарда хак бар,
Алпейим дайым сактаар,
Теңирим даулет берди,
Ааламга адам келди.
Айыл калаа сүйүнчү-үү!
Арыштар кадам келди.
Кең пейилге даулет берди,
Касиети бассын жерди.
Көлөкөсү тапсын шерди,
Азан айтып атын коём,
Теңир берген затын коём.

*1948-жылы Ак-Там кыштагындагы
Молдомусабай Абды уулунан жазып алынган.
Калмурат Рыскуловдун чогулткан материалдарынан.*

КАЙЫРМА

Теңсингенден теңир берди,
Алакчылабай кенир берди.
Уул болсо жоодон сактаар,
Эне эмизген сүтүн актаар.
Атаандашпай дайнын табаар.
Атасынын мээнет кайтаар,
Алдына дулдул тартаар.
А кыз болсо кырк жылкы,
Кийиз жасап, үйүн жабаар. –
Энесинин ишин адаар.
Гүлдөй жайнап сайма саяр.
Уул бекен, кыз бекен, ким болду экен?
– Уул экен! Уул экен! Уул экен!
– Уул бекен?
– Ким дейбиз атын? Көрүнчү бачым!

КАЙЫРМА

Анакей отун келди,
Эмесе атын коём,
Отун алып баксын элди.
Пата тартам, отурчу:
Аты болсун Отунчу.
Айыл калаа сүйүнчү-ү!
Оо, Отунчу! Отунчу! Отунчу!
Аты болду Отунчу,
Калк сабына кошулчу!
Өзү берген Теңир сактаар,
Оомийин аллов акпар!

КАЙЫРМА

Аллов акпар, аллов акпар, аллов акпар,
Баарынарда хак бар.
Алпейими дайым сактаар.
Теңирим даулет берди,
Ааламга адам келди.
Айыл калаа сүйүнчү-ү!
Арыштар кадам келди.

КӨРҮНДҮК. Жакын санаалаштар, туугандар, достор наристени көрүүгө келишип, наристенин мурдунан чымчып, бетинен өбүшөт, көрүндүк беришет. Көрүндүккө акча-тыйын, буюм, кийим-кече беришет. Тамаша иретинде жакындардан арбын доолап алышкан жөрөлгөлөр бар.

БАЛА КӨРҮҮ ЫРЫМЫ. Адатта, жаш наристе көз жарат. Ага сүйүнчү айттырат. Эми баланы көрүп көрүндүк берүүгө тийиш. Айрымдардын токтобой жүрүп көргөн баласы болот. Кээлери эркек балалуу болууга зар. Мындай шарттарда ошол баласы «40 күндүгүн» көрбөй коюу, же: «Кийин буту басканда, тили чыкканда көрөм», – дечүлөр да бар.

Бул – «баланын туулганына сүйүнбөй, тураарына сүйүн». Ата-бабадан келе жаткан ырым-жырым.

Демек, «Бала эсен-аман чоңоё берсин, ага бирөөлөрдүн көзү тийбесин» – дегени.

БАЛАНЫН КЫРКЫН ЧЫГАРУУ. Эркек жана кыз бала төрөлгөнүнө кырк күн толгондо баланын энеси бүтүн айылды кыдырып кырк курак сурайт, жыйнап келген майда чүпүрөктөрдөн курап көйнөк тигип, аш-тамак даярдап айылдагыларды чакырып даам берет. Муну баланын кыркын чыгаруу деп айтат.

КЫРКЫН ЧЫГАРУУ. Наристе төрөлгөндөн кийин 40 күн өткөндө баланын ата-энеси айылдагы кошуна, байбичелерди чакырат. Дасторкон жайылат. Наристенин «ит көйнөгүн» чечип, «карын чачын» алып, катып коюшат. Кырк кашык сууга туз кошуп, суу менен домдоп киринтишет. Теңирчилик доорунда наристеге 40 түрдүү чүпүрөктөн көйнөк тигишип, ичин сыртка каратып, балага кийгизген салт алигиче жашайт. Чач алган эркекке кийит берет. Адаттагыдай ак байбичелер дасторконго бата тилешет, акыл-насаат айтылат.

БАЛАНЫН ЧАЧЫН АЛДЫРУУ. Бала төрөлгөндөн бир нече күндөн кийин эркек жана кыз баланын чачтарын алдыруу да, бир жашка толгондо кыз баланын кулагын көзөтүү да жакын досунун өзүнө, зайыбына аштык, жана буюмдар алып барып чач алынып, кулак көзөтүлөт. Анда да мал энчилеп берүү, кийимдер берүү адаты болот.

ЧАЧ АЛДЫРУУ, КУЛАК КӨСӨТҮҮ, ЧАЧ ӨРДҮРҮҮ. Чач алдыруу эркек бөбөктөрдүн ырым-жырымы. Аны жасатуу ата-эненин демилгеси. Уулун ылым санаалашканбы, же ниети чапкан адамынабы, кийим-кечек, буюм-тайым алып, куржун менен келүү максатын түшүндүрүү. Түшкөн үй коногун күтүнөт. Баланын «чачын алды кылып» ырымдайт. Негизи мал энчилеш керек. *Кыз баланын кулагын көсөтүү менен чачын өрдүрүү* ырым-жырымы жогорудагы салттан анча айырмаланбайт. Ошондой жол-жоболор менен келет. Кулакты ургаачысы көсөйт, жибек өткөзөт. (Ырбап кетпесин үчүн

иттин жүнүн чыйратып өткөрүүчү). 4-5 жаштагы кыздардын кичине өрүүгө жарайын деген чачын «чымчып коёюн» деп, өрдүртүп, моюнуна шуру, чачына көк мончок тагып берет. Колунда барын энчилейт.

Адатта, чач алдыруучулар, кулак көсөтүүчүлөр, чач өрдүрүүчүлөр колунда бар (мал чыкчу) жерди алдыртан көздөп келет. Мындай салттар элибиздин адамгерчилигин, сыйын, биримдигин билдирет.

БЕШИК ТОЙ. Бала төрөлгөнүнө жети күн өткөн соң, эл ичинде каадалуу бешик тойго кошуна-колон, жакындар, ылым санашкандар чакырылат. Чакырылгандар наристеге белек ала келишет. Бешик – ыйык буюм. Атайы тайке-тайлар жээндин бешигин жасап барышат. Наристени бөлөөрдө бешиктин күлтүгү, эки олпогу, төрт жаздыгы, чарчы ороосу, кыпчыгы, шимеги, төшөнчүсү даярдалат. Бешик менен шимек майланат, арча менен аласталат. Набаттуу байбичелерибиз дасторкондон кийин, оң-сол чүкөлөрдү бешикти баш жагынан көтөрүп, «бар бол», «оң бол» деп энкейткенде, ал чүкөлөр күлтүгүнө түшүп кетет. Ага колдорун тийгизип, «Шайтандар кач, кач, кач, ээси келди» дешип байбиченин эки тарабында олтурушуп, наристени жаткырышат.

«Бешик апа, бек карма,
Умай эне, уйку бер,
Ыйман-ынсабыңы берсин,
Эл сүйгөн эрен бол.
Менин колум эмес,
Теңир Ата, Батма,
Зууралардын колу,
Ыйлаба, жоош жат» –

деп баланы бешикке салат. Жуурканы, куржуну, кабы, баштыгы болуп, жети нерсени бешикке жаап, төрөгөн энесине карматат. Ал көтөрүп алып, төрдөн эшикке, эшиктен төрдү көздөй жүгүнөт.

Бөбөктү бешикке терметүү, же бөбөктү таптап уктатуу, жубатуу да кыргыз балдары белгилүү обон

менен айтылган ырдын ыргагы менен уктаган. Биз ал ырларды «өөбай ырлары», же «бешик ырлары» деген шарттуу сөз менен атадык. Кыргыз балдар чыгармачылыгында бул түрдөгү ырлар төтө балдардын өздөрү жагынан чыгарылбаса да, балдардын ата-энелери балдарга арнап айтылган ырлары болгондуктан, жана келип, бөбөктөрдүн өзүнөн улуу эжелери, агалары терметип, таптап, сооротуп, уктатууга милдеттүү болушкан. Ошого бешик ырларын («өөбай ырларын») төтө эле балдар оозеки чыгарышы да мүмкүн. Биз бул түрдөгү ырларды да балдар чыгармачылыгына шилтеп отурабыз. Эл ичинде бешик ырлардын түрлөрү аябай көп, анын мазмунуна карай бешик ырлары, эркелетүү ырлары деп экиге бөлүүгө болот. Ал эми, аталыш жагынан: алдей балам, өөбай балам, бала эркелетүү деген аталыш боюнча, бир кыйла жалпы айтылган дарынан үлгү катары беребиз.

БЕШИК ТОЙ – БЕШИККЕ САЛУУ. Наристенин төрөлүшү – ошол үйдүн ашкан кубанычы. Бешик той берилет. Колдо бар мал союлат. «Илгери анын бешик тоюна ак кочкор союлган» – деген сөз бар. Ага чакырылгандар мал алпарат. Көйнөк-кече, ороо-чулгоо, акча-тыйын ыроолошот. Адатта, таеке-тайындары бешик, шимегин жасатып, анын төшөнчү-орунчусун жасалгалап барышат. Той желет. Мунун бир мисалы: Набаттуу байбичелер чоң дасторконго отуруп, оң-сол чүкөлөрдү бешиктин баш жагынан көтөрүп эңкейтип, «оң бол», «оң бол» – дегенде, ал чүкөлөр күлтүгүнө түшүп кетет. (Ага дейре бешик менен шимекти майлап, арча аркылуу «аластап» алат). Ага колдорун тийгизип, ич ара ырымдашкан байбиченин эки тарабында отурушуп, наристени жаткырышат. «Бешик апа, бек карма, умай эне, уйку бер» деп, – баланы таңат, жуурканы, куржуну, кабы, баштыгы... болуп, жети нерсени бешикке жаап, энесине карматат. Ал көтөрүп алып, төрдөн эшикке, эшиктен төрдү карай жүгүнөт. Байбичелер алкайт. Баталарын берет. «Ал-

дей, алдей ак бөбөк. Ак бешикке жат бөбөк...» Эми бешик терметилет.

«Куру бешикти терметпе» – деген ырым бар. Бешик – ыйык буюм. Анда бу жарык дүйнөгө келген наристе жатат. Баланын тазалыгы, ойдогудай өсүшү үчүн бабалардан калган таберик. Ал көчүп-конууга да шартташкан. Азыр каада-салтыбызды, үрп-адатыбызды кайрадан жандандырууга жан-ди-либиз менен аракеттенип жатканда Жунушбаев Мадис (Нарын шаары), Сабырдинов Айылчы (Ысык-Көл облусу), Төлөгөн (Талас району) өндүү усталардын жасаган бешиктерине кардарлар арбын.

Бешик ыры

Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм,
Аста балам, ыйлаба,
Апандын жанын кыйнаба!
Эстүү балам, ыйлаба!
Энендин жанын кыйнаба!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Элин багып, сыйлаган,
Эл менен бирге жыйнаган,
Эмгекчи болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм
Калкын багып, сыйлаган,
Калк менен бирге жырлаган,
Камкор болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Короон толгон койлуу бол,
Өрүшүң толгон малдуу бол,
Кампаң толгон дандуу бол!
Алдей, алдей бөбөгүм
Алдей, алдей бөбөгүм!
Өнөрүң менен өргө чап,

Эмгегин менен элге жак!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Колунан көөрү төгүлгөн,
Өнөрү көзгө көрүнгөн,
Өнөрпоз болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Курулушту куп билген,
Куруу ишин төп билген,
Уста болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!

* * *

Илимдин кенин издеген,
Илимди тапса сиз деген,
Илими жаккан элине,
Илимпоз болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Ырдын кенин ыргаган,
Ырдаса эли жырлаган,
Ырчы болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Сыртынан сындап адамды,
Келечегин кең билген,
Бардык жагын тең билген,
Сынчы болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Адамга тийип пайдасы,
Тамырдан билген ооруну,
Табып болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Уккулуктуу үнү бар,
Булбулдун ширин тили бар,
Чечен болгун бөбөгүм!

Уул баланы терметкенде:
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Бабан айкөл Манастай,
Баатыр болгун, эр болгун,
Кабылан болгун, шер болгун!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Бабан баатыр Манаска
Акыл насаат кеп айткан,
Бабан Бакай, Кошойдой,
Акылы терең көл болгун,
Түгөнбөс казына, кен болгун!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Акылы терең деңиздей,
Кеменгер болгун, кең болгун,
Бардык элге тең болгун,
Эрдиги элде сакталган,
Эне сүтүн актаган,
Элин сүйгөн эр болгун
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Арбашкан жоо туш келсе,
Жоого каршы аттанган,
Ансайын күчөп ташыган,
Аркырап аккан дайрадай,
Агыны катуу сел болгун,
Ата-журт сүйгөн эр болгун!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Ата салтын уланткан,
Ардактап элин кубанткан,
Семетей, Сейтек бабандай,
Кызыл жалын чок болгун,
Атылыш турган ок болгун!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Куштар менен сүйлөшкөн

Кушту таптап үйрөткөн,
Мүнүшкөр болгун бөбөгүм!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Жылкы менен сүйлөшкөн,
Жылкыны таптап үйрөткөн,
Саяпкер болгун бөбөгүм!

Кыз баланы терметкенде

Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Каныкей сенин түп энең,
Айчүрөк сенин чоң энең!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Айкөл баатыр Манаска,
Атайлап арнап ак олпок,
Ок өтпөс тиккен Каныкей!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Каныкейдей уз болгун,
Калкың сүйгөн кыз болгун!
Энең сенин уз болгон,
Элин сүйгөн кыз болгун!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Акылы мол айлакер,
Алган жары кемеңгер,
Аялдан чыккан уз болгон,
Айчүрөктөй кыз болгун!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Эрендер менен аттанган
Элин жоодон сактаган
Элинде даңкы сакталган,
Караан Манас кымбаты,
Карача кандын кыз Сайкал,
Кыз Сайкалдай баатыр бол!
Алдей, алдей бөбөгүм,

Алдей, алдей бөбөгүм!
Кыраандар менен аттанган,
«Кыргыз» деп ураан чакырган,
Кылымга даңкы сакталган,
Касташкан жоосун бас кылган,
Жаңыл Мырза эжеңдей,
Жалпы элиң сүйгөн баатыр бол!
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, алдей бөбөгүм!
Ак эмгек менен жашагын,
Алыска кетсин атагың!

Бешик ыры

«Алдей-алдей, ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк,
Кунан койду сой бөбөк,
Алдей, бөпөм, ыйлаба,
Менин жаным кыйнаба,
Атаң тоого кетиптир,
Ак кесе толгон эт келет,
Энең тоого кетиптир,
Эмчеги толгон сүт келет»,

* * *

«Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Коён кошту кош билек,
Кошкон малга мал билек.
Алдей, бөбөк ыйлаба,
Эжекенди кыйнаба.
Кырма табак кырдырба,
Кыруусу менен куйдурба.
Куру кыйнап эженди,
Кокуйлатып ыйлаба»
Алдей, алдей ак бөпөм,
Асти катув ыйлаба.
Апкелейин буламык,
Апакенди кыйнаба.
Өбөлөрө-лөрө-лаай,

Алле балам, уктагын,
Өбөлөрө-лөрө лаай!
Алле-алле тентегим,
Абдан өттү жентегин.
Анча катув ыйлаба,
Айчырайлуу элпегим.
Өбөлөрө-лөрө-лаай.
Алле балам, уктай гой,
Өбөлөрө-лөрө-лаай.
Үй үстүндө ырдаган,
Үркөр кызы болбосун,
Тыңшап койчу ыйлабай.
Таң чолпону жолдошун,
Өбөлөрө-лөрө-лаай,
Алле, балам, уктагын,
Өбөлөрө-лөрө-лаай.
Берешендер ой кылдык,
Бешикке бөлөп той кылдык.
Белек-бечкек көп келди,
Берекеге тундурдук.
Өбөлөрө-лөрө-лаай,
Алле, балам, уктай гой,
Өбөлөрө-лөрө-лаай!

Сал билек

Алдей, алдей ак бөбөк,
Ак боз жорго мал белек,
Алдей-алдей ак бөбөк,
Айран, кымыз ич бөбөк!
Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек,
Коён эки кош билек,
Кошуп алган ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк,
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк!

Салбилек айтымы
Отургузуп алдыма,

Балтырыңдан кармайын.
Салбандатып бутунду,
Салбилек кылайын.
Баба сөзүн арнайын,
Эл ишине жараган,
Элпек болгун ылайым!
Сал-сал билек, салбилек
Санжырага шаң билек.
Тили чыгып чулдурап,
Бешикке жатпас болуптур.
Буту басып жорголоп,
Эшикке жатпас болуптур.
Окшоп куду кишиге,
Тешикке жатпас болуптур.
Сал-сал билек, салбилек,
Жанжыргалга лай билек,
Сайрайт куду булбулдай,
Күүсүн тыңшап кан билек.
Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Журтта күчүк калыптыр,
Барып алып кел билек.
Кунан койду сой, билек,
Куйругуна той, билек.
Калкка камкор боло гөр,
Кежирлигин кой, билек.
Чынырып катуу ыйлаба,
Чатагыңды кой, билек,
Сар аселге мал, билек,
Сөзү ширин бол, билек.

*1948-жылы Ак-Там кыштагындагы
Абды Кудайберди уулунан жазылды.*

Каз-каз тургузуп, төлгө салуу айтымы
Бахх, бисмилла жытыңдан!
Бешиктен чечип алайын.
Эки бутуң эпейтип,
Төлгө кылып салайын.

Колтуктап каз-каз тургуздум,
Күл, күлүп кой, таалайым!
Оомат бизде бек болсо,
Оң бутунду көтөргүн!
Олорго оосо ак сүйлөп,
Сол бутунду көтөргүн!
Каз-каз тургун, каралдым,
Бактыбызга жаралдың!
Дайында эки бутуна,
Дайым ак-тик билдирсин.
Душмандарбы же бизби,
Жеңээр экен кимди ким.
Каз-каз тургун, бөбөгүм,
Калыс тургун өбөгүм!
Быйыл уруш басылса,
Оң бутунду көтөргүн!
Кастар касты жактырса,
Сол бутунду көтөргүн!
Каз-каз тур, жаным, каралдым,
Сөз түшүнүп, так тургун!
Жарбандаган каралдым,
Жыргалыма жаралдың.
Оомат бизде турбайбы,
Оң жак бутун көтөрдү,
Өсөсүң жетип баралың.
Оң жак бутун көтөрдү,
Өрттөнгөн согуш басылат.
Атасы келип аскерден,
Баласын алат асырап.
Каз-каз турдун, каз турдун,
Кадамдашка баш бурдун!

БЕШИКТИ ЖАСАЛГАЛОО. Бешик көбүнчө арчадан жасалат. Бешикке карышкырдын чүкөсү, тиши, илбирстин, үкүнүн тырмактары, жыландын баш сөөгү, көз мончок, суунун шарын укпаган жердин долоносунун бутагы, табылгынын уюлу, күмүш тыйындар, көк, сары, кызыл мончоктор, ичине сейдене, жыпар мончок салынып, тигилген тумарлар,

курманын сөөгү, Куран сүрөөсүнөн үзүндү жазылган барактар салынып, тигилген тумарлар, канташ ж.б. илинген. Элдин ишеними боюнча, бүркүттүн тырмактарынын күчүн, касиетин бала көтөрө албайт деп чоңойгондо гана таккан.

Кызды бешикке бөлөгөндө айтылуучу ырым ыр

Разакан үчүн алган бешик,
Кыз чоңоюп арткыча болсун кешик.
Уктасаң былкылдаган жоргого окшоп,
Ээ, кызым, жылуу жатып дем ал көшүп!
Бир кезде окугандар айта жүрсүн,
Атасы Сооронбектин созу дешип.
Табигат өмүрүндү узун кылсын,
Бактылуу бол, барктуу бол, эркин өсүп!

1958-жылы жыйналган.

БЕШИККЕ ТЫНОУЛАР.

Эгерде бешикти куру терметсе балалуу болбой калат деп, бош бешикти бала-чакага терметтирбейт.

Бешикти бут менен жылдырганга, үстүнөн атап өткөнгө болбойт.

Баланы бөлөөрдө бөбөктүн өзүн да бешиктин үстүнөн алып бербеген.

Бешикти бир убакта эки адам эки башынан көтөрбөйт.

Экөөлөп бешикти терметпейт.

Бешикке өбөктөбөйт.

Бала бөлөнгөн бешикти сыртка алып чыга турган болсо, биринчи аяк жагын чыгарат.

Бешикти сатып алып жатып соодалашпайт, сураган акчаны берет.

Бешиктеги баланы жалгыз калтырбайт.

Эгерде жалгыз кала турган болсо, жаздыгынын алдына бычак коюшкан.

ЭМЧЕКТИ ЭМДӨӨ. Төрөп-түшүп турган зайыптардын кээде эмчеги кызарып, чочуп калат. Элдин ырымы: кертим-кертим жыйылган жүктү күнүгө үч

маал кучактап, үч маал өз чачын өзү тарап (эртен менен, түштө, кечте) коюш керек.

ТУШОО КЕСҮҮ (ТУШОО ТОЮ). Бала бир жашка чыкканда, там-туң баса баштаганда ата-энеси, айыл-апа, тууган-туушкан, ылымы жакындарды чакырып, колдон келсе мал союп, той берет. Тамак-аш ичип-жешкен соң эшикте тушоо кесүү аземи өткөрүлөт. Баланын эки бутуна кара-актан эшилген жипти каршы-терши казыкбош чала байлашат. Өлчөлүү жерден топтолгон балдар жарышат. Озгон күлүк бала даяр бычакты алып, баланын бутундагы ала жипти кыркат жана баланы эки колдоп, ырымдап «тай-тай» деп бастырат. Тушоону кескен балага жана чуркагандарга байге берилет. Той шарапатына жараша кыз-балдар, улан-жигиттер, улгайгандар, зайыптар өзүнчө топ-топ болуп, чуркаганга далалат кылышып, тамаша, шаан-шөкөт менен байге алышып, той шаңын чыгарышат.

Тушоо кесүү айтымы

Эмчегин берген энебиз,
Өсүп келет денебиз.
Бут калчылдап баса албай,
Каз-каз деген эмнебиз?
Басууга бала талпынып,
Күндөн күнгө артылып.
Бутун шилтеп басууга,
Энесине асылып.
Кагылайын каз турун,
Дени соо бат турун.
Шилтеди бутун эки-үч,
Басканда кирет бутка күч.
Балага боору эзилет,
Тушоо тою берилет.
Ала жип бутка байланды,
Ат, кунан алыс айдалды.
Биринчи маара жакындап,

Экинчиси такымдап,
Тең келатат баарысы,
Бут куйрукка шакылдап.
Биринчини карасаң,
Таманы куйрукка тиет жаркылдап.
Тушоо кесер шамшаарды,
Камдап турган атасы.
Тушоосун кести баланын,
Арты жетип бүтө элек,
Арыштап келет жетелеп.
Аталары жүгүрүп,
Балдарын сүрөп көтөрөт,
Байгелерин алышты,
Жай-жайына тарашты.
Тушоо кесер той болду,
Өз алдынча зор болду,
Маалында басып кете албай,
Кээ бир бала кор болду.
Дени таза соо бала,
Маалына жетпей жүгүрөт,
Энеси менен атасы,
Кубанышат сүйүнөт.
Кестирүүгө тушоосун,
Жетине албай күтүнөт.
Шар жүгүрүп баласы,
Шаттанат анын атасы.
Маңдайында баласы,
Маана кылат апасы.

Тушоо кесиш айтымы
Тай-тай күлүк, тай күлүк,
Кайдан келе жатыры?
Ат жетпеген алыскы,
Жайдан келе жатыры.
Тай-тай бөбөк, тай бөбөк,
Айхай бөбөк, ай күлүк.
Кадам сайын калтандап,
Басат экен тай күлүк.

Жаактарын жарбандап,
Ачат экен тай күлүк.
Тай-тай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.
Бир күнчүлүк байгеден,
Озот экен тайкүлүк.
Кыштагына береке,
Кошот экен тайкүлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.
Эч ким али көрө элек,
Мөөрөйлөргө жетелик.
Тамтаңдап жүр кишиче,
Тушоонду кеселик.
Тай-тай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, хай күлүк.

1988-жылы Орозбай Жолдош уулунан жазылды.

ТЕЖЕМЕЛ БАЛА. Эне эмчегин эмбеген баланы тежемел деп коюшат. Буга ар турмуштук, социалдык себептерден улам энеси эрте каза болуп калса, бирөөлөр асырап алса, балага ар кандай тамак-аш берип багууга туура келген.

МАЙ КӨТӨН. Бала артынан улам бөбөктөр ээрчип келсе, же кабар алып берген кичинекей чүрпөнү эркелетүүдөн чыккан сөз.

БАЛАНЫ АСЫРООГО БЕРҮҮ. Наристе төрөлүп, бирок бат эле чарчап калса, же ара төрөлүп, бул адатка айланса, элдик табыштар, дарыгерлер, ырым-жырымчылар айла-амал жасашат, төрөлгөн баланы кырк аялдын алаасынан өткөрүшөт. Көчкөндө эски журтка ташташып, көч узай бергенде кайрылып келип, бешикти ат үстүнө эңип алышкан. Башка энелерге берип, эмчегин эмиздиришкен, кайра ырымдап «сатып алган». Адамга ит ырыскылаш дешип, ит менен эмчектеш кылган. Айрымдар ырымдап, баланын тушоосун кесип койгон.

Башка бир жөрөлгө. Бала төрөлөрү менен башка бирөөлөргө берип жиберген. Далай убакыттан кийин (күн, ай, жыл өткөрүп) мал, бычак, шибеге ж.б. темир-тезек тарттуулап, баланы кайра сатып алган. Элөөсүз калсын деген жышаанда балага эн жөнөкөй аттарды койгон. (М: Бокмурун, Жылкыбай, Бөрүбай ж.б.).

АСЫРАНДЫ. Бул – бирөөлөрдүн баласын багып алуу. Адатта өздү өзөгүм, өзгөнү жатым дебей, баарыга бирдей теңиз элибиз пейилин таштап, бала асырап алууну салтка айлантышкан. Ага-инилер, эже-карындаш кыйыр туугандар багып алабыз дешсе, бири-бирин ызааттап, андан баласын талашчу эмес. Наристесин бербей койгондон ич-ара таарынычтар да пайда болгон. Этек алдынан багып алган бала ысык сезилген. Албетте, наристелүү болбогондор, эркек бала көрбөгөндөрбү, эркек-кызы жалгыздарбы, жаш аялметтердин балдарынанбы, жалгыздатпай бири-бирине ага-ини, эже-карындаш болуп өсүп-чоңоюп, өзүнчө боордоштук жардамдашуу үчүн асырап алуунун элдик мааниси зор. Бир туугандыктын жакшы далили болгон мындай салт боордоштордун жашоо-тиричиликтерин ого бетер данакерлейт. «Уулу жоктун мууну жок» дегендей, ошентип уул асырап алгандар андан нап көрөт. Ал ата-энесин багат. «Ушундан топурак буюрсун» деген ниетте жүргөн ата-эненин колуна кол, бутуна бут болгон бала өз колу менен узатат да, кийин үйдүн ээси болуп, баккан ата-эненин негизги тилеги орундалат. Шартка жараша тааныбас тараптан бала багып алуулар болуп жатат. Мында андай адамдардын боорукердик сезимин баалообуз зарыл.

СҮННӨТ ТОЙ. Эркек бала 3–5 жашка чыкканда, наристеликтен балалык баскычка өткөндө, мусулманчылыктын жышаанында ырымдоо, баланы отургузуу, «колун адалдоо» өткөрүлүп, той болот.

Баланы отургузуу ырымын кыргыздар сүннөткө отургузуу, колун адалдоо деп аташат. Адатта жуп жашында баланы сүннөткө отургузбайт. Илгертен отургузууну устат кишилер баланын колуна жото жилик карматып коюп, ак жоолук менен көзүн таанып, жосунун жазашкан.

«Колун адал болсун!
Атанын алтын казык изи бол,
Ак шумкардын курч мизи бол.
Азамат бол, эр бол,
Ааламдагы шер бол»

деп тилек айтышкан.

Азыркы тапта медицина дарыгерлери, хирургдар баланы отургузуу аземин жасашат. Сүннөткө отургузуу учурунда аялдар сүннөткө киргизилбейт.

КОЛ АДАЛДАТУУ (*чочок кестирүү*) – колдон келишинче балбан күрөштүрүп, эр эништирип атып той берет. Жок дегенде бир союш соёт. Билген устат кишиге баланын колуна жото жиликти карматып (устага коюлган жасалуу табактын жото жилигин), көзүн ак жоолук менен таанып, устатка колдон келишинче кол байларым деп берип ыраазы кылып туруп, анан кестирет.

Ырымы жок. Көк чүпүрөктү күйгүзүп туруп баса берет. Бала өзү турмайынча тургузуу керек эмес. Айыкканда өзү туруп кетет. Аралаш эле тамак бере берет.

Илгери төрөбөгөн аялдар бала отургузгандагы кесиндисин ырым кылып жеген учурлар болгон экен.

БАЛАНЫ АТКА МИНГИЗҮҮ. Эркек бала 4-5 жашка чыкканда баланын ата-энеси айырмачын, тердик, токумдарын камдап, баланы кунанга мингизип, кой, тай союп бышырып жана да кадырлуу кийит чапандардан алып бир досунун үйүнө алып барат. Бала түшкөн досу балага кадырлуу малдарынан энчилеп берип чыгарат.

МУРУТ СЕРПИҮҮ. Эркек бала кара мурут болгондо мал союп, ат коштоп атасынын бир досуна барат. Ал досу да жигиттин мурутун серпип, ат мингизип, тон кийгизип сыйлап чыгарат.

КАЛТА КАГААР. Балдардын эң кенжеси, көкүрөк күчүгү. Үйдүн мал-мүлкүн, ата-эненин табылгасына ошол ээ болот. Бул тамаша катары айтылып калган сөз.

ЭРЕЗЕГЕ ЖЕТҮҮ. Улан атка конуп калган уул эми үйлөнүүгө камданып, айыл аралап, өзүнчө жашамакка далаалат кылып, элге кошулган кези, эрезеге жеткен учуру. Элде ата-эне өз милдетинен кутулду деп баа беришет.

СОЮЛ КӨТӨРӨӨР. Кыргыздарда эркек уулдуу болуу-жеке эле артында калуучу туяк, үй ээси ордун басуучу эле эмес, эли-жери үчүн кызмат кылуучу катары баамдалуучу. Мал киндиктүү элде-жерде ууру-бөрүлөр, жылкы тийүүлөр сөзсүз болгон. Уруктуугандар ылым санап конушкан. Демек, эркек балдар ошондой шартта өзүнүн элин сырткы душмандардан сактоого тийиш. Уруу чабыштарда союл алып, беттей чабышкан. Мал-салын кайтарып, күнтүнү сакчылыкта турушкан. Союл көтөрөр-эркек уул, демек, ал эр жеткени.

ЭНЧИЛӨӨ, ЭНЧИ БӨЛҮҮ. Бул – бала-бакырага, кыз-кыркындарга, жээн-жергеге, бөлөлөргө катышы барлардын бала-чакаларына мал берүү, ал малдарга өз энин салдырып, менчигине айландыруу. Ага тайлак, тай кулун, торпок, музоо, койкозу, эчки-улак өндүүлөр мүнөздүү келет. Кыргыздардын мындай сыпайы алды-бердилери көбүнчө ошол бала-бакыра ошол үйгө барганда анын келишин куттуктоо, жетине албоо, эркелетүү маанайын билдирген. Ал аркылуу ата-энесинин кадыр-баркы артылган.

Энчилөө – үйлөнүп өз алдынча турмуштук чабыт алып, тирденип кетүүгө карата көрүлгөн өбөлгө, аталык камкордук болуп саналат.

ПЕНДЕЛЕРДИН ЖАШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Баланын аталыштары:

Кызыл эт, чиедей, ымыркай бала,
Көз ача элек бала,
Наристе бала,
Көз ачып калган бала,
Ата-энесин таанып калган бала,
Күлүп калган бала,
Моюн токтотуп калган бала,
Талпынып калган бала,
Кыркы чыккан бала,
Чүрпө
Балтыр бешик бала
Отуруп калган бала
Балакай
Эмгектеп калган бала,
Каз туруп калган бала,
Там-тум баскан бала,
Тушоосу кесилген бала,
Басып калган бала,
Тили чыккан бала,
Чуркап жүргөн бала,
Ата-энесин ээрчип жүргөн бала.

Албетте, мындай атоодо бөбөк, кыз бала, эркек бала – деп айта берүүгө болот.

Өнөрүп жүргөн бала,
Айырмач минген бала,
Учкашып калган бала,
Бата тилеп калган бала,
Колго суу куюп калган бала,
Ат сугарууга жарап калган бала,
Мал тосуп калган бала,
Мал кайтарып калган бала.

Эми эркек балдарды бөлүп айтууга болот:

Тестиер бала,

Балакатка жеткен бала,

Боз улан-бозой, жигиттик учур,

Жаш жигит,

Кыл мурут жигит, эр жигит.

Берен

Токтолгон курак,

Эр ортону,

Улгайынкы курак,

60 жаш – карылыктын алды, карылыктын башы,

70 жаш – карылыктын жашы,

75–80 жаш – карыя (абышка),

85–90 жаш – карылыктын арты,

90–100 жаш – бүк түшүү курагы.

Ургаачыларда:

Секелек кыз,

Тестиер кыз, (топучан кыз)

Беш көкүл кыз (бийкеч, тебетейчен кыз),

Селки,

Колукту (шөкүлөчөн),

Келинчек (элечекчен),

Жубан-зайып (аял) (каз элечекчен),

Төрөп турган зайып – каз элечек,

Төрөттөн калган аял,

Улгайынкы зайып (аял),

Байбиче (казанбак элечекчен, кемпир).

БАЛАНЫН АКЫЛ-ЭСИ, ЭС ТАРТУУСУ. Бала 3-4 жаштарында улуулар айткан төмөнкүдөй жөнөкөй акыл-насааттардын айрымдарына түшүнөт: «Отур», «тур», «тамакты ич», «байкеңди, эженди карачы». Муну «байке» деп айт, тигини «эже» деп айт. Ошондой эле ата-ападан сырткары «чон ата», «чон эне», «тайата», «тайэне», «тайаке» өндүү атоолорду билип калат. Тууган-уруктун алыс-жакынын боолголойт. Сөздү, буюмду-нерсени, кийимди, тамак-аштын айрым түрлөрүн так айтууга, көрсөтүп берүүгө дымактанат.

5-6 жашар балдар кирди-чыкты тууган-уруктарга салам берет. Боору тааныйт, эркелейт. Оюндун кызуусуна терең малынат. Жаны тынбаган учуру болот. Мына ошол ойноп жатканда турмуштук бирдемелерин андап, үйрөнө баштайт. Алар улуулардын кыймыл-аракеттерин туурайт. Бул чакта бөбөктөр пайдалуу натыйжаларга үндөк алат. Мында эркек бала менен кыз бала анча айырмаланбайт. Эркек балдар чүкө өкчөйт. Мындай көрүнүштөр 6-7 жаштарда кызыгууларын ого бетер арттырат. Кыз балдар куурчак жасап ойнойт. Ал – апаларынын, эже-женелеринин кол өнөрчүлүгүнүн башталышы. Тууроо аркылуу оң жолго баруусу. Тууроодон барабара таасирленүүнү пайда кылат. 5-6 жаштарда балдар чүкө ойногусу келет. Кыз балдар эне-эже аркылуу, мисалы, жүн тытат, учук саптайт. Айырмачка минет. Сүйлөгөн сөз төркүнүн азда андайт. Экөө тең уй-музоо, бээ-кулун, кой-козу, эчки-улак дегендерди билип калат. Жардам берүүгө дымактанат.

7-8 жашта атка мингизип койсо, мал тосууга, сөздү так түшүнүп, бирөөлөрдү чакырып келүүгө жарайт. Мектепте эреже-жоболорго моюн сунат. Окуучулук милдетти толук аткарат. Кыз балдар чай кайнатууга, чай коюуга жарайт. Сайма саюунун, түймө түйүүнүн, бирдемелерди жөрмөөнүн жөнөкөй аракеттерин кылат.

9-10 жаштарда тал-төөндөй боло баштайт. Малжанды жайлайт. Тай-кунанга өздөрү мине алат. Кыз балдар үй тирдөөгө жарайт. Төшөк салууга, төшөк жыйноого, казан-аякты ирээттөөгө катышат. Чыйрак балдар атка бирдеме өнөрүүгө, талаа-түздө мал кайтарууга, үй оокаттарына, тышкы чарба иштерине өзүн милдеттүүдөй сезет. «Орозонун баласы онго чыкканча жаш болобу?» – деп, ата-эне, ага-тууган аны колдон келээр иштерге чегет.

11-13 жаштар тестиер курак. Сезимдери ойгонот. Чоң адамдардын айрым мүнөздөрү келет. Балакатка жетүү. Анда эркек балдарды мурдунан көп-

көн учур дешет. Бир аз жээлигүү пайда болот. Кыз балдар үчүн бул курак өткөөл мезгил, бойлорун түзөйт. Улуулардан уялуу, ийменүү, адептүүлүктүн, ыймандуулуктун көпчүлүк сапаттары кирет.

14-16 жашында акыл-сезимдер, адамдык сапаттар андан ары тереңдейт. Уул уяты, кыз кылыгы баамдалат. Бул жаштарда кыз балдар беш көкүлдүк сапаттарга ээ. Балдарга караганда кыздардын турмушка көз карашы артылат.

17-18 жаш – бул боз улан чак, балдар жар күтүүгө дымактанат. Кыздар болсо бой жетип, болукшуп турган учуру.

АК КИЙИЗГЕ КӨТӨРҮҮ. Бул – балага ак бата алуунун бир түрү. Т. а. «балага бата берели» – деп, ал үйдүн баркын көтөрүп, зоболосун чыгарып, баласын ак кийизге салып көтөрүү аркылуу мейман болуусу. Кой-козу сойдуруп жеш аземи. Улуу «Манаста» Манасты кичинекей чагында ак кийизге көтөрүүсү, Жакып ханды урматтоо вазийпасы жакшы сүрөттөлгөн. Ошондон бери салтка айланган. Мында ата-эне атайын тамак ичип, куштар санаалаштарынан эчтеке аябаган. Жарпы жазылып, жарык маанайда коноктоп коё алышкан.

МҮЧӨЛҮҮ БОЛУУ (*мүчө тою*). Бул – баланын балагатка жетүүдөгү алгачкы белгилүү учуру. Адатта, бала 13 жашка чыкканда бир мүчөлүү болот. Айрымдар ага арнап той берет. Ошого 12 жылды кошуп отурганда 25 жаш эки мүчөлүү, 37 жаш үч мүчөлүү, андан ары 49, 61, 73, 85, 97 ж. б. жаштар адамзаттын мүчөлүү жылдары болуп саналат. Мындан беш мүчөлүмүн, алты мүчөлүмүн деп айтылат. Ошол чактарын адам белгилеп, өзүнө да, малына да, дүнүйөсүнө да кудай алдында садага-секет берип, мал союп, кан чыгарып, кошуна-колондорго таратып, бата алып туруу парзы бар.

Атактуу мааракелер өтүп жатат. Күмүш тойлорун, алтын тойлорун белгилөө демилгелери бар.

Албетте, булар мүчөлүү болууга (мүчөлүү тоюна) ойдогудай шартташат.

Камбар-Атанын тукуму жылкыны да асый, эки асый, үч асый дешибиз мүчөлүү болушун айкындайт. Илгерки карылар: «Өзүм да беш мүчөлүмүн, атым да беш мүчөлүү» – дешчү экен. Демек, ошондо өзү 73тө, аты беш асый (сегиз жашта) экенин баамдата турган.

Мүчөлүү болгондо өзүнүн ырым-жырымдарын милдеттүү түрдө жасоо шарттары бар.

Ал күнү байбичелер мүчөлүүнүн жаткан жайын, жууркан төшөгүн, бөлмөсүн жыт чыгарып, арча аркылуу аластап коюучу. Жети түрдөгү даамдан (суу, туз, дан, эт, май, мурч, жашылча) турган тамак-аш жасап, тегерек-четин чакырып ооз тийгизген, батасын алган. Көпчүлүк жерлерде ботко (көжө) кайнатылып, куйрук май, бөйрөк май катыктап койгон. Мүчөлүүгө, айрыкча, кыздарга кызыл көйнөк тигип да беришкен. Эски кийимдерин өрттөп коюшкан. Албетте, муну маараке катары түшүнүшкөн.

Кээ бир адат-салттардын бири бирине карамакаршы келген жактары бар. Мисалы, кыргыз элинде баланын туулган күнүн эмес, анын ордуна туулган жылын белгилөө болгон. Бул мүчөлү дегенге жатат. Мүчөлүк белгилөө чыгыш элдеринин 12 жылдын жыл эсебине байланыштуу өткөрүлүп келген. Мисалы, чычкан жылында төрөлгөн бала кайта айланып дагы чычкан жылы келгенде 12 жашка чыгат. Мына ушул он эки жашы анын бир мүчөлү. Кийин он эки жашка (төрөлгөнгө чейинки деп) дагы бир жашты кошуп он үч мүчөлү (он жаштагы мүчөлү) деп белгилешкен. Ата-эне той тамагын даярдап, чогулуп жакшы тилектерин айтышкан, ырымдап баланын кийимдеринен башка бир балага (жармач) беришкен. Экинчи мүчөлү дагы он эки жылдан кийин 25 жашында болот. Ата-эне балдарынын мүчөлүнө карай быйыл мүчөлү, кудай кыр-

сыктан сактасын деп тилек кылышкан. Ошентип, ар бир адамдын мүчөлү он эки жылда бир келет. Бирок улам улгайган сайын ал атайылап деле көнүлгө алынбай калат. Анткени менен ар бир Нооруз (жаны жыл) келген сайын ушул жылы кимдин мүчөлү болсо, алар үчүн эки майрам бир келет – туулган жылы жана жаңы жыл майрамы.

АТА-ЭНЕ МЕНЕН БАЛАНЫН ИЧ АРА МАМИЛЕСИ

Бала тууралуу ата-эненин күндөлүк камкордуктары.

Атанын камкордугу менен курсактагы баланы бапестөө. Ал үчүн энесинин көңүлүнүн жай болушу, каалаган тамак-ашты ичүүсү, өз учурунда уктоосу, оор жумуш кылбоосу зарыл. Мындан кийин ата-энелер төмөнкүлөрдү аткарышы керек:

- баланын үйү (тону) түшөөрү менен киндик кесүүсү,
- балага энчилүү ат коюусу,
- сары май менен баланы оозантышы,
- эне сүтүн эмизүүсү,
- сүйүнчү айттыруусу,
- көрүндүк берүүсү,
- жентегин берүүсү,
- кыркын чыгаруусу,
- бешикке салуусу,
- баланы алдейлөө (Бешик ыры)
- бешикти терметүүсү,
- көтөрүүсү,
- бөпөлөөсү, күнүмдүк асдектөө-эркелетүүсү, ал-пештөөсү,
- торолтуусу – балтыр бешик болуусу,

- асыроо – асыроого берүү, асырап алуусу, отур-гузуусу,
- ойнотуусу,
- эмгектөөсү,
- каз туруусу,
- тушоосун кесүүсү,
- тай тайлоосу,
- атка өнөрүүсү,
- жетелеп жүрүүсү,
- сүннөткө отургузуусу,
- бакчага алып баруусу,
- айырмачка мингизүүсү,
- учкаштыруусу,
- тай, кунан минип, айыл аралатуусу,
- үндөктөөсү-тарбиялоосу,
- мектепке берүүсү,
- үйрөтүүсү (окутуусу),
- жумшоосу, жумушка чегүүсү,
- мүчөлүү болуусун ырымдоосу,
- үйлөнтүүсү,
- үйлөнтүү тоюн берүүсү,
- энчи бөлүүсү,
- өзүнчө бөлүп чыгаруусу, түтүн булатуусу.
- түндүк калтыруусу.

Мына ушундан кийин ата-эне баланын карызынан кутулат. Ошондо бала ата-энеге арман кылбайт.

*«Баланы жоктон бар кылган,
Ата-эне да ушундай.
Күн болуп, нур берет,
Жер болуп, эмчек эмизет.
Суу болуп, кан жүргүзөт,
Аба болуп, жан киргизет».*

Ата-эне тууралуу уул-кыздын мамилеси. Ата-эне бала үчүн аскар тоо, кайнар булак. Эне сүтүн эмизүүсү, элик сүтүн берүүсү аркылуу ата-эне баланын эр жетип, үй-жай күтүү милдетин моюнга алат. Ата-энеге адал кызмат кылуу аракетин боорун жерден

көтөрөрү менен башталат жана бара-бара жанданат. Айтор, уул-кыздар ата-энелери үчүн төмөнкүдөй милдеттерди аткарышы зарыл: мал тосуусу, отун алуусу, суу куюусу – баланын кол арага жарашы, тил алчаак болушу, улууларга каяша айтпоосу, колдон келээр, алы-күчү жетээр жумушту тындырып коюусу, ага ата-эненин колун тийгизбөөсү. «Уulum жасап коёт» – деп, ата-энелердин көңүлүн тындырып коюусу, ага-туугандарына, жерге-жээктерине ата-энелериндей мамиле кылуусу. Үйлөнүүдө-жайланууда ата-энелеринин обондору менен болуусу, аларды кападар таштап, өзүм билгендик, бейбаш иштерге барбоосу. Колуктусун, келинчегин ата-энесине моюн сундуруусу. Карыган ата-энесин айылга таштап, болбогон жорукту баштап, жалгыз уул-келини «бөлүнүп оокат кылабыз, шаардап кетебиз»-деген ой-пикирлерден алыстоосу. Бала жумшоо, келин жумшоо- ата-энелердин бактысы! Келини да: «Мен да ушундай үй-бүлөдөн чыккам» – деп, алардын жашоо-тиричилигине баш ийүүсү, ата-энелер үчүн «Келин келди, ырыс келди» – дегени, карып калганда ата-энени иштөөсүнөн бошотуп, ат мингизип, же машинесине түшүрүп, айыл аралатуусу, аш-тойлорго жиберүүсү, өлүктөргө топурак салдыруусу, куран окуусу. Кары адамдын тамак-ашын калтырбай таптап берүүсү, бапестеп жылуу багуусу. «Уул жакшысы урмат, кыз жакшысы кымбат» көрүнүшү, «Уулу бардын мууну бар, уулу жоктун мууну жок». «Уulum бар дебем, топ ичинен көрүнбөсө» – демек, баласы эл-журту менен байланышса, алышса-беришсе, ата-энесинин көөнү өсөт.

Тирүүчүлүктүн мыйзамченеминде ата-эне карыйт. Бир жоголсо, табылгыстардын акыркы өмүр-сааты келет. «Тырс» этип үзүлгөн жиптей, ажалга арга жоктой. Ошентип, эне сүтүнөн да, элик сүтүнөн да балдарынын алдында кетүү алардан топурак буюруу тилеги орундалат. Көпчүлүк топурак салып калуусун ойлошот. Ак кепиндеп, аруу жууп коюшу – өлүктүн зыйнаты. Мына ушундай иштерди аркалоо

менен тирүүчүлүктүн вазийпасы иш жүзүнө ашып, мындай жөрөлгө муундан-муунга өтүүсү – каада-салтка айланып келүүдө. Арийне, муну изден талбай улоо ата уулунун ыйык милдети болуп кала берүүсү керек.

«Кыз бала – бирөөнүн бүлөсү», – деген чындык бар. Деген менен «кыз бала боорукер, кыз баладай болбойт» – дейбиз. Уулду ата үндөктөсө, т. а. тарбияласа, кыздын таалим берүүчүсү эне болуп саналат. Барган жеринен кыз балага бак айтуу тагдыр, а бирок эне жөрөлгөлөрү – кыздын түбөлүктүү жашоолору үчүн чоң өбөлгө. Ошондуктан илгери кыз тандоодо, атайын барууда, таанышууда, абалы энеси көрүнгөн, сөзгө урунган. Биринчиден, эне акылы кыз үчүн өзөк, тамыр. Экинчиден, эненин жумшаганы – кыз үчүн мыйзам. Кызы тестиер болоору менен жүк жыюудан, төшөк салуудан, мал сааштан, казан-аяк жууштан, үй шыпырыштан энесин бошотот. Ал каяша айтпайт, улууну кагып-силкпейт, эне баарына көз салат. Кызынын чачы кандай өрүлгөн, мудаалап кийген кийими кандай жарашат? Эл-журт ага кандай карашат? – Мына ушунун баары эненин көңүл чордонунда турат. «Баланчанын кызындай» – дегенден оолак болгусу келет. Үчүнчүдөн, ажал жетип, күн бүтсө, ата-эне көз жумса, кыз бала жоктоп, кошок кошуп отуруусу, өтө күйөрмандыгын жасоо зыйнаты – кыздын акыркы милдети!

БАЛАЛЫК МИЛДЕТ. Ата-эне карыганда бала күндөлүк багуудан тышкары, непада, ажал туура келип, мурун апасы өлүп калса, атасына аял алып берүүгө милдеткер. Карыган адамдын этегин жаптыруу, күндөлүк тейлеп туруу үчүн сөзсүз камкордук кылуунун зарылчылыгы бар. Ошондуктан, баланын атасына жубай алып берген эстүү байбичелер да анын балдарына мээримин төгөт. Балдарын багышып, өз энесиндей болот. Ата бала-бакыранын колунан узагандан соң кийинки энени да так ошондой барктап-бапестеп багып узатуу зыйнатын кылуу – парзыбыз. Чынында, ал эне да «Абышканын

этегин кармап, оокат кылайын, көзүм өтсө, балдары багат, көөмп коёт» – деген кыязда жүрөт. Албетте, ата-энени, карысын сыйлоо салты кыргызда укмуштай нарктуу болуп эсептелген. Ал эми эгер атасы энесинен мурун көз жумса, бала эне сүтүнөн кутулуунун бир шарты «Апа, эрге тий!», «Апа, эрге тий!», «Апа, эрге тий!» – деп, үч жолу айтуу, өтүнүп коюу шарты бар дейт шариятта.

АТА-ЭНЕНИ УРМАТТОО. «Атам өлсө, өлсүн, атамды көргөндөр өлбөсүн» (макал). Демек, атасын билгендер өлбөсө, ал ата ордуна көрөт. Анын атасынын ардактуулугун туюнтат. Өлүм парз, өкүмүнө көнгөн пенде. Бул жарык жана жалган дүйнөдө ата-энесин кимдер түбөлүккө кармап жүрүштүр. Айыл ичинде атасынын асылкечтерин ата ордуна сыйлоодо алтын ой-максат жатат.

«Ата – аскар тоо, эне – соолбос булак», ата уулун, эне перзентин: «Атанын баласы болгуча, адамдын баласы бол» дегени – баарыдан мурда, адам бол дегени. Адам болуу – абалы үйдө ата-энеге моюн сунуу, анан ата-бабаны, ага-тууганды, улуу-кичүүнү, айыл ичин, урук-урууну, жамы кыргызды, бөлөк-бөтөндү сылык, сыпаа, сыйда, адам катары мамиле жасоо. Ооба, «Атадан жакшы туулса – элинин камын жээр; атадан жаман туулса – элинин малын жээр». Ата-энени урматтоо – адамзаттын тиричилигиндеги ардактуу жөрөлгө, урмат-сыйлоонун бийиктиги. Урматтоо – ошол даражага жеткирүү. Эмесе, баланын ата-энени сүйүү сезими мындайча башталат. Бала көз жараары менен эненин эмчегин издейт. Апага, атага абалы көзү кабылат. Күлөт, башын токтотот. «Кыркын» чыгараары менен аста-секин аларга талпынат. Балтыр бешик болот. Отурат. Эмгектенет. Ата-эненин көтөрүүсүн, атка өнөрүүсүн, чанага сүйрөөсүн билип калат. Адатта, мына ушунун баары- ата-эненин жыты, аларга жакындоо, сүйүү сезими. Бала кас турат, тушоосу кесилет. Ата-энени ээрчийт.

Эми ата-эне баланы үндөктөй баштайт. Баланын атаны «ата», энени «эне», «апа» деши – сыйлоонун башаты. Бирдеме десе аны дароо угуп, ошондой болгусу келе баштайт. Алына жараша жумшаса, дароо чымын-куюн жетип барып келет. Бейбаштык кылбоо, «эмнеге жумшайт» – деп туруу ата-энесинин үндөөсү. Ата-энени урматтоонун асыл белгилери: тил алчаактык, элпектик, каяша айтпоочулук, кежирленбөө, сылыктык, сыйдалык, илбе-ринкилик, боорукерлик, табышкердик, жолдошчулук, жоомарттык, арийне, булардын баары – күндөлүк күйпүл турмуш-жашоодо сөзсүз боло берүүчү нерсе. Бул – баланын мойнундагы парзы.

Урматтоонун эң негизгиси – ата-энени эл арасында кеп-сөзгө, уятка калтырбоо, беделин сындырбоо. «Шабдаалынын балдарындай», «Исактын балдарындай» – деген атка конбоо. Айлана-чөйрөсүндө, алыс-жакынга баласынын айдыны аркылуу ата-эне элдин сын-сыпатына жетүүсү абзел. «Жакшы бала ата-энени төргө сүйрөйт, жаман бала ата-энени көргө сүйрөйт», «Элге кызмат эткениң – улуу урматка жеткениң». Булар ар бир баланын көңүл чордонунда турууга тийиш.

Албетте, мындай сапаттардын белгилүү өлчөмү кыз балдарга таандык. «Уул жакшысы урмат, кыз жакшысы кымбат». Алар эненин үндөктөөсүндө тарбия-таалим алат. Барган жеринен ак этек жалгоосу – жабылуу ак инген болуусу, чыгыштык кылбоосу, кайрадан келип, төркүнүн төрүндө отурбоосу, наалат келтирбөөсү. Бир жайдан орун-очок алуусу, дөөлөтүн – ата-энен, таалайың – уул-кызың. Бара-бара балпайган байбиче аталып, баркка жетүүсү. Мына ушул белгилер ата-эненин кадыр-баркын арттырат. «Төркүнү жакындын төшөгү жыылбайт», «Эне көргөн кыз эмес, эндик көргөн бет эмес». Демек, бул – ата-эненин кейиши!

Улуулар, меймандар, урматтуулар шып кирип барса, тура калып салам айтат да, төрдөн жай берет. Адатта, үй ээси малдаш токунуп, желбегей жа-

мынып (кээде отту көсөп) отурууга шартташкан. Дөөлөттүүлөр куш жаздыкты чыканактай отурган. Боз үйгө кирип, оңго бурула барып, эпчи тарапка төргө чыгат. Т. а. чыгдан (ашкана) жак менен барып, үйдүн байбичеси (энеси, тайэнеси) ошол тарапта желбегей жамынып, сынар тизелей отурат. Ал ашкана тараптагы келин-кесектердин тамак-аш жасоо аракеттерине алдыртан тескейт. Эркек балдар чөгөлөйт, кыз балдардын энесин туурап, сынар тизелей, колдорун бөйрөккө албай, тизеге таяп отуруштары – илгертен келе жаткан адеп. Кичүүлөрдүн улуулар көрсөткөн жайга отуруусу керек. Аларсыз бейбаштана сөз-кепке кыпчылуусу адеп эмес.

УБАЙ КӨРҮҮ. Убай көрүү «убайын тартуу», «убайын жеп», «азабын тартуу», «азабын жеп» деген түшүнүктөрдү берет. Убай – жакшылыктын жышааны, жөрөлгөсү. Мисалы, «Анын убайын көрдү, демек, акы-бети кайтты», «Балдарынын сыйын көрүп отурат» – өндүү түшүнүктөрдү тартуулайт. Ошондуктан муну оң мааниде алып кароо керек. Албетте, баланы ата-эне табат, анын ойдогудай төрөлүшү үчүн курсактагы чактан баштап ата-энеси шарттуу түрдө кам көрүшөт. Эне оор жүк көтөрбөйт. Түйшүккө малынбайт, тынч, бейкапар жүрөт, кайгы-кападан алыс жүрөт. Каалаган тамагын кана, тоё ичет. Таза абадан дем алат. Бала ичтен жетилет. Көз жарат. Ата-эне дагы түйшүккө малынат. Кыскасы, кызыл чиедей бала балтыр бешик болот, талпынат, бешикке бөлөнөт, отурат, эмгектейт, кас турат, тушоосу кесилет, басат, чуркайт, тили чыгат. Ата атка өнөрөт, айырмач мингизет, артына учкаштырат. Тайчан аны аш-тойго ээрчитет.

Эне кызынын чачын тарайт, өрөт. Үй тарбиясын берет. Окутат. Мына ушундай убайымдарды ата-эне тартат. Бир чети мунун баары – ата-эненин кубанычы. Деген менен убай көрүү – ошол тарткан мээнеттеринин кайтарымы, балдарынан маңдай жара ыракат көрүүсү. Баланы ата-эне кандай асы-

раса, анын так ошондой багуусу, ардактоосу, сыйлоосу, урматтоосу, кадырлоосу.

Убай көрүү – балага тарткан түйшүгүн чегерип алуусу. Дүйнөдө эң бир кечиримсиз нерсе – ата-эненин эмгегин баалабоо. Мына ушуга барган бала болбоо үчүн ата-эненин көзү менен тең айлануусу. Мындан ары алардын мындай түйшүккө малынбоосу.

Адатта, ата-эне алдан-күчтөн тайыганча баары бир балдары үчүн кам көрө берет. Алар карап турбай, үй тиричилигине катыша берет. Убайын көрсөтүү – алдан-күчтөн тайыганда, үй маанектеп калганда ата-эненин көңүлүн табуу да бар. Анан өз колу менен бул жарык – жалган дүйнөдөн узатуусу. Бул – баланын парзы. Убайын көрүү – бир туугандарда да, бир атанын балдарында да, жалпы журтта да бар. Алар – «эл мыктысы», «эл жакшысы»...

Баланы башынан тарбиялоодо абалы ата-энелердин алган орду эң чоң. Минтип айтканыбыз, бала мыкты өсөбү, жаман өсөбү, ата-энеге байланышат. «Жакшы атанын баласы, атасы ушундай эле, энеси мыкты, анын энеси өзүндөй неме болуучу» – деп ата-энеге чоң жоопкерчилик жүктөйт. Бабалардан берки наркты жана салтты сактоо үчүн балдарды көзөмөлгө алуу үйдөн башталат. Мурун мындай жөрөлгөлөргө жаш-кары дебей жапырт моюн сунуучу. Улуулардын нускоолору сыймык катары тутулуучу. Кыргыз ата конушунун чет жакаларында баба салтын, эне адебин сактоо боюнча уюткулуу таалим-тартип бар. Муну Чоң-Алай тараптан көп байкоого болот. Салыштырмалуу башка чөйрөлөргө караганда аякта жагымдуу жагдайлар туюлуп турат.

БАШТЫК БАЙЛАНААР. Кыргызда «Баштык байланаары барбы?» – деп калат. Бул – элдик салтын бири. Таамай айтканда, кыз турмушка чыкканда, барган жерине бир аз байырлай баштаганда, ата-энелери малдын төшүн баштап эт бышырып, боорсок жасап ж.б. азыктарды да кошуп,

баштыкка, же чакан куржунга салып, тай, кунанга мингизип, сагынган бөбөгүн кызына жөнөтөт. Баштык байланаары деп, адатта, эркек баланы аташат. Эркек бөбөгү болбосо, синдиси деле барат. Кээде экөө тең барган чактары да кездешет. Барып жатышат да, сагынычтарын жазып кайра келишет. Мындай көрүнүш андан ары дайым уланып барат. Мал сойсо, төркүнү кызына ар дайым төшүн сактайт.

АТ ТОКУУРУ. Бул – эркек бөбөктүү болуу тилеги. Ошол эр жеткенде улууларына иниси катары кызмат кылат. Жумшаган жагына барат. Кыргыздын шарты боюнча агаларынын минген атын отко коёт, сугарат, жем илет, суутат, токуйт, аттанууга даяр кылат. Бул инициал милдети болуп саналат. Улуу агалары үчүн «Ат токууру» – көздөй иниси. Т. а. «кичүү болгуча иттин күчүгү бол» – деген сөз мына ушундан калат. Кенже балдары төрөлсө, азан чакырып, ага «Аттокуур» деп, энчилүү ат да коёт. Максат-тилек – агаларынын так ошондой иштерине жарап жүрсүн дегени.

КӨКҮРӨК КҮЧҮГҮ. Бул – ата-эненин балдарынын эң кенжеси, Адатта, улам кичүүсү сүйгүнчүктүү болоору бышык. Агалары-эжелери өздөрүнчө үй-жай күтүп, турмушка чыгышат. Ата-энелери алардын энчилерин бөлүп беришет. Кыздын себин берүүсүнөн, төркүлөп келүүсүнөн кутулат. Эми тапкан-ташыгандары ошол кенже баласына арналат. Анткени ал – ата-эне менен бирге түтүн ээси, түндүк ээси. Ата-эне ошол үйдөн көз жумса, ошол көкүрөк күчүгү өлүк ээси болуп саналат.

Анткени менен түндүк калтыруу, өзүнчө түтүн булатуу ыйык салты азыр анча этибарга алынбай келатат, эмерек-кечеге, үй-жайга эгедер болгон уул ата-энени тике багуучу. Мында мурунку үйлүү-жайлуу болгон балдары, кыздары жашоого өз алдынча чабыт алганы менен ата-энени унутта калтырбайт. Айланып келип, каралашып турууга милдеткер.

ТУН БАЛА. Тун баласы туу болот. Бул – көз ачып көргөн перзенти. Беркилерине караганда ата-энелерге медер тутулат, жакын да, жакшы да сезилет. Кийинки төрөлгөн балдары үчүн ал үлгү катары өсөт. Беркилер ага баш ийишет. «Аганы көрүп, ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт» – деген накыл мына ушундан калган. Ал эми тун бала ата-энени көрүп өсөт. Үй-бүлөдөгү тарбия-таалим мына ошентип башталат да, муундан-муунга уланат. Демек, тун бала туу катары туюлат.

КАРКЫРАЛУУ КЫЗ – Бойго жетип, болукшуп турган кыз. Т. а. кундуз тебетейине, бөркүнө каркырамын канат-куйруктарынан тагынган кыз.

ТЕБЕТЕЙЧЕН КЫЗ – турмушка чыга электин белгиси. Эпостордо: «Каркыралуу кыз алдым», б.а. «Беш көкүл кыз алдым» – деп айтылат.

КЕЛЕҢГЕР ЧАЧПАК – «Келеңгер чачпак кен соору, келини сонун кыргыздын», «Келбети нурдун кызындай», Май сооруда жаркылдайт. Балдыркандай солкулдайт. Эки өрүм чачка тагылган эки үч канаттуу кумүш чолпу, чач учтук...

БЕШИК БАЛАСЫ 5 ТҮЛӨК. Адатта, жырткыч канаттуулардын жашы мындайча саналат: бир түлөк, эки түлөк, үч түлөк, төрт түлөк, беш түлөк. Ал бир асый, эки асый, үч асый... деп, жылкыны айткандай маани берет. Ушул сымал бешик баласы (наристе) чоңоюп, эресеге жеткиче беш баскычты басып өтөт. Т. а. «тушоосун кесүү»- бир түлөк, «сүннөткө отургузуу» – экинчи түлөк, мүчөлүү болуу (балагатка жетүүсү – үчүнчү түлөк, улан болуусу (кыз балдардын «беш көкүл» аталуусу) – төртүнчү түлөк, бешинчи түлөк үйлөнтүүлөрү өндүү өмүр белестери бар. Мына ушул түшүнүктөрдөн улам «Бешиктеги баланын, бек болоорун ким билет» макалы чыкканы туюлат. Булар өмүр жазы болуп саналат. Демек, кенен мазмунда түлөк-түлөө канаттуулардын канат-куйруктарынын жыл сайын учурунда түшүп, жаңыланып туруу парзынан улам чыккан түшүнүк. Адамдарда да жаш өзгөчөлүктөрү бар. 50 жаш – эр

ортону, 25–35 жаш -толуп турган учуру, 60 жаш, 70 жаш-кайрат-күчтөн тая баштоосу, булар – өмүр күзү. 80–90 жаштар – өмүр-жашоодогу эң кейиш, бул өмүр кышын билдирет.

ЖАШ КУРАК ӨЛЧӨМҮ

Эркектерге:

Кундактагы бала
Ымыркай
Наристе
Бөбөк
Тестиер
Эркектана
Балакай
Өспүрүм
Жеткинчек
Улан
Эрешен
Боз бала
Жигитек
Эр бүлөө
Боз жигит
Бозой
Эр азамат
Эрен
Токтолгон курак
Эр ортону (орто жаш)
Жетик жаш
Киши
Кара сакал
Улгайган курак (карылык)
Абышка
Карыя
Аксакал
Чоң ата
Эр
Шер

Ургаачыларга:

Ымыркай
Бөбөк
Чүрпө
Наристе
Кызалак
Секелек кыз
Тестиер кыз (топучан кыз)
Каркыралуу кыз
Беш көкүл кыз (тебетейчен кыз)
Бийкеч (такыячан кыз)
Селки
Кары кыз
Колукту (шөкүлөчөн)
Келинчек (элечекчен)
Жубан-зайып (каз элечекчен)
Жар
Тастарлуу аял
Төрөп турган зайып (каз элечекчен)
Төрөттөн калган аял
Улгайыңкы аял
Катын
Кемпир
Байбиче (казанбак элечекчен)
Ак байбиче

АТАНЫН БАЛАГА КАРЫЗЫ

Балага жакшы ат коюу.

Балага ак эмгектен тапкан адал тамагын берип асыроо.

Баланы энесинен ажыратпоо.

Балага билим үйрөтүү, сүннөткө отургузуу.

Баланы ыйманга үйрөтүү.

Баланы эмгекке машыктыруу.

Эненин ак сүттүн актоо, атанын акыбетин кайтаруу.

Көнүлдөрүн калтырбоо.

Аларды өмүр бою аздектеп багуу жана ызат менен сөөгүн жашыруу.

Эл ичиндеги улууларды сыйлоо жана урматтоо.
Устат, мугалимдердин сөзүнө кунт коюу.

Накыл китепти көп окуу.

Бир туугандарды, жети атаны билүү, жерге-жээкке жакшы мамиле жасоо.

Жан-жаныбарларга табиятка этият мамиле жасоо, зыян келтирбөө.

Адам болоюн деп алдына таза тилек коюу.

Адеп, ыйман жолуна түшүү.

Баба салтына баш ийүү жана урматтоо.

Адамкерчиликти бийик тутуу.

Элдин тилин, тарыхын кадыр-баркын билүү, сыйлоо.

Элди-жерди сүйүү жана көздүн карегиндей коргоо.

Адамдарга, өзүнө чынчыл болуу.

Өзүн мыкты тарбиялоо.

Оюн тазартуу.

Ак тилекти алыс коюу.

Денени чыңдоо.

КЫЗ БАЛАГА ТЫЮУ

Кызга эркек баланы тепкенге тыюу салынган.

Үй-бүлөнүн туруктуу мүчөсү деп эсептелбегендиктен, кызга табактын түбүн жалатпаган.

Төркүнүн бүт байлыгын шыпырып алып кетпесин үчүн кызды күйөөгө узатканда, себине шыпыргы кошуп бербеген.

Кызды босого жакка отургузбайт, антсе ата-энеси жакыр болуп калат дешкен.

Кыз баланы кулагын аял киши көзөп, ага жибек жип өткөзөт. Көзөгөн жер ырбап, жара болуп кетпесин үчүн ага иттин жүнүн чыйратып өткөрөт. Кулакты чабалекейди көргөндөн кийин тешсе, шип-шип, ооруп кеч айыгат дешет.

Маңдайы ачык, кең болгон кызды алыс жакка чыгат дешкен.

Кыздын тили ичке болсо сөзмөр, тилдүү өсөт дешет.

Кызга койдун кекиртегин бербеген, аны жесе, күйөөгө жыланаң кетет дешкен.

Кызга тилдин учун бербеген, тилдүү болуп калат деп.

Кыз бала күн чыкканга чейин уктабайт.

Кыз бала оокат жасап жатып тамагын утуру сузуп жеп турса, казандын түбү тешилгиче турмушка чыкпайт.

Тамак жасап жатып аралаштырган соң, депкирди казанга какпайт.

Казанга чөмүч менен депкирди чогуу салып койбойт.

Түнү идиштерди жуксуз калтырууга болбойт.

Кыз бала эркек кишиге тике карабайт, бирөөнүн көзүнчө керилбейт, керилгени эрге тийгиси келгендин белгиси делет.

Эркек адамдын алдын кезип өтпөйт, эркектин жолу буулуп калат.

Уул баланын кийимин, ошондой эле күйөөсү бар келиндин кийимин кыздар кийбейт.

БАЛАГА ЖАЛЫНЫП-ЖАЛБАРУУ

Эрке тайым
Зерегим
Кагылайын
Айланайын
Кагылайын тилиңден
Каралдым
Көлөкөм
Көпөлөгүм
Көрөөр көзүм
Кутманым
Көрөөр күнүм
Садагаң болоюн

Садага кетейин
Балакетинди алайын
Олда, айланайын
Ырыс-кешигим
Кара көзүм
Сатык болоюнум
Секет кетейин
Кичинекей сербегейим
Дарым
Серегейим
Алтыным
Аркамда калган желегим
Найзага таккан желегим
Күмүшүм
Эрке тайым
Күйгөн шамым
Чырагым
Коогарым
Тегеренейин
Тири карагым
Кулунум
Бопум
Жакадагы кундузум
Үркөр тоом
Балакайым
Медерим
Боорум
Жүрөгүм
Карегим
Үйүлөйүн
Мазарым
Өпкөмдү чабайын!
Колкомду чабайын!
Жүлүнүмдү чабайын!
Бөйрөгүмдү чабайын!
Жанымды курбан чабайын!
Жарпымды жазарым
Кара жанымды кагайын!
Көзүмдүн кареги

Шоолам
Мээнетиңди алайын
Өбөгүм-жөлөгүм
Өпкө боорумду чабайын
Айланып кетейин
Алдына кетейин
Кубатым
Кубары заадам
Жаным
Кара жаным
Өпкөм
Кара чечекейим
Кешигим
Туягым
Кудайым бергеним
Жөлөнгөн тоом.

ҮЙЛӨНҮҮ ҮЛПӨТ САЛТЫ

Уулду үйлөнтүү, келин алып, куда-сөөк күтүү кыргыздардын каадалуу салттарына кирет. Тенирчилик доорунда (I-XII к. чейин) Энесай, Алтай, Саяндагы жана Ала-Тоодогу кыргыздардын хандары, төбөлдөрү, байлары төрт аял алууну салт көрүшкөн, ал эми шартка жараша алган аялдары, кудалары ар уруудан жана бөлөк элден болушкан. Мындай куда-сөөктүк мамиле уруулардын, элдердин ортосундагы ынтымакты, байланышты бекемдөөгө, бейпил турмушта жашоого өбөлгө болгон. Кийинки доорлордо коомдук, социалдык жашоо-турмуштун өзгөрүшүнө жараша жаштардын үйлөнүүсү, колунда барлар менен жардынын ортосунда куда сөөк күтүү, калың берүү, той өткөрүү үлпөттөрү ар кандай абалга дуушар болсо да, жалпысынан эзелтен уланып келаткан улуттун каада-наркы сакталды.

ҮЙ-БҮЛӨ – Эрди-зайып, ата-эне, балдар жана жакындардан турган топтун аталышы. Бул – коомдун өзөгү, эң кичинекей өрнөгү, үй-бүлө очогу болот. Коом үй-бүлөдөн курулат. Мында үй-бүлө мүчөлөрүнүн өз ара милдеттери бар.

1. Жубайлардын өз ара милдеттери;
2. Ата-эненин балдарына, балдардын ата-энелерге карата милдеттери;
3. Бир туугандардын өз ара милдеттери;
4. Тууган-туушкандардын (аталаштардын, аганилердин балдарынын, кыйыр туугандардын) өз ара милдеттери болот.

Жубайлар – үй-бүлө очогунун эң негизи. Бул үйлөнүү аркылуу ишке ашат. Ошондуктан адам мук-

таж бардык нерсени эненин кучагынан, атанын очогунан табат. Эркек тышкы иштерди, аял ички тиричиликти тейлөө аркылуу эриш-аркак жашайт.

Пайгамбар: «Аялдарга урмат-сый көрсөтпөгөндөр начар адамдар» – деген. Аялдар күйөөсүн үйдүн башчысы катары таанышы зарыл. Тапкандарын сарамжалдуу, ак-дилде жумшоосу тийиш. Күйөөсүнүн ар-намысын тышта да, ичте да коргоосу керек.

Балдарын жакшы багып, тарбиялап таалим берүүсү – коом алдында да, кудай алдында да жоопкерчилик.

Балдардын ата-энеге жакшылык кылышы – кудайдын кур болбошу...

«Улуу баланын укугу беркилердин алдында атанын укугу менен барабар». Бул – пайгамбардын айтканы. Ошон үчүн «Тун бала туу болот» – дейт. Үй-бүлө очогу тууган-уруктары менен кубаттанат. Пайгамбарыбыз: «Атасы жок бала үчүн тайакеси ата, тай эжеси, тайженеси эне ордуна жүрөт» – деген.

КЫЗ БЕРГЕН (КЫЗ БЕРҮҮ)

(Кыз көрүү, тандоо)

Ата-эне уулга жар тандоону эрте ойлонуп кам көргөн. Боз уланга бой жеткен каркыралуу кыз тандоо эзелтен берки каада-салт менен жүргүзүлгөн.

Баласы 15-16га чыкканда (андан мурун дале) баланын атасы кыз көрө баштайт жана кыздын ата-энесине да карайт. Башка уруудан ала берет, өз уруусунан канча ата өткөндөн кийин кыз алышарын билбейт, бирок жакын туугандар кыз алышпайт дейт. Ар кайсы кызды, ата-энесин, үй-жайын карап туруп баланын атасы бирөөн жактырат да, теңтуштары аркылуу айттырат (жаш болсо айтпайт). Эгер балага жакпаса өзүнүн оюндагы кызды айтат, атасы макул болсо же атасы каалаганга баласы макул болсо, кээде атанын эле ою менен, бирине (кызга) кудалашмак болот.

Баланын атасы жакын көргөн 1-2 жакшыны (көбүнчө өз тууган уруусунан) жиберет. Буларды жуучу дейт. Булар тим эле (эчтекесиз эле) сүйлөшүүгө барат. Кыз атасы макул болсо эч калың бычпай эле кабарын айтып келет.

Жуучу түшкөн жер макул болсо баланын ата-энеси куда түшөт.

КУДАЛАШУУ. Кыргыз элинде кудалашуу көбүнчө эки киши дос болушуп ысыксырашып жүрүп балдары эң эле жаш кезинде кудалашат.

Кудалашуу эркек баланын атасы алдуу киши болсо бир тогуз мал менен кыз атасына куда түшөт. Башаттын башына, көкүлүнө тутам кебез байланат. Бул кишинин (куданын) досу, кудасы бирден бодо кошумча кылышып, куда болушуп бирге барышат. Зайыптар да кудагый болушуп, малдар союп бышырып барышат, кыз атасы да мал союп, аш тамак даярдап, эл чогулуп тоюн жешет. Кыз атасы да тогуз малга тогуз чапан кийит кийгизет. 2-3 тогуз мал менен куда түшүлсө, анда кыз атасы да ошол санда баалуу ичик, дейилде, кымкап тондордон катыштырып кийит кийгизет. Мал кошумча кошкондор да бирден чапан алышат.

«Күйөөнүн аты ким?» – деп кыз атасы жагы сурайт. Күйөөнүн аты айтылып бир атты күйөөнүн атасы бермекчи болот. «Кыздын аты ким?» экен деп уулдун атасы жагы сурап, кыздын аты айтылып, кыз атасы бир чапанды бермекчи болот. Уулдун атасы куда менен көпчүлүктүн алдында ордунан туруп кыз атасына карап, эки колун бооруна алып «кулдугум бар» деп баш иет. Кыз атасы «кулдугун кудайга» деп жооп кайтарат. Жалпы көпчүлүк бата кылып куданы аткарат.

Кыргызда кайсы бирлери уулу, кызы бойго жеткенде кудалашат. Мындай учурда көбүнчө күйөө кызды көрүп жактырганда гана, аталары кудалашат. XIX кылымдын 60-70-жылдарына чейин күйөө кызды ала качуу деген бир да болбогон. Эгер кокустан бир ала качуу боло калса, эки айыл же эл

жасоо курашып жылкы алышып, эр өлүшүп чон калба чыккан.

Кызга куда болууга арачы болуп баруучу киши «жуучу» деп аталат.

«Элчиликке өлүм жок,

Жуучулукка кордук жок» деген ылакап сөз бар.

Эскертүү: Кудалашууда өз теңине карап кудалашкан. Мисалы: бай, жарды ж. б. дегендей. Кызда эрк болбостон атасы билген. Кыз – буйлалаган төө болот деген да, кызды атасы тилеген күйөөгө берген. Кудалашкандан кийин өлүм өлсө, балалуу болушса кошумча, асабага, жентектери үзүлбөстөн болуп турат. Күйөөнүн атасы кыз атасына ар жылы кышында согум деп мал берет.

КУДА БОЛУУ. Илгерки убакытта арадан жети ай өтпөй куда болууну мыйзамчылыкка санабай турган экен. Жана ак сөөк менен кара сөөк куда боло алуучу эмес экен. Алардын бирине бири намыс кылган себеби куда болбой жүрүп кийинки убакытта жигитке же болбосо малга карап куда боло берүүчү экен.

Куда болууда бирөө куда болмокчу болсо, өзүнүн айлы арасындагы элге-журтка кадырман кишини кыз атасына жиберип сөз салат. Куда болордо асты жүз жылкы, арты тогуз кара менен куда болот. Ошол жүз жылкыны айдап баргандар он-он беш же жыйырма киши болот. Кыз атасы үч-төрт эли казы чыга турган бээни союп, жадырап-жайнап күтөт. Кудаларды ошол күнү кондуруп, эгерде айылы алыс болсо үч-төрт күн кондуруп, мурунку союлган бээнин эти түгөнүп кетсе дагы бир бээ союп конок кыла берет. Келген кудалар канча болсо ошончо кийит деген нерсе берет. Алар мына булар: тогуз дейилде (күмүш чапан), тогуз Кокон кымкап (баасы жүз койлук), тогуз булгун ичик (кундуз катарлуу нерсе, өңү кара күрөң тартып кубулуп турат. Жүнү кайсы жакка эңсейткен ошол жакка кадимкидей болуп төгүлүп турат), баасы жүз койлук, тогуз бучкак ичик (түлкүнүн бучкагы) баасы отуз

кой чамасында, тогуз нооту чапан, бирөөнүн баасы бир ат, тогуз бейкасам чапан, бирөөнүн баасы беш кой, тогуз бачайы чапан, баасы үч кой. Бир анжыян топу (күйөөгө арнап бергени).

Бир мата же болбосо он кез болотнай, аны жырытып ошол жердеги отурган элге жүз аарчы чамасында айрып берет (аны актык деп атайт).

Кийитти кийгенден кийин тура калып күйөөнүн атасы «келин баланын атын айт» дейт. Анда куда «жолуна эмне айтасың» дегенде күйөөнүн атасы бир төө же болбосо бир жакшы ат айткан соң кыздын аты баланча деп айтат. Андан кийин кыздын атасы «күйөөнүн аты ким» деп сураганда тигилер «жолуна эмне айтасың» деп сурайт. Анда бир кымкап, болбосо башка бир нерсе болсун деп айткан соң күйөөнүн атын айтып берет. Ошону менен келген кудалар ал жерде мал кеспестен кете берет. Эгерде келип калышса ошол кеп кылган жагы уят болуп калат. Ошону менен кыз, күйөө бойго жеткен соң күйөө баланы күйөөлөтүп жиберет. Күйөөнүн алып барганы: бир айгыр баштаган он байтал жана бир жакшы жорго болсо, чаап жүргөн бир жакшы ат алып барат. Андан башка жеңкетай дегенине бир ат алып барат. Ошол күнү кызды күйөөнүн жанына алып келип, эл жаткыча жанына отургузуп, андан кийин алып кетет. Кыздын жүз көрүшөрүнө бир байтал болсо, марттык кылса бир ат берет. Эртеси коюнга салар дегени болот. Ага бир бээ берет. Ошол түнү кыз, күйөө ынтымак менен түндү өткөрөт. Эки-үч күн түнөп, кетерге жакын кыздын жеңеси бир кой союп, күйөө, кызды чакырып конок кылып отуруп «күйөө бала, сени таңам» деп айтат. Ошол жерде таңгандыгына бир ат берет. Атты алган соң бир тай союп ат жеткен жердеги кыз-келин жана жигиттердин бардыгын алып келип оюн салат. Оюнду таң атканча ойнотуп күндүн нуру менен таратат. Кыз атасы күйөөнү бир сыйра кийиндирип жана күйөө жолдош болуп келген жигиттерге да бир кийимден кийгизип жиберет. Ошол сый менен күйөө бала үйүнө

кетет. Бир далай убакыттан соң кудагый барат. Чамасы жыйырма жылкы, бир төө алып барат. Кудагый барып эки-үч күн конуп кайтарында үстүнө кымкап, башына элечек ороп тогуз түрлүү кийим берет. Кудагый дагы ошончолук сый менен үйүнө кетет.

Эми кыздын ата-энеси кудага барганда эч нерсе алып барбастан куру эле барат. Кудагый, кудаларды бир нече күнү кондуруп, кайтарында чамасы 200-300 кой, 40-50 жылкы, 2-3 төө, бир жорго, бир күлүк ат, анын бала-бакырасы келген болсо аларга дагы ат миндирип узатат. Андан кийин кызды алар убактысы келген соң, 3-4 киши менен айгыр баштаган тогуз байтал жана бир жорго айдап барып жооп сурайт. Малым бүтпөсө да каадам бүттү, келин болсо бойго жетип калды. Кана эмне аласыз? – деп, сураганда, кыз атасы жүз жылкы, беш жүз кой, тогуз жорго, төө баланча күлүктү, андан кала берсе кыз атасы нече агайын болсо, ошончо ат мингизесиң, жана бир күн, бир кул бересиң. Ушул айтылгандардын чыпчылгасын коротпостон бересиң – дейт. Ошону менен куда үйүнө барып бир бээнин этин бышырып, бир бээнин этин чийкилей, куйкалаган 4-5 ирик, үч соку кант, куржун башы өрүк, мейиз, кап-кап боорсок кылып, тогуз төөнүн жүгүн түшүрөт.

Жыгач ташы барып түшкөндөн кийин жанаат элин, катын-калачтарын чакырат. Катындар жыйналып келип куржундун оозун сөгөрдө, ак сакал байбиче ат байлап ырымын кылып сөгөт. Андан башкалары алы келгенче жол айтып сөгүшөт. Ошол сөккөн катындар өз ою менен түрлүү даамдардан алат. Кыскасы тогуз төөнүн жүгүн тогуз катын сөгөт. Чара кулак (той качан болот деген сөз) дегенде бир тай союп, этин чоң чарага салып куда кыздын атасына көтөрүп барат. Аны жеп болгон соң, кыз атасы «ишинди илгери кыл, түндүгүндү көтөр» – деп уруксат берет. Түндүк көтөрөрдөгү ырым-жырымга бергени төшөк каптарына бир тай, жылкычыга (жылкычы деп жылкы кайтарган кишини айтат, айылдагы уландардын ала турган милдети)

бир бээ ушул ырым-жырымга берилгенден кийин, тоюна эки бээ, он аша кой, он бут чамасында күрүч менен той кылат. Тойду жеп болгон соң, «Төшөк талаш» деген оюн болот. Ал мындай: катындар бир жаат, эркектер бир жаат болуп, катындар эки орундун ортосу бир саржан чамасында кылып казып, эки ортосун көзөйт. Ошол көзөнөктөн алты арканды кошуп эшет. Дагы бир учун жогорку айтылган тешиктин көзөнөгүнөн өтпөй турган чоң ташка байлап, кептелтип коёт. Ошол кептелген жаккы ороого топуракты толтуруп, катындар үстүнө олтуруп алат. Жан жагына күлдөн төгүп таштап, аркандын чубалжыган учун эркектердин колуна берип, жанындагы күл менен ура баштайт. Ошол убакытта эркектер жанына күч келип тартып кетсе мөрөй эркектердики болот. Эгер тарта албай калса мөрөй катындардыкы болуп бир төө, болбосо бир бээ алып тынат. Катындар алдырып жиберген болсо, эркектер эч нерсе бербей кетет. Айтмакчы: катындар ор казып жаткан кезде тогуз табакка эт жасап, эң үстүнө акча коюп катындарга алып барып «төшөк талашуу» дегенди коюңуздар деп өтүнүч кылып суранат. Эгер катындар макул алып койсо койду. Койбосо ошол табакты эркектерге алып барып жардам сурашат.

– Катындарга алып барсак болбой «төшөк талашмак» болду. Ошого бир жардамдар болобу деп, өтүнүч кылган соң эркектер макул алат. Алды менен жөө-жаландап тартат. Ага болбой бара жатса ат менен да тартууга болот.

Ошону менен кызды эртеси бир жакшы ат мингизип чыгарат. Анын ээр токумун күмүш менен саймалаган, тегерегине бүтүн кундуз кармаган жүгөн-күюшканга чылк күмүш жапкан үй шайманы бүт беш төөгө артуу жууркан-төшөктөн тартып тогуз килем, түлкү ичик, тогуз дейилде, тогуз Кокон кымкап, тогуз ноот кымкап, тогуз бейкасам, тогуз букар бачайы, андан башка жөн чапандан сансыз. Анын үстүнө эркек балалуу күң, кул жумшап бе-

рет. Атказууда кыз кыңшылатуу деген болот. Кызга дейилдени чүмкөп коюп, кыздын энеси, әжелери, женелери жана башка катындар кызга узатуу кошогуң айтышат. Ал мындайча болот:

Ойдо жылан октолот,
Жаныкем –
Сенин олутуң жаман жоктолот.
Кырда жылан октолот,
Жаныкем –
Сенин кылыгың жаман жоктолот.
Ичигиң калды иргеде,
Менин ичегим жаман бирге эле.
Көйнөгүң калды иргеде,
Жаныкем –
Көңүлүм жаман бирге эле.
Жүк үстүндө айнегим,
Сүт үстүндө каймагым,
Таарынбагың тайлагым,
Таарынбагың ардагым –

деген өңдүү кошокторду ар кайсы катындар ар түрдүү айтып кошот. Анын жакын агайын туугандары жана инилери ыйлап-сыктап узатышат. Ошону менен бир жакын женеси куданыкына чейин ээрчитип барат. Андан кайтарда «сүт акысы» деп бир төө жана бир ат жетелетип жиберет.

СӨЙКӨ САЛУУ. Бул – куда түшүүнүн башталышы, Сыр билги адамдардын сырлана мамилеси ич ара кадыр туткан каада-салттардан. Мал алып келүүсү (илгери тогуздап барып түшүүчү). Кыргызда абалтан күмүш сөйкө нарктуу болгон. Үй ээси урматтап тосуп, кайра кийит кийгизип узатуучу. (Бардарлар дейилде, лампук, манчыгар, кымкап кийгизишкен). Айрымдары ушундан баштап, болочок келини үчүн колунан келген урунтуктуу байлыктарынан алдыртан жылдырып берип турган.

Үйгө келгендер ошол үйдүн ички тиричиликтеринин тирденишине чейин көз салат: үйдүн тазалыгы, жүктүн жыйылышы, келди-кеттилерге ил-

беринкилиги, дасторкон жайып, чай куюшу, сунушу ж. б. Отуруп-турушу, көз карашы ички сындан өткөндөрдү кылтактап алган. Акырын кыздын башы ачык же ачык эмес экендигин билүүчү. Муну кыз тандоочулар айтып келип, баланы жолдош кошуп берип жиберүүчү. Аны бала жактырса, анан жуучу баруучу, кулдук уруучу. Эки тарап макулдашса, куда түшүп, сөйкө салуучу.

Кыздын жашы жете элек болсо, албетте, күтүшкөн. Ага дейре куда мал өткөрүп, калың себи даярдала берүүчү. Жигит болочок колуктусун сыртынан акмалап, айла тапса, женелери аркылуу чанда көрө коюп жүрүүчү. Илгери жаштарда ээн баштык болбогон. «Кызга кырк үйдөн тыюу» ошондон калган. «Отко жакын шиш күйөт, энеге жакын кыз күйөт» – деп, кыз эс тарткандан баштап энеси ар бир кадамын, баскан-турганын баамдайт. Арыктан аттоонун, атка минүүнүн сыйда, сыпаа жолдорун үйрөтө берген. «Жакшы кыз кылыгы менен, жакшы ийне учугу менен» болуп, тамак ичүү, эл менен учурашуу, мейман тосуу ж. б. боюнча ушул өңдүү күндөлүк тиричиликтеги жол-жоболорду үйрөнүү эже, женелери аркылуу турмуштук мектептен өткөн. «Уулду болсон – узун сүйлөбө, кыздуу болсон – кыя сүйлөбө», «Кыз жаманы – кыроо», «Кыз туудум, кылыгын кошо туубадым» – мына ушулар так ошондой тарбия-таалим аркылуу тапталган.

Мында куда болуучулар бири-бирине кулдук уруп, өз ара ызаатташып, болочок жаш үй-бүлөлөргө түбөлүктүү камкордук көрүшкөн. Акырындык менен кыз-жигитте баш кошуу сезимдери пайда болгон.

ЖУУЧУ ТҮШҮҮ. «Жакшыга жуучу келет. Жаманга куучу келет» (макал). Мунун ар кандай жагдайы бар, баланчанын уулу кыз тандап жүрүп, ошол кызды жактырып калса, ал адептүүлүк менен үй-бүлөсүнө билдирет. (Ата-эне көбүнчө сырдаш женелери, тентуштары аркылуу билет). Кээде, балага кызды ата-энеси, ага-туугандары тандайт. Ошентип,

жуучу шайлашат. Айыл ичинде алымдуу, оозунда сөзү бар, салт-санааны билген аксакалдар аттуу-тондуу болуп барып, жуучу түшөт.

Ал барары менен эле жуучуга келдим деп ий-бейт. Чай ичилет. Жайланат. Жылуучулук мезгилде кыздын атасы экөө үйдөн мындай обочороок чыгышат. Анан жуучу келүү максатын аста билдирет, андан аркы ойлор түшүнүктүү боло баштайт.

КУДА. Баш кошууга ниеттенген эки жаштын – жигит менен кыздын аталары бири-бирине куда, энелери кудагый, кыздары кудача болушат.

БЕЛ КУДА. Достор, сырдаш, ынак курбу-курдаштар жакындык ылымды сактап калыш максатында төрөлө элек балдарына бел куда болууга убадалашкан. Кыз, эркек төрөлсө, аларды чоңойгондо үйлөнтүп-жайлантабыз, куда-сөөк болобуз деп, алдын ала тилек кылып куда күтүшкөн. Бел кудалар сүттүүдөн сүрөгүмдү, атандан лөгүмдү, туу бээ, тукур атымды, ак сарбашыл коюмду аябаймын деп антташкан.

БЕШИК КУДА. Бешиктеги балдарына куда түшүсө, бири-бирине бешик куда болушкан.

КАЙЧЫ КУДА. Эки жактан бири-бирине кыз беришсе, кайчы куда аталышкан.

СӨӨК КУДА. Туугандык байланышты үзбөө максатында жээн бала таажелеринин кыздарына үйлөнүсө, ата -энелери сөөк куда болушкан.

КУДА-СӨӨК КААДАСЫ. Күйөө менен келиндин туугандары бири-бирине куда-сөөк болушкандан кийин сыйлашып, ич ара кадыр-барк күтүшөт. Эки жаш баш кошкондон соң, куда-сөөктүн шааншөкөтү башталат. Алардын бир-бирине каттоосу «ат укмай» деп аталган.

Куда-сөөктүн эң абройлуу каттоосу – келин алган тараптын калың алып келүүсү болуп эсептелет.

КАЛЫҢ. Үйлөнүү үлпөтүндө колдонулуучу ырым. Калың никелешүүнүн негизги шарты болуп, негизинен малдан турган. Бай үй-бүлөлөр көпчүлүк убакта калың катары жамбы төлөшкөн. Мал менен төлөгөндө то-

гуздап эсептелген. Калың төлөөдө коомдогу мүлктүк мамилелер даана байкалган. Себеби, калыңды толук бойдон өз убагында оокаттуу, мал-жандуу, урук-туугандуу үй-бүлөлөр гана төлөй алышкан. Кедей үй-бүлөлөр калыңды көп жылга чейин төлөй алышпагандыктан, баласы кеч турмуш курган.

Шарт боюнча кудалашууда бычылган калың толугу менен же бөлүк-бөлүк болуп төлөнгөн. Калың төлөнүп бүткөндөн кийин гана үйлөнүү тоюна кам көрүлө башталган. Калың төлөө кыргыздын салттуу турмушунда үй-бүлөнүн эмес, уругуна төлөнгөн. Кийинчерээк мындай көрүнүш өзгөрүүлөргө душар болуп, үй-бүлөнүн өз иши болуп калган.

БАШ АТ. Нарктуу куда «баш атынын» жалына ак кебез байлап, жылкы баштап жетелеп, мал айдап келген. Мурда кыздын калынына баш ат алып баруу чоң сөөлөт, барк болгон. Баш ат деп калыңга арналган Камбар Атанын тукумун аташкан. Салт боюнча баш атты адеп куданын мамысына биринчи байлашкан.

Келген кудаларга арналган дасторкон жайылып, жай баракат ичкен соң, кудалар келиндин ата-энесине, туугандарына калың алып келгендерин өткөрүп берет. Калың алып келгенде кыргыздын эзелтен берки жылкычылык, жеңкетай доолашуу тамашалуу салты жасалат.

Кудаларды сыйлоочу дасторконго айыл аксакалдары, кадырлуу адамдар, куда-сөөктөр чакырылат. Сөз билгендер, санжырачылар, эл шайырлары катышат. Куда тосуу, куда күтүү бир эле үй-бүлөнүн тою, ырахаты эмес, айылдыктардын да тою, таңтамашасы болуп калат. Эртеси дагы шаан-шөкөттөн кийин кудалардын сапары карыйт. Аларга кийит кийгизилет. Колунда барлар мал ыроолоп, буюмдарды тартуулаган.

КУДА ТҮШҮҮ. (Эл адабиятынан) Баланын ата-энеси жакын тууган уруктарына, куда-сөөк, таяке, жээндерине кеңеш салып, куда түшөр күнүн болжолот.

Куда түшкөнгө чейин баланын ата-энесинин жакындары өздөрүнүн кошумчаларын алып келе беришет: мал жетелеп келет, акча кошот, эртең барар күнү союш да союп келишет. Көкбөрүгө улак да камдайт. Төө баштаган тогузду даяр кылат. Эртең барабыз деген күнү союштарын союп бышырып, боорсок, өрүк, мейиз толгон тамактарды даярдап, бардыгын баланын атасынын үйүнө жыйып, каптарга, куржундарга салып оозун тиктирип коёт. Алып баруучу малдарын да чогултуп, короосуна камап коюшат.

Союш: тай, кой, козу.

Эртең менен баягы кошумча кошкон жакын тууган-урук, таяке-жээн, куда-сөөктөрү болуп, жакындары чогулуп жөнөмөк болушат.

Союштун (тойдун) эттерин, боорсокторун башка куржунга тигип, капка салып, кебез байлаган малга жүктөйт. Төө баштаган 9дан төөнүн маңдайына, эгер төө болбосо анын ордуна алып бараткан мыкты аттын (күлүк, жорго же улакчы аттын) көкүлүнө кебез байлайт. Баланын энеси атайылап жасаткан сонун (күмүш) сөйкөнү алып алат, мындан башка эч кандай кийим-кече (кийит) алышпайт.

Улакты айылы жакын болсо үйдөн мууздап, алыс болсо жакындаганда мууздап башын кесип, бутун тизеден кесет да (ичеги кардын албай) өз жигиттерине өнөртүп алып жөнөшөт. Чабендес (улакчы, көкбөрүчү, көпкөрүүчү) жигиттери кошо жөнөйт.

Кыздын ата-энеси жуучуга макул дегенден тартып эле камына баштайт, айрыкча кудалар кайсы күнү келип түшөрүн уккандан кийин (күн мурун кабарлашып макулдашат) союшун, кийитин ж. б. камдап, атайлап үй көтөрөт. Аларга да жакындары мал алабыз деп, ичик, кымкап жана башка кийим-кийиттер кошумча алып келишет. Айылдан камданып, аттан тандап минип алдынан тосуп чыгышат да, айылга жакындаганда көкбөрүнү тартыша баштайт. Улактын башын балдар тартып калышат, тай-тулак, кунан минип алышат.

Кудалар (баланын жагы) болсо баягы жөнөгөн салтанаты менен эле барып түшө беришет. Кыздын жагы (кудалар) аттарын алып, жакшылап күтүп туруп алышып көтөргөн үйгө кийирип, эркек көп болсо аялдарды башка (бошоткон) үйгө кийирип колдон келгенинче аябай сыйлай беришет.

Көпкөрүдөгүлөр (көкбөрүдөгүлөр) болсо бала жак бир жаат, кыз жак бир жаат болуп тартышып, кайсы жагы болбосун кыздын атасыныкына алып барып таштоонун эле аракетинде болот. Анткени эки жактын мөөрөйүн, кадырын көтөрүүчү көкбөрү болуп эсептелет. Башка көкбөрүлөрдөй мооку (кумар) кангыча тарта беришпейт да кайсы колунан келген, алы жетип, аты жараган жактын жигиттери алып келип кыздын атасыныкына таштайт.

Улак таштаганга баланын атасы да, кыздын атасы да соорун (байге) берет.

Көкбөрүгө келгендердин калганы (жакындары) калып, башкалары чайланып алып эле кетип калышат. Кыз жактын жигиттери кетет, өтө жакындары гана кызмат кылууга калат. Куда түшкөндөн кийин эле кыздын ата-энелери аларды чайланып, дасторкон жайып коюп, айыл-апасындагы жакын байбичелерди кап сөксүн (той сөксүн) деп чакырат. Алар бир нерсе (көбүнчө жоолук, көйнөктүк) алып келип каптын кулагына илип туруп, анан капты сөгөт да ооз тиет. Дагы келгени дагы ошентет (сөгүлүп бүткөн болсо даале салт боюнча сөккөн болот). Анан капты ачып, кап сөккөндөрүнө көтөрүшүнчө (учаларын, мүчөлөрүн) карчыга, жамбаш алып коюп, боорсоктон кошуп, кетерде көтөртөт. Айыл-ападагы элди чакырып, тойду тартат да таратат. Ошол эле кезде кыз атасынын төрүндө, жасалган үйдө, көшөгөдө өзү да жасанып кийинген кыз-келин, теңтуштары менен отурган болот. Кыз-келиндер, жакындары тойдун (кызга тиешелүүсүн) төшүн, керчөөсүн, жүрөк, бөйрөк, шыйрагын жейбиз деп келип жыйналган болот. Аларга жогорку саналгандарды тартат. Алар комуз кагып отурган болот.

Андан кийин кыздын кайын энесине кыздын жеңелери «кыз көрүнүз» – деп келишет. Ал сонун жасаткан күмүш сөйкөнү, үч төрт жүз сом акча алып барат да кызды бетинен өбөт, сөйкөнү салат – «сөйкө салды» – деп атайт, акчаны көрүндүк деп кудагы-йына берет, кудагыый ошондо отурган аял, кыз-келиндерге бөлүп берет.

Кудалар эрте келген болсо козу союп түштөндүрөт. Кечинде союшка тай, кой же козу союп, келген кудаларды аябай сыйлап коноктоп кондурут. Куда, кудагылар болуп сүйлөшүп отурушуп жатышат. Эртең менен абдан жакшылап сыйлап чайлайт.

Тамактан кийин көтөргөн үйгө кийит кийгизүүчүлөрдүн баарын чогултуп, кыздын ата-энеси, ага-туугандары менен чогуу кийитти көтөрүп алып барышат. Атасына атасы нооту ичик, кымкап көйнөк дагы ушу сыяктууларды кийгизет. Кыздын энеси баланын энесине түлкү ичик, шайы көйнөк жана бир чачпак салат.

Калган кийимдерди (кымкап, бейкасам, көйнөк, жоолук, кур, 10-15 жакалуу кийим) куданын алдына коёт. Куда ошо жерде эле бөлүштүрүп берет, эгер жетпесе чогуу ороп бөктөрүп кетип, барганда дагы кошуп ар кимисинин ылайыгына карай (алыс-жакынына, кошумчасына карай) бөлүштүрүп берет.

Кийитти кийгизгенден кийин баланын ата-энеси туруп, эки колун бооруна алып, үч жолу эңкейип кулдук урат, анда кыздын ата-энеси: ырыс-кешиктүү болсун, ыймандуу болсун бүлөөң, кудай тилегиңерди берсин» – деп алкышташат. Анан аткарышат. Алар (кудалар) кеткенден кийин кыздын атасы кошумча кошушкан өзүнүн жакындарына келген калыңдан бөлүштүрүп берет. Мал берчүүсүнө мал, кой берчүүсүнө кой, акча кылып ыраазы кылат. Ушинтип таратып тынчып калышат.

Баланын ата-энеси да үйлөрүнө барып ылайыгына карай тон, көйнөк, жоолук ж. б. кылып кийиттен бөлүштүрүп берип таратат.

АТ УКМАЙ. Эртесиби, 2-3 күндөбү, көп кечээн-детпей чукул эле, баланын атасы ат жетелеп, үч тууганын ээрчитип алып келиндин атын угам деп барат. Аларга козу союп түштөтөт.

Кыздын ата-энеси күйөөнүн атын угабыз деп келгенде атасына гана кийит кийгизет.

Алыс болсо конуп кетет, жакын болсо келген күнү эле конок болуп кайта кетишет.

КЫЗ АТАСЫН ЧАКЫРУУ. 2-3 айдан кийин кыздын ата-энесин эшик-төрдү көрүп кетсин деп баланын ата-энеси чакырат. Ал тууган-уругунан эки-үч киши ээрчитип алып барат.

Баланын атасы кыз атасын атайы бошоткон үйгө кийрип союш (тай, кой, козу) союп, аябай сыйлайт. Алыс болсо кондураат. Анан аткарарда «кур кетпезиз» деп ат тартуулайт. Ал атты минбестен жетелетип жиберет, узатат.

КАРМАП ЖЕЧҮҮ. Бул ырым салты бир эле жолу болот. Баланын атасы көчүп баратканда, кыздын айылы жолдо болсо, айылдан бир билерман женеси – жашап калган аксакал аял уюштуруп, айылдагы келин-кыздар кармашат. Тай кармаса – кой берет, уй кармаса да кой берет, кой кармаса койдун өзүн берет да, баланын атасы жактан бир-эки жигит көч үстүнөн эле кыздын айылына келип, «кармап жечүү жесенер кийитинерди киели деп келдик» – дешет. Кыз тараптагылар ал жигиттерди сыйлап туруп тай болсо – тон, кой болсо – көйнөк, жоолук беришет.

КҮЙӨӨЛӨӨ. Күйөө болчу бала бир жылдан кийин күйөөлөп барат. Күн мурун кыз атасына баланын атасы кабар кылат. Күйөө жеңке тайына 30-40 кез кездеме (кез), малдан кой, бээ, уй, тай жана акча алып жөнөйт. Ырчы, комузчу теңтуштары менен барат. Күйөө кошчусу бирөө гана. Ошентип 3-4 жигит жөнөйт.

Бала күйөөлөп бармак болду деп кабар угуп, (бала атасы жиберген кишиге) макул болуп күнүн болжогондон тартып кыз атасы камынат. Күйөөгө

бир сыйра кийим кече көйнөк, дамбал, кемсел, тебетей (суусардан) ж. б. күйөө жолдошко көйнөк-кече, ырчы, комузчуларга да белектерин камдап, келерге жакын атайы үй көтөртөт. Айылдагы кыз-келиндер да камданышат. Күйөө келип бир, бир жарым чакырым жерге түшөт. Жолдошторунун бири келип, күйөө келди деп кабар берет.

Айылдагы кыз-келиндер тосуп барышат. Алар жакындаганда күйөө ордуна туруп баш урунат (жүгүнөт). Анда жеңелери «кудай жалгасын, бай бол» деп алкашат. Күйөөнүн атын балдар минип чаап да кетет, же «күйөөнүн аты менен күл ташыйт» кылып пайдаланышат. Күйөөнүн жолдоштору ат коштоп да келишет. Күйөө күүгүм талашта келет. «Күүгүмдөтүп келгидей күйөө белең» деген элде макал бар. Күйөөнүн канжыгасындагы жанбаштыгын чечип, андагы бөйрөк, шыйрак, керчөө жана ушу сыяктууларын алып чогулуп жешет.

Күйөө, күйөө жолдоштор жана кыз жактан барган кыз-келиндер баары чогуу жөө келишет да баягы атайын көтөргөн үйгө киришет. Анан жакшылап чайланат, кыз-келиндер алып келип чай беришет.

ШЫКААЛАШУУ. Бул шыкалашуудагы максат – күйөө, кыздын кимиси мурун көрсө, ошол өктөм болуш керек деген ырым боюнча кылынат. Көбүнчө кыз мурун көрүп коёт. Анткени-күйөө кайын ата, кайын агаларынан уялып, түн кирсин деп жатып кийин калып калат.

Жеңелери келип жеңкетай доолай башташат «калыңсыз болсо да, каадасыз кыз болбойт» дешет.

Аларга 30-40 кез кездеме, 100 дөн сом (илгери бир баш кой, кочкор – 5 сом эле) акчаны жеңеси аркылуу кайын эненин колуна өткөрөт. Ал жакшы санаалуу абысын-ажындарын жыйнап алып, жеңкетайды «кашык салганга кашык сал» деп, мен жеңкетай жеген абысындарыма берем деп, өз билгениндей кылып, кездеме, акча бөлүштүрүп таратат. Конок камын кылып союп (тай, кой) аракетте-

рин кыла беришет. Күйөө, күйөө жолдош ырчы, комузчулар менен келин-кыздар шыңкылдашып ойноп отура беришет. Анан женелери жүз көрүшүүнүн аракетине кирише башташат. Көтөрүлгөн үйгө күйөө кирип отурганда, балдыздардын бардыгы (кыздар), колуктудан чоңу даале балдыз аталат, күйөөдөн жогору отурушат, жакындары жакын отурат. Келин-кесектер (катындар) маңдай жакка жана (он) төмөн жакка отурушат. Улам жаңы кайын эжелерге, аял (чоң жеңеге) келсе эле күйөө баш урунуп турат. Эгер күйөө манап болсо, анын күйөө жолдошу баш урунат да, күйөө өзү ордуна туруп гана зыңкыйып туруп анан отурушат. Кол таштап бир гана эңкейип баш урат – күйөө же күйөө жолдош.

Күйөө жолдошту абдан тандап, өтө тың жигиттен алат. Женелерден да бирөө өтө тың болуп, башчылык кылат. Күйөө, күйөө жолдош чөк түшүп отурушат. Бузса женелери келип күйөө жолдошту тизеге чапкылап отургузушат.

Женкетайды мурун башкы (башчы) женеси эле бөлүштүрүүчү, кийин гана энесине жеткирип, энеси бөлүштүрүүчү болду.

Кыз, жигиттер ойноп отурушкандан кийин этке чейин күйөө жолдош «кызды алып келгиле» деп женелерди шаштырат. Акыры эт бышкыча кызды жасап туруп женелери алып келишет, анда баары ордуна турушат. Кыз келатканда «эшик ачар» деп дагы алат, «жүз көрүштүрүүсү» деп дагы алышат да кызды күйөөнүн жогору жагына отургузушат. Күйөө кыз бир-биринин тизесин басып отурууга аракеттенишет, анткени өкүм болгусу келет. Кыз келгенде дагы чай алып келишет. Аны аксакалдатта эки-үч жеңесине берип, анан күйөөгө сунат, ал кызга сунат, кыз тың (мыкты) болсо эки, үч ууртап «келиниз» – деп кайра сунат. «Шилекей алышат».

КУЛАК ЧОЮУ. Көбүнчө күйөө жолдоштукун чоюшат, күйөөнүн кулагын кээде гана эркеттип чоюмуш болуп коюшат.

Кыз, жигит отурган кезде, ага чейин жана кийин кайын эне, кайын эжелери шыкаалап кетип турушат...

Чай ичилгенден кийин бат эле кызды кайра алып кетишет. «Каным дат», бааша ойноп шап алышат, билектерин кызартышат. Күйөө жолдош кыз-келиндердин шакек, билериктерин утуп алат. Анан бир оокумда кыз-келиндер да тарап, өтө жакындардан гана үч-төрт келин, кыз менен калат. Бир табактык болуп калышат. Анан эт алып келет, аны кызсыз эле жешет. Анан жатышат. Ал күнү кызды жаткырышпайт. Таң атат. Дагы жыйналып оюн-күлкү кылып «Каным дат» ойноп, ыр, комуз болуп тамаша менен отурушат. Күйөө жолдош тың болсо кечке чейин кызды дагы бир эки жолу алдырып келтирет.

Жеңкетай алгыча жеңе, анан күйөө жолдош өк-төм болсо, кеч курун кызды алып келет да кайра алып кетпейт.

Ойноп чымчылашып отурушат. Жеңеси кызды «биз деле ошенткенбиз» деп күйөө бала менен кол кармаштырып, жакын отургузуп үйрөтүп көнүктүрөт, үйүр алып калышат. Жатаар мезгилде жеңе, балдыздар кызды эшикке алып чыгышат, күйөө күйөө жолдошу менен да эшикке чыгат. Келиндер төшөк салат да «төшөк салар» алышат, анан «коюнга саларын» алышат.

Күйөө жолдош да башка үйгө кетет. А да жеңелерден бирөөн таап алган болот. Ырчы, комузчулар да жөн жатышпайт. Күйөөнү жеңеси коштоп келип жаткырат. Кызды алып келет, кыз ыйлайт, бирок бизди уят кылба, баарыбыз ушинткенбиз деп көндүрүп күйөө баланын койнуна салып берет да жеңеси өзү жанына жатат. Кыз көшөгөдө күйөөнүн ар жагына кереге жакка жаткырылат.

Мында күйөө кызга тийбейт, жөн эле жатат. Эртең менен турушуп ошол (көтөргөн) үйдө эле чогуу отуруп калышат. Чайланат, анан жеңе, балдыздар кошулуп бир сыйра кийит алып келип кийгизет. 1) тебетей (суусар, түлкү, көрпө) тукаба тыштап (кы-

зыл, жашыл); 2) сайма топу; 3) көйнөк дамбал менен; 4) кемсел (баркут) шымы менен; 5) белине саймалуу жоолук, бет аачы; 6) чырмаган ычкыр. Ушуларды кийгизет. Күйөө жолдошко көйнөк, жоолук бет аачы. Ырчы, комузчуга да ошо сыяктуу.

Ошентип, ошо күнү эле күйөө баланы атказышат. Атказганда жеңе, балдыздар аттарды кошто-туп алып жөө айылдан алыс узатып чыгып анан күйөөнү атказышат. Андан кийин келип-кетип күйөөлөп жүрө берет. Кийинки келишинде жеңелери не гана союш (тай, кой, козу) өнөртүп күйөө жолдошу менен гана келе берет. Эртеси, эки күндөн кийин кете берет. Кийит да бербейт. Жеңелери эле ычкыр, бет аачы жана ушу сыяктуу сыйлыктарды беришет. Күйөөлөп жүргөндө колуктусу да топу сайып, ычкыр чырмап, бет аачы сайып ж.б. сыйлыктар берип турат.

Күйөөнүн белеги милдеттүүрөөк түрдө: күмүш жаак комуз (ооз комуз) атыр, самын, билерик, шакек, сөйкө жана ушул сыяктуу нерселерден белек алып келет. Ушул тартип менен эки, үч жыл күйөөлөп жүрүп алышчу.

КЫЗ КУУДУ. Айбашы күнү күйөө жолдошу менен бир козу айттык алып жеңелерге келет, конуп эртеси аттанып кетет. Түшкө чейин аш-тойдо, көпкөрү байгеде болуп, анан түш ооганда келин-кесек, кыз-кыркын, жигит-жалаң чогулуп эки жаат болуп: жигитке, кызга ар кимиси өз жагынан аттарды тандап мингизишип (көбүнчө кызга түзүгүрөөк ат мингизишет) кызга ак барпы бейкасам, же башайы чапан, башына кундуз же суусар («суу бөрү» – абысын) тебетей кийгизип, белин жоолук менен курчап, женеси атказып, а да атчан бир жигитке коштотот. Болжоп марасын белгилеп үч мартаба куудурат. Жеткенде токтойт, жетпесе үч жолу кыз куулат. Жетпесе мөөрөй кыз жактыкы, жетсе камчы менен кыздын оң ийнинен артылта аттын соорусуна чейин сылап кетет – мөөрөй жигит жакка өтөт. Ар айт сайын ушундай оюн болуп турат.

Тамаша үчүн жаш келиндерди дале куудурат.

Эки, үч, төрт жылдарга чейин ушинтип жооп сураш, мал салуу, калың бычуу, күйөөлөш, кыз куудуруш жана ушул сыяктуулар менен өтөт.

ЖООП СУРАШ. Жигит атасы мал жетелеп, туугандары, аксакалдар менен келет да, «малым бүтпөсө да күнүм бүттү, эми эки баланы кол кармаштырып коёлу» дешет. Аларды коноктоп сыйлашат, өз айылындагы туугандары менен дагы аксакалдарын жыйнап мал салышат: 30-40 кара мал, 100 кой жана башкалар. Аксакалдар эптешип «Алтын шилекейиңерди чачкыла, ыгыңарга карагыла» дешет. Бирок ошол бойдон кетишет.

ЧАРА КӨТӨРҮП КЕЛҮҮ. Баланын атасы дагы тапкан малын алып, кой союп, чара көтөргөнүм деп келет, эки жак аксакалдар да болот. Анан өткөндөрдү эске алышып, дагы эмне мал берерин жана качан, эче жумадан кийин (өргөө көтөрүп) той союларын такташат. Ошого чейин калың да, камылга да бүтөт.

КҮЙӨӨЛӨП БАРУУ (ЖҮЗ КӨРҮШҮҮ). Күйөө менен кыз чонойгондо күйөө кызга күйөөлөп бармакчы болуп, жанына бир күйөө жолдош алып, мал коштоп, койдун этин жана жер жемишти куржунга салып күйөө жолдош байланат. Күйөө кайын атасынын айылына барып кабакка түшүп отурат. Күйөө келиптир деп кабар болгондо айылдан эки бала келип күйөөлөрдүн аттарын минип чаап айылга барганда, айылдагы зайып балдар келишет. Күйөө ордуна туруп баш урунат. Күйөө жөө басып барат. Келин-кыздар күйөөнүн үстүндө оюн-тамаша кылып отурушат. Карангыда кызды алып келип үйдүн тешигинен күйөөнү шыкаалатып кызга көрсөтөт да кайра алып кетет. Кайын женелери күйөөдөн жүз көрүшүү деп пул алат да, кызды күйөөнүн үстүнө киргизип бирге тамак жедирип отуруп, кызды кайра алып кетишет. Кыздын ата-энеси да күйөө баланы шыкаалап көрүшөт. Эртеси күйөө менен күйөө жолдошуна чапан кийгизип аткарат.

АРКАН ТОСУУ. Кыз себин алып кудага барган дагы ырым. Кудалар кан кудасынын эшигине жакындаганда атайын кыл арканды келин-кесек, балабакыра туура тосот. Бул тамаша иретинде жасалган, кудалардын-доолашуу салты. Куда башы жөрөлгөсүн, жол жосунун жасайт.

ҮЙ ЖАНЫНА БАРУУ. Күйөө жолдоштору менен малдарын коштоп барып кабакка түшөт. Зайыптар баягыдай күтүп алышат. Күүгүмдө күйөөнү кайын атасынын үйүнө алып барып, тешиктен шыкаалатып кайын ата, кайын эне бардыгы таанытылат. Зайыптар мында да көрүндүк алат. Күйөөнү мейман үйүнө алып келип, кызды да алып келип, жеңе зайыптар «жеңе тайыбызды» бер деп доолап алышат, кыз менен күйөөнү бирге жаткырышат. Бирок кыз күйөөгө көңүл салбайт.

Эскертүү: мындан кийин күйөө канча келсе да кызга чындап катыша албайт.

ТАКЫЯ САЮУ. Күйөө мал жетелеп, жолдоштору менен баштагыча барат да, баштагыдай күтүлөт, бирок мында эл көп чогулат. «Такыя» деп типтик кылып, төбөсүн асыл буюмдар менен тыштап, бермет, шурулар бастырган, кыз муну кийип, такыянын үстүнө шөкүлө кийип кыз кашкайып отурат. Зайыптар, кыз, келиндер кыздын жанында толуп «бек отур» дешет. Күйөөнүн жанында азаматтар толуп «түз сая көр!» дешип отурушат. Күйөө колуна бир узун таяк алып шыкаалап туруп такыяны саят. Жаза сайып калса күйөө «комутта калдым, кайта саям» дейт. Бир комут ат берүүгө милдеттенет да жана да саят, эгер сайбайм десе сайбай эле коёт.

ӨРГӨӨ КӨТӨРҮҮ. Малы бүтүп, баарын камдап алып кудалар болжожокон күнү келишет. Эртең жума деген күнү, же жума, же эки-үч күн куда, кудагы менен күйөө келип жатат, келчүүлөр да кошо келет. Өргөөнү тигет, ичи-тышын аябай жасайт (төтөгө, үзүктүн этеги). Үй жасаганда жүгү менен кошо жасайт. Шайы, башайылап көп колдонулат. Желбоого бусурман кымкап илет. Ошентип өргөө көтөрөт.

Өргөө көтөргөндө төө, ат, бээ берип көтөртөт. Жигиттин ата-энесинен ошентип түндүк көтөрөр алат. Муну «өргөө көтөрөр» деп да атайт. Өргөө көтөргөндө кудагый илинген кымкапты кийип кетет.

КЫЗ КЫҢШЫЛАТУУ. Өргөө көтөргөндө эле бээ, уй, койдон эки-үчтү союп жиберет. Ошондо эле кызды кыңшылатып калат. Кызга бусурман кымкапты (башка) чүмкөп коёт, бардык кыздар ошого чүмкөнүп кошо кыңшылашат. Чуру-чуу, ызы-чуу болуп эле калат.

Анан кийин жежелери көрүшө башташат. Көрүшкөн кезде кыз жалгыз кыңшылап калат. Бир тууган жеңеси биринчи көрүшүүнү баштайт:

Ынагым, кериге түлкү илгеним,
Ынагым, кейигеним билгеним,
Ынагым, босого түлкү илгеним,
Ынагым, бозоргонум билгеним.
Ынагым, кепич-маазы кийип өт,
Ынагым, келинчилик сүрүп өт,
Ынагым, байпак бир маазы кийип өт,
Ынагым, байбичелик сүрүп өт.
Ынагым, алтындан кылган үбөлүк,
Ынагым, атакең берди түбөлүк,
Ынагым, күмүштөн кылган үбөлүк,
Ынагым, энекең берди түбөлүк.
Ынагым, ак чатырдын танабы,
Ынагым, айылда кыздын манабы,
Ынагым, көк чатырдын танабы,
Ынагым, короодо кыздын манабы.
Ынагым, алтын куйрук ителги,
Ынагым, айды көздөй кагынат,
Ынагым, айда бир атаң сагынат.
Ынагым, күндү бир куйрук ителги,
Ынагым, күндү бир көздөй кагынат,
Ынагым, күндө бир энең сагынат.
Ынагыма күмүштөн сөйкө такканбыз,
Ынагымды күн тийгизбей бакканбыз,
Ынагыма күмүштөн сөйкө тагып ал,

Бнагыма күмүштөн сөйкө такпасан,
Бнагымы күн тийгизбей бакпасан,
Кудагый, мына көпкө салып малыңды ал.
Бнагыма алтындан сөйкө такканбыз,
Бнагымы ай тийгизбей бакканбыз,
Бнагыма алтындан сөйкө тагып ал,
Бнагымы ай тийгизбей багып ал,
Бнагыма алтындан сөйкө такпасан,
Бнагымы ай тийгизбей бакпасан,
Кудагый, мына топко бир салып малыңды ал.
Бнагым, туу куйругу бир тутам,
Бнагым, тулпарды малым дебенер,
Бнагым, тууганга жолдош болбогон,
Бнагым, кызды балам дебенер.
Бнагым, аргымак жалы бир тутам,
Бнагым, атты малым дебенер,
Бнагым, жалгызга жолдош болбогон,
Бнагым, кызды балам дебенер.
Байыркыдан калыптыр,
Баракан кызын бериптир,
Илгеркиден калыптыр,
Эшимкан кызын бериптир.
Ак кымкаптын гүлүндөй,
Ак тикендин бүрүндөй,
Кек кымкаптын гүлүндөй,
Көк тикендин бүрүндөй.

Энеси:

Айланайын кулунум, саймалуу жоолук колунда,
Айланайын кулунум, саймаң калды ордунда.
Айланайын кулунум, кешенем* булга толобу,
Айланайын кулунум, келиним кыздай болобу,
Айланайын кулунум, булунум булга толобу,
Айланайын кулунум, уулум кыздай болобу.

ЧАЛ ЖЫГАР. Кудалар кыздын атасынын үйүндө жатканда абышкалар келип «чал жыгарымды» бер деп сурашат. Аларга күйөө атасы бир ат берет, бербесе өздөрү жыгып алышат.

УКУРУК БАЙТАЛ. Түндүк көтөрүү болуп жатканда «укурук байталды бер» деп жылкычылар кел-

генде, күйөө атасы жактан аларга да бир жылкы берилет.

ОРОК КОЙ. «Орок коюбузду бер» деп дыйкандар келишет. Аларга да күйөө атасы тараптан 2-3 кой берилет.

ӨРГӨӨ ЖАБААР. Кыздын үйүн тигерде «өргөө жабарыбызды бер» – деп зайыптар келишет, аларга мал берилет.

Бардык ырым бүткөндөн кийин түндүк көтөрүлөт, башкача айтканда, кыздын үйү тигилет. Бул учурда кыздын атасы өзүнүн бир жакын адамына эрик берилет, ал киши өзү каалаган бир малды же буюмду салып алат. Баканга кебез байлап түндүккө тиреп коёт. Түндүк көтөрдү алган киши бир кадырлуу тонду желбоого алып келип илип коёт.

Кызды атасынын үйүнө, чыгдандын жогору жагына, жүктүн бурчуна көшөгөгө отургузуп, башына дейилде, кымкаптан жаап, зайыптар үн тартып кошот, ар үн таштаган сайын кыз кыңшып турат. Кошкондо ар түрдүү жактарын, мисалы: куданын жакшы, жаман кылыктарын жана өздөрүнүн кызматтары айтылат жана кызга үгүт-насаат айтылат. Күүгүмдө күйөө менен кызга жана күйөө жолдошко кийим кийгизет да, тигилген үйгө алып кирип, бир малды садага деп союп, башын түндүктөн чыгара ыргытканда, эшиктеги күтүп тургандардан баш колго тийген киши ошо малдын этин бүт алат, жер жемиштер да чачылат.

КЫЗ ОЙНОТУУ. Кыздын атасы – кыз ойноторду берсин деп кудага айтат. Куда бир ат, же төө берет. Кыз атасы өзүнүн бир жакын адамынын үйүнө алып барып ойнотот.

КЫЗ ОЙНОТУУ (Кыз оюн). Күүгүм кирген кезде айылдагы бир мыкты тууганыныкына алып барышат. Жигиттин атасы «кыз ойноторум» деп бир ат же бээ, жок дегенде бир тай берет.

Жалаң кыз-келин, жигиттин баары ошол үйдө жыйналат. Ал атайы көтөргөн үй болот. Баары жасанып келет. Кыз-келиндер үйгө толуп, жигиттерге

орун тийбей калат. Анда эшикти түрүп коюп тегерете ала-кийиз, шырдак салып уй мүйүз тартып жигиттер отурушат.

Бир жакшы ырдаган шылуун жигит ырдап кирет да женесине (шылуун келинге) кызды тургуздурат. Ал экөө (курдан, жоолукту эшип токмок кылат) көрүшөт: аркаларын тийгизип туруп экөө тең оң колдорун көтөрүшүп айкалышып өбүшөт да жигит көкүрөктөн ылдый сылап энкейип кайра сол колдорун көтөрүп дагы айкалышат. Анан башкалары да ырдап келип каалаганына токмок салып (токмокту ургаачынын алдына сылай салып) жанагы тартипте көрүшө беришет.

Айгыр жалдын терме таш,
Ала койсом оттук таш,
Алты жылдан бери кыз өппөдүм,
Жараткандын боору таш,
Арман күн ай!!!

деп жигиттер ырдашат.

Эгер токмокту бош кармап кыз-келиндерге алдырып койсо:

Ай төбөдөн тоголок,
Токмогум колдон жоголду,
Токмогум алган ким болду? –

деп көпкө ырдайт. Ошентип түн ортосуна чейин, уйку келгиче ойношуп тарашат. Кыз оюндан кийин күйөө-кыз, жеңе, жолдоштору менен ошол жерде, бошоткон үйгө эле алып барып коноктошот.

КЫЗ ОЮН. Илгери кыздууларга уулу барлар куда болуучу. Кыз үчүн калың мал берүүчү. Күйөө колуктусун күйөөлөп келип, алып кетүүчү. Той-тамаша, кыз оюн болуучу. Күйөө колуктусу менен бир үйдө болуп, анын жанында күйөө тараптан күйөө жолдоштор, кыз тараптан кыздын жакын женелери, ошол айылдын кыз-келиндери, боз балдар, жигиттер олтурушчу. Кечинде кыз-оюн баштоочу. Кыз

оюнду баштоо үчүн 1-2 жигит үйдүн эшигинен 15-20 метр алыс жерден ырдап жай басып, кыз-күйөөнүн үстүнө кирүүчү. Бул шарт аткарылгандан кийин кыз, күйөө баш болуп, кыз-келиндер, боз уландар жалпы эшикке чыгышат да үйдөн 100-150 метр окчун барып, күйөө жигиттер менен бөлүнүп бир тарапта, алардан 15-20 метр аралыкта колукту, кыз-келиндер менен бөлүнүп бир тарапта олтурушчу.

Кыз оюнду баштоо алдында оюн башкарган келиндер токмок деген дагы бир нерсени шарт кылып күйөө тараптагы жигиттерден эки же үч жигитти токмокко жатуу үчүн чакырышат, ал жигиттер кыз-келиндер тарапка келишет.

Оюн башкаруучулар жигиттерди жаткырып, үстүн чапан, тон менен жаап коюшат. Оюн башкаруучу келиндер келген жигиттер экөө болсо, эки келинди же үчөө болсо үч келинди токмок урууга чыгарышат, алар токмок менен ар бир жигитти тарсылдатып үчтөн урушат. Мурунтан жигитке өчү бары токмокко жаткан жигитти катуу уруу учуру да болот.

КЫЗ ОЮНУ. 1922-жылы кыздын оюнунда болдум, кыштын күнү декабрь айынын аяк чени. Малдуу-алдуулар согум союп жаткан кез. Ырдыктын Эки-Чатында Ыстам уулу Балтабайдын жыгач үйүндө окуп жатабыз.

Ырдыктын башы экиге бөлүнөт. Күн чыгыш жагын «Омор-Тоо», күн батыш жагын «Көк-Жайык» дейт. «Көк-Жайыкта бүгүн кыздын ойну болот», – дейт деген кабар чар тарапка угулду. Чойбектин кызы Батыйнанын күйөөсү келиптир Ырысбайдын уулу Ырыскулу Жети-Өгүз азыркы «үлгү» колхозу согумга эки бээ, жеңкетайга 100 кез кездеме, тынуусуна бир тай жетелеп, ал эми эшик ачар, жүз көрүшөр, коюнга салары башка деп айылдагы зайыптар чуулдашып кеп салып жатышат. Ырысбай менен Чойбектин даңкына караганда бу дагы аз дешет. Бүгүн кечинде Керимбайдын уулу Ыйсанын зайбы оюн салууга ар кайсы кокту колот Кайбу-

лак, Ташбулак, Омор Тоо, Үч-Күнгөй, Эки-Чат арасы Сар-Жонго чейин эки ат менен эки жакка, келин-кыз, боз-уландарга кабар берип чакырып жүрөт деген кабар чагылгандай угулду. Муну уккан кыз-келиндер боз уландар ар кайсы айылдан, кокту-колоттон иттерди абалатып, чуулдатып жөнөп жатышты. Бутта чокой, куур тон, куур шым менен бассам, турсам куудурап эл артынан мен да бардым. 12 канат боз үйдүн ичи кыз-келин, боз уландарга жык толгон экен. Туурдук менен ууктун ортосунан шыкаалап жаткан улгайып калган байбичелер. Күйөөнүн жогор жагында кыздар, күйөөнүн төмөн жагында күйөө жолдош менен жигиттер. Үйдүн эр жагы боз уланга жык, чыгдан казан-аяк жагы кыз-келиндер биринин артына бир отурушат. Азырынча чүкө оюну, кан жасоол, ачакей-жумакей ойноп жатышкан.

Эмесе, оюн башталды деп, кыздын жеңеси Бүбүш чоң суу жоолукту эшип жиберип күйөө жолдошко токмок салат. Күйөө жолдош туруп, токмокту колго алып ырдайт:

Келиндер токмок урунар,
Кыздар бир токмок урунар.
Кызыгышып ойносок,
Кызыктуу оюн мунунар.
Бетегелүү сайдайым,
Бели кындай айдайым.
Эки энени тел эмген,
Тел карабоз тайдайым.
Арканда шуру чач мончок,
Ар качан керсем көңүл ток.
Айткан менен зарланып,
Айылда сиздей асыл жок.
Шакек салган колунуз,
Мунакей сиздин жолунуз.
Айып көрбөй жеңеке,
Жар көрүшүп коюнуз, —

деп токмок менен келинди сылап коёт. Келин туруп жар көрүшөт. Мындан кийин кыздардын ара-

сынан бири туруп, өзү сүйгөн бир жигитке токмок салат. Жигит токтобой эле тура калып ырдайт:

Самсаалаган самайың,
Сар жылдыздай маңдайың,
Сагыныша келгенде,
Сар баладан таттуу таңдайың.
Көшөгө тартып уктайсың,
Көнүл ойдон чыкпайсың.
Оймогун боосун мыктайсың,
Оюнда бозой турган соң,
Ойлонбой кантип уктайсың.
Шакегин боосун мыктайсың,
Санаанда бозой болгон соң,
Санабай кантип уктайсың.
Көнүлдөш бозой келгенде,
Көмөкөйдөн жыттайсың.
Беш-бештен өргөн берметин,
Адамдан артык келбетин,
Беш ай оору болгондо,
Мени бир жаман декдеттин.
Алтыдан өргөн берметин,
Адамдан артык келбетин.
Алты ай оору болгондо,
Мени бир жаман декдеттин.
Билерик салган колунуз,
Мынакей сиздин жолунуз,
Өөдө туруп Күлайым,
Чоп эттирип коюңуз.

Келиндер, кыздар биринен сала бири туруп токмок салышып, жигиттерди ырдата беришет. Аркасы менен жар көрүшөт. Бет маңдай туруп, ортосуна жууркан таштап, этегин жуурканга тийгизбей колду кайчылаштырып беттен өбүшүп жар көрүшөт.

Жигит:

Ырда десең ырдайың,
Кызылдын кырын кырдайың.

Кызыл оймук, жез тырмак,
Кыздарды кошуп ырдайын.
Аркар моюн кара көз,
Кичи пейил уяттуу,
Келинди кошуп ырдайын.
Жакшы келин белгиси,
Жарык болот кабагы,
Кайырлуу болот тамагы.
Кичи пейил уяттуу,
Жаш баладай кыялы.
Ал өңдөнгөн келиндер,
Шарияттын чырагы.
Келиндердин жакшысы,
Кездеменин чытындай.
Кылган иши оп майда,
Машийненин ишиндей.
Кемпирлердин жакшысы,
Ийи майда матадай.
Ичи пейли кең болсо,
Майы карыш учадай.
Абышканын жакшысы,
Уулу-кызы көп болсо,
Үйрү өскөн букадай,
Бейишке чыккан сыпаадай.

Баракелде дешип отургандар кыраан каткы күлүп калышат.

Дагы бир жигит:

Алдым колго карындаш,
Ак кагазга жаздым кат.
Анык айтып жооп бер,
Сурмалуу көз, кыйгач каш.
Сундум сизге колумду,
Болоор деп ишим орундуу.
Тилекке каршы келбесен,
Чындап жаям торумду.
Аркырап аккан чоң суудан,
Аргымак минсем кечким жок.
Айнектей болгон кара көз,

Асты айлындан кетким жок.
Күркүрөп аккан чоң суудан,
Күлүктү минсем кечким жок.
Күзгүдөй болгон кара көз,
Күндөй айлыңан кетким жок.
Ай тийген тескей тептегиз,
Адырга баккан кой семиз.
Ойноор чакта ойноп күл,
Оролуп келбейт он сегиз.
Күн тийген тескей тептегиз,
Күңгөйгө баккан кой семиз.
Күлөөр чакта күлүп ал,
Айланып келбейт он сегиз.
Күн тийген тескей түз болот,
Күмүштөн соккон уз болот.
Күндө чачын таранган,
Күзгүгө бетин каранган,
Күмүш көкүл кыз болот.
Күмүш көкүл кыз менен,
Күйөрман жигит дос болот.
Ай тийген тескей муз болот,
Алтындан шакек уз болот.
Айда чачын таранган,
Айнеке бетин каранган,
Алтын көкүл кыз болот.
Алтын көкүл кыз менен,
Алышман жигит дос болот.
Дагы бир жигит:
Көл жакалай соносун,
Көлгө барып коносун.
Көгүчкөндөй кулпунуп,
Кимдин жары болосун?
Сай жакалай соносун,
Сайга барып коносун,
Сагызгандай кулпунуп,
Кимдин жары болосун?
Эки бетин албырып,
Алманын кызыл гүлүндөй.
Жоолуктан чыккан самайын,

Тоту куштун жүнүндөй,
Ар ким жүрөт жете албай,
Күкүк менен Сейнептей.
Кошулмак кыйын эки ашык,
Кара жер менен асмандай.
Сүйлөсө сөзгө сылыгың,
Мектепке берген баладай.
Канткенде секет унутап,
Эсимден кетпейт кылыгың.
Көйкөлгөн шибер ыранды,
Көчүп консо буларды,
Көйнөкчөн басып, үй тиксең,
Ошондо көөнүм кубанды.
Жайкалган шибер ыранды,
Жайласа элин буларды.
Жайкала басып, үй тиксең,
Ошондо көөнүм кубанды.
Жайлоонун башы жашылдан,
Ай, жылдызы жашынган.
Айдай болгон муңкөзүм,
Жаралдын кандай асылдан.
Тийсе жерге көйнөгүң,
Дегеле сендей көрбөдүм.
Койнуңда жатып бир түнү,
Колуңда кандай өлбөдүм.

Дагы бир жигит:

Кыргыек деген кыйын куш,
Кызыл таш бойлой конгон жок.
Кыш жарашып ойнорго,
Кыштообуз бирге болгон жок.
Жагалмай деген жакшы куш,
Жалпак таш бойлой конгон жок.
Жаз жарашып ойнорго,
Жайлообуз бирге болгон жок.
Ойлонтот сенин заманың,
От болуп күйүп жанамын.
Кайда жүрсөң аман жүр,
Угулса болду кабарың.

Сабырдын түбү сары алтын,
Сабырлуу болсоң озорсун.
Сабырсыз болсоң осолсун,
Жашык болсоң курчуң жок,
Барган сайын бошорсун.
Санаанда болсо жашчылык.
Самаган жерден тозорсун.
Белестеги беш теке,
Мергендерге жолуксун.
Мелтиреген сулуулар,
Ырыстуу эрге жолуксун.
Адырдагы алты эчки,
Аткычтарга жолуксун.
Жаркыраган ак мандай.
Ардактуу эрге жолуксун.
Шилби шыйрак, шиш аяк,
Өзүндөй эрге жолуксун.
Жоон өпкө, күрсүлдөк,
Көйрөндөргө жолуксун.
Ак кочкордой манкайган,
Күлүк аттай шанкайган.
Бели ичке, бети айдай,
Бою узун кара көз,
Так өзүмө жолуксун.
Кырды кырдай баскан көп,
Кыргыек сындуу буудан көп.
Кыз досунан ажырап,
Кыйналып жүргөн мындан көп.
Жарды жардай баскан көп,
Жагалмай сындуу буудан көп.
Жар досунан ажырап,
Жалдырап жүргөн андан көп.
Коюмду жайдым коктуга,
Жибек алдым токтуга.
Токтуга алган жибегим,
Кыз досум сени санасам,
Токтобойт менин жүрөгүм.
Эчкимди жайдым шыбакка,
Жибек алдым улакка.

Улакка алган жибегим,
Кыз досум сени санасам,
Уктабайт менин жүрөгүм.
Бетиң кызыл табылгы,
Бейпайга салдың жанымды.
Мелдешкен жерим сен үчүн,
Бет алып бастым айлынды.
Айыл бир конуп чар жайыт,
Жете албай калдым саргарып.
Айлың конду кептештен,
Ажырап калдым жетпестен.
Аман болсом барамын,
Күдөр үзүп кетпестен.
Ойносо оюн бар экен,
Оюндун түбү зар экен.
Ойноп жүрүп айрылса,
Ооругандан ары экен.
Күлсө бир күлкү бар экен,
Күлкүнүн түбү зар экен.
Күлүшүп жүрүп айрылсаң,
Күйүттүү иштен ары экен.
Сууга салдың залыңды,
Ичиме салдың жалынды.
Ой бала деп эркелеп,
Кетирдиң менин алымды.
Упадай бетиң нурланган,
Уландар көрсө муңданган.
Алганым сендей болбосо,
Упасыз өтсүн шум жалган.
Сарала таш Шамшыдан,
Сарала бүркүт шаңшыган.
Сандыргалап мен барсам,
Конуп кеткин бүгүн деп,
Коё бербей камчыдан,
Чукуруанып ойгонуп,
Оң жагына толгонуп,
Таңга маал болду деп,
Чымчыктар талга конду деп,
Сагынганда келди деп,

Санаасында ойлонуп,
Жүрөмүн деп сабылып,
Жүрөгүм далай сагынып,
Кечигесиң келбейсиң,
Кеттинби маа таарынып?
Атайке менен Чым-Коргон,
Сандалып баспайт сур жоргом.
Ашыктыктын белгиси,
Ар убак эстеп ойлонткон.
Кынама кийип белине,
Кызыгам сенин кебине.
Мен айранмын өзүңдүн,
Көңүлүңдүн бегине.
Карарып көзүн кылгырып,
Какшык айтып жылдырып.
Качан колго тиесиң,
Кара жанды тындырып.
Ак оромол колго алган,
Ак жибектен нурланган,
Алганым сендей болбосо,
Антарылсын шум жалган.

Дагы бир жигит:

Ак-Сайдын башы көл болот,
Ак-Сай бир асыл жер болот.
Акылдаш өдө көчкөндө,
Менин айламды тапчы ким болот?
Көк-Сайдын башы көл болот,
Көк-Сай бир асыл жер болот.
Көңүлдөш өдө көчкөндө,
Менин көңүлүм тапчу ким болот?
Кош Кара-Көл шарпылдак,
Короондон чыксаң жаркылдап,
Ошол кезде туш келбей,
Кыйчалыштап биздин бак.
Тосор менен Тамгадан,
Токтолбой жүрөк армандан,
Тогуз жарым жыл ойноп,

Өтүп кетсек жалгандан.
Бапа менен Желденден,
Байкабай жүрүп сенделем.
Ак-Терек менен Чычкандан,
Акылың артык ар жандан.
Ашыктык түшүп оюма,
Артындан жүрүп сандалам.
Даркан менен Саруудан,
Таппадым сендей сулуудан.

Дагы бир жигит:

Атырылып ашынган,
Арыктын суусу сен болсоң.
Желпилдеп өсөт элем го,
Жээгинде камыш мен болсом.
Ак зоодо бүркүт мен болсом,
Ак көлдө чүрөк сен болсоң.
Илип алсам жеринден,
Имерсем кымча белинден.
Белестен чыксаң жылт этип,
Беш көкүлүн көргөндө,
Жүрөгүм кетет зырк этип.
Ак-Кочкор менен Шалбаңдан,
Акылың артык ар жандан.
Айланды таап сизди албай,
Аңтарылсын шум жалган.
Кең Жети-Өгүз, Ысык-Көл,
Жердеген аны биздин эл.
Алыска көчүп сен кеттиң,
Ардагым секет эсен бол!
Шор-Булак менен Жонбулак,
Кош убак кылам мен ырдап.
Айлымдан издеп таба албай,
Арманда жүрөм мен чунак.

Дагы бир жигит:

Ырдыктын суусу Эки-Чат,
Эстесем жүрөк бузулат.

Мандай жагын Таш-Булак,
Барууга чолом кайсы убак,
Убагында бара албай,
Уят болуп сынды шак.
Ырдык менен Челпектен,
Ырдап бир жүрүп изденем.
Ашыгым сендей таба албай,
Арманда болуп сенделем.
Бөрү-Башта сарт калмак,
Бөксөлөй тартып биз бармак.
Мөлтүрөгөн сулууну,
Ошол жерден биз тапмак.
Кереге-Таш, Сар-Камыш,
Келбетин көрүп зарлайбыз.
Түшүп калдык артындан,
Жете албасак көп намыс.
Адырдан чыксаң кылт этип,
Арканда чачың булт этип.
Арканда чачың көргөндө,
Жүрөгүм кетет зырып этип.
Көл башында көп бугу,
Көз айнектей көп сулуу.
Көп сулуудан бирди албай,
Көнүл жетсе мал жетпейт,
Көкүрөктүн көп муңу.
Айтайын бир кеп деп келдим,
Ак келин, көтөр башыңды.
Атайы сиз деп келген соң,
Аачыгын көз жашымды.
Сүйлөйүн бир кеп деп келдим,
Сүрөгүм, көтөр башыңды.
Атайы сиз деп келген соң,
Сүртсөнчү көздөн жашымды.
Алмалуу булак алаша,
Алмасы чыгат жанаша.
Алмасы менен бир уруп,
Адамга салдың тамаша.

Жийделүү булак алаша,
Жийдеси чыгат жанаша.
Жийдеси менен бир уруп,
Жигитке салдың тамаша.
Агырым көлдүн жакасы,
Ак боз аттын такасы.
Айтмайынча жазылбайт,
О кургур, Күнүтай кыздын капасы.
Көгүрүм көлдүн жакасы,
Көк боз аттын такасы.
Көрмөйүнчө жазылбайт,
О кургур, Күнүтай кыздын капасы.
Как белесте бүргөн бар,
Кайым айтып жүргөн бар.
Как элес боюн көргөндө,
Далайдын ичи күйгөн бар.
Сырты бийик сыпайы,
Өскөн эле турбайбы.
Сыртты көздөй биздин эл,
Көчкөн эле турбайбы.
Көчкөндө төөн ондоюн,
Бурулуш тарткан жер келсе.
Имере кармап ак келин,
Ак эмчектен толгоюн.
Алкымың айдын абласы,
Эмчегин күндүн шооласы.
Сен бетинен бир өпсөк,
Аманат жандын соодасы.
Бетин бир аппак банардай,
Эмчегин бышкан анардай.
Түшүмдө көрүп мен сени,
Сыйпалаймын таба албай,
Топ-топ учкан таранчы,
Тобун жазбай саначы.
Топ келиндин ичинде,
О, кургур, Күнүтай барбы карачы.
Көк-Ойду шамал айдады,

Көнүлдү селки байлады.
Сар-Ойду шамал айдады,
Санааны селки байлады.
Сар-Ойдогу сан айыл,
Биздин айыл болсочу.
Санаадагы секетбай,
Биздин кайын болсочу.
Көк-Ойдогу көп айыл,
Биздин айыл болсочу.
Көнүлдөгү секетбай,
Биздин кайын болсочу.
Жайлоонун башы жашылдан,
Ай жылдызы жашынган.
Айдай сулуу муң көзүм,
Жаралдың кандай асылдан.
Жайлоонун башы жаш шибер,
Жароокер секет кат жибер.
Кат жиберсең барайын,
Кадырыңды алайын.
Кат жиберсең барбасам,
Кардыгың тартып калайын.
Көк оромол колго алган,
Көк жибектей нурланган.
Көргөнүм сиздей болбосо,
Көз ачык өтсүн шум жалган.
Суусун кечтим Нарындын,
Турмушка бүгүн таарындым
Алганың турса жаныңда,
Кубаныч болот жаныңдын.
Ак-Суунун башы Балгынды,
Ак-Байтал, Кең-Суу салкынды,
Айтпай кантип кой дейсиң,
Женеке!
Ичим толгон дартымды!
Көк-Суунун башы Балгынды,
Көк-Байтал Кең-Суу салкынды.
Айтпай кантип кой дейсиң,

Женеке!
Көрүнөө турган дартымды!
Сүлөсүн ичик суйсалсан,
Суйкайып барып суу алсан.
Жүрөгүм сыздайт көргөндө,
Күлүп коюп мунайсан.
Жайлоонун башы бүрдөйдү,
Жайма этегиң түрдөйдү.
Жанытып адам кеп айтса,
Куу чечек!
Жабырабай жүр дейди!
Кыштоонун башы бүрдөйдү,
Кыйма этегиң түрдөйдү.
Кыйытып адам кеп айтса,
Куу чечек!
Кыбырабай жүр дейди!
Карарган тоонун кары бар,
Какшаган эрдин зары бар.
Какшаган зарга жеткизген,
Кара аргымак жаныбар.
Бозоргон тоонун кары бар,
Боздогон эрдин зары бар.
Болжошкон жарга жеткизген,
Боз аргымак жаныбар.
Ойлонтот сенин заманың,
От болуп күйүп жанамын.
Кайда жүрсөн аман жүр,
Угулса болду кабарың.
Бетеге жолдун бел арык,
Белеске түшөт мунарык.
Бейлинизди мен санап,
Бек капа болом мен карып.
Бетиң кызыл жошодой,
Беш мүнөт колум бошобой.
Таарынбачы женеке,
Өкүмөт иши ошондой.
Күйдүм десем түтүн жок,

Жүрөгүмдүн башында
Жүгөрүдөй бүтүн жок.
Сөлдөрүм бар дарман жок,
Бир сүйлөшсөм арман жок!
Алтымыш атан, алты атан,
Айдап келди кайнатан.
Алты атанга бул жүктөп,
Бергени жатат өз атан.
Жетимиш атан, жети атан,
Жетелеп келди кайнатан,
Жети атанга пул жүктөп,
Бергени жатат өз атан.

КӨРҮШҮҮ

Суу жээгинде сүтүкөн,
Сүтүкөн кайдан толду экен.
Сүрүп-сүрүп мал берген,
Кайнатан кандай болду экен?
Аң жээгинде ак тикен,
Ак тикен кайдан толду экен.
Айдап-айдап мал берген,
Алганың кандай болду экен?
Эртең менен турарсың,
Эликтин изин кубарсың.
Эсине келбес адамдын,
Эшигин ачып турарсың.
Түндөн-түндөн турарсың,
Түлкүнүн изин кубарсың.
Түшүнө кирбес душмандын,
Түндүгүн ачып турарсың.
Карага салган көрпөчө,
Кадырың артык өзгөчө.
Кызылга салган көрпөчө,
Кылыгың артык өзгөчө.
Калың-калың-калың бар,

Кайкалай бүткөн далың бар.
Безеленген бетин бар,
Беш-бештен өргөн чачың бар.
Беш чачыңда беш тумар.
Бетинизге биз кумар.
Он чачыңа он тумар,
Ойнуңузга биз кумар.
Самсаалаган саамайың,
Сар жылдыздай мандайың.
Жазгы чыккан торгойдой,
Кайрылып сүйлөйт таңдайың.
Көлөкөлүү терегим,
Көркөмдүү бойлуу зирегим.
Кадырды билген кардарым.
Сулуулар ичкен чардарым.
Сүйгөнүмдөн ырдаймын,
Жаман көрбө жайдарым!
Эгиз козу тармалым,
О, бото көз жалжалым.
Бир таман жакын барбадым,
Бир сүйлөшүп калбадым,
Ичимде кетти арманым –

деп күйөө жана кыз-келиндер олтурган боз үйгө кирдим. Боз үйдүн эшиги жогору карай түрүлгөн, эшик ачык болуучу. Оюнга шашылып, тыбырап тургандар «болду, болду, айланайын» дешти да, «кана кыз оюнга чыккыла, жүргүлө оюнга» дешип, жалпысы эшикке чыгышты. Үйдөн обочо чыгышып, уландар бир жакка, кыз-келиндер бир жакка бөлүнүп олтурушту. Токмокту ырдап чечүүгө жаштардан ылайыктуусу жок болгондуктанбы, Каракозу Иметаалы деген чоң жигит экөөбүз токмокко жаттык, бизди тон менен жаап коюшту. Каракозуну бирөө үч жолу урду, анан мени дагы бирөө үч жолу урду, андан мурунураак «Ой Мейиз акырын ур, жаш бала» деген Токтосия женемдин сөзүнөн улам, мени

моңолдор уруусунан чыккан Кулжан деген байдын баласы Койбайдын келинчеги Мейиз урганын сездим. Каракозу экөөбүз турдук, токмокту бизге беришти, биз аны алып күйөө олтурган топко келдик. Ошондо токмокту чечүү үчүн энемден жана элден үйрөнгөн төмөндөгү ырларды ырдадым.

Каркагай мүйүз кара эркеч,
Мейиз, зайыптын көркү турбайбы.
Каз элечек, бүркөнчөк,
Мейиз, зайыптын көркү турбайбы.
Он кабырга чегеле,
Мейиз, ону менен кыйрады.
Токмокко жаткан боз балдар,
Мейиз, онтоп жатып ыйлады.
Кырк кабырга чегеле,
Мейиз, кыркы менен кыйрады.
Токмокко жаткан боз балдар,
Мейиз, кыңкыстап жатып ыйлады.
Кара кой сойдум жиликте,
Кара тору Мейизжан,
Токмогумду иликте.
Кызыл кой сойдум жиликте,
Кызыл тору Мейизжан,
Токмогунду иликте.
Кара сууну кече көр,
Кара тору Мейизжан,
Токмогунду чече көр.
Кызыл сууну кече көр,
Кызыл тору Мейизжан,
Токмогунду чече көр.
Оймогуң боосу он дала,
Мейиз, оюнда барбы бир бала?
Шакегин боосу сан дала,
Мейизжан, санаанда барбы бир бала?
Оймогуң боосу бир тутам,
Мейизжан, ойлосом сени кан жутам.

Шакегиң боосу бир тутам,
Мейизжан, санасам сени кан жутам.
Кырды карай ит үрөт,
Мейизжан, кылыгың санап ич күйөт.
Ойду карап ит үрөт,
Мейизжан, ойнунду санап ич күйөт.
Жылкы ичинде аламын,
Жаңы өспүрүм баламын.
Ырды койдой багамын.

Бір жагынан жагамын. – кыз-келиндердин тобуна жеткенче Каракозу Иметаалы уулу ырдады, токмокту бердик, оюн башчылары экөөбүзгө эки келинди алып келишти, экөөбүз өптүк да, кеттик. Кыз оюн башталды.

Айтуучу Жанжигит Казакбаев,

1971-жыл, 5-февраль.

КЫЗ ОЮНУНДАГЫ ЫР

Улуу тоонун боорунан,
Улуган улар мен элем.
Үн салган тоту сен элен,
Эки энеге тел элен,
Жигер боорум эзилип,
Шагыңа консом дээр элем.
Багындан бир гүл ачылса,
Үзүп алып тагынып,
Көз ганандан сулууну,
Көрбөсөм үч күн сагынып.
Отун алып жагасың,
Көңүлүм качан ачасың.
Сен дагы убай, мен убай,
Тартбайлыкчы сүйгөнүм,
Койчу деген кебинди,
Айтбайлыкчы сүйгөнүм.

Босого бойлуу таштардан,
Бойлоп жүрүп ырдам.
Боздогон менин ырымды,
Укпайсыңбы сүйгөнүм.
Боз үйүндөн буралып,
Чыкпайсыңбы сүйгөнүм.
Кереге таштын башынан,
Кекилик болуп сайрасам,
Укпайсыңбы сүйгөнүм.
Кең үйүндөн буралып,
Чыкбайсыңбы сүйгөнүм.
Ак куштай боюң таптайсың,
Боюнду канча чактайсың.
Боз уландын ичинен,
Сүйгөн жар кимди каалайсың.
Өрдөктөй сенин мойнундан,
Ушинтип айтып жүргөнчө,
Өлүгүм чыкса койнуңан.
Суксурдай сенин мойнундан,
Суктанып ырдап жүргөнчө,
Сөөгүм чыкса койнуңан.
Өрдөктөй сенин мойнуңа,
Өлгүчө билек артамын.
Так кыямат өткүчө,
Кылбадык беле анттама.
Анттаманга сен турбай,
Ажырап кетсем кантемин.

КЫЗ КУУМАЙ

Суусамырдын сулуу кызы,
Узап чыкты алдыга,
Көргөн элге канаттуудай,
Көз кумарын талдыра.
Жигит барат шамал жиреп,
Бел бекитип намысы,

Айтып бүткүс уят-уят,
Кызга жетпей калышы.
Ат данканын алыс серпет,
Жибек жалын сапырып,
Кыз жүрөгүн алып барат,
Аткан октой атылып.
Тал чыбыктай кош өрүм чач,
Туу боосундай делбиреп,
Кыйгач карап артка,
Кыз кыялын билдирет.

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ (Атасынын айтканы)

Байгамбар сүннөт бермеги,
Карыганда энекендин каралашар эрмеги.
Элиң буйруп сен бардың,
Эрмеги жок мен калдым.
Алтындан шакек колго сал,
Абысын билбей кеп айтса,
Асталап айтып жолго сал.
Күмүштөн шакек колго сал,
Күнү билбей кеп айтса,
Күлө багып жолго сал.
Күйөөнүн көөнүн кирдетпе,
Күнүгө бизди тилдетпе.
Алганың көөнүн кирдетпе,
«Атаңды» – деп, бизди тилдетпе.
Конок келсе жайлагын,
Кололуу самоор кайнаткын.
Конокту жайла ал келсе,
Кербес тартып отурба,
Кечинде маарап мал келсе.
Жайлоонун башы жашыл таш,
Жайма көкүл узун чач,
Далайды көрөр башы жаш.
Кыштоонун башы кызыл таш,

Кыйма көкүл узун чач,
Кыйланы көрөр башы жаш.
Күнгөйдөгү булагым,
Түймөлөшөр ынагым.
Тескейдеги булагым,
Кермелешкен ынагым.

ЭНЕСИНИН АЙТКАНЫ

Алтындан бакан сайганбыз,
Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз.
Күлдүү тонду жапканбыз.
Ай тийген тоонун сеңири,
Алтын тондун өңүрү.
Күн тийген тоонун сеңири,
Күмүш тондун өңүрү.
Кара суунун кемери,
Кайнатаң калктын чебери.
Калың элге жайылган,
Кайнатаңдын өнөрү.

*Айканбүбү Ногой келини, 60 жашта,
1923-жыл, 3-июль, Талас, Орто-Кошой Жанызакта.*

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ

Аркадан келген алты орус,
Алты старчын, бир болуш,
Атакең тапкан жай конуш.
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал,
Желкеден келген жети орус,
Жети старчын бир болуш,
Энекең тапкан жай конуш,
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.

Сары атка тумар тагып ал,
Кудагый, салкын жерге багып ал.
Салкын жерге бакпасан,
Саналуу берген малыңды ал.
Он атка тумар тагып ал,
Көлөкө жерге багып ал.
Көлөкө жерге бакпасан,
Көпкө түшүп малыңды ал.
Көрүнгөн тоонун чокусу,
Көккө бир жакын көрүнөт.
Жат үйгө кетип барам деп,
Канышым көңүлү жаман бөлүнөт.
Карайган тоонун чокусу,
Асманга жакын көрүнөт.
Жат үйгө кетип барам деп,
Акылы жаман бөлүнөт.
Көлчүктө суунун тунугу,
Кайнатаң журттун улугу.
Мажар Көзөнтөй кызы

* * *

Байгамбар сүнөт бергени,
Карыганда энекендин каралашар эрмеги.
Элин буйруп сан бердин,
Эрмеги жок мен калдым.
Алтындан шакек колго сал,
Абысын билбей кеп айтса,
Асталап айтып жолго сал.
Күмүштөн шакек колго сал,
Күнү билбей кеп айтса,
Күлө багып жолго сал.
Күйөнүз көөнүн кирдетпе,
Күнүгө бизди тилдетпе,
Алганың көөнүн кирдетпе,
«Аганды» деп тил детпе.
Конок келсе жайнагын,
Колоолуу самоор кайнаткын.
Конокту жайла ал келсе,
Кербес тартып отурба.

Кечинде маарап мал келсе,
Алдындан кавхар чачылсын,
Жети атанга жүк жүктөп,
Бербейт беле өз атан
Жайлоонун башы жашыл тал,
Жайма көкүл узун чач.
Далайды көрөр башы жаш,
Кыштоонун башы кызыл таш.
Кыйма көкүл узун чач.
Кыйланы көрөр башы жаш.
Күңгөйдөгү булагым,
Түймөлөшөр ынагым.
Тескейдеги булагым,
Кермелешкен ынагым.

* * *

Корооно түштү добогер,
Атакем кокон кетти соодагер,
Атакем айылына түштү добогер,
Атакем ашыктырды соодагер,
Кешик алды кетилди
Менин жакшы атакем
Сарт күйөгө жетинди
Атакем жетелет төөнү,
Атакем жегиндирди күйөөнү,
Көң чогуна кактанган,
Менин күйөм жакшы деп,
Атакем кандарга барып мактанган.
Турумтай салсан уулап сал,
Тултуйган сартка бергенче
Ичимди салып сууга сал,
Эңкейген сартка бергинче.
Ичимди салып сууга сал.
Брыстуу элдин кыздары.
Кер жорго минип дуулады,
Брысы жок мен байкуш,
Кар эшек минип куурадым.
Брыстуу элдин кыздары.
Сур жорго минип куурады.

Ырысы жок мен байкуш,
Сур эшек минип куурады.
Ырыстуу элдин кыздары,
Кымыз ичип куурады,
Ырысы жок мен шордуу
Кызыл чай ичип куурады.
Топуну кийген сен болдун,
Тозокко түшкөн мен болдум.
Кемээлди кийген сен болдун,
Кейишке түшкөн мен болдум.
Чаар төбөнүн сазында
Кара сакал сарт келди,
Кантын чагып чай берди.
Озондо илдет дарт берди.

ЭНЕСИНИН КОШКОНУ

Алтындан бакан сайганбыз,
Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз,
Күлдүү тонду тапканбыз.
Айтийген тоонун сенири,
Алтын тондун өнүрү,
Кара зоонун кемери.
Күн тийген тоонун сенири
Күмүш тондун өнүрү,
Кара суунун кемери,
Кайнатан калктын чебери,
Калын элге жайылган
Кайнатандын өнөрү.

*Айканбүбү Ногой келини.
60 жашта*

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ

Текечердин улагы,
Тамгак ташка тараткан.
Теңирим сүйгөн кыз чунак,
Элин башка жараткан.
Кул жачардын улагы,
Курбулуу ташка тараткан.
Кудайым сүйгөн кыз байкуш,
Курдашын башка жараткан.
Көтөрүп урба сандыкты,
Кайненем сууга жумшайт деп
Кыла көрбө ардыкты,
Көрөрсүн түбү барлыкты.
Сураганга эк ибер,
Суусаганга жеке бер.
Көп кылбагын текебер.
Ак учук бердим саптап ал,
Акшумкар бердим таптап ал.
Көк учук бердим саптап ал,
Көк шумкар бердим таптап ал.
Көк атка тумар тагып ал,
Күйө бала жездебиз
Ынагымды көлөккө жерге багып ал.
Көлөккө жерге бакпасан,
Күйө бала жездебиз,
Көпкө кирип малынды ал.
Сары атка тумар тагып ал,
Күйө бала жездебиз.
Ынагымды салкын жерге багып ал!
Салкын жерге бакпасан,
Санатылуу малынды ал.
Алтын така жаа мыктуу
Агаңыздын жоргосу
Алтын эшик дарбаза
Алганыңдын ордосу,
Күмүш така жаа мыктуу.
Күйөнүздүн жоргосу.
Күмүш эшик дарбаза,

Ыныгым күйөрүндүн ордосу.
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебегин,
Ак сакал киши көрүнсө
Ынагым атам келет дебегин.
Тарпылдап өтүк таш таман,
Так көтөрүп басыңыз,
Так көтөрүп баспасан
Ынагым тарпылдак атка коносун.
Андып баскан күйө бар,
Ынагым абысын деген бирөө бар,
Айдап, айдап кийирер,
Азып кетсең колундан.
Алганың мурдун чүйүрөр,
Күнү деген бирөө бар,
Күндөп айдап кийирер.
Азып кетсең жолундан,
Алганың мурдун чүйүрөр.
Күндө бир бассаң жолундан,
Күйөөң мурдун чүйүрөр.

*Кара-Суудан Жумаалы Жапаевдин үйүндө жаздым.
Сапарбай Сооронбай уулу.
1922.*

КЫЗ УЗАТКАНДАГЫ ЖОМОК

(Жеңелери көрүшкөндө)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн.
Бийкеч жан,
Ата-эненден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан!
Теңтушуң менен ынак бол!
Күнгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан!
Күйөөң менен ынак бол.

Каракол Бирман уулунан Талас 1923-жыл, 2-июль.

КЫЗДЫ КОРДОП КӨРҮШҮҮ

Усталар соккон сары оймок,
Көнчөгүнө салат кеп,
Урушуп кумар басарга
Женекенди ала кет.
Чий түбүнөн ийин казган,
Чычкан тентек турбайбы.
Болумсуз кыз барган,
Атакең тентек турбайбы.
Байпак маасы кийип ал,
Келинчилик сурап ал,
Чалкалай өскөн бала элең,
Жаноолак калды бул жерде.
Эми акылың болсун ал жерде
Эркерээк өскөн бала элең,
Эркелик калсын бул жерде.
Эдүүлүк калсын ал жерде,
Биздин кыз өзү ашыктай,
Биздин кыздын күйөөсү
Ит кемирген кашыктай.
Алтымыш элүү алты атан,
Айдап калбайт кайнатан.
Алты атаңга жүк жүктөп,
Барбайт беле өз атан.
Атбашы, Нарын ара жер,
Сартка кыз берген.
Атакем өзү кара жер,
Кулаалы салсаң кушка сал.
Куураган сартка барганча,
Итейген сартка бергенче.
Ичими жарып сууга сал,
Өнөрүмдүн этеги
Чыныгы жибек турбайбы,
Карыдан кылган кетечи.
Кайып берем дечү эле.
Кара тумшук атакем,
Жайып берем дечү эле.
Кызылдан кылган кетечи,

Кайып берем дечү эле.
Кызыл тумшук атакем,
Жайып берем дечү эле.
Өтүккө такка болбогон,
Күлүккө така болбогон,
Күмүштү неге жараткан.
Атага арка кылбаган,
Кызды неге жараткан.
Аргымакка така болбогон,
Алтынды неге жараткан.
Агага арка болбогон,
Кызды неге жараткан.
Таштанга чыгат ак балык,
Ак таман турат тапталып,
Анча менен мынчага
Аманат бала сактадык,
Каргыма тиккен колундан,
Карын бир тийбейт тоюндан,
Илме бир тиккен колундан,
Ичеги тийбейт тоюндан.
Ашканада эт калды,
Ашканаң оозу бош калды.
Саргарганда бербеген,
Курутунду ала кет,
Кызыке дамбалың кайда болучу.

* * *

Кызыкем тарагың кайда болучу,
Тарагым көнөчөктө болучу.
Касанбак сенин калканың
Кара сырмак талканын.
Тумшугун силкпей суу ичкен,
Турнадай куш кайда.
Туйгун бир жатып сый билген,
Ынагымдай кыз кайда.
Шаркырап аккан булагым,
Шарактап ойнор ынагым.
Күркүрөп аккан ынагым-булагым.
Күрөшүп ойнор ынагым.

КӨРҮШҮҮ

Ак калпакчан көрүнсө,
Атакем келет дебей жүр.
Акең келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.
Ак элечек көрүнсө,
Апакем келет дебей жүр,
Апаң келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.

*Малабек Агыбай уулунан. 1923-жыл. 2-июнь.
Инв. 249.*

ЭНЕСИНИН КОШОГУ

Сага түлкү илгемин,
Бозоргонуң билгенмин.
Кереге түлкү илемин,
Кейигеним билгенмин.
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнагым.
Кудагый күмүштөй сөйкө тагып ал,
Күн тийгизбей багып ал.
Алтындан сөйкө тагып ал,
Ай тийгизбей багып ал.
Ак талдан болсо өргөөңүз.
Акылман болсун күйөөңүз,
Башайынын жаманай.
Кудамдын жогу жаман ай,
Келбир, жалбыр өрт күйсө,
Этегин менен өчүргүн.
Жаман, – жакшы кеп болсо.
Көнүлүң менен кечиргин.

*1923-жыл. 2-июль. Ортук-Жанзактын үйүндө.
Инв. 249.*

КЫЗ КОШОГУ

Бедерлүү кумган туткасы,
Бек кызын бергени,
Бек атандын нускасы,
Калайлуу кумган туткасы,
Канга бир кызын бермекке,
Кан атандын нускасы.
Чырагым үй тиреген тыргыйдай,
Чырагым үндөөгө келген кыргыйдай.
Көк тиреген шырмыйдай,
Үндөккө калган кыргыйдай.
Алганың жакшы бир болсо,
Алтындан чачпак тагатко,
Алганың жакшы кез болсо,
Ай тийгизбей багатко.
Айда акылды айтатко,
Күйөөң жакшы бир болсо,
Күмүштөн чачпак тагатко,
Күн тийгизбей багатко,
Күйөөң жакшы бир болсо,
Күндө акылды айтатко.
Алганың жаман бир болсо,
Алтындуу чачпак чаң болор,
Айда акылың маң болор.
Күмүштөн чачпак чаң болор,
Күйөөң жаман бир болсо,
Күндө акылың маң болор.
Чырагым ак эрмендин куундай,
Аксайдын тунук суундай,
Көк эрмендин куундай,
Көксайдын тунук суундай.
Кепич маасы кийип өт.
Жаман болсо мейли го,
Келинчилик сүрүп өт.
Байбичелик сүрүп өт.

*Акбермет Шекербек кызынан.
1923-жыл. 3-июнда. Орто Кошой, Жанызакта.*

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ

Текечердин улагы,
Темгек ташка тараткан,
Тенирим сүйгөн кыз чунак,
Элин башка жараткан.
Кулжачардын улагы,
Курбулуу ташка тараткан,
Кудайым сүйгөн кыз байкуш,
Курдашын башка жараткан.
Көтөрүп урба сандыкты,
Кайненем сууга жумшайт деп,
Кыла көрбө ардыкты.
Көрөрсүн түбү барлыкты.
Сураганга эки бер,
Суусаганга жеке бер,
Көп кылбагын текебер.
Ак учук бердим, саптап ал,
Ак шумкар бердим таптап ал.
Көк учук бердим, саптап ал,
Көк шумкар бердим, таптап ал.
Көк атка тумар тагып ал,
Күйөө бала жездебиз,
Ынагымды көлөкө жерге багып ал.
Көлөкө жерге бакпасаң,
Күйөө бала жездебиз,
Көпкө кирип малыңды ал.
Сары атка тумар тагып ал,
Күйөө бала жездебиз,
Ынагымды салкын жерге багып ал.
Салкын жерге бакпасаң,
Санатылуу малыңды ал.
Алтын така жез мыктуу,
Агаңыздын жоргосу,
Алтын эшик дарбаза,
Алганыңдын ордосу.
Күмүш така жез мыктуу,
Күйөөңүздүн жоргосу,
Күмүш эшик дарбаза,

Ынагым, күйөрүндүн ордосу.
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебегин,
Ак сакал киши көрүнсө,
Ынагым, атам келет дебегин.
Тарпылдак өтүк, таш таман,
Так көтөрүп басыңыз,
Так көтөрүп баспасаң,
Ынагым, тарпылдак атка коносун.
Андып баскан күйөө бар,
Ынагым, абысын деген бирөө бар.
Айдап, айдап кийирер,
Азып кетсең жолундан,
Алганың мурдун чүйүрөр,
Күнү деген бирөө бар,
Күндөп айдап кийирер.
Азып кетсең жолундан,
Алганың мурдун чүйүрөр.
Күндө бир ассаң жолундан,
Күйөөң мурдун чүйүрөр.

*1922-жылы, 26-октябрда Нарын
болушунда Бүбүсарадан жазылды.
Жазып алган Сапарбай Сооронбай уулу,*

КЫЗ УЗАТКАНДАГЫ КӨРҮШҮҮ

Куш салган жериң өлөң саз,
Кушундун жеми өрдөк, каз.
Куш салган жериң булаң саз,
Кушундун жеми турна, каз.
Көл айлантып куш салган,
Көзөнөк тапан каз алган.
Жар айлантып куш салган,
Жаргак тапан каз алган.
Ак боз ат минген жаанга,
Ак шумкар салган таанга.
Көк боз ат минген жаанга,
Көк шумкар салган таанга.

Кулпу бир кийген боюңуз,
Куттуу бир болсун тоюңуз.
Куп байбиче болуңуз.
Пашайы кийген боюңуз,
Маараке болсун тоюңуз.
Баш байбиче болуңуз.
Айланайын ардагым,
Букарга буудай бышыптыр,
Буудайга турна түшүптүр,
Турна моюн жаным кыз,
Энди тоюң түшүптүр.
Коконго коон бышыптыр,
Коонго турна түшүптүр.
Турна моюн, жаным кыз,
Эми тоюң түшүптүр.
Калайлуу чөөгүн туткасы,
Кагылайын, жаным кыз.
Келин алып, кыз берген,
Калайыктын нускасы.
Үй тиреген шырмыйдай,
Кагылайын, жаным кыз,
Үч түлөгөн кыргыздай.
Төр тиреген шырмыйдай,
Адырга чыккан кубайдай,
Айланайын, жаным кыз,
Арка бир чачың кумайдай,
Желеден бөлгөн субайдай.
Кагылайын, жаным кыз,
Желке чачың кумайдай.
Шаркырап аккан булагым,
Шарактап ойноо ынагым.
Ынагымдан айрылган,
Күйөө бала чырагым.

Айткан Кадыча Бекеева.

ЖЕҢЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Белеске чыккан кайындай,
Жаным кыз, бектердин кызы айымдай.
Капталга чыккан кайындай,
Жаным кыз, кандардын кызы айымдай.
Гүлдүрөк жүргөн кайнатар,
Жаным кыз, күңкүгөн байлар өз атаң.
Шалдырак жүргөн кайнатар,
Жаным кыз, шаңкыган байлар өз атаң.
Алтындан комуз ыргап өт,
Жаным кыз, алганың менен жыргап өт.
Күмүштөн комуз ыргап өт,
Жаным кыз, күйөөң менен жыргап өт.
Кайнатанын эшиги,
Чаап койгон тактадай.
Өз атаңдын эшиги,
Сабап койгон пахтадай.
Ак учук бердим, саптап ал,
Кудагый, ак шумкар бердим, таптап ал.
Көк учук бердим, саптап ал,
Кудагый, көк шумкар бердим таптап ал.

Айткан Абдылдаева Марпия.

КЫЗ МЕНЕН КӨРҮШҮҮ

Агасынын үч түлөгөн кыргыйы,
Жеңесинин үй тиреген шырыгы.
Жеңесинин желбоо,
Агасынын белбоо.
Агасынын жүк үстүндө айнеги,
Жеңесинин сүт үстүндө каймагы.
Агасынын ал мончок,
Жеңесинин жел мончок,

КЫЗГА АКЫЛ АЙТЫП КӨРҮШҮҮ

Бек эшиги каалга,
Бекинип уктап калба.

Кан эшиги каалга,
Капыстан уктап калба.
Басмайылың быш кылып,
Бардык жерге туш кылып,
Толононун ток бутак,
Тойруп алып отко жак.
Кудагый, биздин кызды жакшы бак.
Карагайдын как бутак,
Кайрып арып отко жак,
Кудагый, биздин кызды жакшы бак.

*Айтуучу Айылчиева Т., 60 жашта
Чаткал району, Чандалаш с/с,
Калинин колхозунан, 1981-жыл.*

КЫЗ МЕНЕН ЖЕҢЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Кутуну кийген боюңуз,
Пашайы кийген боюңуз,
Марек болсун тоюңуз.
Сагызган сайга конуптур,
Сан жакшылар биригип,
Сени бермек болуптур.
Көгүчкөн көлгө конуптур,
Көп жакшылар биригип,
Сени бермек болуптур.
Олондой кара чачыңа,
Оролсун даулет башыңа.
Чылбырдай кара чачыңа,
Чырмалсын даулет башыңа.
Байпар бир маасы кийип жүр,
Байбичелик сүрүп жүр.
Кепич бир маасы кийип жүр,
Келинчилик сүрүп жүр.
Сай жагалай от жакса,
Жалп этирбей өчүргүн.
Жаман-жакшы көп өтсө,
О, кыз жан, күлкү менен кечиргин.

Карчыга деген жакшы куш,
Канатынан сылап өт.
Кайната деген жакшы мүлк,
Акырын басып сыйлап өт.
Турумтай деген жакшы куш,
Тумшугунан сылап өт.
Кайнене деген жакшы мүлк,
Акырын сүйлөп сыйлап өт.
Куюшканың куймалап,
Курдашың таап бергенбиз.
Теминаңи термелеп,
Теңдешиң таап бергенбиз.
Темиңгиң колдун салаасы,
Теңтушун байдын баласы.
Куюшкан колдун салаасы,
Курдашың байдын баласы.

ЭЖЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Алтындан жүгөн шалдыркан кашка,
Атабыз бирге айлыбыз башка.
Күмүштөн жүгөн шалдыркан кашка,
Энебиз бирге, элибиз башка.
Белдемчи деген берен тон,
Бел колтукка жарашар.
Тубулбай калсын кыз бала,
Бөлөк журтка жараша.
Каргыма деген кара тон,
Кайкы бир белге жарашар,
Тубулбай калсын кыз бала,
Башка журтка жарашат.

ЭНЕСИНИН КӨРҮШКӨНҮ

Жүк астында шиберим,
Жүккө жапкан килемим.
Жүк үстүндө айнегим,

Сүт үстүндө каймагым.
Оромолуу тоогум,
Ойноп койсо зоогум.
Каркыралуу тоогум,
Карап койсо зоогум.
Төшөгүм салып таптаган,
Ийнеми алып саптаган,
Жума күнү төрөгөм,
Жан балам жубалайга бөлөгөм.
Бейшемби күнү төрөгөм,
Парчаларга бөлөгөм.
Козудай кылып торолтком,
Колуңа чачың оролтком.
Маралдай кылып торолтком,
Башыңа чачың оролтком.
Күндө чачың тарагам,
Күзгүдөн бетин карагам.
Айда чачың тарагам,
Айнектен бетин карагам.
Ак жибек учук сүйрөткөм,
Акылың артык үйрөткөм.
Көк жибек учук сүйрөткөм,
Көнүлүң артык үйрөткөм.

Айткан Айылчиева Т. Чаткалдан.

ЖЕҢЕСИНИН КОШОГУ

(Кыз узатуу)

Аркардан келген алты орус,
Алты старчын бир болуш.
Атакеңдин тапкан жай конуш,
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.
Желкеден келген жети орус,
Жети старчын бир болуш,
Энекең тапкан жай конуш,
Жай конушка конуп ал,
Жайдары келин болуп ал.

Сары атка тумар тагып ал,
Кудагый, салкын жерге багып ал.
Салкын жерге бакпасан,
Санатылуу малың ал.
Көк атка тумар тагып ал,
Кудагый, көлөкө жерге багып ал.
Көлөкө жерге бакпасан,
Көпкө түшүп малың ал.
Көгөргөн тоонун чокусу,
Көккө бир жакын көрүнөт,
Жат элге кетип барам деп,
Канышым, көңүлүң жаман бөлүнөт.
Агарган тоонун чокусу,
Асманга жакын көрүнөт,
Алыска кетип барам деп,
Акылы жаман бөлүнөт.
Чөөттө суунун тунугу,
Кашыкта суунун тунугу,
Кайнатаң журттун улугу.
Кызыл кован чакта бар,
Кыз алышып, кыз бермек,
Казак, кыргыз наркта бар.

*Акбермет Каракол кызынан
1923-жыл, 4-июль,
Таластан. Жыйнаган К. Мифтаков.*

КЫЗ БЕРГЕНДЕГИ КОШОКТОР. Кыздын калың каадасын бүтүрүп, кошокчулар да кошогун аяктаган кезде бир женеси жеңкетайга таарынып калып кошкон жери:

Аркадан алты орус,
Алты старчын, бир болуш,
Атакең тапкан кең конуш,
Кең конушка конуп ал,
Калтар ичик жамынып,
Кебелбей келин болуп ал.
Жергейден келген жети орус,
Жети старчын, бир болуш,

Жерине кеттин конуп ал,
Жакшы келин болуп ал.
Желе тартып кербедик,
Ышкырып жылкы айдаган,
Жылкылуу байга бербедик,
Жылкысы эмес ташы жок,
Жылуу аяк ашы жок,
Жайдарым кетип баратат,
Жүрөр бекен карды ток?
Көгөн тартып кербедик,
Койлуу байга бербедик,
Кою эмес түгү жок,
Көп санаттын бири жок.

Анда кыз алган жактан бир келин:

Тегерете карасам,
Тегиричтин боосу жок,
Теги жок жерден кыз алып,
Атаны кокуй дүйнө бок,
Көп санатты кылат деп,
Жүрүүчү элем көңүл ток.
Кыдырата карасам,
Кылдыреги көрүнбөйт,
Калың алып, малын жеп,
Уялбастан өзүм дейт.

Жабык башын бербептир,
Желбоо жибин тербептир,
Куда болбой куурап кал,
Мурдатан неге көрбөптүр.

КЫЗ УЗАТКАНДАГЫ КОШОК

(Жеңелердин кошогу)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан,
Ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,

Бийкеч жан,
Тентушуң менен ынак бол.
Күнгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан,
Күйөөң менен ынак бол!

Талас, Каракол, Бирман уулунан, 1923-жыл, 2-июль.

ЖЕҢЕНИН КОШОГУ

Алтындан така кактырган,
Жоргомун камчысы элең, сулуум.
Алтын эшик коргондун,
Тамчысы элең, сулуум.
Күмүштөн така кактырган,
Жоргомдун камчысы элең, сулуум.
Күмүш эшик коргондун,
Тамчысы элең, сулуум.
Алтындан соккон такта бол,
Ай көрүнгүс пахта бол.
Күмүштөн соккон такта бол,
Күн көрүнгүс пахта бол.

Айткан Айшакан Момотова.

ЭНЕСИНИН КОШКОНУ

Босогого түлкү илгемин,
Бозоргонум билгемин.
Керегеге түлкү илгемин,
Кейигеним билгеним.
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Кудагый, күмүштөн сөйкө тагып ал,
Күн тийгизбей багып ал.
Алтындан сөйкө тагып ал,
Ай тийгизбей багып ал.
Ак талдан болсун өргөөңүз,

Акылман болсун күйөөңүз.
Башавиктин заманы ай,
Кудамдын жогу жаман ай.
Желбир, желбир от күйсө,
Этегиң менен өчүргүн.
Жаман-жакшы кеп уксаң,
Көңүлүң менен кечиргин.
Алтындан бакан сайганбыз,
Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз,
Күлдүү тонду жапканбыз.
Ай тийген тоонун сеңири,
Алтындуу тондун өңүрү.
Күн тийген тоонун сеңири,
Күмүштүү тондун өңүрү.
Кара суунун кемери,
Кайнатаң калктын чебери.
Калың элге жайылган,
Кайнатаңдын өнөрү.

*Айгайбүбү Ногой кызы (60 жашта)
1923-ж. 3-июль. Талас, Орто-Кошой
Жанузактан жазылып алынган.*

Бедерлүү кумган туткасы,
Бекке кызын бермекке,
Бек атаңдын нускасы.
Калайлуу кумган туткасы,
Канга бир кызын бермекке,
Кан атаңдын нускасы.
Чырагым үй тиреген шырмыйдай,
Чырагым үйдөккө келген кыргыздай.
Көл тиреген шырмыйдай,
Үндөккө келген кыргыздай.
Жакшы болсо алганың,
Алтындан чачпак тагат го,
Алганың жакшы кез болсо,
Ай тийгизбей багат го.

Айда акылды айтат го,
Күйөөң жакшы жолукса,
Күмүштөн чачпак тагат го,
Күн тийгизбей багат го.
Күйөөң жакшы да болсо,
Күндө акылды айтат го.
Алганың жаман да болсо,
Алтындуу чачпак чаң болор,
Айда акылың маң болор.
Күмүштөн чачпак чаң болор,
Күйөөң жаман да болсо,
Күндө акылың маң болор.
Чырагым ак эрмендин куундай,
Ак сайдын тунук суундай.
Көк эрмендин куундай,
Көк сайдын тунук суундай.
Кепич бир маазы кийип өт,
Жаман болсо мейли го,
Келинчилик сүрүп өт.
Байпак бир маазы кийип өт,
Байбичелик сүрүп өт.

*Акшербет Бек кызынан, 1923-жыл, 3-июнда, Орто-
Кошой Жанузактан.*

КЫЗЫН УЗАТЫП ЖАТКАН ЭНЕСИНИН КОШТОШУСУ

Жүк бурчунда айнегим,
Сүт үстүндө каймагым,
Жылкы ичинде чубагым,
Чубарга таккан тумарым,
Үй тиреген шырмыйдай,
Үч түлөгөн кыргыйдай
Сураган келсе эки бер,
Суусаган келсе жеке бер,
Асты эле кылба текебер.
Көрүнгөн буюм сурайт деп,

Көтөрүп чаппа сандыкты,
Көп кылбагын тардыкты,
Ошондо көп тартасың зарлыкты.
Бейлай ботом, сейлай ботом,
Ургаачынын бейли жетер башына ботом,
Келеңгир чачпак кең ташта, балам,
Кеч жорго минип көч башта, балам!
Субагай чачпак суй ташта, балам,
Сур жорго минип көч башта, балам!
Саралма тоонун ташы бол, балам,
Сан келиндин башы бол, балам!
Оролмо тоонун ташы бол, балам,
Он келиндин башы бол, балам!
Башайынын түрү бол, балам,
Байбиченин бири бол, балам!
Кыштоонун башы кызыл таш,
Кыйма көкүл узун чач,
Кыйланы көтөр башың жаш.
Жайлоонун башы жашыл таш,
Жайма көкүл узун чач,
Далайды көтөр башың жаш!

ЖЕҢЕСИНИН КОШТОШКОНУ

Кыз бийкеч, кой ичинде серке элең,
Ардактап баккан эрке элең,
Эркеңди жолго таштагын,
Бөлөк кыял баштагын.
Бетеге жерге конбогун,
Бейсалт элче болбогун,
Тулаңдуу жерге конбогун,
Жоруксуз элче болбогун.
Түндүк бою от жакса,
Түтүн кылбай өчүрчү,
Жаман-жакшы кеп уксан,
Күлкүң менен кечирчи.
Боз торгой элең агана,
Боорукер элең жеңене,

Кас торгой элен агана,
Кайрыкер элен жеңене!
Кас торгой кетти жерине,
Кайрыкер кетти элине.
Туурда туруп жем жеген,
Турумтай сындуу куш кайда?
Тушта туруп сүр берген,
Ынагым сендей кыз кайда?
Капшытта туруп жем жеген,
Карчыга сындуу куш кайда?
Капшытта туруп сүр берген,
Ынагым сендей кыз кайда?
Ак куржундун кулпу элен,
Ашкере жыйган мүлк элен.
Көк куржундун кулпу элен,
Көрүнө жыйган мүлк элен.
Кайын энең деген бирөө бар,
Кабактап жүргөн күйөө бар.
Абысын деген бирөө бар,
Амалдап айтат сөзүңдү,
Азапка салат өзүңдү.
Можудан казан астырат,
Момунсунган абысын,
Акылыңдан шаштырат.
Кайната деген бирөө бар,
Карыганча сыйлап өт,
Сыйлаганың билбесе,
Кудайыңа ыйлап өт!
Кыяны кыялай баскан көч элек,
Кыз экөөбүз өч элек,
Өч да болсок ыйлайлык,
Кайын ага көөнүн сыйлайлык коштошкон.

КЫЗ УЗАТАРДАГЫ КОШОК

(Жеңесинин коштошкону)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан, ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан, тентушуң менен ынак бол.
Күнгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан, күйөөң менен ынак бол.
Ак калпакчан көрүнсө,
Акем келет дебей жүр.
Акең келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебей жүр.
Апаң келсе басып чык,
Акырын эшик ачып чык.

ЭНЕСИНИН КОШОГУ

Босогого түлкү илгеним,
Бозоргонум билгеним.
Керегеге түлкү илгеним,
Кейигеним билгеним.
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим.
Кудагый, күмүштөн сөйкө тагып ал,
Күн тийгизбей багып ал,
Алтындан сөйкө тагып ал,
Ай тийгизбей багып ал.
Ак талдан болсун өргөөңүз,
Акылман болсун көйөөңүз.
Желбир-желбир от күйөт,
Этегиң менен өчүргүн.
Жаман, жакшы кеп уксан,
Көнүлүң менен кечиргин.
Алтындан бакан сайганбыз,

Алтындан тонду жапканбыз.
Күмүштөн бакан сайганбыз,
Гүлдүү тонду жапканбыз.
Ай тийген тоонун сеңири,
Алтындуу тондун өңүрү.
Күн тийген тоонун сеңири,
Күмүштүү тондун өңүрү.
Кара суунун кемери,
Кайнатаң калктын чебери.
Калың элге жайылган,
Кайнатандын өнөрү.

Айткан Татыбеков 1941-жыл, 5-апрель.

КЫЗДЫН ЖЕҢЕСИНИН КАЙНАТАСЫН КОРДОП КОШКОН КОШОГУ

Торпок бир сойду тоюна,
Дованы калды элине.
Торункайын катып алды койнуна.
Улак бир сойду тоюна,
Убал болду элиңе.
Биздин келген кудабыз,
Белеске атын байласын,
Берген малын санасын,
Анан бир зэрда өткөрсүн.
Биздин бир келген кудабыз,
Капталга атын байласын.
Кармаган малын санасын.
Анан бир гэбин (зэрда) өткөрсүн.
Жаным секет кыз бала,
Кайнатаңы мен айтсаң,
Торункайын катып алды койнуна.
Улак сойду тоюна,
Жаным секет кыз бала,
Убалы болду элине.

Айткан Ажар Тойчубекова.

ЖЕҢЕНИН КОШОГУ

Шаркырап аккан булагым,
Шарактап ойнор ынагым.
Күркүрөп аккан булагым,
Күрөшүп ойнор ынагым.
Боз кайыш сиздин жылооңуз,
Боз бала сиздин күйөөңүз.
Боз кайыш жүрүп ий болор,
Боз бала жүрүп бий болор.
Кырды кырдай жүгүргөн,
Кызыл кийик лэлэси.
Кыңга салган булаттай,
Кыз бирөөнүн бүлөсү.
Жарда жарда жүгүргөн,
Жашыл кийик лэлэси.
Жанга салган болоттой,
Кыз бирөөнүн бүлөсү.

Айткан Абдукадырова Үрү.

КӨҢҮЛ ЖУБАТУУ

(Жеңелери көрүшкөндө)

А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн,
Бийкеч жан, ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бар,
Бийкеч жан,
Тентушуң менен ынак бол.
Күнгөйдөн аккан булак бар,
Бийкеч жан,
Күйөөң менен ынак бол.

*Каракол, Бирман уулунан,
Талас, 1923-жыл 2-июль.*

КЫЗГА КӨРҮШҮҮ КОШОГУ

Бедерлүү кумган туткасы,
Бекке бир кызын бергени,
Бек атаңдын нускасы.
Калайлуу кумган туткасы,
Канга бир кызын бермекке,
Кан атаңдын нускасы.
Чырагым үй тиреген шырмыйдай,
Чырагым үндөөгө келген кыргыздай.
Көк тиреген шырмыйдай,
Үндөккө келген кыргыздай.
Алганың жакшы бир болсо,
Алтындан чачпак тагат го,
Алганың жакшы кез болсо,
Ай тийгизбей багат го.
Айда акылды айтат го,
Күйөөң жакшы бир болсо,
Күмүштөн чачпак тагат го,
Күн тийгизбей багат го.
Күйөөң жакшы бир болсо,
Күндө акылды айтат го.
Алганың жаман бир болсо,
Алтындуу чачпак чаң болор,
Айда акылың маң болор.
Күмүштөн чачпак чаң болор,
Күйөөң жаман бир болсо,
Күндө акылың маң болор.

ЭНЕНИН КОШОГУ

Эртең менен эл көчөт,
Эшик боону ким чечет.
Саар менен эл көчөт,
Сандык боону ким чечет?
Бетине бермет бастырдым,
Бек уулуга тапшырдым.
Камчыңа калай бастырдым,

Кан уулуна тапшырдым.
Сүт үстүндө каймагым,
Жүк үстүндө айнегим,
Көкүлгө тумар таккамын,
Көлөкө жерге баккамын.
Көкүлгө тумар тагып ал,
Көлөкө жерге багып ал.
Саамайга тумар такканым,
Салкын жерге бакканым.
Саамайга тумар тагып ал,
Салкын жерге багып ал.

*Айткан Абдукадырова Үрү.
Инв. № 318*

КЫЗДЫН КАЙНАТАСЫНЫН САРАҢДЫГЫНА КАРАТА АЙТЫМ

Кайнатар бербей койду кара атты,
Кайнатар берсе кара атты,
Өз атаң жыртпайт беле манатты,
Кылбайт беле санатты.
Өркөчү бийик нарды,
Өргө тартсам желген жок.
Өлөрман экен кайнатар,
Өргөө жабар берген жок.
Кызыл өркөч нарды,
Өргө тартсам желген жок.
Кызык экен кайнатар,
Кыз ойнотор берген жок.

*Айтуучу Айылчиева Т.
Чаткалдан, 1981-жыл.*

КЫЗ-КҮЙӨӨ ЖӨНҮНДӨГҮ ЫР. Кыз оюн баш-талаардан мурун кыз-келиндер бүт бир үйдө болуп, жигиттер сыртта турушат. Кыз менен күйөө бала үйдө болот. Аларды ушул кыз оюн болчу үйгө алып келиш керек. Аларды үйдөн чыгарардан мурун кызды ата-энеси: «күйөө жолдоштун ырын угабыз» де-

ген талапты коёт. Ошол салт боюнча күйөө жолдош ырдоого тийиш. Ыбырай жаш кезинде күйөө жолдош болуп барганда төмөнкү ырын айткан:

Алтын буйла, дилде зар,
Жыйганыңа барасың.
Ак никени адалдап,
Кыйганыңа барасың.
Кой, карагым, кайрат кыл,
Өз элине барасың.
Көк кашка тунук суусу бар,
Өз жериңе барасың.
Торко элечек дүрүйө,
Салганыңа барасың.
Кадыр салып, той сойгон,
Алганыңа барасың.
Каз элечек дүрүйө,
Салганыңа барасың.
Кадыр салып, той сойгон,
Алганыңа барасың.
Кумарыңды таркатчу,
Балбаныңа барасың.

(Аягын унутуп калган).

Ушул ырды уккандан кийин кыздын ата-энеси: «Эми уруксат, оюн кура бергиле» деп уруксат бере турган.

КЫЗ ОЮНДАГЫ ЫР

Айгыр үйрү жылкы айдап,
Алганы келет күйөөңүз,
Айылга сонун тамаша.
Салганы келет күйөөңүз.
Короосу менен кой айдап,
Конгону келет күйөөңүз,
Антташкан жары Айнанын,
Болгону келет күйөөңүз.
Тогуздап туруп төө бердик,

Желеге толгон бээ бердик,
Айна кызды көрүүгө,
Ат арытып биз келдик.
Ашуу ашып, таш бастык,
Көрсөк деп муну көп шаштык,
Түз жерде чыдап туралбай,
Жарышка түшүп ат чаптык.
Салты мыкты кудалар,
Салам айттык баарыңа,
Сагынып келген күйөөнү,
Саргартпай тосуп алгыла.
Күйөө берет соолукту,
Колукту берет жоолукту,
Күйөө берет бир тайды,
Арачы кылып Жайсаңды,
Чапан жапкан колукту,
Чар тарапка макталды.

ТОКМОК. Элечектин ээк алгычын же келиндердин башына салынуучу жоолуктарын чыйратып туруп, аны эшип койгон жана анын ура турган учуна тапса таш, кесек топурак, сөөк, таппаса аялдардын артындагы чач учтугун (сөлкөбайларды же саңдыктардын, эшиктердин кулпуларынын ачкычтарын) салып туруп түйүп койгон нерсе.

Уруп бүткөндөн кийин «токмокту чечкиле» деп баягы жигиттерди урган келиндер токмокту жигиттерге беришет. Жигиттер токмокту алышып күйөө тарапка барышат да ошол тараптан токмокту колуна алып ыр ырдап, кезегинде токмокту эңкейип жерге бир уруу менен жай басып келиндерге келишет, токмокту оюн башкарган аялга (келинге) беришет. Ал келин токмокту алат да түйүлгөн нерселерди чечет, кийин жигиттерге токмок менен урган келиндерди алып келишет. Токмокко жаткан жигиттер өздөрүн урган келиндерди кээлери бир бетинен, кээлери эки бетинен өөп кайтышат. Ошондон кийин ырдоочуларга жол ачылып оюн башталат. Эми ар бир жигиттер, боз балдар өздөрүнүн

каалаган кыз-келиндеринин атын атап ырдап колукту тарапка жай басып бирден барышат. Оюн башчы аялдар ырдап барган жигиттерге өзүнүн атын атап ырдап барган кызын же келинин колунан кармап тургузуп алып келет, жигит аны же бир бетинен, же эки бетинен өөп алып кайра өзүнүн тобуна келет. Айкалышып өбүшүүлөр да болот. Эми башкалары да ушундай жолдор менен ырдап бара беришет. Менин көзүм менен Чүй боорунан көргөн кыз оюндарым ушундай. Элден укканым караганда илгери, илгери кыз менен жигиттин ортосуна чапанды узунунан салып таштап, кызды жигит эч жерин чапанга тийгизбей туруп өптүрүүчү экен. Эгер жигит бир жерин чапанга тийгизип койсо, анда кызды оюн башчылары жигитке өптүрбөй, кайра ырдатчу (штраф салуучу) экен. Кыз, жигитти айкалыштырып да өбүштүрүүчү экен. Айкалыштыруу – оң кол менен оң кол кармашат, сол кол менен сол кол кармашат, жигит кыздын оң бетин өбө турган болсо, кармашылган сол колдорду төмөн түшүрүп, кармашылган оң колдорду жогору көтөрөт да энкейип барып кызды өбөт, кармашылган оң колдорду төмөн түшүрүп, кармашылган сол колдорду жогору көтөрүп, жигит энкейип барып сол бетти өбөт.

Жигиттер 5-6 жолу ырдашып барышкандан кийин күйөөнү 5-6 жигиттер ортого алышып каз-катар турушат да колуктусу тарапка ырдашып, жай басып жөнөшөт, бара жаткан жигиттер кыз-келиндерге жеткенче кез-кезде жүгүнүшүп (салам салышып) барышат. Булар жеткенден кийин оюн башкаруучу келиндер күйөөнү колуктусунун жанына олтургузушат да жигиттерге бирден-бирден кыз-келинди алып келишет, ар бир жигит өзүнө арналып алынып келинген кыз-келинди өбүшөт да артына кайтышат. Мындан кийин да жигиттер ырдап барууну уланта беришет. Ырды көп билгендер көп ырдашат, аз билгендери аз ырдашат, ал эми ыр билбегендерине же үнү жаман болуп уялып, корунуп ырдай албагандарына ыр билгендери алар

үчүн ырдап барып кыз, келин өптүрүшөт. Ошол учурда ыр билбеген жигит ыр билген жигитти жандап катар басат. Оюн ушул абал менен узун түндөрү түн ортосуна чейин, кыска түндөрү таң аткыча созулуп барат.

Монолдор уруусунан Бокчу деген кембагал киши кызын күйөөгө бермекчи болду. Кыздын күйөөсү менен бирге кудалары келишти, Кыз, келиндер кыз оюн курмакчы болушту. Болжол менен 15-20 чакты гана уландар чогулушту. Кыз-күйөөнү кыз оюнга чыгаруу үчүн эшиктен үйгө ырдап келүүгө же кедей кызы болгондуктанбы, же ырдоодон уялгандыктанбы, же ыр билбегендиктенби эч кимиси макул болушпады.

Аялдар «Жанжигит сен ырдап кир» дешип калышты. Ошол мезгилде мен 8-9 жаштагы кезим эле, макул болуп, энемден, элден үйрөнгөн төмөндөгү ырларымды ырдап үйгө кирдим.

Алтымыш атан, алты атан,
Айдай келди кайнатар.
Алты атанга пул жүктөп,
Бергени жатат өз атан.
Жетимиш атан, жети атан,
Жетелей келди кайнатар.
Жети атанга пул жүктөп,
Бергени жатат өз атан.
Суу жээгинде сүтүкөн,
Сүтүкөн кайдан толду экен?
Сүрүп-сүрүп мал берген,
Кайнатар кандай болду экен?
Аң жээгинде ак тикен,
Ак тикен кайдан толду экен?
Айдап-айдап мал берген,
Алганың кандай болду экен?
Эртең менен турарсың,
Эликтин изин кубарсың.
Эсиңе келбес адамдын,
Эшигин ачып турарсың.

Түндөн-түндөн турарсың,
Түлкүнүн изин кубарсың.
Түшүнө кирбес душмандын,
Түндүгүн тартып турарсың.
Карага салган көрпөчө,
Кадырың артык өзгөчө.
Кызылга салган көрпөчө,
Кылыгың артык өзгөчө.
Калып-калып-калып бар,
Кайналай бүткөн далың бар.
Безеленген бетин бар,
Беш-бештен өргөн чачың бар.
Беш чачында беш тумар,
Бетинизге биз кумар.
Он чачына он тумар,
Ойнуңузга биз кумар.
Самсаалаган саамайың,
Сар жылдыздай мандайың.
Жазгы чыккан торгойдой,
Кайрылып сүйлөйт таңдайың.
Көлөкөлүү терегим,
Көркөмдүү бойлуу зирегим.
Кадырымды билген кардарым,
Сулуулар ичкен чардарым.
Сүйгөнүмдөн ырдаймын,
Жаман көрбө жайдарым!
Эгиз козу тармалым,
О бото көз, жалжалым.
Бир таман жакын бардарым,
Бир сүйлөшүп калбадым.

Ичимде кетип арманым – деп күйөө-кыз жана кыз-келиндер олтурган боз үйгө кирдим.

ТОКМОК САЛУУ. Калың чүпүрөктөн бурап, эшип жасалат, ал токмок деп аталат. Оюн баштоочу келин токмокту бир жигитке алып салганча жигит тура калып келин экөө жар көрүшөт, жигит мактоо менен ырдайт. Токмокту келин күйөө жолдошко салып, көрүшүп, ырдагандан кийин күйөө

менен кызды тургузуп жар көрүштүрөт. Күйөө үчүн күйөө жолдош ырдайт. Күйөө тарабынан бир жигит, кыз тарабынан бир келин оюнду башкарып, токмок салдырып ырдатып, жар көрүштүрүп кыз оюнду башкарат. Токмокту уурдаткан жигит ырдоого милдеттүү болот. Оюн арасында кыздар жигиттерди токмок менен урат. Оюн таң атканча болот. Оюн бүткөндө кыз ойноткон үйдүн ээси кыз менен күйөөгө жана анын жолдошуна тон кийгизет.

ТОКМОК САЛУУ

(Күйөө жолдоштун ыры)

Согончокко тиер-тийбес чачы бар,
Он беш жашка чыгар-чыкпас жашы бар,
Кайрат кылып бел байлап,
Табат элем калың мал.
Жайылма сенин жериң таш,
Жыйырма эки биздин жаш,
Жыйылып ойноп бир жүрбөй,
Болгон экен бооруң таш,
Ортотокой, Көтмалды,
Ойлосом жерим көп калды,
Айланайын булагым,
Өзүңдөн асыл жер барбы.
Кызыл тоонун боорунан,
Кырып алдым жошону,
Кылыкташтан айырган,
Кудайга койдум ошону.
Кара тоонун боорунан,
Казып алдым жошону,
Кадырлаштан айырган,
Кудайга койдум ошону.
Ак тикен чыгат бүр байлап,
Айылдаш жүрдүк бир жайлап,

Алар элем мал болсо,
Азабыңа бел байлап.
Сууга салдың салынды,
Ичиме салдың жалынды,
Ой бала деп эркелеп,
Кетирдин жаман алымды.
Карадан кылган күрмөчө,
Каңгырайт үнүң сүйлөсө,
Калган кадыр, чыккан жан,
Кайрылып келбейт үндөсө.
Мен секет деп ырдаймын,
Сейил күтүп жыргаймын,
Секетим менен сүйлөшсөм,
Сел келатса туйбаймын.
Ак жамгыр жаады ным болду,
Айкалып ойноп жатканда,
Токмогум алган ким болду?
Көк жамгыр жааса ным болду,
Көйкөлүп ойноп жатканда,
Менин токмогум алган ким болду?
Токмогум башы тоголок,
Толгонуп ойноп жатканда,
Токмогум кантип жоголот?
Кой ичинде уландар,
Оюнга келген отуз эки уландар,
Токмогумду сен алдың,
Сен албасаң ким алат,
Токмогумдун күйүтү,
Тогуз камчы сүйүнчү.
Жылкы ичинде байталдар,
Оюнга келген катын деген шайтандар,
Токмогумду сен алдың,
Сен албасаң ким алды,
Токмогумдун күйүтү,
Тогуз жоолук сүйүнчү.
Кой ичинде эркечтер,
Оюнга келген отуз эки бийкечтер,
Токмогумду сен алдың,

Сен албасаң ким алды,
Токмогумдун күйүтү,
Тогуз топчу сүйүнчү.

Кыргыздын оозеки эл чыгармачылыктарынан,

1982-жыл.

ТОКМОК ЧЕЧКЕНДЕГИ ЫР. Илгери колуктусуна күйөө күйөөлөп барганда, жанына күйөө жолдош ээрчиткен. Ошо кездеги салт боюнча кыздын жеңелери күйөө жолдошту жаткырып алып, чач уштукту жоолукка салып алып байлап туруп сабаган. Күйөө бала кийимин чечип алиги жолдошуна жаба турган. Ыбырай күйөө жолдош болуп барып, таяк жегенде ушул ырын ырдаган экен.

Ичи көрпө, дырап тыш,
Тебетейим кырдаймын.
Жармы келин, жармы кыз,
Жолдошум үчүн ырдаймын.
Чачы сирке, башы таз,
Жая кызга көппөймүн.
Бокто моюн кара кыз,
Кара кызды өппөймүн.
Боюна боюм теңешип,
Узунунан алып кел.
Өпсө каны чыккандай,
Кызылынан алып кел.
Жылкы ичинде байталдар,
Оюнга келген отуз эки шайтандар,
Сен алдыңбы токмокту?
Токмогум тойдон жоголду,
Токмогум алган ким болду?
Кара сууну кечкиле,
Катын, кызың чогулуп,
Токмогумду чечкиле!

Салт боюнча той башкарган келин токмокту жасап келип, «токмокту ырдап ал» дейт. Токмокту

ырдап жатканы ошол. Токмокту ырдап алып, кайра келип берет, «чечкиле» дегени ошол.

ТӨШӨК ТАЛАШУУ. Жерди терең казып, төрт арканды катар эшип чубалтып таштап коёт. Бүтүн эркек бир тарап, жалаң зайыптар бир тарап болот. Эркектер ат менен келип арканды бошотуп жулуп кетүүгө аракет кылат. Зайыптар суунун боюнда туруп, күл, улпактар менен эркектерге карай чачып, колдоруна тийгендерди сууга салып жыгат, зайыптарды эркектер да сууга салуулар болот. Аркан кээде жери менен омкорулуп кеткен учуру да болот. Эркектер жулуп кетсе кыз атасы бир нече чапан журтка берет. Зайыптар жулдурбай токтотуп калса, күйөө атасы зайыптарга бир тогуз мал берет.

Той берилип, кызды жөнөтүп жатканда күйөө жагындагылардын бирөө кыз атасынан бир баалуу буюмду уурдоого акылуу. Келин кайын атасынын айылына жакындаганда аттан түшүп жөөлөп, алдынан тозуп барган эркек, ургаачылардын бардыгына жүгүнүп бетин басып келет. Келиндин атын бир бала минип чаап айылга келет. Келиндин үйүн тигет. Келинди көргөнү келгендер күйөөсүнө «куш боо бек болсун» деп айтышат.

САДАГА КАГУУ. Бир жагынан атайы бир улак союп, анын өпкөсүн күйөө менен кызга чабат. Кызды күн батышты (кыбыланы) күйөөнү күн чыгышты көздөй аркаларын тийиштирип отургузушат да эки жактын жеңелери өпкөнү талашат, мурун өзүбүздүкүнө чабабыз – деп кыз жак өктөмдүк кылат да (көбүнчө мурун алып өпкөнү мурун кызга, анан күйөөгө чабат) кан болбос үчүн экөөнө бир нерсе чүмкөшөт. Чаап бүтөрү менен өз жеңелери коштоп алып, өргөөнү көздөй сүрөп чуркашат. Акыры кызды мурун жеткиришет да (көбүнчө) киргенде сол, чыкканда оң жагындагы босогодо керегенин саканагын кармайт (мурун келгени) да кирип отурат (эр жагындагы салынган шырдакка отурушат). Колукту жогору жагына отурат. Бул күүгүмдө, күн бата болот.

ЖЭЭН ТАБАК. Жасалган табактардан жээндер чогулуп бирди кармап жейт. Муну «жээн табак» дейт.

Мында көкбөрү, байге, эниш, күрөш болбойт. Эртең менен жай туруп чайлангандан кийин кыз ойнотуп кондурган үй ээси кыз-күйөөгө кийит кийгизет, жууркан-төшөк ж. б. берет. Анан үйүнө узатат. Анан кыздар атасынын үйүнө – күйөө кийирчү үйгө киришет.

ЧАЧ ӨРҮҮ, ЖҮК КӨРҮҮ. Бир кой соёт, этти салат, жүктү жыят да жүк көргүлө деп кудагыйларга айтылат. Кудагый тарап ат, тай жетелеп келип жүк көрөт. Кийит, бүткүл жасалга камылгасы менен, ичик, кымкап ж.б. илинет. Сеп – Кыздын кара боюндагы гана кийими.

Куда, кудагый киргенде – кудага бир кийит, ал эми кудагый жүктү көргөндөн кийин «көчүккө басарым» дейт да өзү каалаган буюмун: жуурканбы, ичикпи ж.б. кымбат буюмду алып көчүгүнө басып отуруп алат.

Койдун этинен байбичелерге бир табакты жакшылап жасап келип (табакка куйрук салынат) аксакал байбиче куйрук менен сылап кыздын чачын өрөт да ак жоолук салып, чачына чачпак, чолпу, шуру, чач мончокторду тагат.

Чач өрүлгөндөн кийин кыз-келиндер чогулуп кыздын кымкабына чүмкөнүшүп дагы бир жолу кыңшылатып көрүшүшөт. Анан кыз атасыныкына кайра отуруп калат. Баары жайланды.

СЕП. Кыздын төркүнүнөн барган жерине алып чыгуучу асылзаада буюм-кечелери. Ага уста-узчулуктун сырдуу кооздугу аркылуу бүткөн: шырдак, туш кийиз, шалча, ала кийиз, килем, сөйкө, желбирөөч, күбөк, чолпу, чачпак, кеп такыя, билерик, шакек, оймок, бой тумар, төөнөгүч сыяктуу өздүк буюмдары, ат жабдыктары, жууркан-төшөктөрү, кийим-кечектери жана башкалар кирет. Атайын көтөрүлүп берилген ак өргөө кыз себинин ата башын түзгөн. Кызы тестиер чагынан тартып эне ме-

нен эженин, же айылдаш чеберлердин нускоолору аркасында узчулуктун учугун салтап, узданууга максаттанган. Ошентип, өзүнө таандык себин өзү баса отуруп, аруу колдон даярдап чыккан. Ал кыздын асем жасалгаларына, ат жабдыктарына усталар узанышкан. Ага атасын үй көтөрүп, көмүрүн өчүрүүгө, көрүгүн басууга, күжүсүн күйгүзүүгө адам шайланган Устанын узануу акысы күн мурунтан бычылган. Өрмөк согууда, килем токууда, шырдак шырууда, кийиз уютууда, чий чырмоодо, кийим-кечектерин бычып-тигүүдө биргелешип узануунун салттары болгон. Үй ээси аларды мыкты күтүнүп алган. Кыз-бала он-он төрт жаштардан баштап эле ал өзү өрмөк согуунун, килем токуунун, сайма саюунун, курак куроонун, шырдак шыруунун, түймө түйүүнүн, чий чырмактоонун түйшүктөрүнө адистешкен. Кызы тестиер чагынан тартып эне менен эженин, же айылдаш чеберлердин нускоолору аркасында узчулуктун учугун саптап, узданууга максаттанган. Ошентип, өзүнө таандык себин өзү баса отуруп, аруу колдон даярдап чыккан.

Ал кыздын асем жасалгаларына, ат жабдыктарына усталар узанышкан. Ага атайын үй көтөрүп, көмүрүн өчүрүүгө, көрүгүн басууга, күжүсүн күйгүзүүгө адам шайланган. Устанын узануу акысы күн мурунтан бычылган. Өрмөк согууда, килем токууда, шырдак шырууда, кийиз уютууда, чий чырмоодо, кийим-кечектерин бычып-тигүүдө биргелешип узануунун салттары болгон. Үй ээси аларды мыкты күтүнүп алган. Кыз-бала он-он төрт жаштардан баштап эле ал өзү өрмөк согуунун, килем токуунун, сайма саюунун, курак куроонун, шырдак шыруунун, түймө түйүүнүн, чий чырмактоонун түйшүктөрүнө адистешкен. Мындай аракеттер менен сеп даяр болуп, узчулуктун мектебин көрсөткөн.

КЫЗДЫН СЕБИН ЖЫЮУ, ЖАЮУ. Кыздын атасы кызына бере турган жасалагаларын, мисалы: жууркан, килем, идиш-аяктар ж. б. Үйдүн тышына жыят, кийитке берген чапандарды арканга керип илет, калк көрөт.

КҮЙӨӨ БАШТЫК. Үйлөнүү үлпөтүнө байланышкан эки куда бири-бирине барышканда атайы даярдаган адеми баштык, кыздын себин алып барууда «күйөө баштык, кыздын төркүнүнө барганда «жеңе баштык» болуп келет. Мында кыз-күйөөгө таандык буюм-тайымдары, белек-бечкектери, тамак-ашы жана башкалар салынат.

ЧАРА КӨТӨРҮҮ. Куда бир малды союп бышырып чарага салып, бир атты жетелеп кыз атасына алып келет. «Каптын түбү, карындын кагынчыгы барбы?» деп сурайт. Кыз атасы даярдап койгон тогуздаган чапанды кийгизет.

ТОЛГОО ТАБАК. Кызды эртең аткара турган күнү кыздын ата-энеси: «толгоо табагыбызды берсин» деп отуруп алат. Куда бир малды союп бышырып, бир атты коштоп барат. Кыз атасы да чапан кийгизип батасын берет.

ТОЙДО ТАБАК ТАРТУУ ТАРТИБИ. Түндүк көтөрүлгөндө тойго малдар союлуп, эти элге тартылат. Учаны элдин аксакалына тартат.

КЫЗДЫ ЖАТКЫРУУ. Кыздын атасы союш (бээ, тай) союп кудаларды аябай коноктойт. Эт жегендер да тарайт, кеч болот.

Көтөргөн өргөөгө тизеден кылып төшөктү салышат. Женелер «төшөк салар» алат. Күйөөнүн мандаш урунтуп кийимчен төшөк үстүнө отургузуп күттүрүп коёт. Кызды ак кийизге салып женелер көтөрүп келишет.

Женелер куда, кудагыйларынан жана кыздын ата-энесинен кыздын тазалыгы үчүн «эркек төрөдү» деп келип «актыгына» сүйүнчүсүн алышат.

АТКАЗУУ. Кызды аябай жасап, бүркөнчөктөп элечек салат. Жакшы ат мингизет, аны да аябай жабдыйт. Жакшы төө жетелетип, аны да аябай жасап, өргөөсүн (себин) жүктөп кызына жетелетет.

Кызды атказарда элечек салганда дагы кыңшылатып, дагы көрүштүрүп, анан аткарышат, казанбакты астына коё коюп туруп аткарышат.

Кайын энеси жетелеп жөнөйт. Жөнөй бергенде кыздын энеси «кырей, кырей (кыруу, кыруу) кайрыл – деп, үч чакырып калганда кыз оң жагынан кайрылып үч карайт да узай берет. Короодон чыга бергенде кошо баскан жеңе, кыз-келиндер кызды түшүрүп, бетин жууп кайра аткарышат да узатышат.

Күйөөлөр болсо чогуу аттанып, өздөрүнчө эле кете беришет. Жолдогу айылдын келин, кыз, жигит-жалаңдары аркан тозушуп, жоолук, билерик, шакектер алып коё беришет.

Кызды жеңеси жеткирүүгө барат. Айылга жакындаганда алдынан кыз-келиндер тосуп чыгып, келинди түшүрүп жандап жөнөшөт. Атын бир илберинки иштүү бала минип «жаталак меники» дейт, мен «меники дейм» деп чапкылап барат. Турган эл сеники дешип түшүрүп коюшат.

ОТКО КИРГИЗҮҮ. Келинди алып келген күнү кечинде күйөөнүн атасы мал союп айылдагыларды чакырат. Аш-тамактарды ичип-жеп болгондон кийин келинди кайын атасынын үйүнө киргизмекчи болгондо, эшиктин алдына туура ак чүпүрөк жайып коюлат, эң алдынан 3-4 зайып жүгүнүп кирет. Келиндин башына шуру шөкүлө, маңдайына бир кадырлуу ак жоолукту илип койгон болот. Келин жүгүнүп кирет, бир адам тура калып жоолукту жулуп алат, отко май салган болот. Отургандар: «алдыңды мал, арканды бала бассын» – деп, толгон алкыштарды айтып алкашып турушат. «Келиндин жүзүн жакшылап көрөлү» дешкендер «башыңды өөдө көтөр» деген сөздөрдү айтып чуулап турушат. Келин чарчаганча жүгүнүп көшөгөгө кирет. Кайын ата менен кайын энеси келинге мал энчилеп жана казан-аяк, туткуч, ж. б. беришет.

Келин эрте туруп бүтүн айылдын түндүктөрүн үч күнү тартат. Келин жаңы келгенде кайын атанын куда, достору аш-тамак, мал да алып келишип, куттукташат. Аларга куру койбостон буюмдардан берилет. Келин келгенине үч күн болгондон

кийин кайын атасынын үйүнө кызмат кыла баштайт. Келинди кайын агалары да чакырып отко киргизишет.

КЕЛИН КАЧУУ ЖАНА ТЕРГӨӨ ТАРТИБИ. Келин кайын ата, кайын агалардан качат, тергеп атынан бир да айтпайт. Алардын караандарын көрбөйт. Аларга алда кайдан жүгүнгөндө алар алкайт. Келин кайын жеңе, кайын эже, кайын синди, кайын инилерди аттарынан бир да айтпай тергейт. Мисалы: Чоң акем, Мерген акем, Уста акем, Ортончу акем, Кичи акем, Аалынын атасы, Зайнаптын энеси, Чоң уул, Ортончу уул, Кичи уул, Ортончу бала, Кичине бала ж.б. Отунду деген кайын агасы болсо аны Термечик, кара болсо – ымырт, ж. б. менен тергеген.

КЕЛИН КӨРҮҮ. Куда, достор мал союп келин көрүүгө келишет, аларга келиндин буюмунан берилет.

ӨКҮЛ АТА КҮТҮҮ. Бул – никелешкен күнү жаны үйлөнгөндөрдүн өкүлчүлүгү үчүн экинчи ата шайлоосу. Аны келиндин кайын журту өз билгендериндей, көңүлү жакындардан бирөөнү дайындап алат. Өкүл ата мыкты болсо, аны өз кызындай көрөт. Отко кийирет, кадимкидей төркүлөтөт. Ич ара чакырышып турат. Сепке келген адими буюмдардын бирөө өкүл атага ыйгарылат. Жакшылык-жамандыктарга алды-берди жардам кылып турушат.

КЕЛИНДИ ОТКО КИЙИРҮҮ. Кыргыз ата-баба наркында алгылыктуу салттардын бири. Тактап айтканда, ага-туугандардын, эже-карындаштардын, жерге-жээктердин, айрым ымала санаалаштардын жаңы келген келинге биринчи курдай эшик-төрүн, очок ордун, ашканасын, дасторконун көргөзүүсү. Ага дейре өз ызаатын кармап, ал үйгө келин баш бакпайт. Улуулар мындай жолду өтө шарттуу сакташкан. Отко кирүүчү келинди кайын энеси, же жеңеси, же абысындардын бири ырым-жырымдарын көтөрүп, башкача айтканда, куржун-кечелерин (кээде күйөөсү менен) алып, келинди жүгүндүрүп, кир-

гизген. Өзүлөрү да кошо жүгүнүшөт. Үй ээси алкап, жарык маанайда тосуп, сый дасторконун жайган. Келин салт боюнча ал үйдүн төрүнө өтүп кетпей, эпчи тараптан орун алган. Чай куюп, ал үйдүн келини катары ийменип (кысынып, кымтыланып), өзүнүн адептүүлүгүн көрсөткөн. Тамак ичилет, бата тиленет, дасторкон жыйылат. Отко киргизген үй ээси келин балага каалоо-тилектерин айтат. «Мындан ары тартынбай келип-кетип тур», – дейт. Ага атайын кой-козу, музоо, тай энчилеген. Арнап, идиш-аяк, кийит берген. Адептүү келиндер кирди-чыкты ал үйдүн да кызматын кылышып, өз бүлөсү катары сезилип калган.

Бул жаш жубайлардын ынтымактуу жашоо-тиричиликтирине, ага-туугандарга алынууларына, наркты, сыйды, адепти сактоого багыт берген. Келиндин баркын көтөргөн. Барган жеринин ынтымактуулугун билдирген. Отко кийирүү салты азыр да жашоодо. Ал солгун тартып бараткандай. Шарты барлар да отко кийирүүгө ылайыктуу келин-кесектерди чакырып ала албай калышат. Аны келин да көкүрөккө түйүп, андайларды барк албай, ызааттап жүрбөй калат. Айрым келин-кесектер улуулардын отко киргизип, куштардаган сыйларын унутуп коюшат. Отко киргизүү – жакшы салт, келиндин ошол үйдөгү жарым ырысы, анын кадыр-баркына жетүү керек.

КАЙЫН ЭНЕ МЕНЕН КЕЛИН. Адатта, кыз баланы бирөөнүн бүлөсү дешет. Анткен менен ата-эне үчүн балдарынын баары бирдей. Бирөөнү ала, бирөөнү кула көрбөгөн ата-энелер кимден маңдай жараарын, кимисинен топурак буюрарын кайдан билет. Кыз бала бойго жетип болукшуп, болмуштун буйругу менен бирөөлөрдүн бүлөсүнө кошулат. Абалы эшик аттаары менен жоолукту кайын эне салат. Ак батасын берет. Сүйүнүчүнө чыдабай көз жашы да кылып жиберет. Жашоо-тиричиликтирин бирге улантат. Эми кыз бала келин болгону өз энесинин колунан кайын-энесинин үндөктөөсүнө, тес-

көөсүнө өтөт. Кеп ошо тескөөдөн, үндөктөөдөн, какыс-кукус кылуудан чыгат. Ага айрымдары чыдайт, кээ келиндер чыдай албайт. Кайын эне тескери деле эч нерсе айтпайт: «Эрте тур, төшөктү мындай сал, тигиндей сал, уйду мындай саа, отту андай жак, улууларга тигиндей мамиле жаса, жүгүн, үйгө алдын менен кир, артың менен чык, чайды мындай куй, чамасын төк, корулдатып ууртаба...». Айтор, төркүнүндө кичине адеп көрбөгөндөрдү үйрөткүсү, үндөктөөгө алгысы, акыл-кеңеш айткысы келет. Албетте, «азоо чалыштарга» мындай мамиле жаман угулат, каяша айта баштайт. Мурунун чүйрөт. Улууларга тик карайт, ушундан улам сыйлагысы келбейт. Арийне, кайненеге бул көрүнүш бычактай тиет.

...Илгери кыргыздар жуучу, атайын сынакөй өкүлдөрдү жиберип, кыздын өнү-түсүн, отуруп-турушун, баскан-турганын, кеп-сөзүн, кирди-чыктыларга мамилесин, чыны сунушун, атка отурушун, үй тигишин, жүк жыйышын, иш кылышын, малды тейлешин караган. Мына ушулар сыдыргыга салгандай сындан өтүүчү, көз таразасында туруучу.

Айыл отурушкандар кыздын суу алганын, мал сааганын көрүшчү. Бой жетип турган жигиттерге кыз тандоо аракети жүрүүчү. Мындайда баласына эстүү кыздарды алып берүүгө ата-эне өзүлөрү дилгир. «Андан балалуу болсок» дешчү. Ал тигиге акыл киргизет өзүнүн абийирдүү жүрүм-турумдарын жугузат – дешчү. Ошондон мал-жанын аябай, куда түшүүчү. Андай максаттарга бала да имерилип, ата-энесинин обонунан чыгуучу эмес. Ошентип, алган келин сырлана, эки тарап шайкеш, өөдүк-сөөдүгү жок, жашоо-турмуш шар кетүүчү.

Ал эми кыз жигит ич ара сүйлөшүп, кеп-сөзүн бышырып, жеңелери аркылуу ата-эне, ага-туугандарына билдирип, атайын күйөөлөп барып, той берип, айыл-апаны шаңга бөлөп, оюн-зоок өткөрүп, көпчүлүктүн кырында кызды жөнөткөн. Анда алкоо ырлары ырдалат, салттуу кошоктор кошулат.

Ушинтип узатууга не жетсин! Мында кайнене менен келиндин ортосунда кыргый кабак болбойт.

Оо-оо, чейрек кылымдар мурун ушуга тете жакшы жөрөлгөлөр бар эле. Кудалардын күн мурунтан убадалашкан күнү келгенде келин алуучу тарап кечкурун бир койду өнөрүп, күйөө баланы кошуп, үч-төртөө кудасыныкына барып түшүүчү. Кой союлат, кошуна-колондор чакырылат. Эт желет, кымыз ичилет, сакалдуулар ак баталарын берет. Түн жамынып, кызды аткарчу. Кайнене менен келиндин быгышып калышына бул жол чапкан.

Кайнене – билгендерге үйдүн куту. Кайнатага караганда бири-бирине тыгыз байланышкан. Андан келин акыл үйрөнгөн, жол-жоболорду билген. Анын үндөгү жаман тарапка бурбай, эми түбөлүктүү энеси болуп калат. Келиндер карылардын кагып-силккенин эстерине албайт. «Мындай менин энем деле бар эмеспи. Карынын көңүлүн калтырбайлы» – деп башкаларга да өрнөк көрсөтүшөт. «Өзүбүз да кайнене болобуз...».

«Келиндин боюна бүтсө, кемпирдин моюнуна бүтөт». Келинди кайын эне төрөтөт. Кары адам сүйрөлүп жүрсө да, баарына кайыл, небересин багат. Баласынын баласы ага ого бетер ысык. Ата төрүндө тарбия көргөндөр тамактын алдын кайненесине ооз тийгизет. Бир жакка бараарда, бирдеме алаарда ага кенешет. Өз убагында кир-когун жууп, киринтет. Шейшебин алмаштырат, төшөгүн калың салат, кемпирдин карт денеси ийийт. Ушинтип, ичтен чыккан уулунан артык көрөт.

Кичине «казан аяк кагышса», эне келинине жан тартып турат. Уулун алдыртан тескейт. Кайненеси бир жакка кетсе, келини конултуктайт, жол карайт. Томпойтуп небересин жетелеп, байбиче аш-тойлордо жүрөт. Кайнене келинине ой-пикирлерин айтат. Керез калтырат. Кошок үйрөтүп коёт. Келин кайненесин жоктойт. Ага эл ыраазы болот.

Оюбузча, ички кагылыштар «ала качып» алынган келиндерде көбүрөөк болоорун баамдайбыз.

Анан калса «ала качуу» – салтты бузгандык. Ал – кандайынан алганда да ойдо жок жорук. Жаштар сүйлөшүп жүрүшүп, убадалары бекип эле, анан «ала качып келди» болушат. Ачуу басары, кийин чоң чуу басаары бар. Айрым учурда колуна тийген кыздарды олжолоп, ала качып келишет. Тигинтип жүрүп, «ала качып» келүүдө бул өтө опурталдуу сезилүүдө. Анын тагдыры көбүнчө сот аркылуу чечилүүдө. Мына ушул жерде да кайнене катыш жасайт. Ага да жоолук салат. Чачыла чачат. Алкайт, сүйүнгөнүнө чыдабай ыйлап да жиберет. Кыраандын кара мүртөзү үндөккө кеч киргендей кыз беймаза кылат. Артынан кумсарып куучулар келет. Ата-эненин, ага-туугандын ыйманын кырк кез кылат. Ушундай келиндер нап береби? Аста-секин өчөшүү пайда болот. Өздөрүнчө оокат кылгысы келет. Ага да ата-эне макул. Кайнене, кайната катышы болбой калат. Буга да макул. Тапкан-ташыгандары жетишпейт. Жардам берүүгө абышка-кемпир жана макул, неберелерин карматпайт. «Аман болушсун, мейли» дешет. Үйүнө келишсе, сүйүнкүрөбөйт. «Мейли балдары аман болсун», «Кайнене өч чыгып...», «Жакшы эле жашоочу элек», – дейт «шордуу» келин.

Эмнегедир илгери ата-эне эрге чыккан кыздарын да тескөөчү. Кыздын жүз ачып, чыгыштык кылып, төркүндөрүнө жылмандап келиши бир атаны, урукту уят кылуучу. Азыр «Мен сени ага кармап бердим беле, өзүң жылаңаяк качкансың, күйөө жакшы, энеси мококочубу? Келбе, оокатыңды жөндөп кыл» – дечүлөр аздай.

Кайненеде да бардыр... Канткен менен элибиз улууларын сыйлайт. Карыларга күнөө коюу – табиятыбызга жат- «Сен да карырсың, кемпир ээк болоорсун, келин күткөндө билээрсиң»... Байбичелер башка эмне сөз айтмакчы.

ЖҮГҮНҮҮ. Жаңы келген келин кайын журтка, кайын ата, кайын эне, кайын эже, кайын агаларга жана башкаларга ызаат-ыйбаа кылып, атамзаман-

дан келаткан салтты сактап, улууларга жүгүнөт. Бул салам айтуунун эң бир илберинки мамилеси. Колукту кайын журтунун босогосун аттары менен эшик төрдү көрүүсү, ага таазим этүүсү. Улуулар жүгүнгөн келинге бата берип алкашат.

КЕЛИНДИН ТАРТИБИ. Жаңы келген келин эң уяттуу болот. Кайын ата, кайын эне жана сакалдуу киши, сакалдуу зайыптарга бутун сунбайт, аркасын салбайт, шак этип сүйлөбөйт, сылык жүрүштөр менен жүрөт, кайын агалары үйгө келгенде көшөгөнүн ичинде туруп да жүгүнөт.

ТЕРГӨӨЛӨР. Кыргыз аялдары кайын ата, кайын эне жактын туугандарын жана балдарын, кыздарын тергешет.

Кайын атасын – ата, кайын энесин – эне, кайын агалары бир канча болсо, аларды ар башка: чоң, ортончу, кичүү акем же Аалынын атасы, Зууранын атасы деп, кайын агаларынын аялдарын да чоң, ортончу, кичүү жеңем, же Жанектин энеси, Ажардын энеси деп тергелет.

Кайын аганын эркек, кыз балдары тергелбейт.

Акелерин: бий аке, уста болсо – уста аке, чебер аке, мергенчи болсо -мерген аке, молдо болсо – молдо аке деп тергеген.

Кайын инилерди: чоң уул, ортончу уул, кичине бала деп тергелет да, алардын аялдары тергелбейт. Кайын атасынын бир туугандары жана жакын туугандары бардыгы аялдары, балдарына чейин тергелип, кайын ага, кайын жеңелердин бардыгына жүгүнөт жана качат. Алар алкыш айтат: бай болгула, эркек балалуу болгула, теңир жалгасын ж. б. деп алкайт.

Кайын эненин эркек бир туугандарын – чоң, ортончу, кичи таякем, аялдарын таа жеңем, кыздарын тай эжем деп тергеп, таякелерден да качып, жүгүнөт.

Тергей тургандар аты Бокбай болсо бок деген сөздү тезек деп, кара болсо-ымырт деп, Термечик болсо – майда отун деп, Балта болсо – чоң керки

деп, Сүтүкө болсо – саамал деп, Жылкыбай болсо – улуу баатыр деп тергеген. Ошондой заттарды да өз атынан айтпастан тергеген. Келин эч убакта тергөөчүлөрдүн үйлөрүнө жүгүнбөй кирбеген жана үйлөрүнүн төрүнө өтпөгөн.

Тергөөлөр эркектерде бир да болбогон. Күйөөлөр кайын атанын төрүнө чыгып отурбайт. Келиндер эч убакта тергөөчү ата, кайын ага, таякелерге бутун жыланайлак жана жылаң баш, тамактарын көргөзбөгөн. Кайын ата менен кайын агалар эч бир убакта жаман сөз айтып ачууланбайт. Алар келинди силер ушундай болсоңор экен дегендей үлгү көрсөтүү менен сылык мамиле кылышат.

ТӨРКҮЛӨӨ. Кыз келин болуп күйөөсүнө келгенден кийин эки жыл өтмөйүнчө атасыныкына барбайт. Эки жылдан кийин төркүлөп барат. Кыз төркүлөп барганда ата, эне, туугандарына кийимдер, мал союп, тамактар алып, бир ат жетелеп барат. Төркүн да кызды бүт кийгизип, кайын ата, кайын эне, балдарга чейин кийимдер даярдап кыздын энчисине малдар берип, каалаган ат, төөлөрүн берип жана мал союп көп тамактар бышырып куржунга толтуруп ат, төөгө жүктөп берет. Муну келиндин кешиги деп талап желет. Кыз мындан кийин атасыныкына ар дайым бара берет, бирок эркек балдардай энчи кыздарга берилбейт.

ЧАЧЫЛА. Боорсок, өрүк, мейиз көтөрүп бир байбиче чыгат. Аны «чачыла» деп келин-кыздар талап жешет.

Келин жүгүнөт (кулдук урат). Келинди алып барып бир жакынынын үйүнө кийирет. Келин кулдук уруп (жүгүнүп) кирет. «Кудай жалгасын», «бай бол» дешип байбичелер ж. б. алкашат. Келин эки колду боорго алып, үч жолу эңкейип жүгүнөт. Илгери утуру бир тизесин бүгүп, бир колун ошо тизеге, бирин маңдайына таяп алып жүгүнчү экен. Келинге той (бээ, тай же кой) соёт. Айыл-ападагылардын бардыгын чакырып тойду таратат. Төш жана ушу сыяктуулардан бир табак этти алып коёт.

ТҮТҮН БУЛАТУУ. Үйлөнүп жайланып, бала-ба-кыра күтүп калган уулду эне-ата өзүнчө оокат кыл-сын деп үй бөлөт. Ата-эне уулдарын улам улуулата үйлөнтөт да, атайы үй көтөрүп, там салып, эн са-лып мал бөлүп, бала энчисин өз колуна карматат. Өздөрү балдарынын эң кичүүсүнүн колунда калы-шат.

ЖУРТ КҮЙӨӨ. Чоочун журтка келип, аял алып, бала-чакалуу болуп, алышып-беришип, байырлап калган адамды айтат. Кайын-журтка, жалпы элге кадыр-барк күтүп, жыты сиңишип, журтка арала-шып, каада-салтты алып, сөздөрүнөн чыкпай кал-ган журт күйөө аталып кеткен.

КҮЧ КҮЙӨӨ. Жокчулуктун азабыбы, же жетим-чиликпи, же башка жактан ооп келгенби, айтор калыңы жок үйлөнгөндөр болот. Турмуштун шар-тына жараша күйөө кайын жакта жашап калат. Андай күйөөлөрдү байыркылар «күчүк күйөө» деш-кен. Күч күйөө кайын журтунда көбүнчө көп барк-ка алынбайт.

ЖЕСИРГЕ НИКЕ КЫЮУ. Кыргыздар жесирин кайдыгер жерге калтырбаган. Төрөп түшүп турган зайыпты ата-баба, ага-туугандар ардактаган. Ан-дай зайыптарды башын ачып энчисин берип, төр-күн-төстөрүнө аткарып жибербестен, жакын туу-гандарынын бирөөсүнө баш байлаган. Ал калың төлөп алган үйдүн түбөлүктүү мүчөсү болуп санал-ган. Непадан зайыпты алуучу тийиштүү адам та-былбаса, үйдөгү эле буюмдарга, же балакатына жете элек кайындарына деле нике жаңырткан.

ЖЕҢЕ МИЛДЕТИ. Күйөөгө тийген келинди ка-йын сиңдилери, кайнилери жеңе деп чакырышат. Орун очок алып, сый-кадырга ээ болуп калган жеңе кайын эненин орун басары сыяктуу болот. Эстүү-лөрү эл-журт менен быгышат. Энелери, аталары өлгөндөрдүн балдарын өз боюна имерет. Жаман-дык-жакшылыктарын өз мойнуна көтөрөт. Апа ор-дуна «апа» айтып калышат. Апага эмне сый-урмат

жасалса, ошонун баарына ал татыйт. Кадимки набаттуу, куттуу байбиче катары сый үстүндө отурат.

БАТАСЫН АЛУУ. Бул – эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урмат-сыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байбичелерге атайын жолдук менен баруу. Алардын батасын кабыл алуусу балалуу болууда (уулдуу болууда), алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда ойлогон оюна, тилеген максатына ийгиликтүү жетүүсү. Деле улууларды кыргыздар укмуштай кастарлаган. Чүйлүү тамактар менен даам сыздыруучу. Мында үйүнө чакырып урматтоочу. Мал союп, төрдөн орун берип, кийит кийгизүү аракеттери да жүзөгө ашкан. Андай бата ыраазычылыкта даам таткандан ж.б. жол-жобоолорун алдын-ала кылгандан кийин берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, уул-жигиттер улууларга баш ийип, таазим кылышкан. Бата алаарда турушуп, эки колдорун бооруна алышкан. Мисалы, келин-кесектерге: «Оо-мийин, артыңды бала, алдыңды мал бассын. Алганың менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Пайгамбар – сабаалар колдосун!» – деген мазмундагы баталар берилген.

Артында «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата албаган», «Батадан жаралган бала» ... өңдүү адил сөздөр бара-бара уламышка айланган. Ушундан улам «кан Кошойдун, кан Бакайлардын жайган алакандары, алкаган сөздөрү тегин чыккан эмес» – деп айтып келүүдөбүз.

КЫРГЫЗДАРДЫН БООРДОШТУК, ЖЕРГЕ-ЖЭЭК, КУДА-СӨӨКТҮК БАЙЛАНЫШЫ. Кыргыздар илгери бири-бири менен, үй-бүлөлүк, жердешчилик, уруктук, уруулук байланышты салтуу жана урматтуу көрүп, жол-жосунун жогорку наркта бекем сакташкан. Аларда ата-бала, келин-кайнене, эже-синди, тууган-урук, дос-душман, куда-жат, уулу-кичүү мамилеге өтө этият карашкан. Кыргыздар-

дын туугандары, куда-сөөк, дос тамыр-тааныш, илик-жиликтери, жакшылык-жамандыкта бири-бирине ак тилек менен жардамдашууга, ынтымакта болууга аракет жасашат.

АТА. Үйдүн ээси, башчысы, үйдүн чамгарагы, туусу, аскар тоосу, пири катары баркталган. Ар үй-бүлө атанын сөзүн эки дебей накылын угушкан, баш ийишкен, мыйзам катары кабыл алышкан. Үй-бүлөдөгү тышкы иштерди, ынтымак, оокат-тиричилик, карым-катнаш, куда-сөөк, тууган ынтымагы, үй-бүлөнүн камы милдети жүктөлгөн. Атанын уул-кыздары ыйба кылып ызатташып, атаке, атакебай, атажан деп урматтап кайрылышкан. Ата жашы өткөн сайын кемпирине-абышка, балдарына ата, келинге кайын ата, неберелирине чоң ата, балдардын досторуна аяш ата, келиндин төркүнүнө куда, кыздын балдарына таята болот. Эл арасында ата карыгында абышка, карыя, чал, аксакал деген атка конот. Узак жашап өтө улгайганда ак ээк абышка, чөгүп калган абышка, көксөө абышка, көкшүн чал, өбөктөгөн кары, эл эскирткен кары, бүк түшүү курагы деп коюшат.

ЭНЕ (апа). Үйдүн куту, балдарды төрөп, багып, тарбиялаган, эрин туу туткан аял-заты, эне-соолбос булак. Үйдөгү ички сырамжалды, тиричиликти, тамак-аш, кийим-кече, эмеректи тейлейт. Атанын жардамчысы, акылчысы болот. Энени уул-кыздары ыйык көрүп, ак сүтүн актоого, кыздары өнөрүн үйрөөнүгө, накылын угууга, урматтоого аракеттенишет. Балдары, келиндери энеке, энекебай, апаке, апакебай деп эркелешет. Улгайган абышкасы кемпиржан деп алпейим чакырат,

Кыргыздар үйдүн куту эсептеген аялзатын байыртан Умай-энедей кастарлап, ыйык көрүшкөн. «Аял» деген араб сөзү кыргыздын сөз дүйнөсүнө X–XII кылымдан баштап кире баштаган. Эзелки бабаларыбыз аялзатын катын деп айтып келишкен. Абышкага байбиче, балдарына эне (апа), келинге кайын-эне, небелерине чоң эне, балдарынын

досторуна аяш эне, келиндин төркүнүнө кудагый, кыздын балдары – жээндерге тайене болот.

АГА-ИНИ. Бир үйдүн эркек балдарынын туну, улуусу, кичүүсүнө ага, кичүүсү ини болуп саналат. Уулдар бир тууган кыздардын улуусун эже, кичүүсүн карындаш деп урматташат. Улуунун сөзүн, өтүнүчүн кичүүсү сөзсүз аткарган. Атасынын атасы балдарына чоң ата болот. Апасынын атасы таята, энесин тайене дешет. Кичүүсү улуусун ага же байке деп да айтат, анын аялын жеңе дейт. Агасы кичүүсүнүн аялын келин деп кайрылат. Кичүү ининин колуктуусу агасын кайын ага деп ызаттайт.

Эркектин жашы балалыктан өйдө санаганда: кундактагы бала, ымыркай, наристе, тили чыккан бала, бөбөк, бөпө, тестиер бала, эркектана дейт элде. Улам жашы өйдөлөгөн сайын эркекке: жеткинчек, балагатка (эресеге) жеткен бала, эс токтогон бала, улан, эрешен, боз бала, жигитек, боз жигит, бозой, эр азамат, берен, токтолгон курак, эр ортону, кара сакал, жашап калган адам, улгайган курак, аке, чоң аба деп мүнөздөмө бере берет.

ЭЖЕ-СИНДИ. Кыздардын улуусу эже, кичүүсү синди деп аталат. Кыздар эненин жардамчысы гана болбостон, анын таалим-тарбиясын, жакшы жагын алган, узчулук өнөрүн үйрөнгөн, тиричиликке бышык, эненин оң колу-шакирти болушат.

Эже-синдинин күйөөлөрү бири-бирине бажа, ата-энеге, ага-тууганга күйөө бала. Эженин күйөөсү кичүүлөргө жезде, синдиси жездеге балдыз, кудаларына кудача аталат. Эженин балдары бир-бирине бөлө болушат. Эжесинин балдары синдисин тайеже дешет. Бөлөлөрдүн ата-апалары бир-бирине тайжезде, тайеже аталат. Чоң аталары таята болот. Кыздардын балдары таятага небере болот.

Эл ичинде кыздардын жашы боюнча: секелек кыз, тестиер кыз, беш көкүл кыз, кыз бурак, бийкеч, селки, кызалак, бой тарткан кыз, энеси өппөгөн кыз, бойго жеткен кыз, кырк самай, каркыралуу кыз деп айтылат. Жашына жараша кийим таңда-

лып кийгизилген. Эгерде күйөөгө тийбесе кара далы, кара кыз, зак болгон кыз, таң болгон кыз деп коюшкан. Турмуш, шартка жараша непадан күйөөгө чыкпай төрөп алса, туу бийне, а төрөттөн калса, этегинен жалгабаса куу шыйрак, күйөөсү каза тапса тулкатын, жесир аталган.

ТУУГАН. Кыргыздар илгертен ата-тек жактан уланган туугандык ымалага өзгөчө маани берет. Алар досту табасын, жаңыртасын, а тууганды таба албайсың, жаңырта албайсың дешет. Эл арасында жатындаш, боордош бир аталаш тууган, жакынтууган, кыйыр тууган, өтмө катар тууган, кабырга тууган, жаны ачыр тууган, тең тууган, артык тууган, кыз алышкан тууган, чапандын ички бүчүлүгүндөй тууган, жыты эле тууган деп айтылат. Алар алыс-жакындыгына жараша өз ара карым-катыш, алыш-бериш курушат. Тууган арасындагы мамиле жөнүндө эл ичинде көптөгөн макал-лакаптар, накыл сөздөр бар.

КЕЛИН. Чоочун эле ата-эненин кызы башка үй-бүлөнүн эшигин каада-салт менен аттап, башына ак жоолук салынып, күйөөгө баш кошуп, бөлөк үйгө жакшылык алып келген, жаңыча шартта укук алган аялзаттын жаш өкүлү. «Ак этек басты», «көшөгөсү көгөрдү» деген келинге гана тийешелүү алкыш сөздөр. Биймандуу, оокат-тиричиликке тың келин бара-бара бир үй-бүлөнүн түйшүгүн көтөрүп, кайын-журтуна кадыр-барктуу алымдуу ишенимдүү болот. Айрыкча келин кайын эне менен тил табышып, ынтымагы жакшы болуусу абзел.

Келин келген үй-бүлөнүн ысымдарын атынан айтпайт, тергейт. Күйөөнүн атасы келинге кайын ата, энеси кайын эне, улуу агалары – кайнага, эжелери – кайын эже, кичүү кыздары кайын синди, инилери – бала, уул деп аталат. Күйөөнүн кичүү инилери, карындаштары келинди жеңе дешет. Жалпы эле кайын тарап келинге кайын-журт деп эсептелет. Келиндин туугандары өзүнө төркүн болот.

Турмуштук жана үй-бүлөлүк шартка жараша эл ичинде келин адегенде колукту, келинчек, жубан, зайып деп аталып барып, бара-бара жашка карата жубай, төрөп турган зайып – каз элечек, токтолгон катын, жабылуу кара илген, улгайган аял, эбий, кемпир, чоң эне, ак байбиче деген атка конот.

АБЫСЫН. Күйөөнүн туугандарын келиндери, аялдары, байбичелери, токолдору келинге, бири-бирине абасын болушат. Абысындардын ич ара ынтымагын үй-бүлө өтө барктайт. Акылдуу кайын энеге туугандарга жасаган сый мамилеси жаккан абысындын сөзү өтүмдүү. Эл ичинде жамандык-жакшылык, жүрүм-туручу, оокат-тиричиликке жасаган иштери боюнча келинге сын айтылат.

КИНДИК ЭНЕ. Наристенин киндигин кескен аялдын аталышы. Ынаалап, жарык дүйнөгө келген балакат, «жети энем бар» деп жерге түшөт имиш. Киндик эне, өз эне (апа), аял эне, чоң эне, тайэне, кайын эне, өкүл эне. Баланын киндигин кесип, кир-когун жууган энеге колунда барлар аянбай белек-бечкек берип, көйнөк кийгизип, чепкен жаап жолдугун жасашкан. Дээринде бир бала өмүр бою киндик энени өз энедей көрүп, азийнада сыйлап, урматтап өтүү керек. Киндик эненин күйөөсү балага киндик-ата; улуу кызы – киндик эже, эркек баласы киндик аба болуп саналат.

ӨКҮЛ АТА. Үйлөнгөндөргө нике катталганда эки куда тараптан ылым санашкан адамдардан өкүл ата, өкүл эне шайланат. Өкүл атанын уулу – өкүл ага, кичүүсү – өкүл ини, улуу кызы – өкүл эже, кичүү кызы – синди болот. Күйөөгө келин тарап кайын делет. Күйөөгө тийген келинге балдары туугандарына жээн болуп келет. Апасынын туугандары келиндин байрына улуулай таята, таяке, тайеже, таажене ж.б. болуп кетет.

БАЖА. Эки эркек бир кишинин, же туугандарын, же айылдын кыздарына үйлөнүшсө бир-бирине бажа дешет. Бажанын балдары бир-бирине бөлө болот. Агалары таажезде, эжелерин тайеже дешет.

ДОС. Бабаларыбыз дос, ынак тентуш күтүүнү өтө жоопкерчиликте, кылдат сынак менен карашып, чыныгы кыйышпас досторду күтө алышкан. Мыктылары акыреттик ысык досторду күтүшкөн. Досчулукта ыраазычылык, сыякерчилик мамиле курушуп, жоо-жарагын, атын алмашканга чейин барышкан. Эки кыйышпас курдаш бирин-бири дос дешсе, балдары эркектерин аяш ата, аялдарын аяш эне (апа) дешкен.

КУДА СӨӨК. Кыргыздарда кыз алуу, кыз берүү, куда күтүү чоң сөөлөт, барк, сыйлашуу жана чоң сыймык катары бааланган. Куда тосуу, куда узатуу барктуу үлпөт саналган. Куда-сөөк бир-бирине кадыр-көңүл жарашса айтышып карамдуу, ылама-сы ысык болушкан. Алардын чоң куда – кан куда-сы, куданын атасы, кичине куда, куданын балдары, туугандары деп айтылат. Кудалардын кыздары бири-бирине кудача деп аталат. Бүлө алып, үйүнөн кыз чыгарган адамдар бири-бирине куда, кудагый, ал эми тууган-туушкандары сөөк-тамыр болушат. Ата-бабадан, илгертеден бери сөөк жаңырытып, байланышы үзүлбөсө өтмө катар сөөк аталат. Сөөк деген сөздүн эгиз айтылып калышынын теринде сыр жатпайт. Эки тараптан тең непадан бу жарык-жалган дүйнөдөн дүйнө кетсе, маркумдун сөөгүн ак кепиндеп сууга кудасы гана алат. Маркумдун ага-туугандары, жакындары сөөктү кармабайт. Байыркы бабаларыбыз бир сөзгө нечендеген салт-жоосунду, маанини кыт куйгандай ширетке-нин байкасак болот.

КАБЫРГА ТУУГАН. Негизинен кыз алышып, кыз беришкен, бирок алдык-бердилери анча эмес, солгун, игич коюнча, колтукка кирип кете албагандыр. Булардын жакындыгы бир урукка, андан жакындар бир атанын балдары аталат. Айтсак, ата, чоң ата, баба, буба, жете, жото, жопкон, кубары, куу сөөк, тек деп түпкү аталар айтылат. Мында

«Кубарыдан» баштап жети атага жетет да, кыз алышка болот. Буларды кабырга туугандар деп аталса да жарашат.

ӨТМӨ КАТАР ТУУГАН. Жээн тарапка турмушка чыккан кыздын туугандары өтмө катар тууган аталышат.

КАЙЧЫЛАШ ТУУГАН (кабырга тууган). Төрт-беш ата өткөн, ата-жотодогу туугандардын аталышы.

Артык тууган. Карым-катнашы, алыш-бериши жигердүү жана сыйлуу туугандардын аталышы.

АБЫСЫН-АЖЫН. Бир туугандардын, туугандардын аялдары бири-бирине абысын болушат.

ЖЭЭН ТУУРАЛУУ КЫСКАЧА СӨЗ. Бул кыздын баласы. «Жээн эл болбойт, желке тон болбойт» – дейт. Койдун, эчкинин, кийиктин терисинен тон тигүүчү болсо, теринин шилиси буржуюп, курушуп, жалаң андан кийим жасоого анча жарабайт дечи. Ошондой эле жээндин да, айырмачылыктары бар. Биринчиден, анын эли-жери ата-бабаларга башка. Ал эртедир-кечтир өз тууган-уруктарын табат; Экинчиден, кыз баланын санжырасы чечилбейт. Ал-бирөөнүн бүлөсү. Демек, жээнди ата-теги бөлөк болгондуктан, тайаке-тайларынын санжырасынын ага тиешеси жок; үчүнчүдөн, «жээн небере» дейбиз. Бирок жээн чөбүрө, жээн чебере, жээн кибере, шыбыра, тыбыра, жыбыра, же болбосо, жээндин атасы, чоң атасы, бабасы, бубасы, жотосу, жутасы деп, жети атасын санжыралап чечмелей албайбыз.

БӨЛӨ ТУУРАЛУУ СӨЗ. Бул – эже-синдинин балдары. Аларды да өз ата-теги бар. Ошол боюнча санжыра сүрүлөт. Эже-синди бири-бирине тайеже, күйөөлөрү тайжезде аталат да, тууган уруктары ичара куда-сөөк катары каралат. Албетте, бөлөлөр эне тараптан, карын бөлө, бир ата өткөн бөлө аталгандыктан, алардын ынтымагы чечет. «Бөлөм, бөлөм үчүн өлөм» – деп коёт.

КУДАГЫЙ. Үйлөнгөн эки жаштын, кыз-күйөөнүн энелери (апалары) бири-бирине кудагый болушат.

КУДАЧА. Баш кошкон кыз-күйөөнүн эжелери, синдилери жана жакын балдары бири-бирине куда-дача болушат.

БАЙЛАНЫШ. Аял аркылуу байланышкан куда, таяке, жээн, өкүл ата өңдүү илик-жиликтер биринин башына иш, кыйынчылык түшсө, өз ирети менен кыйынчылыктарды бөлө тартышкан. Ар кимиси колунда барына жараша кошумчалар кошулуп, жакшы санаалаш, тилектеш болушкан. Илгерки кыргыздардын көпчүлүгү алдын келишинче куда, дос, тамыр-тааныш, куда-сөөк, илик-жилик күтүүгө аракеттенишкен.

УМАЙ ЭНЕ. Кыргыздар Умай эне (Май эне, Бай эне) кудурети күчтүү, аялзаттын, наристенин, үйдүн колдоочусу, мол түшүмдүн жолдоочусу дешкен. Ыйык эне бөбөк төрөлгөн үйдө киндигин кесип, непада ноокастаса айттырбай өзү келип коргоп жүрөт, эмчегин берип аны ыйлатпай, кирпичтерин желөп, жашын алаканы менен аарчып, аны ойнотуп турат дешкен, байыркылар. Кээде жоокердин колдоочусу, оттун ээси (От эне) катары байыркы Саян-Алтайдагы көчмөн уруулардын көбү Умай энеге сыйынышкан, балким, бул ызаат эненин кадыры өскөн доордо пайда болгондур. Кыргыздар Умай энеге биздин доордун VI кылымында эле балбал таштан эстелик койгон: чырайлуу, бакжайган, мээримин ашкан, жылдыздуу, алпейим, элечеги керемет байбиче. Ал эми VII–VIII кылымдардагы рун сымал жазууларда Умай эненин аты эскерилет. Дагы кыргыздар Умай энени төлдүн жана түшүмдүүлүктүн Кудайы дешкен. Түшүм мол болгон жылды «Умай эненин төшүнөн сүт агып жатат» деп айтышкан.

Орто кылымдын адепки мезгилинде түрк элдери Тенирге, Жер-Сууга жана Умай энеге табынышкан, каганды Тенирге, канышасын Умай энеге окшоштурушкан. Бул VII–VIII кылымдагы руникалык тексттерде кездешет.

Умай энени кыргыздар өтө урматтап алпештеген: чебер уз аялдар «Умай» энени учкан куш түрүндө саймага сайышкан.

Байыркылардын башчылары, айрыкча адамдар үйлөрүндө Умай эненин турпатын алтындан, күмүштөн куйдуруп, же сүлдөрүн куурчак түрүндө жасатып, бекем, таза жерге сакташкан.

Байыркы бабалар Умай энеге көп алкыш айтышкан. Ошонун бири:

Кырк кыздын ичинде,
Кыздан аруу Умай эне.
Отуз кыздын ичинде
Оттон аруу Умай эне.
Ай Теңири түшкөндө,

Ай нуру менен бир түшкөн.
Күн Теңирден түшкөндө,

Күн нуру менен бир түшкөн.
Ак баканды байлап түшкөн,

Ак түркүктү кармап түшкөн.
Көрбөөчүнү көрсөтпөгүн,
Үркпөөчүнү үркүтпөгүн.

Кыргыздар сүрү күчтүү жана акылман аялдарды, ханышаны Умай энеге теңешкен. Умай эне жөнүндө ыр менен бата кылышкан. Умай эненин мазары дешип, кээ бир булак башатына сыйынышкан. Алыска жол тарткан балдарына ата-эне «Умай энеге аманат тапшырдым» деп көңүлү жайланган. «Менин колум эмес, Умай эненин колу» «Умай эненин дарысы» деп эмчи-домчу наристелерди эмдешкен.

Кыргыздар эрте жаздагы келгин жылкычы кучкач чымчыгын Умай эненин касиети бар деп, аны келтек, ташбаранга алдырышпайт. Аңыз боюнча эненин курсагындагы ымыркай, бул тирүүлүккө «кыз болуп келем, уул болуп барам» деген тилекти каалайт имиш. Эркек, кыз болуп төрөлүш Умай эненин колунда экен.

Кээ бир түрк элдеринде «Кимде ким Умай энеге жан-дили менен тайынса, уулдуу болот» дешкен. Непада наристе ээн үйдө жалгыз калса, энелери «Умай энеге тапшырдым» деп баласына кабатыр болгон эмес. Наристенин бетинен жылдыз жанса, «Умай эне тууду» деп жоруп коюшчу илгеркилер. Эгинден мол түшүм алганда, же мал башы көбөйгөндө «Умай эненин төшүнөн сүт акты» дешкен толуктар. Кыргыздар апай таш бетинен оюлган тактарды көргөндө Умай эненин жерге түшкөндөгү бутунун изи деп жорушкан. Бүбү-бакшылар, эмчидомчулар минтип учуктап дарылашкан: «Эмчилер өткөн, эми бизге калган. Домчулар өткөн, дому бизге калган. Менин колум эмес, Умай эненин колу. Оорунду көтөрө албайт, кара жер көтөр. Кайт! Кара жерге кайт!».

Умай энеге болгон сый-урматтан улам элибиз эзелтеден аялзатын урматтаган.

Кыргыз аңыздарында Умай эненин образы, баяны жөнүндө бир кыйла көркөм чыгармалар жаралган. Умай эне жөнүндөгү түшүнүк кийинчерээк да түрк элдеринин көпчүлүгүнүн мифологиясында сакталып калган.

Муну эсине тут
Алас, алас Умай эне,
Тарак баштуу Май эне,
Убай эле, куш эне.
Өзүң берген наристе,
Таттуу эмчек тартып тур.
Оң колтукка катып тур,
Оң эмчегин эмизип тур.
Киндик кескенин актай көр,
Кирин жууганын сактай көр.
Көзү жаманга көргөзбөй жүр,
Көнүлү жаманга тыңшатпай жүр.
Түн уйкусун жайкап тур,
Төшөнчүсүн камдап тур,
Жалынганын угуп тур,

Жалбарганын жалгап тур.
Аргымагын байлап тур,
Жебе, огун камдап тур.
Жаманды жайлатып,
Жакшыны баштап тур.
Алас, Алас!

(Байыркы бабалардын Умай энеге алкоосу)

Аялзаттын мыктылары. Кыргыздардын байыркы санжырасында Энесай доорунда да аялзатынан Муңайбас, Айнуру, Кызалма деген баатыр, акылман аялдары белгилүү.

Өткөн доорлордо Акыл карачач, Жаңыл мырза, Курманжан датка сыяктуу акылман, баатыр аялдар чыккан. Айрыкча, эл ичинде таланттуу төкмө аял акындар Аксаткын, Талым кыз, Балкы кыз, Алымкан, Чата кыз, Акыш, Шекер кыз, Наркүлбүбү (Ырыскүл), Акбермет Карагул кызы белгилүү болушкан.

ЗАЙЫП ЗАТ. Асыл зат. Бул кутмандуу элибизде Жараткан эркек-ургаачыны эгиз жараткан. Ошондон өмүр таралуусу. Ошондон турмуш жаралуусу. Адам ата, Обо эне эң алгачкы аял заты, адамзаттын түпкү энеси бүткөндөн бери зайыптардын сынга толтуруусу. Кыргыз Атада калыс калктын кароосунда асылзат аялдардын төмөндөгүдөй бөтөнчөлүктөрү алмуздактан бери бааланып келүүдө:

Жамандык-жакшылыкка тең кароосу, кабаккашым дебөөсү, эри менен эриш аркак болуусу;

Өзүнүн күч-аракетин алдын ала ойлонуусу, жары барда, жокто ар-намысын, абийирин сактай билүүсү;

Билгиликтүүлүгү, түгөйү үчүн жан-дилинен кызмат өтөөсү, акылга шериктиги, эч бир күнөө коюга болбостугу;

Жүзү ачык, баскан турганы шайыр-шайдоот, айылы да, төркүндөрү да, кайын-журту да сыймыктануусу;

Чырайлуулугу, нурдуулугу, айкөлдүгү, чыдамкайлуулугу, пакизалуулугу.

АЯЛДЫК КАСИЕТ: Табият ургаачыларга чырайлуулукту, назиктикти ченебей берген. Алар жаратылышында бирөөлөргө өйдө карабай, жамандык самабай, кыйгач кароо, муңайым, жумшак, күмүш шыңгыр тартуулаган. Ошон үчүн кыз кыял, назик, кой-маарек деп атоо бир гана кыргыздын кыз-келиндерине таандык.

Кыздарыбыз – кырдагы кызыл гүл өндүүлөр. Танкы желде бай ыргап турушкандар. Кирдүү кол менен кармагыс асыл-заадалар. Тоо нукура тотуткан бешенесине табият чырайлуулукту, күмүш күлкүнү, назик үндү бериптир.

Керене чачпак, кең соору келиндерибизге кудай-таала келбет берген. Жар күтүүнүн сырларын аруу чечкендер. Шайыр мүнөздөр, шаң-шарапатты жандандыргандар.

Зайыптарыбыз жаратылышынан ажардуу, адептүү, билгиликтүү. Алар эрин пир туткан, ак жаркындуулукту ченебей берген.

Байбичелерге ажардуулук, набаттуулук, айткан накылдары келин-кезектерге, кыз-кыркындарга жугумдуулук бар. Алар үлгүлүү отуруп-туруусу менен нускалаганы артыкча көрүнүүчү.

ЗАЙЫПТЫК САПАТТАР. Айкөл, пакиза, нур чырайлуулар – булар, жалпы жонунан, чүрөктөр, тактап айтканда сулуулар деп аталат.

Сезимтал, толукчул, тунук, таза, сүйүүсү бар, акылдуу, өз жарынын азап-тозогуна чыдай билгендер. Жамандыкты-жакшылыкты муюбагандар. Ак ниеттүүлөр.

Жайдары жүз, шайыр, сөз тапкыч, каада-салттуу, нарктуу, жайыл дасторкон, үйүндө куту төгүлгөндөр.

КЫЗ КЫЯЛЫ. Бул – жекече мүнөздөгү кирдүү кол менен кармагыс назиктик. Каада-салттагы ургаачылардын жүрүш-туруш эрежелери. Жакшы ата-энелердин нускоосу аркылуу калыптанган таалим-тарбиянын натыйжасы. Адатка айланган муундан-муунга өтүүчү касиеттерден.

Анын шарттуу белгилери: отуруп-туруудан, бирөөнү алдыртан уяң, уяттуу кароодон, дасторкон жаюудагы мейман күтүүдөн, сүйлөөдөн, кийим-кечек кийүүдөн, мал саагандан, төшөккө жатуудан, жуунуудан, уктоодон ж.б. биз айтпай кеткен кыймыл-аракеттен баамдалат да, адамдарга аруу, жылуу сезимдерди калтырат. Кыз кыялдууга уландардын, жигиттердин сылык-сыпаалуулугу да кирет. Мындай кирдүү кол менен кармагыс асылзаада көрүнүштөр кыз кыялына салыштырылат. Жайдары, ак жаркын ургаачылар, набаттуу байбичелер, жайыл дасторкон, жакшы эне перзенти – ак көрпө жайыл, жабуулуу кара инген, ак этек баскандар өңдүүлөрдүн түпкү чыгышы ушундай кереметтерге барып такалат.

Нике кайыптын дагы бир бөтөнчөлүктөрү. Адатта, кыргыз жесирин кайдыгер жерге калтырбаган. Төрөп түшүп турган зайып тукумду өстүрүүчү болот. Андайларды ата-баба, ага-туугандар ардактаган. Ал энелердин башын ачып, энчисин берип, төркүн-төстөрүнө аткарып жиберчү эмес.

Андай зайыптарды ошол жакын туугандарынын бирөөсүнө баш байлоо кылуучу. Себеби кадимкидей калың төлөп алган ургаачысы, кантсе да ал үйдүн түбөлүктүү бүлөсү болуп саналган. Эгер алуучулардын шарты болбосо, ал зайыпты даарат алуучу кумганына, үйдү шыпыруучу шыпыргысына да «нике кыйган». Демек, мында зайып төркүндөрүнө кетүү тууралуу шарт коё албаган.

Балакатка жете элек кайнилерине да нике жаңырткан. Ал чонойгондо аял кылып алууга тийиш болгон. Антиш үчүн баланы зайып чонойткон, койнуна алып жаткан, уктап калса төшөгүнө жеткирген. Кыскасы, бул жакшы ургаачыны кетирбей алып калуунун амалы болгон.

Аялдын түрлөрү. «Аял төрт түрдүү болот, анын бири ниети бузук аял, экинчиси – нысапсыз аял, үчүнчүсү – кесир аял, төртүнчүсү – үйдүн куту болгон аял. Аял бүткөндүн эң мыктысы ошол».

АЯЛДАРДЫ СЫПАТТОО. Кыргыздар эзелтен аялзатына өтө кылдат, так баам берип, сын айткан. Алар аялзатына «Ак көрпө жайыл, Баш койкон, Жайыл дасторкон, Ак жоолук делбир, Жабылуу кара инген, үтөрөң тентек, Ит ыркырак, Мышык чыркырак» деп аялдарды мүнөзүнө жараша бөлгөн.

Алтын согончок, жез шырмый. Аялзатынын эң мыктысы. Көрк келбетин, шынга боюн жез шырмыйга теңеп, кадырлап-барктап, ызаат кылышкан. Ак уул, кызыл кыздын энеси алтын согончок деп бааланган. Илгери эл эгеси ордо үйгө башы ача, асемдүү жез бакан койгон. Аны менен ак ордонун түндүгүн көтөргөн. Мунусунда да купуя маани бар. Жез шырмый үйгө көрк берип турган. Демек, мыкты аял жез шырмыйдай үй көркү, үйүндүн тиреги дешкени да.

Аркар эмчек, агылгөй тараз. Бала – бакыралуу болсо дагы келишимдүү тараз бою, келин сыны кетпейт. Керилген сымбатынан жазбайт. Ошондон улам мындай ургаачыны кайберендин ыйыгы аркарга тенеген. Алла таала зайып затына бөлгөн акыл-эске да ашыгыраак эгедер болгондон улам акылгөй атанган. Адеби адам баласына жагат. Элге, тууганга мамилеси дайыма адамгерчиликтүү.

Ак көрпө жайыл. Жүрүм-туруму айыпсыз, ала жипти аттабайт. Баш кошкон эрин абдан кадырлайт. Күйөөсүн күкүктүн баласындай багат. Өзү оор басырыктуу, келбеттүү келет. Ата салтын, каада, үрп-адатты жакшы билет. Үйүнө кадыр барктуу коноктор көп келет. Эри дайыма зайыбы менен акылдашып иш кылат. Ошондуктан эринин иши дайыма алга жылат.

Ак жолук делбир. Ашкере чырайлуу. Жарык маңдайы, жаңырган айдай каштары, узун кирпичтүү бото көздөрү, кырдач мурду, ак жуумал жүзү, кызыл эриндери, койкойгон мойну бирине-бири төп келет. Өрүлгөн узун чачы, кыргыз куш мүчөсү сымбатын арттырып турат. Келбетинен кемитке тап-

пайсың. Дайыма жарашыктуу кийинип жүрөт. Үй оокаты тың, бүйрө.

Жайыл дастаркон. Колу ачык, пейили кенен, бардар. Ушунусу менен элге жагат. Казаны оттон түшпөйт. Дастаркону дайыма жайылуу, аш-тамагы жайнап турганы турган. Келим-кетими көп. Саймачы, оймочу да. Ушак-айыңга кызыкпайт. Абысындары урматташат.

Жабылуу кара инген. Көп сүйлөбөйт, кишиге катуу айтпайт. Арбын убактысын үй-тиричилиги менен алпурушуп өткөрөт. Бала-бакыралуу, карапайым келет. Текебер, кесир дегенди билбейт. Элге да, эрге да бирдей мамиледе болот. Эрдин табылга сына көтөрүлбөйт. Бар болсо мактанбайт, жок болсо чүңчүбөйт. Кенен оокатка да, тартышка да бүйрө. Ийнеси баш болгон бактылууга жолугат.

Баш койкоң. Койкондоп эл бийлөөгө катышат. Өндүү-түстүү келет. Тил табышып сүйлөшө билгенге кыйын. Кыял-жоругу, жүрүм-туруму эркек мүнөздүү. Эрин да, үй-бүлөсүн да теске салып башкарат.

Дүнүкөй тоту. Табылгынын зайыбы. Илгеркилер чүпүрөк зайып да дешкен. Эски-уску, керексиз чүпүрөк-сапыракты дүнүйө көрөт. Аларды көзү кыйбайт. Ал эми табылгынын зайыбы дегени, эрдин колуна бак-дөөлөт тайыса жүдөп калат. «Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт» деген. Ошол төө мингендин гана зайыбы. Жөө жүргөнгө – жүк.

Дүр кабак чабдар. Дайыма кабагы бүркөө, урушка жакын. Дитине бирдеме жакпаса, итатайы тутулат, кайырын чайыр кылат. Эрдин да, бала-бакыранын да сазайын берет. «Кыялыңа өз атан, тууган энең гана чыдабаса» – деп айтайын десең, ак уул, кызыл кызды төрөп койгон. Уул-кызы чоңоюп, энесин кой дегиче, кайран эри карып калат.

Ай чырайлуу, ача тил. Алла таала ага чырайды аянбай берген. Бирок кемиткесин тилинен чыгарып, акылын бас кылган. Колунан түзүк иш да, аш да келбейт. Тилинин заары кара чаар жыландын

тили калпый кесип, желимдеп алгандай эле бар. Тууган-туушканга, коңшу-колонго да тили тиет. Бир эрди өмүрүнчө карып кылат.

Эчки сан тыйтак. Түтүндү түрө кыдырган айылчы, узун ушакчы. Эчки сымал эрбен-эрбен, жаны жай албайт. Сырт келбети дагы жагымдуу болбойт, көзүн тойбойт. Эки айылды эриктирбейт, бир айылды бириктирбейт. Этегин үзө басып, түтүн чыккан үйлөрдү андыйт.

Суу мурун сөпөк. Аты эле айтып турат, болгону ургачы эле.... Ушакчылыгы, айылчылыгы жок. Бирок дайыма жүдөмүш. Үй-жайын, казан-аягын ирээттүү, жөндүү билбейт. Өз боюна да жакшы карабайт.

«Үтүрөң тентек». Мындай аял жини кармаганда балдарын сабайт. Көтөрүнүп төркүнүнө кетип калган албуут, долу аял. «Алып бергениң ушулбу?» – деп, көйнөк-кечесин айрып да жиберет.

«Ит ыркырак». Эри менен ынтымагы жок, ыркырап уруша берүүчү, башкаларды да беттен алган чатак аял.

«Мышык чыркырак». Бирдеме эле болсо чыркырап ыйлап, көзүнүн жашын көлдөтүп жиберүүчү аял.

Аялзатка айтылган нускоо

Үйгө келген адамга даам ооз тийгиз.

Шыпырынды жерге отурба.

Шыпырындыны чогулткан бойдон таштаба.

Караңгыда үй шыпырба, кийиз күбүбө.

Кишини шыпыргы менен урба, шыпыргыны аттаба.

Караңгыда чачынды тараба, күзгүгө каранба.

Идиш сынса, кайгырба.

Күүгүмдө бала көрбө.

Жаагынды таянба, ыксыз үшкүрүнбө – капачылыкты чакырасын.

Миздүүнүн мизин каратып койбо, кан тилейт.

Күл менен кирдин суусун кошуп төкпө.

Түндөсү суунун оозун ачып койбо.

Үйдү төргө карай шыпырба, душманың көбөйөт.
Карангыда баланы эшикке алып чыкпа.
Карангыда оорулууну көрбө.
Кур бешикти терметпе.
Жаш баланын бетин айга көрсөтпө.
Үбөлүктү, шыпыргыны тигинен койбо.
Нанды тегеретип сындырбай тең бөлүп сындыр.
Эшик түбүнөн жүгүнбө.
Дасторконду салаарда бүктөбө, тетири салба.
Чыныны чертпе, куру казанды калдыратпа, үй-
дөн береке качат.
Бала кирипкен сууну карангыда сыртка төкпө.
Отко түкүрбө, суу чачып өчүрбө.
Идиш-аякты теппе.
Тырмагыңды отко салба.
Чайдын чамасын булганыч жерге төкпө.
Бешикке өбөктөбө.
Бешикти эки кишилеп көтөрбө.
Сакалдуу адамдын артынан өт.
Баланын таманынан өппө.

Түнкүсүн идишти жуубай калтырба.
Түпкүчтү тээп жылдырба.
Жаздыкты тескери койбо.
Супараны улагага илбе.
Кайчыны эшиктин үстүнө илбе.
Адам өлгөн күнү башыңды жууба, кир жууба.
Кепининди кий деп эч ким менен урушпа.
Кишиге аркаңды салба.
Шыпырынды менен күлдү чогуу чыгарба.
Таң менен таза жуун, күндү таптаза тосуп ал.
Үйдү чыгышты каратып тик, күн чыкканда үйгө
кут кирсин.

Отту, очокту сыйла.
Очокту аттаба.
Отту суу куюп өчүрбө.
Отту бутуң менен ичкерилетпе.
Ата затын көр, эне затын бил.
Керилгенге керилбе, керексиз сөзгө семирбе.

Коломтону аттаба.
Түн киргенде чок алба. От бербе.
Ырыскы татарда дайыма колунду чайка.
Тамакты дасторконсуз тартпа.
Чөмүч менен итке тамак куйба.
Нанды сындырганда бетин өйдө каратып кой.
Тамакка сын такпа.
Аш куюлган аякты, чайды оң колун менен узат.
Нанды көмкөрөсүнөн койбо.
Эт бышканда сорпону байбиче, этти үй ээси ооз тийет.

Чыныны чертпе, казан-аякты калдыратпа.
Сабадагы кымыздан ооз тийбей башкага бербе.
Акыл менен карыгандан акыл үйрөн.
Бар туруп жок дебе.
Аш куйчу аякты аттаба.
Башсызга бата бербе.
Супараны тебелебе, улагага илбе.
Алыс сапардан кайткан кишинин башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, идишин эшикке көмкөрүп кой.

Суу куюлган идишти түнкүсүн ачык койбо.
Күлгө шыпырынды салба, шыпырынды менен күлдү кошо чыгарба.

Баландын ыйманын жашынан тиле.
Конокторду сыйлоо байбиче аркылуу болот.
Шыпыргы менен чаппа.
Бешикти кур терметпе.
Жаш баланы күзгүгө көрсөтпө.
Келин келгенде, босогону аттаганда: "Алдыңды бала, артыңды мал бассын" деп төбөсүнөн ылдый дан куй.

Келинди отко кийиргенде май жедир.
Жаш баланы мактаба, күзгүгө көрсөтпө, салмагын ченебе, татынакай деп суктанба.

Балага жаңы кийим кийгизгенде, бетинен өөп кой.

Бешикти тээп жатпа, баспа. Бешикти экөөлөп көтөрбө.

Уктап аткан бала үйдө жалгыз калса, башына нан, же бычак коюп кой. Наристенин кийимин түн-күсүн сыртка жайба, калтырба.

Наристенин бетине ай тийгизбе.

Эгерде таманга, колтукка без чочуса, төрөгөн аялга ачкарын үч жолу эмдетип кой.

Нан менен бычак аарчыба.

Кан койнунда калтырап жатканча, Кул койнунда кутуруп жат.

Аял мандаш токунуп отурбайт.

Аял эркектин үстүнөн, кийиминен аттабайт, тепсебейт.

Очоктон нан түшө берсе, ысырыктап кой.

Арткан ашты иттен аяба.

Кайчыны эшиктин башына илбе.

Беймаал убакта оорунуу сурап барбайт, бала көрбөйт.

Түндөсү түш жоруба.

Үйдүн эпчи жагына отурарыңды унутпа.

Аял киши конок отурган үйдөн чыкканда босогодон артын салбай, арты менен чыгат.

Эсиң барда этегинди жап.

Жиликтин чучугун жаш балага бербе, кайрымсыз болуп калат.

Жаш баланын жашын жылдырып айт.

Аял айгыр минбейт.

Келин кайын ата, кайын энесин, күйөсүнүн бир туугандарынын, эже-карындаштарынын атын тергейт.

Улуулардын алдынан кесип өтпөй, айланып өт.

Эрди албай, элди ал.

Сөз келгенде кайнатандан да тартынба.

Ургаачынын тили – устаранын мизи.

Аял жакшы – эр жакшы, обозгер жакшы – кан жакшы.

Жакшыны жаанда көр, сулууну карыганда көр.

Жакшы аял – үй эгеси, жаман аял – жол эгеси.

Бал аарыдан, мээрим аялдан.

Эркек – сел, аял – көл.

Ажаан катын – үйдөгү өрт.

Жаман аялдын тили узун, жакшы аялдын колу узун.

Эрди-катын – бир үйдүн күнү менен айы.

Үйдү кырк эркек толтурбайт, бир катын толтурат.

Катыны жамандын казаны сынык, эркеги жамандын бычагы ийри.

Төркүндүн төрүндө болгончо, уулдун улагасында бол.

Аял – үйдүн куту.

Аюу да болсо эрин болсун, үңкүр да болсо үйүн болсун.

Жесирдин көргөн күнүнө көз артпа.

Күйгөн катын – кошокчу.

Жакшы аял – үйдүн куту, жаман аял – үйдүн жуту.

Жакшы катын жаман эрди эр кылат, жаман катын жакшы эрди кор кылат.

Эне – мазар, эненин тилин албаган – азар.

Акылдуу аял эрине абийир кошот, акылсыз аял эринин быкыйын чукуйт.

Келиндүү болсоң, кекээр сүйлөбө.

Кызың жакшы болсо – кызыгын көрөсүң, жаман болсо – сызыгын көрөсүң.

Кыялы бузукка кыз бербө.

Зайыбы жакшынын айыбы билинбейт.

Эне көркү – эстүүлүк.

Энеде кээр болбосун, мээр болсун.

Аял ажарын назиктик ачат.

Тикенек болуп бутка киргенче, гүл болуп жакага кадал.

Кымкапты кендир менен тикпе.

Отту май менен өчүрбө.

Айды этек менен калкалаба.

Айран сурасаң, челегинди жашырба.

Артык ашты иттен аяба.

Кыз да балаң, уул да балаң; уулдуң кең талааң, кызың – саяң.

Ирбитиг келсе ири иш кыл, идишинди күмүш кыл.

Абысының болсо, күндөшүм жок дебе.

Ажарлуу аял – адамдын периштеси, акылдуу аял – эркектин шериктеши экенин эсинден чыгарба.

Береке – ургаачынын пейлинде.

Бышык болом деп жек-жаатыңдан кол үзбө.

Дүйнөгө жаралгандын баары асыл, асылдардын эң асылы – аялзаты.

Дүйнөнү кармап турган – эне.

Ургаачынын мыктысы – отко жакса күл болбос, олжого кетсе күң болбос.

Атлас кийсең – бөзүндү унутпа.

Түн ичинде баланы атынан чакырба.

Айга ак (сүт, айран) көргөзбө.

Боюңда бар болсо, капка олтурба.

Үйгө кирген жыланга ак чач.

Келинди отко киргизгенде май жедир.

Жаңы келген келинге күйөөсү жок аял биринчи жоолук салбасын биле жүр.

Жууган колду силкпе.

Бирөөгө чыныны, тамакты оң колун менен узат.

Туткучту баспа.

Насиптин алдын башкага бербө.

АЯЛЗАТЫ МАЛДАШ ТОКУНУП ОТУРБАЙТ.

«Зайыштарга сын көп болот. Алар чөгөлөп отурбайт» – деген кептерди кулагыбыз кичине чактардан бери чалат. Аялдар үчүн сынар тизелеп олтуруу эптүү да, маданияттуу да көрүнөт. Узун көйнөк антип отурууга шартталат. Эркектердин арасында малдаш токунуп отуруу аял-эркектин төрдөн орун алуусун анча айырмалай албайт. Үй ээси эркек болгондуктан, аны туурап отуруу ургаачыларга олдоксон сезилет. Аялдардын эркектерче малдаш уруусу теңчилик доордун тушунда, биз эркектерден кембизби деген чакта чыкты – деп болжолдоого болот.

ЧАЙДЫН ЧАМАСЫН БУЛГАНЧ ЖАЙГА ТӨКПӨЙТ. Ал – тамак-аштын калдыгы. Чаманы көпчүлүк жерлерде атайын жыйнайт. Аны жандар бас-

пай турган жайга, таза жерге көөмп коёт. Көпчүлүк жерлерде жүзүмдүн түбүнө төгөт, баарыдан мыктысы, чайдын нымдуу чамасы менен килемди жана башка түктүү, түксүз буюм-тайымдардын үстүнө сээп, шыпырып тазалоо онтойлуу болуп саналат.

«ЧАЧЫҢДЫ ТЕПСЕНДИГЕ ТАШТАБА». Чач алынаары менен анын ар талын калтырбай шыпырып алат. Аны акыр-чикирге ыргытып жиберүүчү эмес. Кичинекейлердин чачын алганда өзүнө тердирип: «Ме, мөмөлүү дарактын түбүнө көөмп кел» – деп туруучу. Бул – чачы бат өссүн, коюу өссүн, кичинекей кыздардын чачы узун өссүн, өрүмү жоон, мыкты болсун деген тилек. Чач калың, кайраттуу чыксын өндүү тилекти да ичине камтыйт.

«ЭРКЕК АДАМДЫ ҮСТҮНӨН ЖАНА КИЙМИНЕН АТТАБАЙТ». Шарыяттын улуу жолунда эркек – үй ээси. Демек, ал – үй-бүлөнүн пири. Аны бала-бакыра урматтайт. Анын сөзү, иши эки болбойт. Эрди-зайып эриш-аркак жашап жаткан чакта эрди сыйлоо өмүрдөшү аялдан баштайт. Ушундан улам калган үй-бүлө өзүнөн-өзү оң тарапка бурлат. Үй ээси эркектин алдынан кыя өтпөйт, башынан аттабайт, секирбейт. Кийимин өйдө коёт. Бул башкалар үчүн үлгү болуп кала берет.

ЗАЙЫПТАРДЫН МИЛДЕТИ. Аялзаты ички, үй ичиндеги тиричиликти аткарууга гана бөтөнчө шартташкан. Тышкы иштерди алыш-бериштерди жүргүзүү, т.а., табышкердик, үйгө алып келип, бала-бакырага үлүштүрүү жеринен эле эркектердин энчисине басылган. Албетте, мындай бөтөнчөлүктөр үй-бүлө мүчөсүнүн өз милдеттерин айкындаган. Жашоо-тиричиликти кандай өткөрүү эркектердин кудуретине жараша чечилген. Мисалы, касапчылык – эр бүлөгө таандык кесип. Малды жана башка айбанаттарды эч качан зайыптар мууздабаган. Балабы, чоңбу, эркек аттуу гана жаныбарларды кыбыланы каратып, келме келтирип, анан аны курмандыкка чалган. Аялдар жардамдашуусу иче-карын артуу өндүү түйшүктөргө алар тике катышат.

Чака менен сууга баратса. Адатта, илгерки кыз-келиндер сууга барууда апкөч алуучу, же эки чаканы эки колунда теңденип келүүчү. Жаңы сууга баратып, эшиктен уяттуу адамы чыкса, жаш келиндер кайра үйгө кире качуучу. Себеп дегенде: Биринчиден, уялуучу, ага дейре жүз көрүшө элек салтты сактоочу; Экинчиден, бош чака менен алдынан чыгуусунда кайын журтубу, уяттууларданбы, же ошолорго тете адамдардын жолун бууп койбоочулугу; алардын атайын бараткан максаттары иш жүзүнө ашсын дегендиги. Келин-кесектер суу көтөрүп келатса, алардын жолунан чыкса, сууну жерге коё коюп, жүгүнүп калуусу – жаштын ызааты, улууга келин жол бошоткону.

ЖАЙ ТУРМУШТАГЫ АДАТ-САЛТТАР, БЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

КӨЧҮРҮП АЛУУ. Мында сөз жаңы туугандуу болуу тууралуу барат. Т. а. айрым элкин жүргөн адамдар атайын ылым санап көчүп барууга, аны айыл үстү көчүрүп алууга кылган аракет болгон. Ал көчүп барат. Аны айыл үстү тосуп, өрүлүктөп, жолдугун жасап, өз ыража-ынтымагына кошот. Илгери эл билермандары көңүлүнө жаккан адамдарды, баатырларды, оюнчуларды, саяпкерлерди, мүнүшкөрлөрдү, усталарды, ж. б. атайын журт башкаргандардан кадыр салып, көчүрүп кетүүлөрү да бар.

Эл-жерге таарынып, же таяке-жээн иликтеп, атайын көчүп кетүүлөр да бар. Аны жергиликтүүлөр батырып, журтуна кошуп алат. «Эл ичинде эл жүрөт, жең ичинде бит жүрөт». Бөтөн уруктардын арасына көнүп, кыз алышып, кыз беришип, сөөк-тамыр күтүшүп, ошол жердин ырын ырдап, чоорун тартып, талабын талашып алынып кетет.

БЫЧАКТЫ БИРӨӨГӨ СУНУУ, АНЫ КАРМОО. Жаткан бычак сабынан кармалат. Бирөөлөргө бе-

рүүдө ал мизинен сунулбайт. Сабынан берилет. Мизинен кармоо, ошондой сунуу адепсиз болгон. Тиштеп жебей, бычак, маки ала жүрүү салт болгон.

ТЫРМАК АЛУУ. Ороктой кылып өстүрбөй, өз учурунда эстеп тырмакты алып туруубуз зарыл. Кол тамакты (нанды, этти ж. б. кургак аштарды) тартынбай кармоого оңтойлошкон. Алынган тырмакты адамдар баспай турган жерге ташташкан. Тырмакты отко күйгүзбөгөн, сууга ыргытпаган.

ЖООЛУК САЛЫНУУ. Бул – ургаачылардын адептүүлүк шарты. Адатта, мыкты ургаачыларды «Ак жоолугу башынан түшпөйт» – деген сөздүн төркүнү бир жерден ак этек басуучуларга карата айтылган. Т. а. адеп аттаган үйүнөн башкага чыкпоочуларга, ошол жерден көшөгөсү көгөрүүчүлөргө багытталат. Илгери кыздар жоолук салынбаган, топу, тебетей кийишкен. Кийинчерээк башкалардын жолунда жоолукту артына салынууга өтүшкөн. Качан күйөөгө чыкканда алдыга салынуу да ошол таасири күчтүү элдерден келген. Мурун жоолукту ара-чолодо, аракет-кыймылда мал саашта, иш кылышта, узчулукта пайдаланып, элечек сый баш кийим катары куда-сөөктө, аш-тойдо, көчкөндө салынган.

Эри же жакыны өлгөндөр кара кийинүүдө жоолуктун ээгин бош таштаган. Ал аза күтүүнүн, каза жутуунун белгиси болгон. Качан ашы, жыты (мисалы, кырк ашы, чоң ашы) бүткөндө аркалыктарда ээгин жакындары алат. Жоолук салып, ээгин бүтөйт, бууйт. Анжыяндыктарда эмнегедир дайыма ээгин бош ташташат. Ал, мүмкүн, канатташ жашаган өзбек, тажик элдеринин таасири чыгаар. Кийинки чактары кыз-келиндер алдыга, артка деп ылгабай жоолук салына башташты.

АК АЛЫП ЧЫГУУ. Бул – ата-бабадан келе жаткан асыл салттардын бири. Алыстан көч аттуу келе жатса, куда-сөөктөрдөн болсо, бурала басып, кыз-келиндер колдоруна ак толтурган (кымыз, айран, чалап ж. б.) аяк-чыны кармап, ошол жүргүнчүлөр-

дүн алдын тосо чыгуусу. Мында да адептүүлүктө колун карап, суусундук сунулат. Даамга бармагын киргизбейт. Жүргүнчүлөр да идишти сыпайы алып, аттын ыйык жалына тийгизип, жутуп, суусундарын кандырышкан. Ыракматтарын айтып, баталарын берип, көч шарт жөнөй берген.

КЫЗ ӨЗ СЕБИН ӨЗУ КАМДАГАН. Ага апасы үндөктөйт. Кызынын уз, иштүү аталып, күйөөгө барышы, бир жерден орун-очок табышы, ак этек басышы – бул ата-эненин бактысы. Болбосо, «Кызың жаман болсо жети атаңа жетээр. Аттиң ай, – деп өмүрүң өтөөр» – деген бабалар накылы бар.

ЖЕТИ КЕСЕП. Бул – улуулардан айтылып келе жаткан накыл сөз. Муну билип алуу зарыл. Мында «кесеп» деген сөздүн маанисин билели. Бул – жан-жаныбарлардын, табияттын ичинде болгон, болуп келген, боло берүүчү эч кимге, эч нерсеге моюн сунбаган көрүнүш. Аны «жеткирлер» деген «айла жоктор» өндүү түшүнүктөр менен алмаштырууга тийиш. Ошондо жети кесеп жеткирлер кайсылар:

1. Абалы – адамды айтабыз, анткени, андан акыл да, айла да качып кутула албайт. Нечендерди жасап чыгарып, укмуштарды жаратып, колу, акылы дүйнөнү көрктөндүрүп жатат.

2. Өрт – өтө коркунучтуу. Өрт чыкса, аны өчүрүү максаты кыйынга турат. Ал эч нерсеге моюн сунбайт. Зор зыянга учуратат, сүрү катуу көрүнөт.

3. Сел – топон сууну элестетет. Жан-жаныбарлардын баарын агызат, шыпырып кетет. Мунун да сүрү күчтүү, тили жок жоо. Кудай мунун да бетин ары кылсын!

4. Жар – жети кесептин бири. Жардан жан-жаныбарлар абдан сестенет. Андан өтө катуу жыгылат.

5. Буудайык – куш төрөсү. Муну мүнүшкөрлөр бүркүттүн түрлөрүнөн чыгат дешет. Кыраан куштардын алпы. Желеде турган туу калган бээни түш ченде эңип кеткени тууралуу улуулардан калган уламыш бар. Анын жүрөктүүлүгү күүлдөп учуп ба-

раткан самолёттун өзүндөй алп куш экен – деп тепкенинен баамдайбыз.

6. Кыргыз (кыргыек) – бул кыраан куштардын кичинесинен. Бирок анын айлакердиги бөтөнчө. Т.а. ал өзүнөн чоң илбээсиндерди алат, кол салат. Сүйрөп баратса, дароо курч тумшугу менен мууздап жиберет.

7. Мышык – негизги жеми чычканды жаза кетирбейт. Кыраан мышыктар өңүтүндө чымчык алат, уулуу жыланга тап келет.

КОНОК АЙТТЫРУУ. Кыргыздын ата-бабадан берки жоомарт сыймыгы. Мейман келип турган үй кут түшкөндөй сезилет. Жети адам келсе, бири Кызыр алекисаламдай көрүнгөн эле. Конок айттыруу – ошол үйдүн тамагын эңсөөсү. Анын бардарчылыгын, кенен дасторкончулугун, кең пейилдүүлүгүн баамдаткан. Демек, конок-аякты ойдогудай тосо аларын, анын салттуулугун жана нарктуулугун, адамдын өзүнүн сыйы, суктанарлык касиети бар экенин көрсөткөн. Бул уяттуу меймандардын баркына жете алуучу, ошол айылды уят кылбоочу, дасторкон үстүнөн тап жылдырбоочу сапатын билдирген.

Бир мисал: Угушубузча кара Кочкор ичинде тогуз жүз кызыл койлуу Токсобай деген бай чыгыптыр. Үйүнө жүз адам менен учурунда болуш-бийлер келип түшүптүр. Болуш аттан түшпөй, байга карап:

– Мына, жүз адам келип отурабыз, ушунча элди коноктой алаар белең? – дептир.

– Жүзүң эмес, миңиң кел. Коноктоо биздин милдетибиз, парзыбыз. Туу калган бээ союп берсем жетеби?

Меймандар аттан түшүп, баса отуруп калышат. Батымдуу болууга бай эки боз үйдү катар көтөртө коюп, меймандарга эшик ачылат. Катар кемегелер казылат, казандар асылат. Айыл адамдары кызмат кылышат, тойдон тап жылдырышпай, санжыра айтылып, көп сандыктын оозу ачылып, ойдогудай конок болуп, анан аттанып кетишет.

Конок айттыруу, 1-ден, кээде ошонун дасторконун сыноо. Коноктой алабы, кабак-кашым дебейби? Муну сыноо.

Үстөккө-босток конок айттырса да, кыргыз эли сыр билдирбеген. Мейман күтүүдөн шырып алдырбаган. Азыр да конок айттыруу ырасмиси бар. Шек алдырбай, коноктоп коё алышат. 2-ден, басмыртап конок айттырган учурлар да болот. Кыргыз пейили өзүнүн намысына, ата-тегике, уругуна, уруусуна, элине-жерине сөз тийгизбей, ыйманын ичине сактай алган.

КУДАЙ КОНОК. Бул – бейтааныш адамдардын жол жүрүп келе жатып, күтүлбөгөн жерден айыл ичине, бир үйгө түшүүсү. Ал өзүнүн кудай конок экенин айтат, же азырынча айтпай да туруусу тийиш. Үй ээси аны дароо сурабайт. Бирин-бири алар ичтен билишет. Үй ээси болгон мүмкүнчүлүктөрүн аябай, аны сыйлоого аракеттенет. Кой соёт, козу соёт, же эчки-улак соёбу, жөн эле эт салабы, – ал ошол үйдүн эрки. Колунан келбесе, болгон тамагын берет, жакшылап жаткырат. Атын жайлайт, жемчөбүн аябайт. Согум сойгон маалы болсо согум этин чүйөп салат, айтор сыйлап алат. «Ат коюу сүннөттөн, сөз сурашуу ызаттан» – деп, о-оо, бир кезде жайлашкандан кийин от ойноп, казан кайнап, кабак жайнап калган чакта ич ара чечиле башташат. Мындай конокту элибиз жогору баалашкан. Аны кудайым атайын өзү жибергендей, Кызыр алекисалам келип отургандай сезишкен.

Ушундай шарттардан улам, ал турсун кудай конок келсе, соёрго эчтекеси жок бирөөлөр жалгыз атын мууздап салган имиш. Кыргыз элинин сыйын, пейилин эч нерсе менен өлчөөгө болбойт.

МЕЙМАН (КОНОК) ТАРТИБИ. «Чакырган жерден калбагын, өзүн басып барбагын» (макал). Адатта, адам чакырык же бир иш аркылуу бирөөлөрдүн үйүнө барууга туура келет. Ал үйдү аттаарың менен өзүңдү меймандай сезесин. Мында барууга кам көрөсүн, үстү-башыңды карайсың. Ал – жеке керт ба-

шынды жана чакырган адамды, анын дасторконун сыйлоо. Чакырыкка өз учурунда барып түшүүн, өзүндү да, мейман күтүүчүнү да сыйлоо маданиятын. Шартка жараша, непада кечигип кала турган болсоң, кечигип калсаң, албетте, кечирим суроо парз. Дасторкондо отурууда сөзсүз кол жуулат (Анжияндыктардын бир жакшы сапаты – короосуна кирери менен суу белендейт). Салам айтып кирүү менен өз ордунду таап отурасың. Адам дасторконго колду адептүү сунат. Тамакка кароо, абалы, нанды ооз тийүүдөн башталат. Алдыдагы насипти ашыкпай, сыйда алып жеп-ичилет. Оозунду тамакка толтуруп алып, какоочудай аптыгып, сөз сүйлөбөйт, тиешесиз кепти баштоочу эмес, сөздү тыңдоо адеп. Адегенде сага кызыксыз болсо, шек алдырбагың, обу жок күлбөгүң, дасторкондон шашып, тура качпагың. Үй ээсине ыраазычылыгың билдирчү да, анан жайынча аттанып кетүүчү.

КОЛУН САЛЫП ОТУРУУ. Дасторкон үстү өтө улук. Кыргыздар меймандос болгондуктан бар тамагың бала-чакасына да бербей, кудай конок келүүчү адамдарга сактаган. «Коноктун алдына эмне коёбуз», «Уяттуу мейман келип түшсө, жер карап калабыз». Албетте, минтүүсү элдин сыйлуулугун, адептүүлүгүн, ыймандуулугун, ашкере берешендигин аныктайт, даана далилдейт. Мейманды коноктоонун башкысы – мал союу, ардактуу табак тартуу. «Коноктун алдына аш кой, эки колун бош кой» – деп, эч нерседен капарсыз. Ал эркин жеши үчүн, ага чүйлүү жеринен кесип берип отурган. Конокту талаптагыдай тойгузмайын, колду аарчууга, «тойдум» – деп өзү чыга берүүгө болбойт. «Толук тойсун» – деп, табакка кол салып, ичтен демөөр берип, жегизип отурган. Бул алгылыктуу салттардан болуп саналат.

МЕЙМАНДЫН АТЫНДА НАРИСТЕНИН АТЫН КОЮУ. Мейман кудай конокпу, же милдеттүү (чакырылган) конокпу, түшкөн үйүнө ал ыйыктай сезилген. Кудай конок – ал кудайым айдап келген,

пейили чаап, буйруктуу конок. Демек, ардактуу конок экени өзү эле айтып турат. Эгер ошол күнү, ошол үйдөн бирөө көз жарса, ак тилекте ошол кудай коноктун атын койдурууга азан чакыртса, анын кадыр-баркы ого бетер артылган. «Бир кудай сүйгөн мейман түнөгөндө төрөлгөн бала. Ошонун атын атап койгонбуз» – өңдүү ниет, арийне, адамдарга жакшы сезилээри белгилүү.

«Жакшыны кыдыр жылоолойт» – деген сөз маанисине бул төптөшүп турат. Албетте, мындай салттардан кол үзбөөбүз керек.

КОЙДУН БАШЫН ТАРТУУ. Адатта, урматтуу мейманга атайын арнап кой соёт. Анын ичинде куйруктуу кара козу же кой союу наркы алдыда турат. Мында башы кимдерге тартылат? – деген суроо туулат. Топ адамдар келип түшсө, анын ичинен бирөө өтө кадырлуу көрүнөт. Аксакал табак беттей коюлат да, баш жото жилиги же жамбашы менен ошого сунулат. Эгер ал кары адам койдун башын мүлжүүгө мүмкүнчүлүгү болбосо, баштын ууртунан кесип, ооз тийет, кулактарын кесип, бирөөлөргө берет. Башты бузуп, көпчүлүккө берүү үчүн отургандардын бирөөнө ыйгарат. Баш алган адам берки устуканын жейт. Нарын, Ысык-Көл тараптагылар башты кичүүлөргө алдырууну адатка айландырышкан. Ал негизи туура эмес. Бул кас-тарлап сойгон малдын кадырына жетпесе, салтты-наркты сактабоо. «Шыйрактан бөйрөк чыгаруу» делинет.

Негизи кой союуда отургандар үч даамды сөзсүз татуу зарыл. 1-баштын этинен, анткени ал куйкум, май этинен, анан ич этинен (мында куйрук боор эске түшөт). Непада, козу союлса, мээси туураган эттин мазасын чыгарат.

АЛЫС САПАР ТАРТУУ САЛТЫ. Кыргыздар – ат жалын жеңил сезген эл. Алыска кажардуу жүрүүчү ат даярдайт. Тон дайындайт. Жолдош ээрчитет. Атты өрүү кылат. Белин эс алдырат, такалайт. Азык-түлүк камдайт. Сапар тартууга түн ооп атта-

нуу шарият жүзүндө нарктуу келет. Ошондо периштелер, Кызыралеки саламдар да жолго атайын чыгат. Алар жолоочулардын колдоочулары болуп саналат. Демек, жер арбыйт. Атка, адамга ичтен дем берет.

УСТУКАН ЖЕШ АДЕБИ. Эт жеш маданияты элибизде мыкты сакталган. Бычаксыз жеп жаткан устуканга тиш матырып, этти жулкуп-булкуп сугунуунун өзү өтө олдоксондук. Ар бир адам чөптөгүнө макисин ала жүрүүсү керек. Карыялар кындуу бычакты бел куруна байлана жүрүшчү. Мындай сапаттар түштүк элине жапырт таандык. Конок тоскон үй азыр тартылган устуканга бычакты кошо берүү адатка айланууда. Т. а. этти кыя кесип жеште, сөөктү таза мүлжүштө бир гана бычакты пайдалануу шартын-салтын сактоолору зарыл.

ТАЯК МАЙЛОО. «Койчунун таягынан, келиндин аягынан» (макал). Бул – кийинчерээк чыккан жөрөлгө. Таяк – койчумандын мал айдоочу куралы. Чабандар ортодон короо кой өткөзүп алганда, таягы ак жолтой, малынын төлү эгиз, жүнү тегиз келип, эл-журт арасында жүзү жарык болушу үчүн тегерегине кой союп, кенен дасторкон жайып бата алуу.

МАЙЛАП БЕРҮҮ. Бул кийинки салттардан болуп саналат. Биреөлөр бир олжого, ийгиликке, пайдага батуудагы элге көрсөткөн сыйы. Мисалы, кийим-кече кийүүдө, ат минүүдө, балдарынын бир жакшылыгын көрүүдө, жаңы үйгө кирүүдө ж. б. жагдайларына карата «майлап берүү тууралуу» анын кыймыл-аракети. Т. а. мүмкүнчүлүгү менен ачык маанайда мал союусу, дасторкон жаюусу. Ал эми жууп берүү, тескерисинче, майлап берүүчүгө жооп кайтаруусу, ал да ошондой сыйды көрсөтүүсү.

КОНОК КААДАСЫ. Коноксуз тура албаган кыргыздар илгери жапырт боз үйдө жашаган. Бир үйдө көшөгөдө уул, келини, Упча тарапта үй ээси, мындан сырткары бала-бакырлары, карыя-картаңдары ошол эле үйдөн эптеп сыйлыгышып жата турган.

Алар кысталбай-кыйналбай чечинип жатуулары үчүн сыпаакерчиликте коногу акырын эшикке чыгып кеткен. Ары-бери басып, эс алып туруп, бой жазып, даарат ушатуу болгондо үй ээси жатуудан кабар берген. Мына ошол конок каадасы аталып калган.

«Улуу Алай чыга жайлаган,

Анжиянга кыштаган.

Кайыр дигер мейманды,

Кан уулундай сыйлаган». (Эл ыры).

«Кайыр дигер мейман» – белгисиз, тааныш эмес, бөлөк тараптан келген конок. Мына ошол чыныгы кудай конок болуп саналат.

«Конок бардык жагынан сүйкүмдүү, бирок эң сүйкүмдүү жери – далысы» – дешет аварлар. Анткени аттанаары, үйдөн чыгаары менен шарт жүрүп кетүүсү.

МЕЙМАН ТОСУУ. Бул – келүүчү мейманды алдын-ала күтүүсү. Аларга эмне сый көрсөтүлөрүн түгөл дайындап коюусу. Милдеттүү конокторду тап жылдырбай, шек билдирбей урматтоосу. Ага журт билермандарын тосуу, куда-сөөктөрүн тосуу, өз ара тамак ичүүлөрдү, конок айттыргандарды ж. б. тосуулар кирет.

МЕЙМАНДЫН АТЫН АЛУУ. Адамды урматтоонун эң эле эски нарктуу-салттуу жолунун бири – меймандардын алдынан тосо чыгуу, салам айтуу, алик алышуу, аттан тап-так түшүрүү. Т. а. мейман келе жатканда алдынан окчукураак жерге чейин барып, учурашып, шаан-шөкөттүү түрдө аттан алуу. Ал үчүн чылбырын тизгин менен суулуктай сол колтугунан кармаганда мейман оң бутун үзөнгүдөн бошотот. Ат алуучуну карай сол, оң буту жерге такалаары менен, сол буту үзөнгүдөн чыгып, жеңил түшөт.

Эл өзү ардактуу коноктордун – «эл мыктысын», «иш башчысын», «журт карысынын» мартабасын көтөргөн. (Бизде нан, туз алып чыгып мейман тосуу мурун болбосо керек). Анын жан-жөкөрлөрүнүн

аттарын ошол эле мезгилде ар бирин өз-өзүнчө кишилер алган.

Арбын коноктордун аттары кермеге күрмөй байланган, не мамыларга казык бош чалынган. (Бийик түркүккө керилген кыл арканды «керме» деп аташкан).

Аттарды «сарт боштоп байлоо» (эки атты каршы-терши коюп, куюшкандарына чылбырды «казык бош» чалуу) кылып конгон.

Албетте, меймандын-коноктун чоң-кичинеси болбогон. Өтө эле кичүү болсо, ал да кадырман. Ошондуктан аны эң улуу даражалуу үй ээсинен да жогору коёт. Өйдө төрдө отурат. Айыл ичинде атын алыстан аласың, босогодон тососуң. Төрдү көрсөтөсүң. Кайдан келгени суралбайт. Суроону өзү бериш керек. Эгер ал өзүнүн жөн-жайын айтпаса, анда аттанаар алдында суроо коюуга акың бар. Мына ушундай жагдай меймандын кадыр-баркын арттырат.

Азыр аң-сезим тарып, жүрүм-турумдун нормаларына дейре бирөөлөрдү туурап, таасирине түп көтөрө ооп кеткен «цивилизацияланган» шартта, тилекке каршы, өзүбүздүн элдик баалуулугубузду жогото баштадык.

Эгер мейман – «кудай конок» баш бакса, көчүк баса электе эле ичмектеп, аябай «тергөөгө алып» киребиз да, анан барып гана: «Тааныштыгыбыз жок экен», же «Ага жакын куда-сөөк турбайбызбы, отурунуз, төргө чыгыңыз. Кокуй, чай койгула!» – дейбиз. Мына ушундайдын айынан азыр биринин үйүнө бири башбакпай баратат. Бүлө кагып чакырмайын эрди-зайып конокко барбайт.

КОНОК (МЕЙМАН) НАСИБИ. Бул – сыйлуу тамакты мейманга сактоосу. Уяттуу адамдар келип калса, алдына коюусу. Кыргыздар конок келгенде дасторкон үстүнүн өтө жупуну болушуна өзүлөрү аябай уялышкан. Үкөккө катып, аны кулпулап, балдарына да берүүчү эмес. «Уяттуу адам келип калса, алдына эмне коёбуз» – деген ниет ар биринин жадында жүргөн. Карын май ошондой учурда бузул-

ган. «Биссимилда, кудай берекесин берсин» – деп, карынды энелер, байбичелер бузуп, ачаар замат абалы өзү ооз тийип, же андан мурда үйдүн карысына – чоң энеге, чон атага, үй ээсине томуруп, «култ» эткизе сугунтуп, анан мейман дасторконго сала турган. Катылуу турган набат, мейиз, кантомпосуй сымал татымалдар, индус чайы ошондо «жарыкка» чыккан. Ал күнү меймандын аркасы менен бапырап, дасторкон үстү карк болуп, кел бери бала-бакыранын оозу майланып, үй ичине береке кире түшкөн. Анан жандык союшуп, мунун баарын «конок өз ырыскысы менен келет» деген ниетте ичтен тартуулап турушкан.

МЕЙМАНДЫН КОЛУНА СУУ КУЮУ. Мунун да ата салты, эне адеби бар. Адатта, көбүнчө тес-тиер эркек бала колго суу куюшу шарт. Суулукту сол ийинге илип, чылапчынды четинен кармап, жылымык (тумшугу сынган) суусу бар кумганды, не чайнекти оң колго кармап, ал (эт жээрде) солдон онду көздөй карай колго сууну бөлүп-бөлүп, чачыратпай сыйда куят. Ошондо колду куюп жаткан адамдар: «Тилегинди берсин!», «Бар бол!», «Өмүрлүү бол!», «Ойлогон оюна, тилеген-максатыңа жет!», «Чоң аталарыңдын жолун жолдо!», «Пайгамбар-сабаалар колдо!» – өндүү түркүн баталарын беришет. Эт желип, бата тиленип бүткөндөн соң ыкчамдатылган (кол күйбөгөндөй) суу оңдон солго (аяк өйдө) куюлат. Анда да бата ыроолошот.

Балага антип суу куйдуруу – абалкы салт. Анда конокту сыйлоо адеби жатат. Мында бала-бакыра таалим-тарбия алат. Мындай элибиздин жөрөлгөсү биз үчүн күнүрттөлсө, кийинки муундарга карангы гана түндөй көрүнөрү шексиз.

МЕЙМАНДЫ АТКАРУУГА ДАЯРДЫК ЖАНА УЗАТУУ. Бул – мейман кайсы учурда аттанаарын белгилеп, ошого карата, айталы, эртең менен аттанмак болсо, дасторкон жыйыла электе эле аттарын токуусу. Басмайылын бош тартып, аттанаар алдында чың тартуу. Баары токунаары менен, жүгөн катылат.

«Кел» демек бар, «кет» демек жок» – дегендей, коноктордон бата сурагандан соң, алар «күчүнөн кайта» башташат. Орундарынан козголот. Балабакыра эшик ачышат. Урматтуу мейманды үй ээси коштой чыгат. Атын суулуктан кармап, конокту сол колтуктан алат. Ал сол бутун үзөңгүгө илет. Этек-женин кымтылап, үзөңгүнү чирене теминет. Эми тизгин, чылбырын карматат. Кош-пөш айтышып, мейман шарт жөнөп кетет.

ҮЛҮШ БЕРҮҮ (кире ичүү). «Бир айылдын ашы бир айылга тансык» (макал).

Бул – «жайлоо майрамы». Жайдын толук кезинде, мал семирген мезгилде жанаша айылдар бирин-бири чакырышып, ызаатташа тамак-аш ичүү салты. Меймандостукта, минтип, бирин-бири сыйлоо, урматтоо кыргыз атада мурун укмуштай өнүккөн. Уруу, урук элдерди жакындаткан, сый-урматка бөлөгөн. Ал үлүш берүү же «үлүш ичүү» деп аталган. Мында кутмандуу карыялар өз айылынын адамдарын ээрчитип, калдая барып түшкөн. Шымаланган улан-жигиттер аларды окчундан тосуп, аттарын алган. Аттар кантарылып, мейман күтүүчү үйдүн эшиги ачылуучу. Куттуу төрдөн меймандар орун алуучу.

Абалы сары самоор шуулдап, андан чай ичилүүчү. Көрөңгүлөнгөн кымыз куюлуучу. Күн ачыкта көк шиберде шырдакта отурушкан. Эт бышкыча санжыра сөздөр айтылган. Комузчулар, чоорчулар, ырчылар ошол жерде болгон. Меймандос элдин мындай каада-салттары айыл ичин ынтымак-ырыска, тааныш-тамырга, даамдаш-кешиктеш болууга, куда-сөөк күтүүгө ойдогудай өбөлгө түзгөн.

Алар бири-бирин чакырышып, кире-үлүш ичүүдө айыл урук-уруу дасторкон үстүндөгү сыйдан кенедей да өөн чыгарышпай, тап жылдырышпай, ички ар-намыстарын дайыма бийик тутушкан. Бул атабаба салтынын изден тайбас жолу эле.

«Үлүш» аттуу ырды жеке да, топ-тобу менен да ырдашкан. Жылкычылардын шырылданы Камбар Атанын ыры катары ырдалган.

«Үлүш болот жайында,
Кой, жылкылуу айылда
Тайларын минип жарышат,
Үлүшкө балдар барышат.
Кан жайлоонун үлүшү
Жандын баары кубанып,
Жадырап-жайнап күлүшү.
Тунук булак шаркырайт,
Тоолор болсо жаркырайт...»

Мына ушул сымал ыр саптары боло турган.

ДАСТОРКОН ҮСТҮН СЫЙЛОО. Жайыл дасторкон – ошол үйдүн сыймыгы, ырыс-кешиги, бактысы. «Дасторкону кандай экен?», «Жайыл дасторконбу?», «Кең дасторкон, келбери немеби?», «Дасторкону куушпу?» өңдүү баалар, анын, төтөн, кайнаткан казанына байланышкан. «Куу казан», «Май казан», «Казаны толо кайнабайт»... сымал сөздөр жеринен айтылат. Даам татуу, даам таттыруу пейилди билдирет. Ошентип, бирөөнүн дасторкону сизди сыйлоонун аракетинде болот. Илгеркилер сыйдын да, сыйлоонун да кадырына жете турган, жарпын жазышып, жадырап-жайнап, дасторконго койгонун барктоочу. Азы-көбүнө ыраазы болуучу, үй ээси урматтоочу. «Бул дасторкон биз үчүн болуп жатпайбы? – деп, каниет салуучу, топук тилөөчү.

Атайын жайылган дасторкондор, капыстан жайылган дасторкондор, албетте, бири-биринен айырмаланганы менен анын четинде отургандарга бирдей бааланган. Анткени анда үй ээсинин ак пейили, ниети астейдил ызааты чөгөрүлгөн. Азыр да ошондой мамиледе болобуз. Көнүл куунак, дүнүйө түгөл отурабыз.

Бирок кээде айрымдарыбызды кудай уруп коёт. Бирөөнүн жайыл дасторкон үстүндө талаш-тартышуулар, өз ара ич күптүүлүктү чыгаруучулар, ошол жерде бири-бирине кыйынсынуулар, эреркеп кетүүлөр да болот. Мырыйып-тырыйып, не чакчандап, не жактырбай отургандар да бар. Үй-бүлөдөгү ички

өкүнүч-күйүттөрдү так ошондой учурда кычашып айтышып чыгуулар бар. Ага көбүнчө ичкилик «баатыр» себепкер. Ошол «ала качтырып» кетет. Ошондо «Э-эй, бул сенин үйүң эмес, өз үйүңдө чечишип ал», «дасторкон үстүн сыйла», «түндүк кимдики?» – дейбиз. Үй ээси да, дасторконду жасалгалагандар да оңтойсуз абалда калышат. Ушундай жоруктардан кыргыз Ата уул-кыздары эми алыс болуулары зарыл..

ДАСТОРКОН АДЕБИ. Кыргыздар – жеринен меймандос калк. Мейман тосууну ырыска шериктеши катары баалайт. Дасторконду жаюу – бар тамагын аябоо. Шартка жараша бул талаа-түздөрдө ар кандай кырдаалга карата болот. Тамак ичүүдө дасторкондун (мисалы, чүпүрөк дасторкондун) туюк учу төрдү карайт. Аны которуп жаюуга эч кандай болбойт, жылдырып жаят. Абалы, ага нан коюлат. Аны сындыруу аркылуу алдыдагы ашка колдор сунулат. Эгер төрдөн аталар, агалар, энелер орун алса, эркек балдар ата тараптан, кыз балдар эне тараптан сол ыптасында улулата катар отурушат (эне – эпче тарапта, үй ээси ыпча тараптан орун алганда, эркек, эненин оң тарабында болуп калат). Бул – ата-бабалардан бери келе жаткан жөрөлгө.

Тамак-ашка мамиле. Тамак бар жерде дымак бар. Кыргыз тамак-аштары дандан, сүттөн, эттен жана ушул үчөөнүн ич ара катыштарынан турат. Дандан кандай тамак-аштар даярдалат? Сүттөн кандай тамак-аштар даярдалат? Эттен кандай тамак-аштар даярдалат? Муну жатка билүүбүз тийиш. Албетте, булар толук көчмөндүү турмушка шартташкан. Аш болумдуу, даамдуу, ширелүү келген азыктар жердин чөбүнө, аба ырайына, бийиктикке жараша болот. Тамакты даярдоо, аны урматтоо адептүүлүктү, чеберчиликти талап кылат.

Тамак-аш ичип-жеш тартиби – бул адептүүлүктүн бир түрү. Ата салтында, эне адебинде улуулардагы жол-жобонун сактоо вазийфасы. Мусулманчылыктын шартында талаа-түздө болобу, азбы-көп-

пү дасторкон жаюу. Андыктан, тамак алдыга келгенде, турбай отуруу (сынар тизелөө, бүйрө отуруу, чөк түшүү, малдаш токунуу) шарттуу болот. Адатта, дасторкондогу тамакка улуулата кол сунуу. Илгертен эле баш кийимчен тамак ичишкен. Кээде карыялар тебетей, калпактарын, байбичелер электерин алат. Ичмек топу, же тепчиме топу (карыялар ак кездемеден тигилген топуну чөнтөгүнө сала жүрүп, уяттуу жерлерде баш кийимин алып муну кийип отуруусу сөөлөттүүлүктү билдирген) менен отурган. Байбичелер жоолук салына коёт. «Көчүк басып ич, жалпак отуруп жегин» – өндүү тескөөлөр мурункулардын нускоолору болуп саналат.

ТОКОЧТУ (НАН) УРМАТОО. Албетте, токчулук тоочтон башталат. Ал туурасында чечендей бербейли. Эгер куранды биз «ыйык» деп, дааратсыз кармоого ылаажы болбогон сымал, нан андан ыйык экендиги шариятта апачык айтылат. Анда «Жетпей турганда куранды бутуна коюп, нанды ал» – дейт. Демек, бул нандын баа жеткис, өлчөөгө эч мүмкүн эмес улуктугун билдирет.

Карыялар, байбичелер куурулган данды кайда жатса да алып-терип жешчү, балдарга тердирүүчү. Эмне дегенде, чийки дан өсүп, урук алып келет. Куурулган данга убал тура. «Тиги дүйнөгө барганда Кудай-Таала төөгө мингизип тердирет». Кыскасы, кыйнайт окшобойбу! Адамзаттын жүрүм-туруму үчүн мусулман дининин тарбиялык-таалим берүүчүлүк бөтөнчөлүктөрү укмуштай болгон. Ушундай жагдайларды биз атайын чыгарылган мыйзамдар аркылуу да жөнгө коё албай, оңго бура албай отурабыз.

Тоочтун (токчулуктун бир аты тооч), жалпы эле дандын кадыр-баркына бабалар эч кандай шек келтирген эмес. Адам баарынан танат, дандан танбайт. Ансыз кылган тамактарга канааттанбайт. «Ошентип, дүйнөдө нан улук» – деген далилсиз чындыктар жашап келген. Демек, нансыз берки тамак-

тар менен көпкө жашай албайсың. Алар дан азыктарына кошумчаланат. Кыргыз дасторкону бай. Ага коюлган тамактар ар кыл. Даамдарды ооз тиебиз. Ошондо да нандын (дандын, буудай, арпа, таруу, конок жүгөрү, буурчак өндүүлөрдүн) улуулугу баамдалат. Ошон үчүн нандын күкүмүн да жерге таштабайт. Терип алат. Жок дегенде үй айбандарына берип коёт. Алардан да жеп салышы соопчулук болот.

Сүт азыктарын (сүт, айран, сүзмө, курут, чөбөгө, сары май, эжигей) жерге төкпөйт. Аларды «сак» деп атайт. Төгүлгөн акты кол менен эки ийинге тийгизип, ырымдап, кудайдан кечирим сурайт. Иче турган ашты ачытпоо, кычытпоо, сасытып жибербөө керек. Эт тамак аштарды сактоону да атабабалар мыкты билишкен. Туздап, мелүүн жайга илип, куртатпай, жыттантпай, сердектей кургатып, сүр эт кылып алышкан. Капка сактоо үчүн ундун ичине жылмаа-тутам каралат.

ТАМАКТАНУУ (ОСКАТ ИЧҮҮ) МАДАНИЯТЫ.

Бул – мусулманчылыктын шартында алдыда жайылган дасторкондон адептүүлүктө даам татуу, анын жол-жоболорун нукура сактоо. Тамакты алчактап чайнабайт. Оозунан майды, чайды чууртпайт. Сакал, муруттардан мурун-ээктерге тамактарды тийгизип, булганч кылып жибербейт. Мында тазалык, сыйдалык сакталат. Чоң сугунуп, апылдата чайнап, кулк эте жутуп, ач өзөктүгүн билдирбейт. Ызаттыкта аз-аздан сугунуп, майдалап чайнап жутуу зарыл. Басып баратып тамак жеп-ичүүчү эмес.

Талаа-түздө тамактанууга туура келсе, дасторкон үчүн жүз аарчы, же куржун, баштыктан ж. б. жаюу керек. Ат үстүндөгү адамдарга суусундук сунса, идишти ат жалына тийгизип, анан иче-жута турган.

СОГУМ СОЮУ. Бул – мал союу салты. Төтөн, бодо союуну туюндурат.

Согум союлуучу малды даярдоо. Анын бир түрү – кышта желүүчү эт-согум. Анан атайын согум

союу – бирөөлөргө берилүүчү эт. Адатта, суук түшкөндө, эт-аш жакшы сакталган чакта (ноябрь-декабрь), кой жону, уй кому, жылкы жалы, төө өркөчү менен турганда согум союу башталган. Батага ак-сакалдарды, байбичелерди чакырышкан. Абалы чай ичилген. Айрымдары согум сойдурууга бозо салып күтүнгөн. Үй ээси малга бата сурайт. Жигиттери шымаланып малды соё баштайт. Албетте, согум союу салты айрым аймактарда азыр да ушундай. Сोगум союп жаткан жерге келүүчүлөр: «сोगумун чүйгүмдүү болсун!» – дешкен. «Айтканын келсин!» – деп, жооп беришкен. Келин-кесектер болсо ичegi-карынын артышат.

Согум союш биргелешип, аракет кылуунун мыкты үлгүлөрүнөн болуп саналат.

Илгери союлуучу жылкыны атайын, тээ ала жазда, куйрук-жалын кыркып (отоп), эркин семирүү үчүн өзүнчө чымын каккыс, шар суусу бар бетегелүү төрлөргө чыгарышкан. Жакага казысы эшилип, кызыл май кылбаш үчүн аны акырын айдап, же жетелеп түшө турган. Согумдук уйлар болсо мал өлөңдүү аралга чыгарылган. Деги согум малы ордуна козголбогон, өйдө-төмөн айдалуучу эмес.

Мурунтан кыргыздар үй-бүлөчүлүктө улууларды аябай урматтоочу. «Карыларыбызды кантип кышта томсортуп коёбуз, экөөнүн бирин соёлучу, эл катары казаныбыз кайнасын» – өңдүү адаттар болгон. Ошентип, согум союуда элибиз жоомарт эле. Кээлери ич ара: «Капырай, ушул тушта чычкан мурунун канатпай отурушат...», – дешип нааразы болушчу. Албетте, кышкы суукта жаш-карыяларга согум эти дем берген. Ошондой жайытта семирген жылкылар таман казы чыкчу, ичегиси жетпей калуучу. «Баланчанын согуму кандай экен?» – дешип, айыл ичинен ичеги иликтөөчү.

Согум союп бергендерге куурдак берилет. Касапчылар кечки конокко чакыртылган. «Жылкы сойсоң – баса жаткын, уй сойсоң үч күнү үйдөн качкынын», – дешкен. Кыдырып согум этин жешүү ошол

жылкы сойгон күндөн башталган. Уйдун этине туз жалатылат. Ал үч күндөн кийин чыйралат.

Камдуулар жылкынын этин элге таратып, коюнун, төөсүнүн, топозунун, уюнун этин жазга сүрсүтүп, эттин даамын арттырган. Бул – адам кызыгып жегендей абалга келтирилип, жегиликтүү кылуу. Сойгондо эле уйдун, топоздун, койдун өз карынына сулп эттерин туздап, шыкап салып толтуруп коюу. Ал бышканда кызыл тарткан, ширеси артылган. «Узун сарыга» – чын куранга (апрслге) чейин сакталган. Мыкты ургаачылар казы-карта, жаялдарды унга бөлөп, жайдын толугуна чейин саргектей сактаган. Согум убагында кыштата бозо салып, айылдаштар ич ара күтүнүп чакырышкан. Тамактын нашаасын чыгарган. Азыр да сырт жерлеринде ушундай согумдар союлат. Айрым ай-мактарда согум союшат, бирок бири-бирин чакырышып, кастарлап, ыракат көрүүчүлүк, албетте, басаңдап баратат.

ЧАРА ТАБАК – КАДЫРЛУУ ТАБАК. Мында сөз эт жасаган чоң табак тууралуу болуп жатат. Урматтуу конокторго кой, тай бодо өндүүлөрдү сойгондо жез чараларга казы, карта, карын, жал карчыганын кабыргасы, омуртка жая сымалдарды үймөлөтүү, чүйгүндөп эт тартуу. Алар чоң чараларга (буурул чара деп аталат) этти дөбөлөтө тартышкан. Илгери тайпак табакка эт тартылуучу эмес.

ООЗ ТИЙГИЗҮҮ (кешик ооз тийгизүү, кешик берүү). Бул – бир жактан (аш-тойлордон, же төркүн-төстөн, конок-аяктардан, куда-сөөктөрдөн ж. б.) келген тамак-ашты айыл-апага чакырып берүү. Ага тамак берүүчү дилгир. Кээде анын артында «ошончо кешиктен ооз тийгизгенге жарабады» – деген сөз да айтылат.

КАЗАН-АШТУУ.

«Адөөлөт киши кайнатам,

Куу казан эмес, май казан.

Айылына барктуу башкарма,

Акыйкат издейт ар качан». *(Байдылда).*

Бул – кең пейил, тапкан-ташыгандарын казанына салгандар. Казан-аягы майланышып, келдикеттилерге меймандос, жайган дасторкону берекелүүлөр. Кел-бери адамдар. Аны, экинчиден, жайыл дасторкон деп атайбыз. Май казандын тескери мааниси – куу казан, казаны толо кайнабагандар.

ДААМ СЫЗДЫРУУ. «Бир даам таткан жерине, миң курдай салам бер» (Накыл).

Бул – тамак-аш ооз тийгиздирүү, колдо барын алдына коюу. Кыргыздар көчмөндүү калк эле. Алар ат жалын ыйык сезишкен. Үйгө кирсе, үйдүн жанында ат үстүндө турса, «даам ооз тийгиле, нан ооз тийгиле» дешибиз парз. Аттан түшүрбөй, даам, айран, сүт, жарма алып чыгып, ага сунуубуз. Ал идишти ат жалына тийгизип, ооз тийүүчү, ичүүчү.

Айыл аралай каркыралуу көч өтүүчү. Айыл адамдары алдын тосо даамдарын белендеп туруучу. «Суусап келе жатышат», – дешчү. Демек, алар суусундук менен узатуучу.

Азыр деле мындай ырасми бар. «Даам таткыла, шашылбасанар тамак ичип кеткиле», «Чай-чуй ичкиле», «Жок дегенде нан ооз тийгиле» – дейбиз. Шартка байланыштуу «шашып турабыз, шашпай келээрбиз», «Нан ооз тийүүгө убакыт жок» – деп коюшат. Арийне, мындай мамилелерден улам барабара эл ичинде даам ооз тийгизүү солгундап барууда. «Ой, алар шашып жүрүшөт, убара болбогула» – дейбиз.

ТАБАК ТҮП. Бул – нарын (майда тууралган чыктуу эт) желип бүткөндөн кийин, адатта, чыгын (тууралган эттин ширеси) кесеге куюп, улуулата ирээти менен уурташат да, түбүнө чокчойтуп, табак түп коюшат. Аны эт тарткандар, казан-аяк кармагандар жешкен.

Табак түпүн жеш – кешик ичүүнүн бир түрү. Табак түп менен кошо улуулар батасын берет. Кээде табакты эт жегичтер жалагандай кылган. Ал эт жеш маданиятына коошпойт. Табакты тегеретип жиберген учурлар да болот. Албетте, бул – олдок-

сондук. Эт желбей, табак титиреп келип, титиреп кеткен кездери да бар. Мында табак түп тууралуу ойго эчтеке келбейт.

Табак түп калтыруу – салтыбыз. Улуулардын түбүн кичүүлөрү сонун көрүп ичкилери келишет. Муну эстей жүрүшүбүз керек.

УЮШМА. (*олтуруш*) Адамдардын ич ара каражат чыгарып, дасторкондош болуп, тамак-аш ичүүлөрү, көңүл ачуулары. Уюшма ынтымакты чынайт. Майрамдарда ж. б. эс алуу күндөрүндө мындай отуруштар көп болуп, сырлар чечилип, шайырлар чыгып, маданияттуу эс алууга шарттар түзүлгөн. Кийинки чактары ичкилик аралашып. уюшманын баркын-наркын, ыркын кетируүлөр көп болуп жүрөт. Биз мунун нукуралыгын сактообуз керек. Уюшма «шерине», «денгене», «жоро» өндүүлөрдү алмаштырат.

ШЫРАЛГА.

«Кайраным, Калы мергеним,
Тоодон теке тергеним.
«Шыралга – деп келгенге,
Шыйрагын кеспей бергеним».

(Калы мергендин аялынын кошогу).

Бул – кайберендердин (бугу-марал, эчки-теке, аркар-кулжа, элик-телки) этин айыл ичине таратып берүү. Мерген кийик атып келгенде, ага айыл ичи «шыралга» деп барышат. Аларга этти жиликтеп карматат. Ошон үчүн «кайберендин эти шор келет» – дешет. Себеби, ал согум катары эсептелбей, көпчүлүктүн ырыскысы болуп, талакейге түшүп кеткен.

Сентябрь, октябрь, ноябрь айларында кайберендердин семирип турган учуру болот. Ошол тапта көккарчыга болуп, майынын даамы артылат. Негизи кийиктин жилик эттери кара кесек көрүнөт. Анын баасы-наркы майга чекмелей куурдак куурулуп жегенде баамдалат.

КОЛ КЕСЕР. Бул – бодо мал (төө, жылкы, уй, топоз) сойгон касапчыга (малды мыкты сойгон, бат сойгон, таза сойгон адам), ичеги-карын арткан

аялдарга мал ээсинин ошол сойгон малдын этинен чеп башылап бергени. Адатта, мисалы, бодону төрт адам соёт, төрт аял ичеги-карынды артат. Эркектердин кол кесери жетим, арка моюн, боор эттен болот. Аялдарга, төтөн, жылкынын тазкарды, көтөн картасы, уйдун чөйчөк карды, тогуз каты, карыны мүнөздүү келет. Көтөн картаны айрым касапчылар өтө кыска чыгарып коюп, арткан келин-кесектерге «колу кууш» аталган үй ээси уят болот.

ШОРПО-ШИЛЕҢ ИЧҮҮ.

«Түрдүү көчөт гүлү бар,
Килеми сонун кыргыздын.
Элге берген дасторкон,
Шилээни сонун кыргыздын».

(Эл ыры).

«Сорпо» бизче сорпо, «шилең» калмакча сорпо. Кыргыз Ата дасторкону эттүү тамактары аркылуу көрктөнөт. «Сорпо-шилең ичип кеткиле» деген – бул «тамак-аш татып кеткиле» – дегени. Бышыкчылыктуу аймактарда, баамдоолорго жана улуулардан уккандарга караганда (М: Кара-Буура, Аксы, Чаткал, Ала-Бука, Кетмен-Төбө ж. б.), бирөөлөр коногуна жандык сойсо, кошуна-колондун бала-бакыралары коюндарына токочун ката барышып, сорпо куйдуруп, токочун туурап жеп, «сорпо-шилең ичип келдик» – деп, кадимкидей эт жегендей канат алып кайта турган. Албетте, аны менен кошо кичине кесим эт да берилет дечи.

Жер шартына карата азык-түлүк аныкталат. Илгери кийин деле карылар жердин, суунун, андагы беш түлүктүн (төө, жылкы, уй, топоз, кой-эчки) бөтөнчөлүктөрүн даана баамдай келишкен. Ар аймактын оту-чөбү, карагай-чери аба ырайына шартташкан. Ошого карата азык-түлүктөрү айкындалат.

Албетте, сырт жерлери бетеге-туландуу келип, климаты өзгөрүлмөлүү болот. Кышы узак, жайы, жазы, күзү кыска болгондуктан, ошого карата малы-жаны ысыкка чыдамсыз, ал эми ысык жердин малы-жаны суукка чыдамсыз. Демек, адамдардын

жашоо-тиричиликтери ошого оңтойлошуп, ар кимдин жери өзүнө мисир делет. Мисалы, ар кайсы жердин жер жемиши, мөмөсү, кыскасы, эккен эгини, семирген малы ич ара тергелип турат. Муну жер шарты деп коёбуз. Бул жагынан ошол аймактын каада-салтын, үрп-адатын акыйкаттап, ырым-жырымдарын аныктайт. Айырмачылыктарын билдирет. Негизги элдик дөөлөттөрүбүз жалпысынан бирдиктүүлүктү сактайт. Кайсы жердин малынын эти, кымызы, наны, бозосу өңдүү суроолор коюлат. Ал турсун, бир айылдагы адамдардын тамактары да эске калат. Мисалы, кымызды көрөңгүлөткөн, бозону кордогон элдер таанымал болот. Анткени ал тамактар – элдик тамактар. Көпчүлүктүн көңүлүндө. Ага эңсөөлөр, суусоолор пайда болот. Мындай суусундуктар ата-бабадан калган даам катары бааланып, байбичелерден бери эске түшөт. Баркталып, «Апал кармаган сабаа», «Айбарчын ачиткан бозо», «Акмат семирткен мал» сымал атоолор келип чыгат. Карылар кайсы жайлоолордо жайылган малы, кымызы, кай жердин бозосу экендигин таанып коёт.

КЫМЫЗ ИЧҮҮ ШАРТЫ. «Тоолуу жерде токой бар. Токойлуу жерде кыргыз бар, кыргыз бар жерде кымыз бар. Эти – жанга, кымыз – канга» – деп айтылат.

Кымыз – атадан калган тамак.

Кыргыз, кымыз, ак калпак – үч эм айтылат, т.а. бир тутам каралат.

Адатта, чын куранда (апрель айы) бээ байлаган. Учурунда мезгил ошого шартташкан. Кулун эненин ууз сүтүнө тоюнуп, оюн салып топуккан учурда казык кагылат. Эшме нокто катылат. Тогоосу менен желедеги илмекке кыстарылат. Көнө элек кулун туйлайт. Демек, кулун чыңырат. Энеси баласына каралап кишенейт. Анан көнөт.

Ууз кымыз – он, он беш күндөгү ачытылган сүт. Ал көрөңгөлөйт. Анан эл чакырып, ал кымызды берет. Бул «Саба бузуу» деп аталат.

Кыргыздар үркөр чыкканга дейре ачытылган кымызды жагымдуу, ар адамга дабакер катары көрөт. Үркөр чыккандагы кымызды айрым жанга анча жагымсыз, «сөөктөтөт» дешет. Жердин шартына карата кымыздын аш болумдуулугу артылат. Чөп бышканда кымыз кызгылт тартып, күчтүү келип, 5-7° адамдын денесине таасир этет. Илгери кымыздын тунмасынан ичимдик тарткан. Ал адабиятта «архат» деп аталган. Муну илгерки ири байлар, бийлер, өкүлзарлар, «журт жакшылары» элден бөтөнчө болуп, жашоо рахатын-урматын билдирүү үчүн ичишкен.

КЫМЫЗ – жайлоо тамагы. Кадимкидей көрөңгө уулашып, топтошуп салт атчан бастырып, улуулар жол баштап, желелүү жерге түшүшүп. Жаштары аттан алышып.. Үйгө кирүүгө эшик ачышып... Үй мүйүз тарта отурушуп... Улуулата чыны сунулуп... Абалы ууртап, даамын татып... Эшикке шырдак, ала кийиз, төшөк, көлдөлөң салып... Таза абада кымызды көөкөр, кол чаначтан куйдуруп коюшуп, санжыра чечүүлөрү болгон.

Кымыз сабадан көнөккө куюлат. Андан чорголуу көөкөргө куюлат. Чакан көөкөргө чака кымыз сыят. Талаа-түстөрдө, сапарда кол чаначтын оозунан да ичүүчү. Албетте, анда идиштерин ала жүрүүчү.

Кымыз кырма аяктарга (кесе, жыгачтан чабылган чоң кер аяк) куюлат. Балдар үчүн кырма чөйчөктөр чабылган. Кымыз – батымдуу, сиңимдүү суусундук. Адам ичкен сайын сиңимдүүлүгү артылат. Дене уламдан улам демеп турат. Кан тамыр чыңалып чыгат. Кымызды мелдешип ичүүлөр бар. Кымызкорлор (кымызга тойбогондор) болот.

Кымыз ысылык тилетет. Эттүү тамакты талап кылат. Бейкут заманда «кымыз ысылык тилеткенде, кийиктин этинен чөлмөктөлгөн куурдакка тоюп бир уктасаң бир эли казы байлайсың» -дешчү экен.

Кымыз – жердин чөбү. Суусун элдики, желе турган жерден кыя өтпөй түшүп, суусуну канганча ичип, кол чаначына куйдуруп кетүүгө эрээн-төрөөн эмес.

Меймандос кыргыздар ак аябаган. Сүттү, т.а. акты сатууга ниети барбаган.

Кымыз – жай тамагы. Сөөлөтү бар элибиз кымыз менен козунун этин бир бүтүм караган. Козу бышкан чакта кымыз күчүнө кирет. Козунун эти бышканча, кымыз ичип ичтейди чакырып огуруу шарт.

ШЕРИНЕ ЖЕШ. Жай ыраматы. Мында козу союлат, кымыз ичилет. Чөп катып, жердин дыны сууйт. Сүт муздап, бээ байый баштайт. Акыркы кымызды чогултат да, идишке куюп, чаптап коёт. Ал «шириге жыяр» деп аталат. Аны кыш мезгилинде ачып ичишет. Кичинекей кеп учугу – уй кымыз тууралуу. Бул, адатта, арча челекте, карагай челекте ачытылат. Уйдун каймакталган сүтүн жылытып, ага ачыткы кошот. Ал бууракандап көбүрүп жабырып ачийт. Буга талкан чалып ичиш шарт. Аш болумдуу тамак жана суусундук катары бааланат.

БОЗО ИЧҮҮ ШАРТЫ. Бул – кыргыздардын элдик суусундугу. (Бозо кандай даярдалат – ал тууралуу өзүнчө сөз). Угуттуу болгондуктан күчтүү бозодо 7-9 градус болот да, денеге таасир этет. Бозону өз өзүнчө салып ичишет.

Бозо – кыш тамагы. Эгин-тегин жыйылып, эл арасы өнөктүктөн кутулган чакта, күн сууктай баштаганда, бозо салуу учуру келет.

Бозо, согум – экөө бир бүтүмдү түзөт. Согум эти менен кыштата чакырышып, бозо ичүү элдин башынан өтүп келген нарк болуп саналат.

Бозо – көпчүлүктүн тамагы. Меймандос элибиз бозосун эч кимден аяган эмес. Чакырып берүү – көпчүлүктүн көңүлүн алуу. Кийин «жапма челек» чыкты. Ал – көпчүлүк адамдарга көрсөтпөй бозосун өзүнчө жакшы санаалаштары менен жабык ичүүсү, катып ичүүлөрү.

Бозо – жоро тамагы. Демек, «жоро ичүү» – бозону ичүү. Кордоп, күчүнө келтирип, топтошуп алып

ичүү – абалтан элдик нарк. Албетте, мында сөзсүз согум эти салынат.

Бозо – ичтейди келтирүүчү, ысылык суроочу тамак. Сорпо-шилең ичүүнү талап этет. «Жүрөктү күйгүзөт». Бозону кырма аяктарга, чыныларга ичүүчү.

Бозо – ардактуу тамак. Той берүүдө, маараке белгилөөдө, куда тосууда, көпчүлүккө сый тамак берүүдө сөзсүз бозо салуу – ата-баба жөрөлгөсүн улантуу.

КӨЧҮП-КОНУУ ТАРТИБИ. Кыргыздар көчүп-конуу салтын баштарынан дымактуу өткөрүшкөн. Боз үй тигүү, кыздар каркыралуу көч баштап, суу чайпалтып кечүү, адыр-адыр ашып кечүү, конуш чалуу, журтта олтуруу, журт которуп туруу, көлүккө жүктөө, күргүштөтүп мал айдоо өндүү түйшүктүү аракеттер аркылуу элибиздин улуттук маданияты, баркы-наркы артылган. Андай көрүнүштөр өнөр, айлакердик катары бааланган.

Көч боз үйдү чечүүдө, танылчакты таңуудан, төөнү чөгөрүп комдоп, өгүзгө, атка, уйга, топозго ынырчак токуудан башталган. Жүк жүктөлүүчү малды көлүк деп атайт.

Унаа, субай-салтан мингичке да жүктөйбүз. Жүктөп алып, үстүнө минебиз же өзүнчө жетелеп жүрөбүз.

Өзүнчө уйга, топозго жүк артканда же мингич кылууда куюшкан ордуна шолоң салат. Мурунтуктайт. Тактап айтканда, бул – мурун көсөп чүлүктөө, жетелөө. Ал жүгөндүк милдет аткарат. Төөнү буйлалайт, бул – уйдукундай төөнүн мурунун тешип, жип өткөрүп алуу.

Үйдөгү чарбачылыктагы негизги шаймандарга: чийне, араба, соко, айры, кол тырмоо, мала, кетмен-күрөк, чалгы, чукулдук, балта, керки үндүүлөр кирет. Кол жаргылчакты да, суу тегирменди да үй тиричилигинин эң зарыл өндүү куралдарына кошо буз. Себеби, дан эгиндерди майдалоодо т. а., унду, талканды угутту тартып алууда жана тузду, курут-

ту, эжигейди талкан кылууда буларды пайдалануунун керектиги мурунтан болуп келген. Ал эми жер айдоочу, түшүмдү жыйноочу комбайн жана анын түрлөрү кийин чыкты. Аларды азыр кеңири пайдаланып жатабыз.

КОНУШ ЧАЛУУ. Бул – тигилүүчү боз үйдүн ордун белгилөө, табуу. Көчмөндүү турмуштан келип чыккан адат. Мурун торпу-торпу бөксөлөр, ар бир салаа-салаа адырда туйлаган мөл булактар, ийрилип аккан күмүш өзөндөр, чалкак төрлөр, алардын жээги, өйүзү-бүйүзү боз үйдү тигүү, короодо кой, кермеде уй, төштө жылкы жаткандай кырдаалды түзөт. Илгери үй ээлери конуш чалуу үчүн алдыга бастырышып, келүүгө чейин ыңгайлуу жерди издешип, анан көчтү ошол орунга түшүрүшкөн. Айыл отурушкан үйдүн тигилиши, короонун орун ээлеши, отун-суунун алынышы, желенин тартылышы, кечмелик, үйгө үйдүн катышы өңдүүлөр эске алынат. Адатта, конуш чалуунун мааниси бар. Мында улуулар, айыл билермандары, эл жакшылары өз элине онтойлуу орун табышкан, эмеректер таңылчакталат.

ТАҢУУ. Эмеректерди тыкан байлоо. Анын «арчындап таңуу, б.а. байлоо», «чие байлоо б.а. чечүүгө татаал байлоо», «күрмөп байлоо» чечүүгө оной, илмек байлоо», «казык баш чалып байлоо» б.а. жеңил чалуу өңдүү түрлөрү бар.

Ашуу ашып өтүү, суу чайпалтып кечүү – Кыргыз Атанын шаңдуу жашоолорунун элестүү учуру. Эгер бир айыл эл жапырт көчүшсө, анда айыл аксакалдарынын көчү ордунан биринчи козголот.

Көчтү жигиттер жүктөшөт. Келин-кесектер эмеректерди таанышат. Жуп көч жүктөлүп бүтөөрү менен, айыл аксакалдарынын, байбичелеринин аттарын алдыларына тартып аткарышат. «Ийри-муйру көч бара-бара түзөлөт» – деген кеп бар. Кийинки муундар жүктөөнү, деле көлүккө жүктөөнү, бирдеме тануу-байлоону анча билишпей калган.

КӨЧҮҮ. Кыргыздардын беш түлүктү дүркүрөтүп айдоо, жайыт, жер которуулары, журт алмашуулары. Анда ырчылар сапар ырларын ырдашат, жардыктар чакырылып, шаан-шөкөттө добулбас кагылып, сурнай тартылып, шаң-шарапаты артылат. «Баланчанын көчү келатат, алдынан чыккыла, суусун жуткургула» – дешет.

КӨЧ. Бул – элибиздин (тоолуктардын) жакадан жайлоого, жайлоодон жакага, бир конуштан экинчи конушка которулуулары.

Көчтү жүктөө (төө, өгүз, топоз, ат), эмерек-кечелерди артуу. Мунун да өзүнчө ыкмалары бар. Көчтүн эң даназалуусу «каркыралуу көч» деп аталат. Андай көчтү жасалгалуу ат, же жорго минген, арка чачы он өрүм, саамай чачы алты өрүм, беш көкүл кыздар баштаган. Көчтү кыргыздар кантип жүктөгөн, боз үйгө байланыштуу ал өзүнчө өнөр болуп саналат.

Көчүүдө үй чечилет. Кантип чечилет – ал өзүнчө айтылат.

БОЗ ҮЙДӨН ОРУН АЛУУ ТАРТИБИ. Кыргыздар түндүгү да тегерек боз үйдө жашаган. Ал турмуштук талаптан келип чыккан. Анын да символикалык мааниси камтылууда: ай тегерек, күн тегерек, чыны-аяк тегерек. Мына ушундай окшош нерселердин бири-бирине философиялык шартташуусу аркылуу бир түшүнүккө келебиз. Алсак, боз үйдүн ичин экиге тепетең бөлсөк, эркек-аялдардын жашоо-тиричиликтерин аткара турган жагдайлары өзүнөн-өзү келип чыгат. Боз үйдүн эшиги күн чыгыш тарапты карагандыктан кирип барганда сол тарабы «ыпча», оң тарабы «эпче» деп аталып, эркектер төр тарапка «ыпча» тараптан, ургаачылар «эпче» тараптан өтүү салттуу болгон. Төрдүн чок ортосунда аксакалдар, карыялар отурушкан. Негизи үй ээси өзүнүн төрүнөн өзү орун албайт. Демек, ушундай вазийпалардан улам эр-аялдын ич ара мамилелери пайда болот. Төрдүн чок ортосунда эркек отуруу, жатуу аркылуу деле үй-бүлөдө эркек үй

ээси экени билинип турат. Байбичелер эпчи тараптын төрүн ээлешкен. Адамзат бул жарык жана жалган дүйнөдөн көчкөндө үй ээсинин сөөгү ыпчадан – өзү жатып жүргөн жактан, ургаачылардын сөөгү эпче тараптан чыккан.

БООР МАТЫРЫШ (боор батырыш) – бул бир туугандык сезимди билдирүү. Көрүшпөй жүрүп жолугушкан жакындарынын ич ара мамилелери, сыйлоо-урматтоо тартиби, жакшы маанайда кабыл алып, колдо бар сый-вазийпасын көрсөтүү. Кыргыз Атада ал үчүн мал соёт, казан асат, ичтеги сагынычтарын кенен-кесири чыгарат. Жата конок болот. Сырдашат, тууганчылыктагы кеп-кеңештер жүрөт.

Боор – бир боор, бул – тууганчылыкка келүү. Таш боор (боору таш) тууганчылыгы, кайрымы жок, имерилип жан тартпаган, кайдыгер адамдай жан дегенди туюндурат. «Ташка өскөндүн туягы катуу, башка өскөндүн боору таш» (макал). «Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт» (макал).

КОНГОН ЖУРТ. «Сары журт болгон конуштай, санааны көпкө саласын» (Мидин). Бул – боз үйлөрдүн тигилген орду. Кыргыздарда эски журт, жаңы журт, эски конуш, жаңы конуш деп ондуу, солдуу айтыла берүүсү түпкүлүгү көчмөндүүлүктү кабардап турат. Алар куттуу журтка конгондо, эски журттан көчкөндө ал жерди баалай, барктай билүүчү. Эски журтту тазалап кеткен. Жаңы журтка келгенде көбүнчө май жыттанган тамак жасап, ага конуу сыйын көрсөткөн. «Жаман зайып менен жакшы зайып эски журтта сыналган» – дейт элибизде. Албетте, бул көчкөн жана конгон журтту кадырлоо болуп саналат. Ушундан улам журтта калгыр», «журтта калды» сымал каймана-кардаша маанидеги кептер айтылчу.

ЖҮЗ ЧАЮУ (жуунуу). Бул – эртең менен тура калып, тамакка отурар алдында адалдануу. Колду, бетти-башты, оозду, мурунду ж. б. суу менен тазалоо, чаюу-жуунуу, киринүү бүт денени тазартуу.

Бисмылданы айтып, колго суу куюп, эки колду тазалоо, анан суу ууртап оозду чайкоо, тишти сүртүү. Мурунга суу жүгүртүп чимкирүү, үч курдай жүздү чаюу, т. а. бетти жуу, сүлгү менен бети-башты кургактоо.

Абалтан кыргыздар көбүнчө аккан шар сууга жуунушкан. Үй ичинде жууна турган кумган, чайнек өңдүүлөрдө дайыма суу болгон. Тамак-аш ичээр алдында ар дайым колду жууш – мусулманчылыктын парзы.

ЖҮЗДӨШҮҮ. Бул – арзыган адамы менен жакшы ниетте, терең урматта көрүшүүсү. Ак дилде бири-бири менен пикир алуусу. Пикирдеш болуулары. Алардын белгилүү бир жерден күтүшүп, же күтүүсүз жолугуулары. Ошол маанилүү окуяларга ортоктош болуулары. Сыртынан бири-бирине азадар болуп, билип-туюп жүрүшүп, атайын бир максатта издеп баруулары, ой-тилеги ордунан чыгуулары.

Жүздөшүү – унутулгус таасир-тарбия алуулары. Бул жагымдуу салт ойдогудай улануулары зарыл.

ЖАР ЧАКЫРУУ САЛТЫ. Бул – атактуу аш-тойлордо келген элди ырчылардын ирээттөөсү, аш-той ээсинин мартабасын жогору көтөрүүсү ж.б. аркылуу жыйынды шаңдандырып-жандандырып жиберүү салты. Аш-тойлордо ырчы аттуулар арбын чогулушат. Алым-сабак мактоолор болот. Алардын ичинен бирөөсү жар чакырууга аттанат. Ким жар чакырат? Аш-той ээсинин эркинде болот. Көңүлүнө жаккан ырчыны атайын алдырышат. Мартабасына карата өзүлөрү да ылайыкташтырат.

Бул – атактуулардын аш-тойлорунда атайын алынуучу чоң конок. Эгер милдеттүү конок жайсыз, ойдогудай жатып-турбаса, аттары талаптагыдай тейленбесе, кыскасы, таарынып аттанса, албетте, ал даражалуу адамдардан болсо, анда үй ээси уят болот жана айып тартат. Аркасында сөз ээрчип калат. «Баланчанын ашындагыдай» деген лакапка айланган. Милдеттүү конокту кынтык тап-

пагандай тейлөөгө конок күтүүчүлөр тарабынан аракет зор болгон.

Мындай шарттарда алыстан ат тердетип келүүчүлөр өз ырчыларына кордотуп кеткендер да болот. Ал экинчи ошондой аш-тойлорго барганда да, андай болбосо экен – деген мааниде айтылган. Ага айрым болуш-бийлердин ичтен кыбаларын кандырган. Ат-Башыдан бери айттырылган бир чоң ашта коногу жайсыз болуп калат. Нарындык ырчы Бекбото Итике уулу:

«Солтого келип, кеп уктум,
Сооронбай бийдин ашында,
Зоот бука сойду деп уктум.
Тынайга келип, кеп уктум,
Сооронбай байдын ашында,
Теке сойду деп уктум» –

дептир. Болжолдоолорго караганда, үй, эркеч өндүүлөр да кошо ашта мууздамган го?..

Ушундан улам түшүндүрө турган сөз кырдаалы мындай: Кыргыздарда аш-берүүнүн үч түрү бар: 1-чоң аш, жамы журтту бүлүнтүп, жан башына чыгым салат. Ал адамдын атак-данкын дүңгүрөтүп берүү. Эми куда-сөөктөрү, жакын санаалаштары, дос-тамырлары желесин агытып, ошол жерден кымыз ачытып берет. Союштарын айдап, боз үйлөрүн тигишет. Т. а. эли тосот, башкалары куру кол эмес, элинен чыгым чогултуп, ашка кошумчалары менен билермандары келишет. Анда улуттук оюн, тантамашалары өткөрүлөт. Ашка чыкырылгандар күлүктөрү, балбандары, найзакерлери, ырчы-чоорчулары ж. б. менен келип түшүшөт. Көп үйлөр тигилип, милдеттүү конок алынат. Аш бир нече күнгө созулат. Улуттук тамашалар үчүн байгелери чоң сайылат (мисалы, солто Байтик баатырдын ашында ат чабышта 1-атка 100 төө сайылган).

2-аш, мында да боз үйлөр тигилип, мал көп союлат. Алыс-жакындан ашка келүүчүлөр арбын болот. Аш үчүн атайын салык салынбайт, улуттук

таң-тамашалары да болбойт. Ырчылар элди ирээт-төө үчүн жар чакырып турбайт. Эл этке жык тоёт, кайра-кайра табак тартылат. Тынчтыкта аттанып кетишет. Бул Май аш деп аталат.

3-аш. Боз үй тигилет же тигилбейт, шартка жараша союлат. Чакырылган эл ашка келет. Табактын тартылышы анда кеп-сөзгө алынбайт. «Кур койбой куран окутту» болот. Буга азыркы берилип жаткан аштар күбө болот.

УЧА ТАРТУУ. Бул – аш-тойлордо айыл карыяларынын жана куда-сөөктөрдүн, урматтуу меймандардын алдына тартыла турган салттуу сый устуканы. Бодо устукандардын эң улуусу. Уча – жылкынын жаясынын ортосундагы чычаң омурткасынын түбү. Ал өзүнчө этият чыгарылат да, бышырууда казандын түбүнө салынат. Уча эки эт бышым кайнатылат. Аны бишкектеп бышырууга болбойт. Анда анын чыктуулугу кетип, купкуркак көрүнүп калат. Уча өзүнчө табакка салынып тартылат. Эки табак элдин ортосуна да, өзүнчө бир табактап да тартууга болот. Эң улуу карыя учанын четинен кесип, ооз тиет. Тегерек четтериндегилерге бөлүнүп берилет. Алар учанын этин жапырт жешет, ооз тийишет. Учанын устуканы устукан тартканга берилет. Аны байланып кетүүлөр да бар, же уча тартылган табакка жолдугун жасоочулар да чыгат. Уча айрым аймактарда, мисалы, Нарында, Көлдө ж. б. жерлерде жөрөлгөлүү салт катары сакталып келүүдө.

БАШЫН АЧУУ. Бул эрди-аялдын никесин ажыратуу, эриш-аркак жашоолорун бөлүү. Илгери бул бийлер аркылуу жүзөгө ашуучу. Т.а. аялы менен ажырашуу үчүн атайын бийге кайрылуучу. Ал иштин чоо-жайын, анык-төгүнүн тактап, жедеп ынтымак-ырысы качып калгандардын гана башын ачуучу... Балалуу аялды ажыраштыруу өтө кыйын болгон. Башын ачкандыгы үчүн да алдыртан бирдеме берүүчүлөр бар эле. «Үч талак» айтуу аркылуу (түштүк кыргыздарда) ажырашуулар бар.

БАЙГЕ КОЮУ (байге саюу). Бул – аш-тойлордо өткөрүлүүчү таң-тамашаларда жеңүүчүлөргө ыйгарылуучу байлык. Кыргыздар мындай шаан-шөкөттөрдү абдан даназалуу кылган. Андайда төрт дубан элге алда мурунтан берилип, ал аш-тойго, оюнга даярдык менен келген. Демек, ар тараптан балбандарын таптап, эр сайышка түшүүчүлөрүн, ордо атуучуларын, көкбөрү (улак) тартуучуларын, чоорчуларын, ырчыларын – жар чакыруучуларын жана башкаларын түгөл камдаган. Чоор, сурнай тарттырып, кернейчилерин үйлөтүп, добулбасын урдуруп, кайсы тараптан келатканы белгилүү болуп, ашка-тойго барып түшкөн. Даназалуулар аш-тойлордогу оюн-зоокторго сайган, койгон байгелери менен кадыр-баркы артылган. «Төө баштаган бир тогуз» байге биздин күнгө чейин жеткен. Мисалы, «Манаста» Көкөтөйдүн ашында сайылган түмөндөгөн малдар, карк алтын-күмүштөр айтылат. Ал эми тарыхта белгилүү инсандардын берилген аштарына сайылган байгелер тууралуу далилдүү маалыматтар бар.

«Баш байгеге сайганы,
Сексен миң жылкы, миң атан
Жана жүз миң көп болду,
Эсебин малдын ала албай,
Эл жакшысы буй болду.
Жабык башы кундуз деп,
Жана токсон үй болду».

(«Манас»).

1992-жылы эле атактуу манасчы Сагымбайдын 125 жылдык салтанатында (Кочкор району, Кара-Күнгөй айылы) аттар 40 чакырымга айланта чабылып (жер оор), баш байгеге төө баштаган бир тогуз (төө, кулундуу бээ, улактуу эчки, мамалактуу топоз, козулуу кой) ыйгарылды. Көбүнчө кийинки чактары шартка жараша байгеге техника (машина, мотоцикл, муздаткыч, телевизор, электр меши ж. б.) сайып да жүрүшөт.

Абалтан элибиздин эзелки улуттук бөтөнчөлүктөрүн азыр кайрадан эске алууда. Байге чыгымын көбүнчө аш-той берген тараптар көтөргөн. Т.а. эли-журту көтөргөн. Азыр да алдыртан салык салып, «таранчы жеген таруунун бөдөнө тартты азабын», «Жоону сайса ким сайды, аты калды Манаска» болууда. Антип даңазалуу байге саюуда элди анча тонобой, улуттук татымдан сырткары бүгүнкү шартты, мезгилдин талабын, калктын жашоо-тиричиликтирин да көңүлгө тогоп туруу керек.

ДАЕК КАРМАТУУ. Бул – оюн-тамашаларда коюлган байгелерди калыс адамдардын колуна өткөрүп берүүсү. Алардын байгелерди уткандарга төп бөлүштүрүүлөрү. Албетте, илгери байгелерге бөлүнгөн, даекке карматылган, эсепке түшкөн малдар жайылып не көгөндөлүп, мамыга байланып, жамбы, аң терилери, буюм-тайымдар илинип, дилде, акча көкүрөк каттоодон өтүп турган. Демек, даекбайгеге берилүүчү мал-мүлктөр. Даекчи – ошолорду өткөрүп алып, жеңүүчүлөргө үлүштүрүүчү калыс адам. Даекти бөлгөн чакта даекчилерди биринчи ыраазы кылышкан.

СООГАТ. Бул – кыргыздын элдик таң-тамашаларында мөрөй алгандардын (утушка ээ болгондордун) олжолорунан сурап алуу, ага тең орток болуу. Маселен, аш-тойлордо ат чабыш, көкбөрү тартыш, ордо атыш, балбан күрөш, эр сайыш, эр эңиш ж. б. дубанды бузган оюндар өткөрүлүп, алардын байгелери өтө чоң коюлуучу, «төө баштаган бир тогуз», короо-короо кой, үйүр-үйүр жылкы, котологон топоз, жүздөгөн-ондогон аң терилери, уютулган алтын-күмүш бирөөлөр иш кылдырса, же бирөөлөр аркылуу иш бүтүрсө, ортодон чыккан акча-тыйын, кийим-кече, мал-сал, кездеме ж. б. ортодон өндүрүп алган нерселер.

КИЙИМ-КЕЧЕКТИ БАРКТОО. «Адам көркү – чүпүрөк, жыгач көркү – жапырак» (макал).

Кыргыздардын улуттук маданияты боз үй тигүүдөн, кийим кийүүдөн, атты жасалгалап минүүдөн

билинет. Жаш өзгөчөлүктөрүнө карата кынаптала кийим бычып тигүүдө («Бычмачылардын кадырын тикмечи арттырат» (макал) уздан уз тандалган. Муну «иштүү» деп да аташкан.

Кийим-кечекти барктоо: 1-ден, аны аздектеп кийип жүрүү; 2-ден, карыя-байбичелердин, наристелердин кийимдерин тепсебөө; 3-дөн, кийиминди, баш кийиминди бирөөлөргө кийгизбөө; кандай гана кийим болбосун, өйдө алып коюу аркылуу элдик салт, абийир, адеп жүзүнө чыгат. 4-дөн, мыкты үлгүлөрдү, улуулардын белеги, таберик катары сактообуз зарыл. 5-ден, элдик кийим-кечектерди салттуу көрүнүш катары жалпы ата уулдары, эне перзенттери колго алуулары, кийүүлөрү, даңазалоо иштерин жүргүзүүлөрү керек.

КЫРГЫЗДАРДЫН АЯЛ АЛУУ ЖӨРӨЛГӨСҮ.

Ар бир үй-бүлө – чакан мамлекет. Анткени, анын кириш-чыгышы, алыш-бериши, өзүнчө таалим-тарбиясы, экономикасы, өз алдынча үй-бүлөлүк мыйзам ченеми болот. Ынтымак, байкерчилик сапаттары сакталат.

Жене-зайып алуу же кайнагасына баш байлоо кыргыздардын салттуу жөрөлгөлөрү болгон. Илгери төрөп түшүп турган аялдын эри өлсө, анын ашыгытынан кийин төркүндөрү кызынын келечеги тууралуу ойлонгон. Айрымдар «кызыбыздын башын ачып бергиле?» – дегенге дейре барышкан. Адатта, маркумдун балдарынын башка жерде чоңоюшу, анын тентиген атка конушу кыргыздар үчүн чоң намыс болгон. Ошондуктан, ички шартка карата көбүнчө кайнисине, кээде кайнагасына баш байлоо кылган. Андан бала көрүп, тигил балдар менен бирге өсүп, бир туугандык сезимдери артылган... «Анын жене зайыбы», «жене зайыптан төрөлгөн», «келин зайыбы», «келин зайыптан төрөлгөн» балдар бири-бирин уялашпыз деп айтуу мына ошондон калган. «Аталаштан алтоо болгуча (атасы бир, энеси башка) энелештен экөө болсун» – дешет.

Колуктунун сулуу болушуна ар бир жигит ынтызар дечи. Адатта, кыргыздар «ак жуумалдын сулуусу», «кара торунун сулуусу», «кызыл торунун сулуусу», «ак саргылдын сулуусу» деп бөлүшөт. Ушул өндөрдүн кайсынысы дебейли, жалпысынан алганда калтардай кара чачы төгүлүп туруусу, тал чыбыктай бели денесине шайкештеши да эске алынат. Албетте, бул үйлөнүүнүн негизги денгээлине жата бербейт. Акыл-ою, ички дүйнөсү, жашоо-турмушка кылган мамилеси, көз карашы, көңүл ыргактары, адамкерчилиги, ата-энелеринин алымдуу жагдайлары өндүүлөр абалы эске келет.

Кийин колукту тандоонун жол-жосундары, каада-салттары кескин өзгөрүлдү. Этникалык, социалдык жагдайлары бузулду.

Мурун айткандай, туугандык парз менен үйлөнүү калып баратат. Жуучу жиберүү, жеңе-зайыпты алуу, женелери аркылуу кыргыздын түпкү кыз оюндарын уюштуруу менен кыз-жигиттер таанышуу ж. б. у. с. шарттуу мүмкүнчүлүктөр тыптыйпыл жоюлууда.

ТОКОЛ АЛУУ. Токол – зайыптын үстүнө алынган зайып. Байбиче аял-эрдин биринчи аялы. 1-ден, байбиче-зайып өз каалоосу аркылуу жубайына токол алып берүү мүмкүнчүлүгү болгон. Мында ал өзүнүн алдан-күчтөн тайгандыгын, эркек менен бирге жатууга, интимдик катыштан ж.б. калгандыгын билдирет. Ыраазылыгын берет.

2-ден, байбичеден балалуу болбосо (канча жылдан бери анын согончогу канабаса), эр бүлө баланын үнүн укпаса, токол алуу – аял алуу (б. а. төшөк жапыртууга) туура келген. Мында да байбиче зайыптын ыраазылыгы берилет. «Туяксыз өтпө», – дейт.

3-ден, байбиче аялы жөнсүз чыкса, алды-койдуу анча андабаса, жолдош-жоролордун ичинде кеп-сөзгө калып, башка ургаачылардын алдында сынып турса, кээде эркектик кылып, бирөөлөргө аз-

гырылып, аны чанса, салбар кылса, албетте, токол алат. (Салбар катын – кеп-сөзгө кемтик катын.)

4-ден, токол алуу байлыкка, бардардыкка да байланышкан. Мал багууда, мал саашта, кийиз басышта, өрмөк согушта, килем токушта, конок-аякты тейлеште, көчүп-конушта, үй тигиште, ички-сырткы иштерди тирдеште, аш-тойлорду өткөрүштө, демек, өз үй-бүлөчүлүктүн кызматы укмуштай зор келет.

5-ден, токол алуу мансапка, бийликке, ак сөөктүккө да шартташат, бирөөлөр ошондой жерден куда-сөөк күткүсү келишет. Мыкты боло турган ургаачыларды мыкты жерге бергиси, эки тарап тең салмакта болгусу, тукумдарын жакшыртып калгысы, а айрым ургаачылар ошондой сөөлөттүү жайга бергиси келишет. Мисалы, Мухамбет пайгамбардын 12 никелүү аялы болгондугу андан сырткарылары да айтылат.

Токол – эр бүлөнүн кийинки зайыбы. А, бирок, алардын өз-өз өргөөлөрү, кирип турган үйлөрү болгон. Баарына бирден камкордуктар көрүлгөн. Эр кезектешип барып жатып турган. Төрөлгөн балдар бир аганын тукуму аталып, башкаларга ар-намыстарын жедирбеген. Өз чоң аталарынын ураанын чакырышкан.

«Үй пул болоор, кул бий болоор, күң байбиче болоор» (Калыгул). Күң – кунга сайылып келген ургаачы. Экөөнүн эгиз айтылышы – бирөөлөрдүн эшигинде кызмат кылуучу малайлар. Күң болуп келгенди үй ээси аялдыкка да алган. Ал берки аялдары менен «күндөш» деп аталат. «Байбичеден төрөлгөн балдар», «токолдон төрөлгөн балдар», «күндөштөн төрөлгөн балдар»... Арийне, ич ара айырмаланат. Анткени менен кыргыз-казак жергесинин тукумурук, уруулары мына ушундай жолдор аркылуу көбөйгөнү белгилүү.

ЖЕСИРИН АЛУУ. Жесир – бир атанын, кыз алышпаган туугандардын эринен ажыраган зайыбы. Адатта, эри өлгөн аял жыл маалына дейре кара

кийип, эртели-кеч эрин жоктоп отурган. Ашы-жыты берилген соң, аялдын «ээги» (кара кийими) биротоло алынган. Эми ал жесирдин келечеги тууралуу маасылатташат. Шарт боюнча, ички мүмкүнчүлүгүнө карата ургаачы жакшыбы, жаманбы, анын балдары турганда башын ачып жиберүүчү эмес.

Бөлөк-бөтөн элге, таяке-тайындарында чоңойгон баланы «тентиген кул, сен жээнсиң элинди тап» сыяктуу кепке-сөзгө калтырбаган. Бул жөнүндө улуу эпосто Манас өлгөндө Абыке, Көбөш Каныкейди жесирдикке алып, күнөштөрү Семетейди өлтүрмөк болгондо Каныкей кайын энеси Чыйырдыны кошо төркүнү Букарга качып барып, ал жакта эр Семетей 12 жашка дейре чоңоюп, акыры Тазмайматтан угуп, эли-жери Таласты таап келгеи айтылат.

2-ден, баласы жок жакшы ургаачынын башын ачуучу эмес. Андан тукум алып калууну каалашкан. Ал эми жөнү жогураак аял болсо, башын ачып, энчисин бөлүп, төркүндөрүнө кошуп, аткарып жиберүүчү. Жесирди эң жакын кайниси же кайын агасы алган. Анын балдары берки балдар менен бир чоңойгон. Боордоштук сезимдери артылган. Ата жагынан айырмалары анча болбогон. Аталык-энелик камкордуктар бирдей көрүлгөн. Жесирден төрөлгөн балдар беркилерге аталаш, ага-ининин балдары ич ара уялаш болуп эсептелет. Алар бир ата-ананын ураанын чакырышкан.

АТ ТЕРГӨӨ. Бул – ата-бабабыздан берки адепти, ыйманды тутуунун бир асыл түрү. Мында да улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо наркы, салты ченебей сакталган.

Илгери ат тергөөдө «акем», «мерген акем», «молдо акем», «аттескери акем», «капканчы акем», «бүркүтчү акем», «койчу акем»... «уул», «жылкычы уул», «ырчы уул», «тегирменчи уул», экинчиден, тигилердин кесибин баяндоосу жатат. «Апакай апам», «Умай энем», «Койчумандын апасы», «Турсунайдын атасы», «Уланбектин энеси», «Баатыр атам», «депутат кайним»... Мунун артында

жылуу сөздөр бар. Аларды урматтоо, алар аркылуу, албетте, сыймыктануу жагдайлар да бар.

Ат тергөөдө да ошого мүнөздүү жерин, сырткы кебетелерин куп, ошол «талуу жерин» таап койгон учуру да болгон. Кой оозунан чөп ала албаган адамдарды «жоош аке», сырты даалдап, ичинде кири жокторду «калдырак аке», шуртулдап жүргөндөрдү «суу жукпас аке», узун бойлууларды «куркут аке»... «көк чаар акем», «жыртак акем», «чон акем».

Ат тергөө – ата-энелердин ар-намысы, барган жериндеги өз жүзүн. Кыял-жоругун менен элге жаксаң, анда сенин орун-очок алганың... Бул салтты да жерге таштабайлы?!

ДЕНГЕНЕ ЖЕШҮҮ. Бул – жандыкты белгилүү баага (эгингеби, акчагабы, кездемеби) көтөрмөлөп алып, аны бир жерге союп, бышырып, биргелешип отуруп тамактануу. Мында денгегенеге киргендер чектелген бааны тең чыгарышат. Кыргыздар муну козу бышканда, улак жаа бөйрөк болгон чакта, көбүнчө күздө жеше турган. Эрмен оттогон эчкинин, кыркылбаган улактын этинин дарылык касиетин элибиз баалап келген. Минтип, уюшуп даамдаш болуу элибиздин ынтымагын, салтты сактоосун баамдаткан.

ЖОРО ИЧҮҮ. Бул – кезмектешип, биргелешип кыдырып, кыштата бозо ичип, кышты ынтымакта өткөрүү. Ага катышкандарды жорокечтер дейт. Абалы угуту ойдогудай өндүрүлүп, шак тартылат. Ал ачыткы аркылуу челекке чыланат. Аны кайнатат, ачыганда кичине сүзүп алып, кайра кайнатылган шакты челектеги мурунку ачып жаткан бозонун үстүнө дембе-дем куюп турат. Кайнатуу алдында казан майланат. Ушинтип, үч-төрт курдай кайнатылып, үстү-үстүнө кошулуп ачытылганы «кордолгон бозо» деп аталат. Ичимдүү жана синимдүү келгендиктен жорокечтер муну ичкенде ысылык (ысык эт-түү тамак) талап кылышат.

Жорону көңүлдүү өткөрүү үчүн жоро бийи, жоро эрке баласы, жоро эшик агасы шайланат. (Мындай вазийпа мырза шерине жеште да болот).

Жоро бийи жоронун жүрүшүн төрдө отуруп башкарат. Акыл-кеңешин айтып турат.

Жоронун эрке баласы элдин эрмеги катары милдет аткарат. Ал кадимкидей эркелейт. Анын айткандарын беркилери сөзсүз аткарат. «Мага коён, кекилик, чил, түлкү кармап келип бергиле», «Менин алдымда куйкаланган керчөө турсун» сыяктуу тамашалуу шарттарды коёт. Албетте, анын көпчүлүгү сөзсүз аткарылат. Негизи, отуруштун көркүн ачууга багытталган талаптардан анча четке чыгып кетпей жоронун демин ого бетер жандандырат. Жоронун эрке баласы жоро бийдин оң катарында отурат. Алардын алдыларында чүйлүү тамактар болот.

Кийинчерээк жоро бийи, жоро эрке баласы өзүнүн жоросун тигилерден айырмалуу, тактап айтканда, эң мыктылап берүүгө аракеттенишет.

Эшик ага эшикке кирип-чыгуучуларды тейлейт. Ал жоро бийдин айткандарын так аткарат. Саламчыларды жоро бийсиз жоро үстүнө киргизбейт.

Албетте, жоро ичүүгө уяттуу адамдардан ээрчитип барууга болот. Аны урматуу мейман катары жорочулар кабыл алышат. Кышында узун түндү кыскартууга, короо-жайга көз салууга, деле көңүл ачууга илгери бул онтойлуу учур болгон.

Жородо сармерден башталат. Ал «жоро сармердени» деп айтылат. Отургандар ирээти-катары менен ырдашат. Мындай салт мырза шернеде да болот. Айтыштар болот, эркек-аялдар айтышат, ырчылар, комузчулар, чоорчулар эрмек болуп берүүлөрү үчүн атайын чакыртылышы ыктымал. Жоронун күүсү менен сүрөөнгө алынат. Жоро ичүү, шерине жеш элдик таланттарды табат. Жаштардын сыр ачуулары ошондо болот. Элибиздин пейилин билдирет. Дасторкондун ынтымагын баамдатат.

ТҮЛӨӨ. «Түлөөсү түштөн, толгосу үчтөн» (макал). Мунун 2-түшүнүгү кудайга, арбактарга, жерсуунун ээсине арнап мал союу. Түлөө – тилөө, ти-

лек кылуу. Жараткандан, арбактардан жардам сууроо. Мисалы, кургакчылыкка арнап түлөө берүү, күн өтө жаанчыл болсо, ага карата да түлөө берүү. Т. а. кудайдан жалбарып тиленүү азыр да аткарылып жатат. Ага аксарбашыл кой, уй, бир тобу биригип, бир чоң бодо союшкан. Демек, мында суусу шар аккан жер тандалат. Дөңсөө жер буга шарттуу көрүнөт. Ошентип, ошол жайга көпчүлүк малын жетелеп барышат. Кемегелер оюлат. Ич ара өнөктөшөт. Малды кыбыланы баштатып, жапырт алла-таалага жалбарып, акыйкаттык тилеп, алакан жайып, бата кылышат. Мал мууздалат. Казан асылат, эти кемегеде кайнайт. Эт желет. Кайрадан туруп, чурулдап, кайрадан бата тилешет. «Сыйынуу милдетинен кутулду» – болуп, жай-жайына тарап кетишет.

Түлөөгө бодо малды, жандыктарды, адал канаттууларды чалууга жарай берет. Албетте, мындай жагдай адамзат менен жаратылыштын ич-ара байланышы, сезүү таасирлери болуп саналат.

ДОС КҮТҮҮ, достошуу. «Кудай кошкон куда болот. Пайгамбар кошкон дос болот» (Макал).

Бул – көңүлү жакындардын бара-бара теңтуштуктан ашып, бири-бирине катыш жасоолору. Мындай шартта ой-пикирлеринин орток болуулары, жашоо-тиричиликте ортодон жел өткөрбөөлөрү. Алды-бердилерде абалдарын алдыдан баамдашып, жардамдашууга даяр туруулары. Достошуунун шартында алдыларына ат тартылат, үстүлөрүнө чепкен жабылат. Достошууда жорго, күлүк, аркалуу ат мингизсе, кайра анын чылбыр-боосуна – кыл куйрук (жылкы малы) жетелетилген. Дос болууга арзып жүргөндөр өзүнүн жолдугун жасоого атайын аттанып түшүүлөрү. Ал өзүнүн жол-жоболору менен узатуулары. Достордун эң мыктысы «Анттуу дос» делет. Т. а. бул үчүн шилекей алышат, чыбык кыркышат, чыпалактын канын сорушат. (Мындай жанбоого айрым аймактарда туз жалап, нан тиш-

теп да турушат). Болмушта мындай досторго мисалдар көп. «Курманбек» кенже эпосунда кыргыз Курманбек менен калмак Аккандын досчулугу – кийинкилер үчүн үлгү. Ушундан улам эң эле ынтымагы таш жарган досторду «Аккан достор» деп коюшат. Булар «Акыреттик достор» болуп саналат. «Досундун бергенинин тишин ачпа?» – дейт. Жакшы адамдар кол кармашса, алды-бердиге анча көңүл бурушпайт. Ошентип достошсо, баарына кайыл болушса, андай тыкыр болушпайт. «Дос» деп айтпоо керек. Айтса, анда күйүмдүү болуубуз тийиш.

Достуктун экинчи тарабы бар. «Дос айрылат, сөөк кайрылат». Жашоо-тиричиликте болоор-болбостон таарынышкан дос-тамырлар жолугат. Дос бергенин кайра алат. Б. а. бул достуктан жануу, доолашуу, бирин-бири калыс аркылуу доого жыгуу. Алыш-бериштерин эл алдында айтуу.

ҮЗӨНГҮ ЖОЛДОШ.

Ар кимдин өмүрлүк досу – Сабыр,

Ар кимдин өмүрлүк душманы – Ачуу.

Бул – жоого барса, бир барган, жоонун сырын бир чалган, тирүү болсо бир дөңдө, өлүү болсо бир чункурда болуп, жоокерчилик турмушту тең өткөргөн айбаттуу ата уулдары.

Үзөңгү жолдош тең бастырганда үзөңгүлөрү кагышуудан пайда болот. Алсак, «Манаста» Алмамбет-Манас, Чубак-Сыргак, Канчоро-Күлчоро – үзөңгүлөштөр.

ТҮКҮРҮК БЕРИП ДОСТОШУУ (түкүрүк алышып достошуу). Бул – балдарга таандык адат. Төтөн, канаттуулардын балапандарын же өзүн кармап алса, албетте, аны асыроо кыйын. Көпчүлүк куштар тапка келбейт. Адамга моюн сунбайт. Адамда боорукердик сезимдер болот. Анын тумшугуна шилекейин тийгизип, багытын, чабытып берип учуруп жиберет.

ЧЫПАЛАК АЛЫП ДОСТОШУУ. «Чыпалак чын» – дейт. Ал – шерттешүүнүн бир түрү. Балдар деле, кээде улуулар деле достошуу салттарын жа-

соого ар кандай аракеттерди кылышат. Ич ара бул кааданы өткөрүү вазийпаларын жасагандан сон: мал берип, кийит берип, экөө тең оң колдорунун чыпалактарын чычайта келип, айкалыштырат. Калыс бирөөлөр «кесип» коёт. Ошентип, достошуп калышат. Чыпалак бирөөлөр үчүн күбөгө да өтөт.

АЖАТ АЧУУ. Бул – зарылып турган адамдын керегине жароосу, анын башына түшкөн кыйынчылыктан Куткара туруусу. Ажат ачуу – адамдын карызын төлөө, ажатчыл береселерин көздөө. Же аласасын ал адам кечип жиберүү, карыз бирдеме берүү, кириптер адамдын башын бошотууга жардамдашуу сымалдар мисал боло алат. Андайлар тууралуу «ажатчыл адам», «ал жок дебейт», «ал ажатка жок» өңдүү жөрөлгөлүү сөздөр айтылат. Ажат ачкандар – элдик адамдар. Айыл ичи мындайлар менен сыймыктанат.

АНТТАШУУ. Ант – бүтүм. Сөзсүз аткарылууга тийиш болгон чечим.

Ант берүүчү менен алуучунун ортосундагы кол коюлбай, мөөр басылбай түздөн-түз дароо кабыл алынган мыйзам.

Ант берүүчүнүн дилине, ниетине карата ант үч түрдүү болот:

1. Чыныгы ниети менен берилген ант.

2. Белгилүү максатка жетиш үчүн же кандайдыр бир абалдан чыгыш үчүн берилген катуу убада «алдоо анты» деп аталат.

3. Аткарыларына анчалык ишенбеген, бирок кырдаал талап кылган ант,

Тирүү болсок бир дөбөдө, өлүү болсок бир чуңкурда бололу!.. Эгерде ушул анттан тайсак:

Төшү түктүү жер урсун!
Төбөсү ачык көр урсун!
Аккелтенин чогу урсун!
Ак Барандын огу урсун!

(«Манас»)

Ата-бабаң кеңеш айтат. Оорулуу адамдарга өз атаңдай жардам көрсөт: кокус өзүң ооруп калсаң, алар сага өз баласыңдай жардамын көрсөтөт.

Чагым сөзгө ишенип, өзүңдүн жакын көргөн кишинди жектебе. Себеби, сага жеткен ушак кыска болсо узарып, түз болсо ийрейип кете турганын унутпа.

Душманымдан кегимди алчумун деп, анын докторуна жамандык кылба. Болбосо, уй сүздү эле деп музоону өлтүргөн наадандан бетер болуп каласың.

Кол куушуруп, алдына түшүп келген душмандан сак бол. Балыкты кармаш үчүн кайырмактын учуна жем илинерин унутпа.

Кемчилигинди айткан адамды жаман көрбө. Ал сенин бетине жуккан көөнү сүрткөн күзгү болот.

Өзүңдүн татынакай кийимиңди чанып, башка улуттун кийимине качырба. Болбосо, же жатка окшошпой, же өзгө окшошпой эки ортодо же аялга, же эркекке кошулбаган кызтекедей болуп каласың

Өзүң жогоруласаң, өзүңдөн төмөнкү жолдошторунду таштаба. Кокус ооруп калсаң жогоркулардан мурда төмөнкү жолдошторуң каралашат.

АРАСЫ АЧЫЛУУ. Бул – жакшы санаалаштардын, бара-бара бири-биринен окчундалып, кабарсыз-караансыз калуулары. Көнүл-кадырлары сууп, байланыштарынын үзүлүшү. Мисалы, дос-тамырлар ич-ара таарынышат, катыштары солгундайт. Айрымдары бергендерин доолашат. Араларынын ачылуулары көбүнчө аласа-береседен, ортодо «от жагуудан», алардын мамилелерин ичи тар көрө албастардан да болот...

АТААР СААМЫН ӨТКӨРҮП. Бул – абалы чүкө оюндарынан улам чыккан сөз. Эгер чүкөнү сака же абалак, томпой менен ата турган болуп ыкыс берген чакта бирөөлөр жолтоо кылса, же өзү ошол оюнду жүргүзө албай калса, ушундай сөз айтылчу. Учурунда аткарылбай калды, эми атаар саамы өттү – дейбиз. Муну башкача туюнтсак, бир мерчемдүү ишти

саамалыктатуу, кезегинде бүтүрө албоочулук. «Темирди кызуу кезинде сого билбөөчүлүк», «Жоо кеткен соң кылычыңды ташка чабуучулук». Максат, ой-тилекти өз шарданынан калтыруучулук. Аны жүзөгө ашыруу татаалдап кетүүчүлүк.

Аттан жыгып алуу – эски салттардын катарына кирет. Бирөөлөрдүн бербей жүргөн аласасы өнбөй, ал тайсалдап качып, колуна тийгизбей келсе, калыс элдин көзүнчө болобу, моюнуна коюп, минип жүргөн атын ээр-токумун алып коюп, жайдактап жетелеп кетүүсү. Ал эми береселүү адам жөө-жалаңдап, токулгасын көтөрүп калуусу.

Олок-булак меники (мыйтыкей меники, таянакей-сулакей меники). Булар – бир маанидеги түшүнүктөр. Мисалы, упай оюнунда шыйкы чүкөнү кыймылдатпай атууда алдын ала айтыла турган ырым сөз. Ошол эле упай оюнунда чүкөнү атууда чүкөгө колу чала тийсе, айтылуучу. «Мыйтыкей меники» – дейт. «Таянакей-сулакей меники» – мында, маселен, «өлдү», «үч тапан» оюндарында чүкөгө сака жетпей турган аралыкта оюнчу көмкөрөсүнөн жата калып, саканы жетип алуусунда жыдыбоо үчүн айтылуучу ырым сөз.

ТЫРМАК АЛДЫ. Бул – аткарылып жаткан максаттын, эмгектин алгачкы үзүрүн көрүү. Мандай тер, таман акы аркылуу баштаган олжонубу, майнаптуу натыйжаныбы элдин жапырт пайдалануусу. Мисалы, көпчүлүктүн көз алдында турган Көл-Төрдө алтын кен казылууда. Мына ошол байлыктын чекесинен алып, элге үлүштөрүн тарата коюу менен элдин көнүлүн алуу. Андай кымбат баалуу табылгалардын бардыгына көпчүлүктүн напсисин суутуу, назарын буруу. Аны калк байлыгы катары кароо. М. а. «ооз тие, эл ишенимине ээ боло туруу», келечекке умтулуу...

ООЗ БАСЫРЫК. Жашоо-тиричиликте баштан эмнелер гана өтпөйт. Бирөөлөргө зарыла ишин түшүп калат. Аны ыргатпай, дал өзүндөй аткарып

калуу үчүн ага мамилени өз учурунда алдын-ала түзө туруусу. Анын токонаалатын баса туруусу...

ИЧТЕН ТЫНЫШУУ. Турмушта араздашуулар бар, элдешүүлөр бар, жоолашуулар бар, ынтымакташуулар бар. Он-тескери жагдайлар жашоо-тиричиликте тең тизгинде жүрөт. Эгер ошондой учурлар кездешсе, аны ырбатпай, чоң чууга айлантпай, соттошпой-оттошпой, айыл ичиндеги калыстар аркылуу бир пикирге келип алуу. Ичтеги кусаматтарды оң жагына буруу. Мурункудай ынтымакты өз нугунда коюу.

ЧЫГЫМ САЛУУ. Жогорку улуктардын элге салган акча-тыйын мал ж.б. чачымы. Көпчүлүктөн чогултуучу өлүү-тирүү байлык дүр-дүнүйө.

«Чыгым салып, эл жердин...
Чыркыратып жардынын,
Жалгыз атын сен жедин»

(Токтогул).

Демек, азыркыча айтканда, салык. Ал ар кимдин алына жараша салынат.

АКСАКАЛДАР БҮТҮМҮ. Адатта, бир атанын, асыл арасынын, бир өрөөндүн, урук-уруулардын сыймыктанаар кутман карылары, набаттуу байбичелери, элдик адамдары бар. Акылга шерик, баскан-тургандары зирек, сөөк күлүк, чеге адамдар жалпы жонунан калыс аталат. Дөңгө чыгып, курган маслаттары адилеттүү чечилген. Кара кылды как жарган калыстардын айткандары – оозеки мыйзам. Аны эч пенде буза албаган. «Иш ушундай болуп бүтсүн» – деп, сөз аягын бата тилөө менен бүткөрүп, аттанып кетишкен. Чечим бардыгы үчүн кулактагы сыргадай туюлган. «Манастаты» Бакайдын, Кошондун, Көлдөгү кийинкилер Кыдыр Аке, Садыр Аке, Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат Аке, Ат-Башы, Нарындагы Чоко баатыр, Карач Ажы, Канаткан, Сартбай Чечен, Чүйдөгү Шабдан Баатыр, Жангарач Бий, Таластагы Жанкороз Бий өндүүлөрдүн чечкен маселелери, курган маслаттары ду-

бандарга, бүткүл кыргыз атага маалим болуп саналат.

Карыялык нарк – бул көп жашоодогу, тирүүчүлүктөгү келген бир маанилүү, ооматтуу учурду нарктуу, салттуу өткөрүү. Кутмандуу карыялык – өкүнүч эмес, кубаныч! «Мендей алпылдаган абышка бол» – деп, бир чактагы берилген ак батанын үзүрү!

КАРЫЯЛЫК АКЫЛ-НАСААТТАР

Калкыңдын кадырын бил,

Калкың менен катар жүр.

Калыс адамга каяша айтпа.

Калкыңа карап таш ыргытпа.

Кейпи жаман деп адамды айыптаба.

Көзү өткөндү жамандаба.

Адамды каратып коюп тамак жебе.

Колунду силкпей сүйлө.

Эл көзүнчө какырынба-түкүрүнбө.

ЖӨНӨКӨЙ АДЕПТЕР

Чайнап жаткан тамакты толук жутмайын бата тиленбейт.

Өз алдынча бата кылбайт.

Туруп кетпейт.

Батадан кийин алчактатып чайнообуз, чайнап жатып сүйлөөбүз адеп эмес.

Көпчүлүктө, эл алдында бирөөлөрдү карап шыбырашуу да маданиятка жатпайт. Алар суунун өйүз-бүйүзүндө турса да, же бир отурса да ачык сүйлөшөт.

Адептүүлүк, ачыктык жагынан Кыргыз Ата тукуму айкөл келет. Бирөөлөр уктап жатса, беркилер ич ара сүйлөшүүгө, катуу үн чыгарууга болбойт. Аны ойготуп коюу – уят.

Улуулата сөзгө конок берүү керек. Сөзгө конок берүү – анын сөзүн кунт коюп угуусу, адамдын айтып жаткан сөзүн белбөөсү, астейдил отуруусу.

Көп алдын торобоо. Үйдө же уй мүйүз тартып отурган адамдардагы бирөө кызуу, кызыктуу окуяны айтып, же санжыра чечип, көпчүлүктү өзүнө буруп жатканда эшиктен кирген, келген адам жалпыга жарылдап салам бербейт. Баары менен кол

алышып, үндү катуу чыгарып, ошол тынчтыкты бузбайт, четине келип тып отурат. Сөз угат. Жуп бүтөөрү менен өйдө туруп, улуулата салам берет. Ал-жай ошондон кийин суралат.

Көпчүлүктүн көңүлүн буруп, ангеме учугун саптап, сөзмөр айтып бүтмөйүн угуучулардан туруп кетүү уят. Сөз тындоочулар бар. Алар угууга куштарлар. Ушундан улам куйма кулак (айтылган сөздү илип алуучулар) акма кулак (бир жагынан айтса, бир жагынан унутуп калуучулар, көкүрөккө түйбөөчүлөр) чыгат.

ТҮНДҮК КӨТӨРҮҮ. Адатта, кыргыздарда боз үй көтөрүү – салтанаттуулук. Кереге жайылат, түндүктү көтөрүүдө ошол үйдүн ичине арча түтөтүп, улуулар аластайт. Майдан жыт чыгарат. Бул үй майлуу-сүттүү болушуна символдолот. Келин-кезектер ак элечек байбичелердин көз алдында жүгүнүп кирүүсү шарт. Ал ынтымак-ырыска таазим кылуу.

Мына ушундай көөнөйдө байбичелер аларды алкашат, баталарын беришет. Көтөрүлгөн түндүккө ууктар туш-туштан сайылат.

УСТУН КӨТӨРҮҮ. Бул түндүк көтөрүүдөн кийин чыккан. Жер үй салуудан улам пайда болгон. Т.а. тамдын дубалы тургузулган соң түндүк көтөргөндө мал союп, учуна кездеме байлап, ырымдап, устундук жыгачты дубалдын үстүнө чыгарып, жатак алдыруусу. Кол кабыш кылгандар малдын этин жеп, баталарын берүүчү. Кирүүчү үй майлуу-сүттүү, ак жолтой, бала-бакыра, небере-чөбөрөлүү болушун каалоо.

ТЕЛҮҮ (малды телүү) – көчмөндүү кыргыздарда бул мал чарбачылыкка карата аткарылуучу. Беш түлүк малдын төлдөрүн (кулун, музоо, мамалак, бото, козу, улак) бирөөлөрүнө жагызып эмизүү. Муну минтүү үчүн айрым ырымчылардын өзүнчө ыкмалары боло турган. Торолуу учурларында башка төлдүн куйруктарына эритилген тузду сүйкөгөн. Эмизүүчү мал аны жыттап, жалап, ошондон соң, саалып жаткан малдын ийип кетүүлөрү болгон.

Өлгөн төлдүн терисин кеп, тулуп кылып да, аны малга телитип алган.

КЫРГЫЗДЫН СЫН-СЫПАТТОЛОРУ

Кыргыздар адамдардын сын-сыпаттарын, өңүтүсүн, төмөндөгүдөй түрдө бере алышкан:

Кара тору (кара торунун сулуусу), кызыл тору (кызыл торунун сулуусу), ак жуумал (ак жуумал сулуу), ынды-кара, сары чийкил, сары (эзилинки сары, эжигейдей эзилген сары), ак саргыл, куба-кай, куба жүздүү, кырдач мурун, кыйгач каш, ак мандай, сурма каш. Турна моюн, алма баш, каркыра моюн, бото көз, чап жаак (шап жаак), чырымталдуу, кырчоолуу, боорсок бет, бүркүт кабак, кыргый кабак, күйкө кабак, куш тумшук, бөдөнө тумшук, кузгун көз.

Кээде терс сүрөттөөлөр да боло калат. Ал элик мурун, калак мурун, кем ээк, соку баш, чекир көз, шалпык эрки, керки баш, бүтүк көз, кайкы мурун, үтүрөкөй өндүү сыпатталат.

Тараз бойлуу, шынга бойлуу, жапалдаш бойлуу, узун бойлуу, кең далылуу, тегерек тарткан, эки ийнине эки бүркүт отургандай, толмоч, арыкчырай, экчелген сымал сырткы сыпаттоолор бар. Албетте, муну азыркы муундардын арбыны айра таанып алышпайт.

Кыргызда мырза жигит, улан деген туюнтмалар бар. Адатта, булар жаштыкты билдирет. Тааный келгенде мырза деш кол тийгис, жеңил-желпи айта коюучу сөз эмес. Мырзаны жигиттерден тандай билүү керек. Келбети келишкен, акыл-ою ордунда, мансабы бар, басканы-турганы орундуу, жигиттик доорду ойдогудан өткөргөн, чоң-кичинеге алынган күлгүн курак, Мунун элүүдөн ашып, эр ортону болгондорго, алтымыштан ашып, абышка атка конгондорго карата айтылышы ылайыксыз, Бул бүгүн мурунку Союздун убагындагы жолдош (товарищ) дегендин ордуна колдонулуп калды. Ошондо жолдош тең укуктуулукту, улуу-кичүүгө

бирдей мамилени билдирүүчү. А мырза, мырза чыкма болсо жаш өзгөчөлүктү түшүндүрөт.

Кыскасы, кыргыздардын сын-сыпаттоолору да этнографиялык тактыкты, төптүктү, адептүүлүктү, сылыктыкты талап кылат.

ЖАШТЫК. Бул – өзү эле кол тийгис сулуулук. Бул – абалтан айтылган кеп. Тирүүчүлүктөгү алгачкы ооматы келген бир учур. Кыздарыбыз кирди кол менен кармагыс асылзаада, акак таш чөгөрүлгөн буюмдардай. Ошого тете уландардын да сын-сыпаттары бар. «Кыздай сылык», «уяң» (бул өтө назик деген түшүнүктү берет). «Жибектей созулган кыз мүнөздүү» – деп баалайбыз. Ошондо кыз-улан – жакы ачылган жанаша чыккан эгиз гүл. Алар жыпар желге бой ыргап турушкандай туюлат.

Мына ушундай баага татып келишкен жаштар – кыз-уландар адепти, абийирди, салтты, үрп-адаты сыдыргыга салгандай саптап, сактап келишкен. Жаштардын салтта, наркта жок адепсиз жүрүштүрүштөрү ата-энени, ага-тууганды, бир айылды, элди, кала берсе, жерди жер каратып коюшкан. Өз учурунун «нокто-жүгөндөрүн үзүүчүлөрүн» журт өзүлөрү эле жазалап таштаган. Уяттуулуктун күчү жогорку чекке жеткен. Ал «абийир» деп аталат.

Кыз-жигит жеңелери аркылуу кыз оюндарында гана сүйлөшүүгө, жүздөшүүгө мүмкүнчүлүк алышкан. Күйөөлөп баруу, кыз көрүп келүү – өзүнчө сөөлөт, кыз менен сүйлөшүү – жаштык дымак. Айлуу түндөрдөгү жаштардын оюн-тамашаларына катышуу аркылуу алар мүдөө-мураттарына жетишкен. Калыс сынчы – эл, уюткулуу журтчулук. Кимдин баласы, кимдин кызы кандай өсүп жатканын, эмне иш колунан келээрин, узбу, устабы, эпкиндүүбү, күжүрмөнбү, шайырбы, шамдагайбы, балбанбы, өткүрбү, же жоошпу, теңизби, айкөлбү, жалкообу – муну эл тааныйт. Ошолор баалайт.

Улан ат жалын тартып мингени – анын эрезеге жеткени.

Беш көкүл кыз бой тартканы – бийкеч болгону. Эми турмуштун өз тизгинин өзү кармоого камылгасы. Албетте, колдон суурулган эчен бир азаматтар бул учурда үйдүн-жайдын, элдин-жердин камын ойлоп калышат. Топко кошулуучу жаштардын өз оюн-зоокторунда эле көзгө көрүнүүсү, мында ошондой шан-шарапаттуу жайларда жылдыздары табышкан. Жаштардын махабаты жылт-жулт этип, үй-бүлөчүлүк, келечек жашоо тууралуу үмүттөрү, умтулуулары өзүнөн-өзү пайда болгон.

АМАНАТ. Бул – адамдардын тактыктагы жана төптүктөгү ич ара мамилелери. Оозеки түрүндө аны өзүндөй кылып аткарууга сөзсүз тийиш болгон салам-дубайлары:

1-ден, тапшырган ишти жасап коюу;

2-ден, берген нерсени дал өзүндөй алып барып берүү. Ал өтүнүктөрдү аткарбаса мойнуна карыз болуп калуу;

3-дөн, айттырган кеп-келечти өзгөрүүсүз айтып баруу. Мына ушулардан улам «аманат айттырган», «аманатка берип жиберген», «ал аманат айттырыптыр», «анын аманатын аткаруу керек», «аманатты аткарбаса уят» сымал ой-пикирлердин таалим-тарбиялык мааниси өтө зор.

«Аманат калтыруу», «аманат берүү», «аманат айттыруу» – булар кат-кабарсыз эле Кыргыз Ата-нын ар мамилеге калыстыгын, алымдуу-беримдүүлүгүн айкындап турат.

Аманат – ата-бабалардан келе жаткан эски каадалуу салттардан. Баалуу буюмдарын-тайымдарын бирөөлөрдүн колуна калтыруу. Башкаларга мал кошуу, жайытка мал чыгаруу, мингичке мал берүү, бирдемелерди бирөөлөргө ишеним менен тапшыруу, шашылыш салам-дубай айттыруу, жекече өмүрдү кызыктуу окуяларды эскере, баяндай жүрүү өңдүүлөр да аманат деп аталат.

ТҮТҮН БУЛАТУУ. Эресеге жетип, үйлөнүп, үй-жай, бала-бакыракүтүп калган уул ата-энелеринен бөлүнүп чыгып, өзүнчө оокат кылуусу. Жашоо-ти-

ричилигине жекече чабыт алуусу. Мында, биринчиден, өз-өзүнчө турмушун жасоочулар, экинчиден, ата-энелер уулдарын улам улуулата үйлөнтүп, атайын үй көтөрүп, там салып, мал бөлүп, бала энчисин өз колуна карматуусу.

ЧОҢ ҮЙ, ЧОҢ АШ. Бул – бир атанын балдарынын сыймыктанаар, конок-аяк көп аттанып-түшүп, казан-аяктуу (тамак-аштуу), кирди-чыктыларга кел-бери үйү. Ушундан улам «чоң үй – чоң, аш» – деп айтылат. Илгери чоң үйгө байдын үнү, бир туугандардын улууларынын, бардарынын үйү кирген. Чоң үйдүн берки мааниси – кичи үй. Ал – бир туугандардын кенжелеринин үйү. Чоң үй «чоң түндүк» деп да айтылат. Чынында, үйдүн өзү бараандуу тигилип, «чоң түндүк» деген салыштырмалуу маанини түшүндүрөт. Келиндери тарабынан «чоң үйдөгү акем», «чоң үйдөгү энем», «кичи үйдөгү уул» өңдүү ызааттоолор, тергөөлөр айтылып келген.

ТӨР – «Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт» (эл сөзү). Бул-үйдүн жүгүнүн тушу. Меймандардын отура турган куттуу орду. Боз үйдүн «эпче» тарабы менен «ыпча» тарабынын ортосу. Адатта, үй ээси өз орунун бербейт. Кичүүбү, улуубу, төрдө отуруу наркы бар. Негизи үй ээси эл барда өз төрүндө өзү отурбайт, келин-кесектери улууларынын, уяттууларынын төрүнө өтүшпөйт. Бул – ызаат, сыйлоо, эски адепти сактоо. Ал турсун улуулар үйдө отурса, кичүүлөр алардын үстүнө кирбөө ыйманы мындан мурун бар болгон.

ҮЙДҮ ШЫПЫРУУ. Адатта, тазалыкты сактоо, таза тугуу короодон башталат. Айлана-чөйрө мизилдеп турса, ошого карата кадам жакшы маанайда шилтенет да, үй ичине кирет. Тазалыкта кармалган бөлмө адамга маданияттуулукту тартуулайт. Салтта үй шыпыруу, туруп, жууркан-төшөктү жыйноодон, жуунуудан, эртең мененки тамакка отуруудан мурун башталат. Таза үй тамакты көңүлдүү ичүүгө, маңдайды жарып, ойдогудай отурууга шарт түзөт. Эл отурганда, эл жатканда, кирди-чыкты-

лар учурунда үй шыпыруу, шыпырынып отуруу, шыпыргы менен чаң ызгытуу үйдөгү меймандарга аброй алып келбейт. Адептүүлүктүн чегине жатпайт. Үй ичин жыйноочу учур коноктордун эшикте сейилдеп турушунда, үй ээсинин, бала-бакыранын малсалды жайлоо учурунда чакталат. Үй ичин желдетүү ошондо болот. Чанды ж. б. ыплас нерселерди шыпырууну да аяр аткарып, адептүүлүк, ыймандуулук, этияттыкты сактоо зарыл.

СЕЙИЛГЕ ЧЫГУУ. Бейкутчулук учурдагы кыргыздардын жайында жайлоодо, эл-жер аралоодо ырахаттанып бастырып жүрүүлөрү. Аңчылык учурундагы жорго минип, торко кийип, ит агытып, куш салуучуларды ээрчип, таң-тамашаларга батуулары.

КАМЧЫСЫН БЕРҮҮ. Бирөөлөргө бирдеме айттыруу, ишенимин билдирүү. Айтып баруучу адам анын актыгы үчүн камчысын көрсөтүү аркылуу ишенимге ээ болуу. Илгери кат ордуна мындай салам-дубай жиберүүсү менен адамдар бири-бирине күбөлүккө өтүшкөн. Бул көбүнчө конок айттырууда, буюм-кече сурашууда көп пайдаланылып, кадырлуулардын баркын-наркын билдирген. Баш кийимин кийип баруусу аркылуу да ушундай иштерге жарап турушкан. Улут оюндарында, мисалы, устачылыкта, узчулукта, ат үстүндөгү таң-тамашаларда, эр эңиште, балбан күрөштө камчысын, уста көмүркөйүн, уз камчы, кестигин, упайчы чүкөсүн, ордочу абалагын өзүнүн ишенимдүү шакирттерине бериптир деген чындык айтылган. Ал анын өнөрүн улоосу болуп саналат.

ТҮНДҮК КАЛТЫРУУ. Кыргызда мындай бир сөз бар: «Түндүк кимдики?». Ал ар кандай шартта айтылат. Эгер ошол үйдө отуруп, адамдар өйдө-төмөн тартыша түшсө: «Тек отур, түндүк сеники эмес. Өз үйүндө чечишип ал, өз чамгарагыңды ойлой отур»-дейбиз. Түндүк, т. а. отурган үй сеники же меники эмес, ал – атадан балага, бабалардан калуучу мурас. Ошол мурасты сактагандар түндүккө эгедер.

Алсак, кыргызда эркек балдары беш-алтоо болсо, бир баштан улуулата үйлөнтөт. Үйлөнтүп, бир аз байыр алаар менен ата-энеси аны бөлүп чыгарат. Өзүнчө түтүн булатууга куштар болот. Анын энчисин берет. (Энчи берүү атайын өзүнчө айтылат). Үйлөнгөнү бир баштан ушинтип бөлүнүп кете берет. Акыры кенже уулу колунда калат. Демек, ал – үй ээси, түндүк ошонуку, каада-салт боюнча ата-эненин сөөгү ошондон чыгат. Бул – чоң аталардан келе жаткан бүтүм. Анын боз үйдү күтүүсү, аны кийинки муундарына дал өзүндөй өткөрүп берүүсү. Түндүк калган үй барктуу, касиеттүү, чоң үй, чоң аш көрүнүп, той-аштарда урматталат. Учалар ошол түндүк калган үйдүн тукумуна тартылат.

ЖАКАСЫН АГАРТУУ. Бул – абалтан келе жаткан каада-салты. Кыргыздар катышка мыкты болот. Тууган-уруктуу, жерге-жээктүү, дос-тамырлуу келет. Келди-кеттилер көп болгондуктан ар нерсенин шартына карата жолдугун жасоодон, эрес алуудан тап жылдыруучу эмес. Эгер жакын санаалаштардан күтүүсүз келип түшсө, маанектеп турса, ырымын жасап, көйнөк кийгизет. Мындан жакасын агартып чыгарды деген сөз калат.

ОЛЖО (Олжо-буйлалуу болуу). Бул – күтүүсүздөн табылган табылга, бирөөлөрдүн бергени. Талаатүздөн тапкан буюм-кечелери, акча-тыйындары, таң-тамашалардагы мелдештерде, ууга чыкканда ж.б. жерлерде жолдуу кайтуусу. Муну кыргыздар «канжыгалуу кайтуу» дейт. Тескерисинче, кээде олжосуз жүргөндөрдү «куру канжыга» деп коюшат. Олжосуз келгендерди «куру кол» дешкен. Канжыгасы кабат, бул – олжо-буйлалуу келүү.

ШИРИГЕ ЖЫЯР. Кулундун тумшугуна байланган шишти алып салуу. Желени агытуу учуру. Айрым сүттүү бээлерди күз ортосуна дейре саап ичүүгө туура келген. Желени агытып, кулундар такай энелери менен жайытка жүргөндө тиги тумшугунда эчкинин мүйүзүнө окшогон эки шиши бар кулун желинди сайып эме албаган. Учур келгенде ширге

(шиш) алынат да, акыркы ачытылган кымызды элге чакырып берет. Кышта ичүү үчүн кымыздан шири идишке куюп, сактап коёт.

Мына ошол кымызды «шириге жыяр» деп койгон. Музоо, улак эмбес үчүн уй, эчкилерге желин кап жасалган. Кышкы сүр этти жазга-жайга жеткиргенде да «шириге жыяр», же «карала каптын кагынчык» дей турган. Желени агытуудагы акыркы кымызды да «шири жыяр» кымыз деп коюшкан.

ТОМУК ЖАШЫРМАЙ. Бул – кыргыз элинин салттуулукка эгедер оюндарынын бири. Кыз-келиндер, жигит-уландар үчүнчү бирөөлөрдүн калыстыгы менен ич ара аткара алат. Т.а. абалы кой-козунун, эчки-улактын томугун тазалап, аны бирөөсү жашырган. Анын жашырганы – томук бир колунда, адатта, сол колдун баш бармагынын алдында кыпчылып жүрүшү тийиш. Табуу мөөнөтү, жеңүүчү байгеси калыс адамдар тарабынан бычылат. Ал күндөп, апталап, айлап, жылдап да кетет. Алдыртан аңдып жүрүп, кычаш мезгилдерде учурун таап, «кана томук» – деп сураганда, ошол жашырган колдон гана дароо «мына» – деп, көрсөтө коюшу керек. Антип көрсөтө албаса, томук жашырган адам уттурду болот.

ЫР КЕСЕ (ыр аяк). Бул абалтан бери кыргыз элинин жакшылык тамашаларында көңүлдү ачуучу салттарынын бири. Төтөн, уюшмаларда, шернеде, жоро ичүүдө, кире-үлүш берүүдө шайыр отуруга багытталган максат-аракет болуп саналган. Арийне, кыргыз-казак элдери көркөмдүктү сүйүшөт, ыр жандуу, бал тилдүү келишет. Бир түрмөк поэзия жаратпагандары жокко эсе болушат. Ошондуктан, төкмөлүк, жамакчылык, шайырдык – ушул боордош эки элде бөтөнчө сакталып келе жатышы буга ачык күбө. Айрыкча жаштык оттору жалындап турган чактарда андай акындык шыкка сезимди махабат түрүндө туюндурууда бул калктар жөндөмдүү экени орус ж. б. элдердин окумуштуулары ар-

кылуу баса белгиленген. Ак кагазсыз айкөл «Манастын» ооздон-оозго сакталып калышы – кыргыздардын зор таланттуулугунун белгиси. Жогоруда айткан жагдайларда өткөрүлүүчү ыр кесе (ыр аяк) таланттарды, шайырларды таап чыккан. Жаштарга таандык бул отурушта оюндун бийи (башчысы) шайланган. Ага ары чечен, ары куудул, отурушту жандандырыптуруучу жигиттер суурулуп чыккан. Айрым аймактарда ыр кесени даярдаган кыз-уланды «кесе гүл» деп койгон. Ал да өнөрү артылган кыз, жигиттерден болгон. «Тең теңи менен, тезек кабы менен» – дегендей, ыр кесе көңүл ачуусунда, албетте, жаштар бир кылка болсо, бири-биринен уялышпай отурууга, тартынбай ырдап, бийлеп, бир окуя айтып берүүгө онтойлуу болууга тийиш. Шерине жеште ыр кесе (ыр аяк) уюштурулса, кесеге, аякка кымыз, жоро ичүүдө болсо бозо куюлат. Кесегүл ырды баштап берет. Кесени бирөөлөргө сунат. Ал шарт турат да, ырдайт же бийлейт. Бир жубата турган кызыктуу окуялардан айтат. Шартты таптакыр аткара албаса, кесе аяк толтура кымызды, же бозону бүт ичүүгө буйрукталат.

АКЫЙНЕК АЙТЫШУУ. Негизинен тестиерлер бирин-бири сындоо, бир чети кордоо, биринин айбын бири чукуу жагдайын айрыкча көздөгөн ыр. Т.а. эки айылдын кыздары суунун өйүз-бүйүзүнө туруп алышып, мындай кордошуу учурунда алардын сөз тапкычтыгы, мазмундуу ыр жаратуулары баарынан жогору турган.

Акыйнек айтышуу – бетин сөөмөйү менен тырмап, же бетин чоюп, өзүнүн оюн ыр түрүндө берүү. Бул «эликтөө» деп да айтылат. Бири:

«Улуу тоонун боорунан,
Улар аткан менин атам.
Улуу кызын ыйлатып,
Үйдө жаткан сенин атаң.
Акый, акый, акый-а»

десе, экинчиси:

«Чериктердин кыздары,
Чепкен бычат турбайбы?
Челек-челек жарманы,
Кептеп ичет турбайбы?
Акый, акый, акый-а!»

деп, бетин тырмай жооп берет.

Сени болсо теңтуштар,
Жалкоо кыз экен деп жүрөт,
Ийри колго иш албас,
Келечек жолун байкабас,
Аңкоо кыз экен-деп жүрөт.
Акый, акый, акый-а!» –

деп бетин тырмай жооп берет. Дагы бири:

Сени болсо көп кыздар,
Уйкучу кыз деп жүрөт.
Уй сааганда үргүлөп,
Сүтүн төгөт деп жүрөт.
Акый, акый, акый-а!» –

деп жооп кайтарат.

Арийне, улуулардын, уяттуулардын, эркек балдардын, эне-аталардын көзүнчө минтип эликтөө, басмырлоо, мазактоо, кордоо, кемчиликтерин көзүнчө айтуулар болбогон. Мунун чыгышында атайын акыйнек айтышы эмес, күтүү-сүздөн сөз табуу зарыл болгондой туюлат. Мындан да женилүүлөр, жеңүүлөр болот. Курч, өткүр, таамай, таасын айтуулар эске алынган. Алар муну өзүлөрү да моюнга алышат. Бирөөсү жеңилди болуп басып кетет. Акыйнек кордоо ырларынын бир түрү. Кыздардын жекеме-жеке чыккан кемчиликтерин бетине айтуусу экени билинет.

САРМЕРДЕН.

«Ырдын башы сармерден,
Ырдашуу үчүн бир келген».

(Эл сөзү).

Бул – отуруш куруп отургандардын (шерне, деңгене, жоро, майрам ж. б. оюн-зооктордо) ирээти (катарын бузбай) менен ырдоолору, тамаша куруулары. Сармерденчилердин баарынан эле ырчылыкты, шайырлыкты талап кыла бербешти бышык. Мында отурушту жандандыруу, бири-биринин назарын ала, көпчүлүккө бөлө, анын ички сырын көрө отуруу. Сармерден аркылуу шайырлар тарбияланган. Көңүлдөрүн өстүрүүгө шарттар түзүлгөн. Ынтымакташуу-ырасташуу жаралган. Жаштардын таанышуулары, жар күтүүлөрү пайда болгон. Албетте, сармерден отурушунда кыргыз жаштары арак-шарапка алданбай, жөрөлгөлөрдүн нугун сактап, андан ары өнүктүрүү вазийпалары жаткан. Мында ырдай албай калгандарды тамаша ирээтинде тамак ичирет ж. б. жазаларды беришет. Анда эч кандай таарынуу болбогон.

Сармерден ырдоонун үлгүсү көп. Анын бир мисалы мындай:

Отургандардын бирөө:

«Ышкын түп менен көк буурчак,
Ылайык Сизди сагынсак.
Ырас эле болбойбу,
Ыйлашпай бир күн табышсак» –

деп баштаса, андан аркысы улап:

«Ышкын түп менен сарымсак,
Ыгы жок бизге, таарынсак,
Ышкырып коюп келе бер,
Ырчы бир кайним, чоң курсак» –

деп, ыр кесени ары узатат.

«Сагындым, сени, сагындым,
Каяктан сага кабылдым.
Кайда да болсоң эсен жүр,
Карааныңдан кагылдым...»

Ошентип, сармерден кызуу уланталат:

«Сагындым, сени сагындым,
Сарсанаага малындым.
Сагынычы күчтүү келинге,
Бар бекен сенин табылгың...

Кыргыз-казак эгиз элиндеги бир бөтөнчөлүк-жамак курамын өзүнүн учурунда чукуй таба билген. Ич ара эргүүлөр ошондо пайда болот. Албетте, андай бөтөнчөлүктөр алмадай башка айкөл «Манас бүт баткан, кийинки кенже эпосторду да жатка айткан элибиз үчүн анча деле таң калуучу, тамшана берүүчү көрүнүш эместир.

Сөзмөр карыя адамдарга чөйчөк сунуп, кызыктуу санжыра, накыл, насыят, «Манас» ж. б. жомок өңдүүлөрдү айттырып алууга болот. Негизи, сармерден айтуу, ырдоо жаштарга таандык. Арийне, кыз-келиндердин, улан-жигиттердин, м.а. бозойселкилердин андай отуруштарында убакытты көнүлдүү өткөрүшкө айла-амалдарды ойлоп табышкан. Мисалы, отуруштун милдетин өткөрө албаса, же эрежелерин бузса, отуруштун жасоолу «билектен шап алышуу», «укуй алышуу», «төө мантек алышуу», «чекеге чертишүү», «кара казан куюу» (көмүрдү эзип, ошону чекеден ылдый куют) ж. б. тамаша оюндарын жүргүзөт. Албетте, мындайда жаштар терикпейт. Анын ар кандайын көтөрөт. Мындан арасынан элдик таланттууларды табууга, аларга назар таштоого мүмкүнчүлүк болот. Улуу муундагылардан ырчылардын, жомокчулардын, комузчу-чоорчулардын, санжырачылардын ж. б. эл шайырларынын талант асыроо мектеби мына ушундай орундардан чыккан.

БУЛЧУК АЛУУ. Жаштардын тамашалуу оюну. Мисалы, сармерден айтууда, жоро ичүүдө, шерне жеште, шайыр отурууда бирөөлөр айткандарын аткара албаса, бүтүм чыгарып, «булчук» алдырат. Күнөөкөр бир жак жаагын булчуйтуп берет. Аткаруучу аны эки колунун эки элиси менен баса урганда, бурчуйган жери «булч» эте түшөт. Отургандар

күлүп, тамашалуу оюнга эч ким терикпейт. Отуруш жандана берет.

ЧУР КАРМОО («чур» айтуу). Бул чүкө оюнуна таандык салт. Т.а. чүкө ойноп жаткандардын жанына барып, унчукпай туруу. Балдар чүкөлөрүн тигип, мындай чыгаары менен «чурум» деп айтып, тигилген чүкөлөрдү шыпырып алат. Балдар ал адамдын бул аракетине макул болот. Алиги адам чүкөнү өкчөшү тийиш. Айтуулары боюнча бирөө «чик консо, өзүмдүкү», бирөө «бөк консо, меники» өңдүү шарттарды коюшат. Эгер чүкөлөр алардын айткандарындай болсо, өз чүкөсүн алат. Болбосо, куру кол калат. Ошентип, «чур» кармаган адам оюнга аралашат.

ЧОКОН АТУУ. Ордо атуу оюнунда чүкөсү артык тарап тургандардын бирөөлөрүнө арнап, кан ордого бир чүкө салып, бир оюн аттыруу. Ал чүкөнү канча болсо, атып чыгара берүүгө акылуу. Ал эми ичке түшсө, үч чүкөдөнашык черттирбейт. Чокон атуучуга (чокончуга) «жемек» кадатпайт, «тоорумак» тоорутпайт. Чокон атуучу ошол оюн бүткүчө катардагы оюнчулардай оюндун жол-жобосун сактайт.

Чокондоп калуу – бир тараптын уттуруп баратышы.

КАРГЫШ «Каргыш тийгир». Бул – бирөөлөргө карата айтылган суук сөз. Каргышка калуу – жашоодогу терс сапат.

«Ал каргышка калыптыр», «Ага каргыш тийиптир» деген сөздөрдү көп эле эшитип жүрөбүз. Бирөөнүн отунун алса, «Сөөгүндү жагып кал!», Бирөөнүн тамак-ашын уурдаса, «Таш же, бала-бакырандын боорун жеп кал!», Бирөөгө колу тийсе, «Мунжу болуп кал!» – деп каргашат. Айтор, каргыштын каары катуу. «Тынымсейиттин арбагы турбайбы», «Манастын» арбагы урсун», «Бугу-сарбагыштын арбагына койдум» ж. б. «Арбак ургур», – бул ата-бабалар менен байланышкан каргыш. Тенирдин, жердин кудуретине карата айтылуучу каргыштар

да бар: «Тенир урсун!» Бул – көк урсун, асман урсун дегендик. Айрым эл-жерге бүлүк салгандарды «сазайынды көр берсин», же «көрүндө өкүр» – деп коёт.

Дүйнөгө байланыштуу каргыштар да жолугат:

«Кара оозуна кан толгур,
Кайрымсыз кун болгур,
Кул оозуна кум толгур,
Кубанычсыз күн болгур»

Жолой менен кармашууда кан Кошой ушундай каргышты ичинен кайрыйт.

Күндөлүк жашоо-тиричиликке байланыштуу чыккан каргыштар ар дайым айтылбай койбойт: «Аял албай апанды ал, катын албай какшап кал».

«Байге жебей, малың же,
Медериндин канын же,
Жеткен байге доорун же,
Жети атаңдын боорун же».

(«Манас»).

Демек, каргышка калуу – катуу сөз. «Улуулардын, урматтуулардын, касиеттүүлөрдүн, кайын энелердин, кайын аталардын каргышы ката кетпейт» – деген ишеним бар.

Каргыштын жандырмагы кечирим суроо, бирөөлөргө катуу, эсте калаар ыпылас сөз айтпоо, ак жүрүү, алланын амирин тутуу болуп саналат.

АЛКЫШ.

Азамат элдин бактысы,
Алкышын алса элинин».

(Эл сөзү).

Бул – элдик ишенимге жарашыктуу иш жасоо, калк талабын канааттандыруу. Каргыштын карама-каршысы. Азамат эрдин эл үчүн күйүп-жанып жашоодо алган сыйы. Элдик адамдарга карата айтылган ийги сөзү. Тактап айтканда, элдин ага арнаган батасы.

Сыйлык алкыштын бир түрү. Биринин түшүнүгүн бири кайталайт. Ич ара маани-жанын толуктап турат.

КУН (кун алуу, кун доолоо). Бул – киши колдуу өлгөн адамдын эл-журтунун өлтүргөн адам тарапты доого жыгуусу. Эр өлтүрсө, эр куну дооланган. Ансыз алардын көксөөлөрү суубай, бири-бири менен жоолашууга, чабышууга дейре барышкан. Эр куну төлөө ыгым-чыгымдын эң жогорку чеги болуп, буга урук, уруу бүтүндөй айыпка жыгылган. Аны ортодогу калыстар (бийлер) бычып, ыраазычылыктарын алышкан. (Тарыхта бугу-сарбагыштардын чабышында сарбагыштар Төрөгелдинин кунун алыш үчүн Көлдү үч айланып чабууга аракеттенгени айтылат). «Эр өлтүргөн, эриш бузган» – деген сөздүн мааниси- эрди эр өлтүрсө, эришти аялдар бузган дегендик. «Эриш бузду» дегени – аялдын эринен чыгыштык кылганы. «Эрдинкуну жүз жылкы. Андан ары – миң жылкы».

Бул – айып тартуу, адам колдуу шейит болгон үчүн мал төлөө.

Кыргыздар малга кошуп, кыз да берген. Ошондо эки уруу даана Элдешкен, ансыз алар «Кандуу моюн» атка кондуруп, ичте кектери сактала берген.

Мунун дагы бир түшүнүгү – «кун тартуу», «кункор болуу». Мындан сырткары, чоң кылмыш – никелүү аялды бузуп алуу, кайындуу кызды ала качуу, бул эриш бузуу болуп саналат. «Кулдары өлсө кунсуз, сатса пулсуз» – деп коюшкан.

АРАЗДАШУУ. Бул – кандайдыр ынтымакырыста жүрүшкөн пенделердин ич ара таарынуу-урунууларынан акырындык менен араларынын ачылып кетүүсү. Бара-бара бири-биринен кол үзүүлөрү. Алардын ортолоруна башка бирөөлөрдүн себепкер болуулары. Жашоо-тиричиликтин мыйзамында тең салмакта тап жылдырбай жүрүүлөрү бар. Ошондой эле нааразылыктар да, кусаматтыктар да,

элдешүүлөр да, биротоло кол үзүп кетүүлөр да боло берет.

АЛДЫНА ТҮШҮҮ. «Алдына түшсө, атандын кунунан кеч» (Эл сөзү). Бул кетирген күнөөсүн моюнуна алуусу, «Жанылдым, жаздым, күнөөмдү кечир» деп жипти, камчысын, кемерин ж. б. моюнуна илип, жапа чеккендин маңдайында тизелей-чөгөлөй, колун бооруна алуусу. Өзү менен кошо калыс, сөз билги, таасирдүү адамдарды ээрчите келүүсү. Алдыга түшүүдөгү тарткан айыбын жетелей, айдай баруусу. Мындан сырткары, үстүнө чепкен жабууга, акча-тыйын сунууга болот. «Алыбек алына жараша», «Алын көрүп, канын сор» деп, ыдык көргөн адам анын ал-акыбалын билет. Билип, аксактын амирине карайт. Эл алдында кечирет. Алдына тушкөнүнө ал өзү ак дилден ыраазы болот. Эл кечирет. Отургандар арам ой ичтеринде калбоолору үчүн кол алыштырат. Даам сыздырат, бата беришет. Албетте, ичте кек калбоо үчүн алдына түшүү керек. Бул адилдикти, ынтымакты бекемдейт.

КУНУ ЖОК. Бул – бардар туруп, берекеси качкандар, дасторкону тар, казаны толо кайкабаган (куу казан), кирди-чыктылардын оозун майлай албагандар. Колунан анча бирдеме чыкпаган сарандыктын бир түрү. Анын үйүнө баратканда «куну жок кудай аткыр эле», андан чыгып баратканда «ушундай куну жок ургур» – деп, канааттанбаган кептер да айтылган. Адатта, «куну жок» наркты анча түшүнбөгөндөргө, колунда бар, бирок, пейили куушду туура үлүштүрүүбүз керек.

СООП ТИЛӨӨ. Бул – адамгерчиликтин бир түрү. Бирөөлөрдүн керегине жароо. Бей-бечараларга колдон келишинче каралашуу. Аны нарк билгендик кылып, мүмкүн катарга ала жүрүү. «Элдүү түлкү ачка өлбөйт». Айыл маанектеген жону жукаларга тамак-аш, эгин-тегин берүү. Кийим-кечектерикин эски-ускуларынан чечип кийгизүү. «Кедейлик кем-

тик эмес» – деп, аны эрен-төрөн кербен алуусу, ичүүсү, кийүүсү.

«Куур тондун ичинде,
Куурасын жигит өлбөсүн,
Тери тондун ичинде,
Тердесин жигит өлбөсүн»

(Макал).

Ушундай ич ара жардамдаш – соопко калуу түшүнүгүн пайда кылган.

ИДИШ-АЯКТЫ ЖУУ. Албетте, азыркы шарт менен мурунку шартты бирдей кароого болбойт. Бүгүн газ бар, шаардыктарда муздак жана жылуу суу чорголордон агып турат. Суу жааты, отун жааты мол. Илгеркидей отун олжо, суу кордук эмес. Мурун суу ысытуу үчүн карагай, же тезекти тутантчу. Төтөн, коноктор келип, кой союлуп дегендей аракеттер болгондо, келин-кесектер элди жаткырып коюп, суу ысытып, идиш-аяктарды мизилдете таза жууп, суулук менен сүртүп, өз ордуна коюп, анан кыйшай турган. Эмне дегенде, жуулбай турган идиш-аяктарга шайтан аралап кетсе, жакшы эмес тура! Мына абийир, кийин-килерге адеп, ахлак үйрөтүүнүн, тазалыкка үндөөнүн таасирлүү жолу!

Азыр идиш-аяк жуу үчүн ойдогудай шарттар бар. Мындай адептүүлүктү кармоону биз жаштарга айтпай келүүдөбүз. «Бисмылда» – деп ич, антпесе шайтан ортоктош болуп кетет. «Туткучту тебелебе, бутуң оорукчан болот, кундү, көрүстөндү карап даарат ушатпа, аларга бут сунуп жатпа». Мына ушул сымалдарды баары баачасы жок накыл, уят-сыйыт, адеп-абийир турбайбы! Адамды таалимдөөнүн, оң жолго салуунун, маңкурт болуудан сактоонун ыйык жолу экен го?!

САЛАМ АЙТУУ, КОЛ БЕРҮҮ. Кутмандуу элибиздин үрп-адатында, салт-санааларында эч бир мыйзамченем аркылуу эмес, атадан-балага калыптанган жөрөлгөлөр боюнча айныксыз чындыкта келе жаткан жакшы белгилердин бири – салам ай-

туу, кол берүү. Мында улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызааттоо наркы бар.

Илгери кутмандуу кыргыз элинде атчан жөөгө абалы салам айтуучу да, улуусуна болсо түшө калып, кол берүүчү. Ал ыраазычылыгын билдирүүчү, ыракматын айтып, алкап да жиберүүчү.

Азыр айрымдар ат үстүнөн салам айтаарын айтат. Аты менен омуруолотуп, кол сунат. Жөөчөн андан жалтайлап качып турат. Илгери бала-бакырадан бетер анын аралап чаап жүрүү жигиттерге, чон кишилерге абдан эрөөн эле. Көйрөндүктү билгизүүчү. Көпчүлүктү көргөндө атынан оолак түшүп, камчысын сүйрөй келип, улуусу отурган жерден онго карай, анан солдон баштап, ошол биринчи салам берген карыяга кайра кайрылып амандыгын сурап, анан көчүк басуучу. Азыр көрүп-билип жүрөбүз. Аты менен сүзө качырып келип, аттан түшпөй тургандар. Кичине бирдеме «сеп» этсе, отургандарды жадаткан эргулдар бар. Эки атчан жол журуп келер жатышса, жолукканда күн чыгыш тараптагысы салам берүүчү. Ат үстүнөн бири-бирине кол сунуучу, албетте, кичүүсү биринчи кол берүүчү. Ал эми эки колду бирдей сунуп, салам берүү, алик алуу расмиси таанышын жолукса да, «баш ийкешүү», «колун өйдө көтөрүү», «ээк ийкешүү» өндүү солгун учурашууга өттү.

СӨЗ ТЫНДОО (сөзгө конок берүү). Алмадай башына айкөл «Манасты» бүт батырган Кыргыз Ата сөздү сүйлөй да, уга да билген. Элибизде «куйма кулак» деген бар. Алар саймедирегендер, бирөөлөргө айткандарын дал өзүндөй жеткиргендер. Анын кебин дал өзүндөй кармап калгандар. Күнү-таңы малдашын жазбай айтса да муюбай уккандар. Демек, таңдайынан бал татыра сүйлөгөн өнөр болсо, аны уга билүү андан да өткөн өнөр. Ушул эки өнөр эришаркак.

ЖЭЭН АЯК. Бул – бодо союлган чоң тойлордо таяке-тайындарына барган жакын жээндери жээн аяк кармоо салты. Өзүнүн жол-жоболору менен ба-

рып (акча-тынын, кийинчерээк бөтөлкө, кийит), таякелерине түшкөн малды (Чүйдө, Таласта) же атайын үйүлүп тартылган табакты ырымы менен той ортолоп, аяктап кармоо шарты. Ал кешикти ошол турган адамдар бирге жешет. «Оомийин, өмүрүң узун болсун!» – деп жээнге бата берилет. Мында жээн-аяк карматуучуларга кун мурунтан атайын мал даярдап, табак жасап, бардыгын жол-жобосу менен коёт. Өзүнүн баркын ич ара көтөргөн таяке-тайындар да бар. «Жээн-эл болбойт, желке тон болбойт», «Жээн киргиче, жети беру кирсин» (макал). Төркүндөрүнө келген кыздын кадыр-баркын дайыма көтөрөт. Жээинин таяке-тайындарына эркекелеп жүрүү белгисин билдирет.

КОШУМЧА. Бул-жамандык-жакшылыкта элибиздин бири-бирине көрсөткөн жардамы, урматсыйы. Ар киши алына жараша (акча, мал, кийит, эгин-тегин, чөп-чар, отун-суу) жай айтат. Берешен элибиз ортодон белгилүү бир өлчөмдө акча-тыйын чыгарат, же биригишип, мал соёт. Ал шарттуу түрдө болот. Бул «ража» деп да айтылат. Айыл арасында, же тууган ичинде жону жукалардын (кедей-кембагалдардын) башына жаманчылык түшсө (көбүнчө өлүм-житим), бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, ага өмөчөктөп, жардам берүү, женилин жерден, оорун колдон алуу касиеттүү биздин элде кездешет. Колунда бар жакын тууган-уруктары, куда-сөөктөрү тартынышпайт. «Кокуй, бала-бакыралуу байкуш эле, жалгыз ую турат. Бала-бакырасы сүтсүз калбайбы? Ортодон мал чыгаралы» – дечүлөр да бизден чыгат.

ЭЛДИК МЕЛДЕШТЕР. Уюткулуу кыргызда мелдеш – тубаса өзүнчө ар-намыс. Ат чабуу, балбан күрөшүү, ордо атуу, эр эниш, бута (жамбы) атуу, аркан тартуу, тогуз кумалак, упай, жөө жарыш... Мындан башка биз айтпай кеткен сонун-сонун оюн-зооктор элибиздин дөөлөтүн, сөөлөтүн укмуштай арттырат. Андай мелдештерге (жарыштарга) айыл-айыл, урук-урук, уруу-уруу, ортосунда мелдештер

кирет. Мелдеште байгелер коюлган. Аларга төө баштаган бир тогуз, жылкы, уй, топоз, кой-эчки, жамбы (күмүш, алтын) аң терилери, ат жабдыктары, акча, боз үй ж. б. нак турган. Буларды калыс даекчилер кармап тараткан.

ЭЛДЕШҮҮ (жарашуу). «Атанды өлтүргөнгө эненди алып бер» (эл сөзү).

Бул – чыр-чатакты ырбатпай, ынтымак менен бүтүрүү. Эл ичинде, айыл арасында кек калтырбоо. Илгери-кийин муундарга, эл-журтта, тууган ичине доо кетирбөө. Адатта, аттуу-баштуу, оозунда сөзү бар, эл тагдырына күйөрмандар элдештирүүдө жол-жоболорун кошо ала барып, уй мүйүз тартып отурушкан. Күнөөнү акыйкатта териштирген, ар бири өз айыбын мойнуна алган. Ортодо арамдык кыл өтпөгөндөй болгон чакта ырасми боюнча кек калбоого даам сыздырып, туз жалатып, нан тиштетип, бири-бирин өбүштүргөн. Жолдугун жасоодо күнөөнү моюнга алган тарап мал, кийит, акча алып барган.

Чоң чатактарды элдештирүүдө таанымал жорголорду, аркалуу аттарды коштоп, кыз берип, куда-сөөк болуп, уруу арасындагы чыр-чатактар андан ары ырбабай тыйылган.

БАТАСЫН АЛУУ.

«Бата менен эл көгөрөт,
Жамгыр менен жер көгөрөт»
(Макал)

«Катагандын кан Кошой,
Батасы элди байыткан,
Пейили жанды жыргаткан»
(«Манас»).

Бул – эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урмат-сыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байбичелерге атайын жолдук менен баруу. Алардын батасын кабыл алуусу, балалуу болууда (уулдуу болууда), алыс сапарга аттанууда, сапар-

дан аман-эсен кайтууда ойлогон оюна, тилеген максатына ийгиликтүү жетүүсү.

Деле улууларды кыргыздар укмуштай кастарлаган. Чүйлүү тамактар менен даам сыздыруучу. Мында үйүнө чакырып урматтоочу. Мал союп, төрдөн орун берип, кийит кийгизүү аракеттери да жүзөгө ашкан. Андай бата ыраа-зычылыкта даам таткандан ж. б. жол-жоболорун алдын-ала кылгандан кийин берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, уул-жигиттер улууларга баш ийип, таазим кылышкан. Бата алаарда турушуп, эки колдорун бооруна алышкан. Мисалы, келин-кесектерге: «Оомийин, алдында бала, артыңды мал бассын. Алганың менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Пайгамбар-сабаалар колдосун – деген мазмундагы баталар берилген.

Артында «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата албаган», «Батадан жаралган бала»... өндүү адил сөздөр бара-бара уламышка айланган.

ЭНЧИЛӨӨ – үйлөнгөн уул-келин өз алдынча турмуштук чабыт алып тирденип кетүүгө карата көрүлгөн чоң өбөлгө.

КАЛЫСКА ТҮШҮҮ.

«Эки киши күнөөкөр, бир киши данакер» (макал).

Бул – ата-бабадан келе жаткан чыр-чатакты басуу салты. Калыс – данакер адам, калыска түшүү – ошол адамдын сөзүн мыйзам катары кабыл алуу. Ошого карата бүтүм чыгаруу, сөз кунун сыйлоо, Калыс – акыйкат, калыстык – акыйкаттык кылуу, калыс адам – кара кылды как жарган пенде. Калыска түшүрүү – эки адамдан тартып, урук-уруу араларындагы ири талаш-тартыштарды чыгаргандарды топтордо жөнгө салуу. Албетте, кыргыздар адилеттүү сезгө бат жыгылган. Андайда ажыр-жооптор болуучу эмес. Калыстыкка үчүнчү тараптан өкүл чакырылган.

Анын айтканы эм болгондон кийин: «Иш бүттү, оо-о мийин!» – деп, бата тилеп, аттанып кетишкен.

ЖОЛДУГУН ЖАСОО. Бул – бир маанилүү нерсенин бүткөндүгү үчүн ажат ачкан бирөөлөрдү ыраазы кылуу расими. Мында бир керектүү ишке жараган, жоголгон малын тапкан, же катуу коркунучтардан алып калган, алтын башка күйүттүү иш түшсө, андан куткарган... Ушул өндүү мерчемдүү окуяларга дуушарданган адамдын керегине жараганга ошол жакшылыгы үчүн өз ыраазычылыгы менен гана кийит кийгизүү, акча сунуу, мал берүү, коноктоо зыйнаты. Акыры аны ыраазы кылуу. Ыраакматын айтуу. Мында элибиздин сыйын, салттын бекем кармаганын, бир нерсенин түшүнө билүүсүн баамдаткан. «Жолдугу болот», «жолдугун ал», «жолдугун бер» деп, андайда алдын-ала ишеним көрсөтүп турушкан.

БЫЧАК АКЫСЫН ТАРТУУ. Бул – ажат ачкан адамдын ыраазылыгын алуу. Жолдугун жасоого үндөшөт. Мисалы алсак, өлүм-житимде же башка бир орчундуу иш түшкөндө бирөөнүн семиз малы керек болуп жатканда, бирөө ошол зарылчылыкка жарап, малын берип, ордуна ошон-дой мал алган. Семиз мал бергендиги үчүн берки тарап ыраазычылыгын билдирип, акча сунган, жандык койгон. Ал «бычак айбын тартты» болуп эсептелген. Бул жагынан касиеттүү элибиздин турмуштук жакшынакай жөрөлгөлөрү жеринен болуп келген. Боло бермекчи.

УЛАК АЛЫП КЕЛИП ТАШТОО. Бул – элдик оюндарга байланышкан каада-салттардын бир түрү. Мисалы, мында улак тартуучулар (көк бөрү тартуучулар) улакты марага таштоочу эмес. Мында улакчылар беттешип тартуу оюнду токтотуп, эми жайма (аламан) тартууга өткөндө бирөөсү ала качып жөнөйт. Калгандары артынан сүрдүгө кубалашкан. Ич ара мурунтан макулдашуу менен улакты бир үйгө (ал, албетте, бардар адамдардан) алып келип таштаган. Мында «улакты улакчылар балан-

чанын үйүнө алып келип ташташыптыр» – деген айыл ичинде дүнү калган. Үй ээси жетине албаган. Улакчылар жайланып, жалпак отуруп калышса, кадимкидей жандык сойгон. Бул салтты дагы улантабыз дешсе, ал үйдөн жолдугун алышат да, улакты алып чыгып, башка үйлөргө таштоолору да бар. Негизи тартылган улак бир жерде союлат. Көпчүлүктүн колу тингендиктен «ырымдары катары» көпчүлүккө ооз тийдирүү парзы бар.

БЕРТИК СУРОО. Бул – бели ноокастап (мертинип) калган адамды элдик табыпчылыкта эмдөө аракети. Илгери кыргыз эли жайдыр-кыштыр көбүнчө боз үйдө тургандыктан, келин-кесектер, балабакыралар өзү көрүнбөй туруп, сүзгүнү (чөмүчтү) эшиктен үйгө сунган, үйдүн адамдары аны дароо түшүнүшкөн. Өзүлөрүнө көргөзбөй сузгуга колунда барын салуучу. Көбүнчө ага ун, май, эгин, туз, эт, сүт өндүүлөр түшкөн. Бели мертингенге аны ошол турушу боюнча бышырып ичирген, жедирген. Албетте, ал ишеним боюнча мындан ооруган дартка даба болгон. Азыр деле айрымдары тигинден-мындан бирдеме суроочуларды «Бертик сурагансып» деген өтмө мааниде сөз айтылат.

АШАР. Бул – биргелешип, бир жумуштун аягына чыгуу. Мисалы, үй салууда, дубалын көтөрүүдө, кышын куюуда, аны кыноодо, кош айдоодо, чөп чабууда, эгин оруп жыюуда. Үйдүн үстүн жабууда, шыбоодо, актоодо, сырдоодо, мал кыркууда элибиздин жапа тырмак жардамга келүүсү Ал эми элдик көркөм өнөрчүлүктө: килем токууда, чий чырмаодо, өрмөк согууда, кереге көктөөдө ж. б. чебер адамдардын биргелешип, бир асыл буюмду, змеректи бүтүрүү салты. Ал мүмкүнчүлүгүнө карата бардык убакта чакырылат да, бул биргелешип уздануунун – узануунун, жардам берүүнүн сонун үлгүлөрүнөн болгон. Алар иштин арымын аябай тездеткен. Мында устаттар, нускоочу байбичелер, куттуу карыялар үйрөнгүчтөргө жол, таалим-тарбия көрсөтүп

турушат. Ашарга келгендерди үй ээси мал союп, жайыл дасторкон менен жакшынакай күтүнүп алат.

САБА БУЗУУ. Бул – желе жаңы байлангандан кийинки эл-журтту түгөл чакырып, ууз кымыз берүү салты. Адатта, ага дейре сабадагы кымызды көрөңгөлөтөт. Көрөңгөлөтүү – кымызды жыйноо, ойдогудай ачытуу, ачыган арбын кымыздын үстүнө сүт куюп бышып туруу. Ашыгын чанач, көөкөр өндүүлөргө куюп чогултуу. Үй ээси саба бузууда кымыздын ысылыгына деп, мал союлган. Санжыра чечилген. Ырчы-чоорчулар болуп, тамашалар өткөрүлгөн. Албетте, мындай жайыл дасторкон меймандостукту билдирген жөрөлгөлөр Кыргыз Ата тукумунда гана сакталып келишине өзүбүз күбөбүз. Бул нарктуу салтты таштабоо зарыл.

БАШ ТАҢ. Бул – ата-энелери бир жакка кеткен кездерде айыл ичиндеги кыз-келиндердин, бала-бакырлардын жакшы көргөн тамак-ашын жасап ичиши, жеши. Мында, адатта, бирөөсү унун, экинчиси этин, башкасы майын, тузун, айтор, эмне жасамакчы болушса, ар кими алына жараша чыгырып, самаганын жасоолору.

Баш танып жатканда кирген адамды «саламчы» деп, ага тамак беришет. Бул жөрөлгө «Байдын жалгыз кызысың, баш таң, байдын эрке келинисиң, баш таңбайсынбы» – өңдүү оюн-чынынан ушундай айтылганда, аларга үлүш көбүрөөк ыйгарылган. Бардарлары алардын илебин суутпай, кымызы менен козу-улак союп, бозосу менен согум этин салып, коноктой турган.

КЫЯ ЭТПӨӨ (алдынан кыя өтпөө). Бул – адептүүлүк.

Жолдон чыккан адамынын улуулугун, кадырбаркын сыйлоо, өзүнүн маданияттуу жүрүш-турушун өзгөлөрдүн арасында сыйлоо, ким экенин туюндуруу. Албетте, илгери мындай адепке көпчүлүк көз салып, отурган жерде: «Ээ, балдарым, улуулардын, урматтуулардын алдынан кыя өтпөгүлө, салам бергиле, өтүп кетмейин токтоп тургула» – деп, бала-

бакырларга айта, үйрөтө отурчу. Ал адам да астыртан баалап, ичи жылып туруучу. «Жакшы атанын баласы», «жакшы эненин таалими» деген сыпаттоолор мына ушундан эле.

ДАЛЫСЫН САЛБОО (далысын тоспоо). Бул – адептүүлүктүн бир түрү. Улуу-кичүүлөргө, же урматтуу адамдарга өз жүзү аркылуу сый көрсөтүү жөрөлгөсү. Далысын салуу, далысын тосуу – жактырбоонун, теңсинбөөнүн белгиси катары каралып, ал адам өзүнүн маданиятсыздыгын баамдатат. «Ал далысын салып отурду», «Түгөнгүр, далысын көрсөтүп отурду», «Далысын тоскон бойдон аттанды» өңдүү сөздөр айтыла турган.

Далысын салбоо – кыя өтпөөнүн бир түрү.

ДИНГЕ МОЮН СУНУУ. Бул – чакан жыйын куруу, эки жакты чалуу, мал-жанга көз салуу. Мындай шарттарда эркектер чогулуп, эл-жеринин камын көрүү үчүн маслат куруу, алым-беримдерди бүтүрүү, күнөөлүүнү доого жыгуу, көчүп-конууну, конушчалууну белгилөө ж. б. чечүүчү орун. Дөбөгө ургаачылардын чыгуусу – эрөөн-терөөн. «Эркектен бетер дөнгө чыгып» – дей турган. Өтмө мааниде «дөнгө чыгып калуусу» анын ишинин онунан чыгуусу, жекече максатта утушка ээ болуусу.

БАТА ЖАҢЫРТУУ. Бул – кудалардын кайрадан куда болуу жөрөлгөсү. Сыр билги куда-сөөктөрдүн аксакалдары жолдугун жасап, болочок колуктуга батасын берүүсү. Демек, жаныртып бата кылууда «мурун мындай элек, эскилердин көзү өтүүдө, араларыбыз ачылбасын, жөрөлгө кийинкилерге сакталсын. Кайрадан кудалашалы» сыяктуу ой-максаттарды аркалайт. Ушундан улам жээн-таякелери, карын бөлөлөрү, ата-бабаларынан бери салт-санааны бек сактаган асылкечтери бири-бирине кыз беришип, кыз алышып, андай аракеттер ырыс-ынтымагын өөрчүткөн.

БАШЫН КУТТУКТОО. Бул – алыс сапардан (эл четинен, жоо бетинен) аткөл аман келгенде, кокусдук кырсыктардан аман калганда, оорудан айык-

канда, айтор, алтын башы сак-саламат көрүшкөндө ага-туугандары, эже-карындаштары, дос-тамырлары, куда-сөөктөрүнүн ага акча-тыйын сунуусу. Мал энчилөө, кийит кийгизүү өңдүү жай айтуу. Жетине албай сыйлап тосуп алуу салты. Ар адам алына жараша, айрымдар кадыр-баркына карата жакалуу кийит кийгизет. Жоргону, аркалуу атты ээр-токуму менен минипкеткендей алдына тарткан.

ТИК КАРАБОО – ийменүү. Бул – улууларды, урматтууларды кичүүлөрдүн ызаттоосунун бир белгиси. Алардын көзүнчө ийменип туруусу. Албетте, мындай касиет улуулардын, уяттуу адамдардын жылуу сезиминде калууларына арзыйт. «Ал анын алдында тик карабайт», «уят-сыйытын катып отурат» сымал сын-сыпаттоолор илгери боло турган. Улуулар кичүүлөрдү алдыртан баамдоочу, баалоочу. Же «Каапырдын көзүндө огу бар», «Кысыр калган бээдей чакчаңдап», «Канданбектен кайра тартпайт», «Ийменип койбойт» дегенди да көп угабыз. Тик карабоо, далысын тоспоо, кыя өтпөө өңдүү салтын бир түрү.

Адеп-ыйманды эл жаратат. Муундар алмашып, замандар тогошкон сайын, мындай касиеттер, тилекке каршы кыргыз Атадан качып баратат. Максат, буга да көңүл бөлүүбүз абзел.

УЯТ-СЫЙЫТТЫ САКТОО.

Уят өлүмдөн катуу».

(Макал)

«Уяты болот жаштын да,
Учурашпай качтын да.
Уялгандан пайда жок,
Узатпай ордум баскын да»

(Токтогул).

Уялуу – уят-сыйытты сактоо, ыйман, адеп. Уяндык табигый сапат. Ал-жаштардын, т. а. улан-кыздардын сылыктыгын көрсөтүү. «Кыздай жигит», «Жибектей созулган жигит» – мындай сыпаттоо-

лор адамга жакшы ниет калтырат. Мунун тик карбоо, ийменүү өндүү сапаттардан айырмасы да, окшош жагдайы да бар. Экөө тең улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо белгилерин билдирет. «Капыр, тайманбайт шыпты кашка», «Уулдан уят, кыздан кылык кетти», «Ичке үндүү эркектин кубаты жок, жоон үндүү аялдын уяты жок» (*Калыгул*). «Бети кызарып койбойт», «Талтандап турат», «Уулду тууйт, уятын туубайт, кызды тууйт, кылыгын туубайт» (*Макал*).

Албетте, сынакөй журтчулук өзүлөрү эле ушинтип калыс бааларын берет. Сын элегинен өткөрүп коюшат.

БАРЫМТА – бирөөдөн өнбөй жүргөн аласасын тындыруунун бир түрү. Чоң барымта үчүн урук, уруулардын аксакалдары кийлигишкен. Барымтада элдик калыстык болуп, бирөөнүн бирдемесине сугулбай, ак жолдо, ак эмгек менен күн көрүүнү элибиз сүйгөн... Калк ичинде «Ал барымтага келген мал», «Барымтадан жыгып алган жорго», «Барымтага түшкөн чыгдан» ж. б. сөздөр айтылып калган...

ТАРТУУ. «Темене тартып, төө алат». (*Макал*)

Бул – уздардын, усталардын асем, аруу, нуска буюм-тайымдарын, айылдагы мыкты ат, жорго, же көпчүлүктүн көз кырында турганды калк кадырмандарына алып баруу.

АТАЙЫН КАСТАРЛАП БЕРҮҮ. Мындай асылзааданы ошол урунууга, ошого ылайыктуу шарттуу экенин билдирүү. Андан бирдеме алууга үмүткөр экенин айтпай туюндуруу. Албетте, ыроолоп баруукабыл алган адам ага ыраазы экенин билдирүү. Тартуулаган адамга байлыгын, бардардыгын, жоомарттыгын, жөн билгилигин көрсөтүү. Мисалы, тартууга сынпос ээр-токум, жигит камчысы, эр кемери, чачпак, желбирөөч өндүүлөр атка, тайга, торпокко, тайлакка, ирикке, кунан койго өтүшөт. Чоң байлар короосуна кой алып, өрүшүнө мал айдап беришчү. Мындай салтта адамдар биринин сырын

бири билүүгө, ич ара жок нерсесине жардам алууга, ар нерсени пайдалануунун ылайыгы бардыгына көмөк көрсөтөт.

ДООГО ЖЫГУУ. Бул – бирөөнүн аласасын калыстык менен кайрып берүү. Бербей жүргөнүн калк ичине салып өндүрүү. Айрым чийинден чыга ашынып кеткенди, эр бузган, эриш тосконду орой көз чарай, уй мүйүз отуруп, адамдын кемчилигин моюнуна так коюп, жабыр тарткан адамга ыйгаруу. Т.а. ууруларды, келе бакан, куу союлдарды, ич ара чабышууларды, бирөөнүн мүлкүн алып бербегендерди, айыл ынтымагын бузуучуларды аксакалдар (бийлер) теске салып, акыйкаттыкта бүтүм чыгарып коюусу.

Азыр кенедей бирдеме болсо, ортодон жел өтсө эле сотко чабабыз. Кур намыска дүүлүгүп кетебиз. Кийин-соң жүз карашпоочудай болобуз.

«**ДОО ӨНБӨЙТ**», – дейт. Ал мындай: бирөөгө бир кой бересе келсе, айрымдар ошондон берки төлүн, жүнүн доолап туруп алышы ыктымал. Мындайда койдун коколой башын араң өндүрүп алуучуларды билебиз.

ДОО КОЮУ-айыпка жыгуу, калыска түшүү.

Илгери өтө чоң доолор төрт дубан чогулган топтордо чечилген.

Кепил. «Кепилдин кепини күйөт». *(Макал)*

Бул -башы кириптер турган адамды ажат ачып, анын керт башын ишенимдүү кишиси катары убактылуу куткарып туруу. Абактан-сурактан качып кетпөө үчүн баш чарасын эркиндикке чыгаруу.

Пендечиликте ар кандай шарттар ажат ачып, ага карата жасалган жакшылыктарга түкүргөндөр бар, же ага ишенбей кепил чыкпаган учурлар да болот. Ишенип, бири-бирин сыйлоо менен жашоо баарынан артык.

КЫЗЫЛ КОЗУ. Бул – көбүнчө бодо малды чийкилей бир нече бөлүккө тепетен бөлүп алып, кийин козу (улак деле болот) берүү. «Кызыл козу» – курсактагы козу, кийин берсе – жандык. Адатта, жаз-

да, күздө уй, жылкы, топоз, бодолорду кенешип, баасын бычып (көбүнчө 12ге бөлүп), же жазда, согум эт түгөнгөн шартта бирөөнүн семиз малын атайын ошол учурга болжоп, көтөрмөлөп союу. Балабакырага жаш сорпо ичирүү. Этсиретпөө. Албетте, абалтан жакшы, эл ичинде ынтымагын арттырган мындай салттардын эмне залакасы бар. Муну улообуз зарыл.

Кызыл козуга эт алган адам үч курдай тердейт. Биринчи – жаш сорпо ичкен күнү, экинчи – кызыл козуну доолоп келген күнү, үчүнчү – төрт азгы бар күрпөн козуну мааратып берген күнү деген чындык айтылат.

ӨРҮЛҮК. Жаман туугандан жакшы кошуна артык* (*Макал*). Бул – жакын көчүп келген үй-бүлөнүн жакын-алысына карабай, куржун-кечеге тамак-аш (бышкан эт, каймак, май, боорсок, кымыз, бозо ж. б.), айрымдарына кездеме, мал, буюм-тайым (шырдак, туш кийиз, төшөк, кийит ж. б.) алып барып, жаңы конуштагы эшик-төрүн көрүү. Ал үй да жетине албай, бар оокатын аябай, кабыл алуусу. Жандык союп да коёт.

Айрым учурда өрүлүктөп барганга кайра кийим кийгизет. Эшик-төрүн көргөзөт. Сыр билги немелер бири-бирин сыйлап турат. Кошуналар ырыстуу тамактарына тен орток. Конок келген үйдүн кадырлуу меймандарынын катарында отурат. Өрүлүктөн таарыныч да, мактаныч да пайда болот. «Жанаша көчүп барсам, беш токоч өрүлүгү болбоду», «Эшик-төрүн көрө элекпиз», «Кошуна-колону жок немелер» ж. б. сөздөр айтылат. Бир чөөгүн чайын бизсиз ичпейт»... Ушундайда алыс-жакындардын аралары ачылып кетүүлөр, же куда күтүүлөр пайда болуп жатат.

Койжетелеп келди эле,
Өзү союп бышырып,
Өрүлүктөп берди эле»

(*Эл ыры*).

Мурда конуш алгандар кийин көчүп келүүчүлөргө, жаны эл-журт, тууган болгондорго мал жетелеп келүүсү, аны союп коноктоосу же башка колунан келген сыйын көрсөтүүсү, чакырып мал союп, дасторкон белендеп урмат тоосу, конок кылуусу. Тоолуктар көчүп-конуудагы, үйлөрүн тигип, малдарын жайлап алуудагы машакаттарда, жаан-чачындарда мурун орун алгандар ошол түйшүктөргө ортоктош кол кабыш кылышкан. Тамактантып, жайлантаып, сыйлуу кошуна болоорун көрсөткөн. Өрүлүк азыр да короо-жайлуу жана көп кабат үйгө киргенде да көрүлүп жаткан элибиздин мыкты салттарынан болуп саналат.

АЖЫРАШ АЯК. Бул – башка жерге көчүп кетүү алдында айылга тамак-аш берип, эл-журттан бата алуу. Ал ар кимдин алына жараша болот. Мында козу союп деле ажыраш аяк берет. «Коюу чайы» да жарай берет. Айрым дар жылкыны баш кылып соёт. Бозо кордолот, кымыз көрөнгөлөнөт. (Бозо, кымыз ала келүүчүлөр да бар). «Аш көп болсо, каада көп» – деп, шам-шум этүүчү, ардактуу тамактар үстөл үстүн ийилтет. Ал бир нече күнгө созулат. Айрым ажыраш аяк даназага ээ болот. Жүгүн салышат. Кыйышпастар аны жерине жеткирет. Же баланча жерден «коштошту» болду менен кайтышат.

Мындан ынтымак куралат. Дос-тамыр күтүлөт. Илгери-кийин бири-бирине салам беришет. Дайыма айтып жүрүшөт. Келген эли-жерине ыраазычылыктарын билдиришет. Ажыраш аяк бергендерде бир урунтуктуу белги калат. «Беш киши чакырып, бата алганга жарабады», «Түн жамынып көчүп кетти», «Эл-жердин сыйын көрдү, бала-бакыралуу болду эле» өңдүү нааразылыктар да болот. Мунун себептери бар. Бирөөлөр «чон» кезде жең ичинен бирдеме берген кошоматчы-жойпулар ал кетээрде ошол бергенин доолап, барымтага бирдемесин кармап, көчүн жылдырбай жатпайбы!.. Арийне, бул өтө уяттуу жорук деп баалайбыз.

ЧӨП БЕРҮҮ, БАТКАК БЕРҮҮ. Бул – там салып жаткандар бирөөлөрдүн балдарына ыроолоп, «там салып алгын» – деп ыроолоп баткак, саман, чөп карматат.

Демек, баланын ата-энеси алардан кыя өтпөй, ысык үй салуучуларды, чөпчүлөрдү ыраазы кылуу. Айрымдары козусун, улагын союп, кымыз, бозосун же ошого тете башкаларын алып келип, аларга сый көрсөтүү, ыраазы кылуу же ошол замат акчатын сунуп кутулуу.

Кээде чондорго деле ушул ырым-жырымды колдонгон. Азыр бул өңдүүлөр жоголуп баратат. Жаштарыбыз билбей-туйбай калды. Мындай элдик жөрөлгөлөрдү унутпай, андан ары колдоно жүрүүбүз элибиздин сыйкордугун арттырат. Эл салтынын биримдигин сактайт.

САНЖЫРА. Элибиздин оозеки тарыхы. Б.а., элдин өзү, анын башчылары, баатырлары, айлакерлери, таланттары тууралуу таржымал.

Санжыра – эч шек келтирбес нерсе. Ал чындыкты сүйлөйт. Санжырачылар менен санжыра айтуучулардын айырмаларын биз бөлбөй эле, төрт сапты чала бучук чүргөп койгондорду «төкмө ырчы» деп, далыга таптагандай санжырачылар дейбиз. Жок. Санжырачылар айтып жаткан чакта анын бөтөнчүлүктөрү болот.

Биринчиден, элди өзүнө тарта алат. Анткени аларда бал тил билинет. Ал аркылуу көпчүлүктү муютат. Кара сөздүн чебери – куйма кулак. Т. а. өзүндөй эле сенин кулагыңа да куюп коёт.

Экинчиден, алар урунтуктуу жерлерин – окуяларын чыгармачылыкта байытат. Ошого өзү күбө болуп жүргөндөй, тасмага тарткандай баяндайт.

КАРА КӨТӨН КАРМОО – калыстыктын дагы бир түрү. Көп адамдар бирдемелерди бөлүштүрүүдө ар биринин аттары жазылат да, бөлүнгөн нерселердин (азык-түлүк, кийим-кечек, отун-суу ж. б.) үстүнө коюлат. Ар бирин окуп, ошол буюрганын алат.

Экинчи түрү – таяк, чыбык кармоо. Ошондой калыстыкта: «Таяк кармашалы», – дешет. Таякты сунбай окчунураак туруп, тик кармай бири-бирине ыргытат. Ал болжолдуу жеринен тосуп алат. Ошондон өйдө биринин колуна бири тутамдай кармап, кылда учуна кимиси жетип, беркиси кармай албай калса ошол уткан болот. (Кээде таяк учу эптеп чымчып калма болуп калат, беркиси башка таяк менен уруп кетет. Чымчылган таяк тушүп кетсе, таяк кармоо кайрадан башталат.) Мында кол кудайдын мөөрү деген ички мыйзам сакталып турат.

Үчүнчү түрү – бир топ адам бирдемелерди тең үлүштүрсө (бөлүшсө), ичинен бирөөнү (же калысты) тескери каратып, экинчи бирөө: «Бул кимге?» – деп сурайт. Ал Асанга, үлүштү ошол алат: Бул кимге?.. Сапайга, анысы алат. Үлүш бүткөнчө сурайт. Тескери турган адам баарын ушинтип нааразылыксыз «бөлүп» таштайт.

Чөп жашыруу, таяк кармоо, үлүш – бөлүштүрүү талаа жеринде балдар ышкынга, балыкка, карагатка чыкканда, анан мергенчиликте, – мал союп, эгин бөлүп алууда ж. б. жайларда арбын болоор эле. Албетте, андай калыстык элибиздин төптүгүн, тактыгын, чынчылдыгын баамдатат.

ЧҮЧҮ КУЛАК. Бул – ара бөк, элкин, ашыкча турганда кара көтөн кармап бөлүп алуу. Адатта, оюн эки топко бөлүнүп ойнолот. Ошондо бирөөсү оюнчулардан ашып калат. Оюн башчылары мындай чыгып, бармактарын оозго салып, шилекейлеп алиги ара бөк балага сунган. Бала кайсы бармакты кармаса, ошондон бирдеме чыкса, ошол топко өнөккө кошулган. Өнөк – бир максатта жаат туруп, ойногон тарап. Өнөктөшү бир. Утуш үчүн бир намысты көздөп ойноо. Мына ушул чүчү кулак карматуу» деп аталат,

2. «Чөп жашыруу» аркылуу да чүчү кулакты ыйгарып алса болот.

КУЛДУГУМ БАР. Бул – ызаат-адеп мамилелердин бири. Адилеттүүлүктү моюнга алуусу. «Алды-

на келсе, атандын кунун кеч» – дегенди туюнду-
рат. Адатта, бирдемеге жыгылууга, же күнөөлүүлөр-
дүн ордуна өкүл катары келгендерге мүнөздүү сөз.
Мындай нарктуулукту эки элдин ич ара чатакта-
рынан, күнөө кетирген тараптан угууга болот. Ми-
салы, эки жаш турмуш курууда-келин алган тарап-
тын ыраазылыгын алууда атайы жол-жобосу ме-
нен барып түшүп: «кулдугум бар» – деп, эки колун
бооруна алып, эшиктен кечирим сурап, кириши
салт. Минткенде нарктуулукту кармап, төрдөн орун
берет. Сурашкандан соң «куда болгуча, ал-жайың-
ды сураш, куда болгон соң кул да болсо сыйлаш»...
«Кулдугум бар» – деген сөздүн тыянагы мына ушун-
дайча чечилет.

КАСАМ ИЧҮҮ. Убададан тайбоо, ич ара антта-
шуу. Касам – даам, демек, аны татуу аркылуу (жар-
ма, айран, сүт, бозо ж. б.) ооз тийүү же жутуп жи-
берүүсү менен шерттешүүгө моюн сунуусу. Айрым
аймактарда касам бир нече даамдардын кошундусу
Ошону ичүү менен айтылган сөзгө, берген убадасы-
нын аягына чейин туруусу. «Касам ичкен – ал ай-
ныбас, бурулбас болуп калган» – деген адилеттүү-
лүктү түшүндүрөт. Адамдардын туруктуулугун кар-
моодо актык үчүн туз жалаткан, нан тиштеткен,
кара койдун канына колдорун матырған, кылыч-
ты өптүргөн, мүрзө тегереткен, суу жуткурған,
маркумдардын арбагын айтып каргандырган, сы-
йынткан. Ак боз бээ союп антташкан, колун кесип
кандарын бири-бирине жалаткан. Эл алдына чөгө-
лөткөн.

КЫЗ КЫЯЛЫ. Бул – жекече мүнөздөгү кирдүү
кол менен кармагыс назиктик. Каада-салттагы ур-
гаачылардын жүрүш-туруш эрежелери. Жакшы ата-
энелердин нускоосу аркылуу калыптанган таалим-
тарбиянын натыйжасы. Адатка айланган муундан-
муунга өтүүчү касиеттерден.

Анын шарттуу белгилери: отуруп-туруудан, би-
рөөнү алдыртан уяң уяттуу кароодон, дасторкон
жаюудагы мейман күтүүдөн, сүйлөөдөн, кийим-ке-

чек кийүүдөн, тамак-аш ичүүдөн, күлүүдөн, жыл-маюудан, үй тигүүдөн, мал саагандан, жуунуудан, уктоодон ж. б. биз айтпай кеткен кыймыл-аракеттен баамдалат да, адамдарга аруу, жылуу сезимдерди калтырат. Кыз кыялдууга уулдардын, жигиттердин сылык-сыпаалуулугу да кирет. Мындай кирдүү кол менен кармагыс асылзаада көрүнүштөр кыз кыялына салыштырылат. Жайдары, ак жаркын ургаачылар, набаттуу байбичелер, жайыл дасторкон, жакшы эне перзенти – ак көрпө жайыл, жабуулуу кара инген, ак этек баскандар өндүүлөрдүн түпкү чыгышы ушундай кереметтерге барып такалат.

МИЛДЕТТҮҮ ТАМАК. Уюшуп тамак ичүүнүн бир түрү, т. а. ал бересе тамак. Бирөөдөн сый көрөсүн. Атайын кадырлап чакырып, тамак берет. Шарты келгенде ага жооп кылып, ошондой дасторкон жайып, колунан келген сыйынды жасайсың. Мына ушундай мамилелери менен тамак-аш ичишкен жоро-жолдоштор жакшы санаалаштар болуп калышат. Дасторкон адамдарды жакындаштырат. Мындай сапатка ээлер, кадыр тутуулар, куда-сөөк күтүүлөр, алды-беркилердин тирүү болсок бир дөндө, өлүү болсок бир чуңкурда бололу» сымал касиеттери артылат. Албетте, тамак ичүүлөрдө кыял-жоруктары шайкеш, асылкеч, бирдей мүнөздөгү адамдар тандалат.

ЖАЙЫЛ ДАСТОРКОН. Бул – тамак-ашым кенен, куу казан эмес, май казан, дайыма эл келип, ичип-жеп турса, келди-кеттибиз көп болсо дегендик. Мунун баары үй ургаачысына байланышат. Илгертен эле колунан иш келген узга, үй оокатын мыкты тирдеген, келгендерге кабагы-кашы жарык, аш-тамагын койгон аял затына да арналат.

СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫ. Баамдоолордо сөздү алгылыктуу, уккулуктуу айтуусу менен угуучунун адеби төп келмейинче сүйлөө маданияты эч качан ойдогудай боло албайт. Ошон үчүн ургаалдуу кеп сүйлөнүп жатканда бирөөлөр ич ара же бирөөлөрдү

карап шыбырашуусу, күбүр-шыбырга айланып кетүүсү күлүп калуусу, албетте, адептүүлүк, ыймандуулук эмес.

Адамдардын сүйлөө, ырдоо, бири-бирине мамиле кылуу адеби. Ата-бабалардан келе жаткан салтында-наркында бирөөлөр сөз сүйлөйт. Кайра ага сөзүнө карата сыйда жооп кайтарат. Бул – чоң маданият. Сүйлөө манерасында жалжактоо, ырсактоо, сөзгө конок бербей калжактоо, улуу-кичүүнү барктабоо-бул ыймансыз абалда калуучулук.

Илгери көпчүлүк алдында ырдап жатканда, төтөн, улуттук кийим-кечектерди кийип алып, мисалы, үкүлүү тебетейчендер, каз элечекчендер, чыптама, кош этекчендер, бешмантчандардын кыйшалактоо, онго-солго обу жок бурулуу, ургаачы заты үчүн өтө эле копол, уятсыз, осол сезилчү. Ургаачылык назиктик менен имериле басып, ийменинки тартып кетүү, шаңдуу да, көркөм да көрүнүүчү.

АЯК АЛЫП ИЧЭЭР – бул жашка карата айтылат. Мисалы, тентуштардын бири экинчисинен бир ай, эки айбы, улуураак болсо, дасторкон үстүндө отурган чакта ал беркисинен мурунураак даамды алып ооз тийүүсү тийиш. Аяк – даам куюлган идиш. Аны мурун алып ичүү – улуулукту билдирүү. Муну сактоо – элдик адеп. «Сенден мурун төрөлгөн, ошондуктан биринчи бул ичсин»- деп, балдарды ата энелер, улуулар тескеп турушкан. Кыргызда: «Бир көйнөк мурун жырткан» – деп да айтылат.. Бул да улуулукту билдирет. «Бирин-бири сыйласын» деген адеп, ыйман.

ЖҮЗ КӨРҮШҮҮ – учурашуу. Бул – саламдашуунун, кол берүүнүн бир түрү. Адатта, мусулманчылыкта эки колду кичүүсү улуусуна биринчи алакан жая сунуусу. Шабдандуу кол алышуусу. Кучакташып көрүшүүсү. Колунан, бетинен, оозунан өбүшүүсү, чыканактан кармашуусу. «Ат-салоом алейкум», «Алейкума атсалам», «арбаңыз», «бар болуңуз», «эсен-аман жүрөсүзбү», «бала-бакыраныз, мал-башыңыз эсенби», «калайык-калк тынчпы...» сыяк-

туу сөздөр суроо-жооп катары айтылат. Бул адат «кол берүүгө» окшош болгону менен, мында өбүшүүлөрдө, ал-жайды сурашууларда бир аз айырмачылыктары билинет.

СӨЗГӨ ЖЫГУУ.

«Күрөштөк жыгылса турат,
сөздөн жыгылса турбайт»,

«Эр жигиттин сөзү өлгүчө, өзү өлсүн» (*макал*). Бул – адептүүлүктүн, ички маданияттуулуктун бир белгиси, кеп-сөз кунун адамча баалай билүүсү. Акыйкаттуулуктун эр-даназасын айра таанып, ага адилет мамиле кылуусу. Ал сөзгө жыгылып калуу парзыбыз. Мунун «сөзгө сынуунун» окшоштугу менен бирге аны таптакыр айырбаштай албайбыз. Анткени менен теренинде кеп-сөз кунун баалоо бар.

СӨЗГӨ СЫНУУ – болгон чындык окуяны моюнга ала билүүсү. Албетте, булар бирин-бири толуктайт. Мындай сапаттар илгеркилерге бөтөнчө таандык эле. Кийин сөзгө моюн бербей, жажалашып айтышуу, көп ызаатын, сөз кунун баалабай, маңызсыз талаш-тартыш өнөкөтүнө айлануулар арбындай... Андайлар «кеп жебестер» деп аталат. Аларга айткан кайран сөз.

ЧАЧПАГЫН КӨТӨРҮҮ. Бул – эзелтен келе жаткан жакшы салт. Аттуу-баштуу адамдардын кадырбаркын көтөрүүсү, (чачпак зайыштардын чачка тагуучу асем жасалгасы) өтмө мааниде «чачпагын көтөрүп келдим», «чачпагын көтөрүп...» өңдүү айтылган. Жөнөкөйрөөк түшүндүргөндө, ошол урматтуу адамды ээрчий келгендер ал көргөн урмат-сыйын кошо көрүшүүсү. Анын мартабасын ого бетер арттыруусу. «Мен тим эле өзүнчө ээрчип келдим», – деп тике айталбай, «Кадырмандын чачпагын көтөрүп келдим» – деген сөздүн өзүндө зор туюнтма бар. Мында ынтымак-ырыстын, баш кошкондуктун ырааттуу белгилери айтпасак деле баамдалып турат.

КАДЫР ТУТУУ. Бул – адамдардын өз ара баркын көтөрүшүүсү. Бири-бирин сыйлашуу дымагы. Кадыр-барк койгон адамдын айткандарын ылам

дебей аткаруу сапаттары. Ошондой эле, төгөн, кичүүлөрдүн таасирдүү адамды арка-бел байлоосу, аны менен кеп-кенешип, айткандарын эп көрүүсү.

Мунун экинчи түшүнүгү – кадыр салуу. Ичтен өзүнүн баркын баалоо. «Ал аны кадырлайт», «Айтканын эки кылбайт», «Кадырын салып атып алган», «Менин кадыр туткан кишим», «Атайын кадырын салып барды эле», «Ошол кадыр-баркты билип коюптурбу», «Жакшылар жакынды өзүм, алысты жатым дебейт». «Өз баркын билгендер баарыга бирдей болот». Ушундай түшүнүктөр аркылуу элибиздин баркка-наркка жете жүрүүдөгү даанышмандыгын туябыз.

КОНШУ (кошуна, конушташ отуруу). Бул – үймө-үй жакын отуруу. Ойдо, тоодо, жакада, кай жерде болбо, кыргыздар бири-бирине ыкташып, бир конушташ, журтташ, короолош отурууну сүйүшкөн. Чакырышып, даам татышып, бирин-бири эш тутушкан. Мындан «жакшы кошуналар, жарым ырыс», ич ара сыр билгилик келип чыккан. Ушундан улам кийин карым-катташ пайда болгон. Кошуналар түшкөн меймандарга, аш-тойлордо, өлүм-житимдерде, жеңилин жерден, оорун колдон алышып, кубаныч-кайгыларына ортоктош, буюрган насип түгөнгүчө ырыскылаш болушкан.

Коңшу акысынын мааниси: 1-чакырса, баруу керек; 2 – ооруса, көңүлүн суроо керек; 3-коңшу коңшудан бир нерсе сураса, берүүсү керек; 4-коңшу үйүндө болбосо, уй-жайына баш-көз болуп туруусу керек. Ал эми коңшуда үч түрдүү жагдай бар. 1-коңшулук акы, 2-мусулмандык акы, 3-коңшу тууганга эсеп (эгер коңшу капыр бол-со, анда да коңшулук акы бар).

Мисалы, бир конушта эки адам отурса, бирөөнүн үйүнө он жолу конок келсе, онду соёт, берки кошунасы бешти соёт, же сойбосо да ошол онуна ортоктош, образдуу айтканда, кошунасынын ала бакандагы этин карап турат. «Эки жакшы жайлоого чыкса, кудалашып түшөт. Эки жаман жайлоого чыкса,

кубалашып түшөт» – деген сөз мына ушундан калган. Бул жакшы салтты сактообуз зарыл.

СААН БЕРҮҮ (саан ичүү). Бул – колунда барлардын адатта, илгерки байлардын жардыларга, жатакчыларга, көп балалууларга саап ичүүгө музоолуу уй, козу-улактуу кой-эчки, кулундуу бээ бөлүп берүүлөрү. Аз береби, көп береби, ал адамдын байлыгына, марттыгына байланышкан. Саан ичүүчүлөр байларды, бардарларды жайлоодо, жакада тегеректей отурушкан. Анын малын багып, саанын саап, отун-суусун алышып, чөбүн чаап, эгинин оруп ж. б. кызматтарын кылып, ич ара эриш-аркактанышкан. Мындайраактар да сурап барыпса, байлар илебин суутпай, саан айдаткан. Алар саан малдарды этинен түшүрбөй багып беришкен. Саанды кактай сааган катын-калаларды «жез тырмак» деп да айтышкан. Саан берүү – саан алып ичүү бири-бирине кайрымдуулук, ынтымак-ырысты билдирген.

МИНГИЧ БЕРҮҮ. Бул – бардарлардан, байлардан жылкы сурап минүүлөрү. Ал кунан береби, бышты береби, асый береби... айтор, бергенин минип кетип, белгилүү мөөнөтүндө алып келип, жылкыларына кошуп коюу. Атты семиз минсе, бергени ыраазы болгон. Арык, жоор кылып минүүсү эске алынган. Андайларга ичтен нааразы болуп, ал экинчи ирет мингич бербей да койгон. Бул тууралуу ошол үчүн «томаяк», «куу токум», «томаякка мал жукпайт – өңдүү басмырт кептер айтылган.

МААСЫ өкчөсү жок кепич менен кийилүүчү бул бут кийимдин жердиги шабырадан, көндөн болуп, чеберлер адамдын жаш өзгөчөлүктөрүн эске ала ултарган. Кийин бодонун терисин жыдытып, малмага салып, талкууга коюп, андан чыккан кайышты көнгө айландыруучу чеберчиликтери тыптыйпыл жоюлуп кеткени өтө өкүнүчтүү!

Маасынын жердиги заводдон чыккан шабырадан (таманы булгаары) болуп, былбырап, анча бышык эместей. Маасыны жаш-кары (жигиттерден

башкасы) жапырт кийген. Мында карыя-байбичелердин, улгайгандардын маасысы кара көндөн болуп, өтө жөнөкөй көрүнгөн. Ал илгери көбүнчө кепич менен кийилген. Келин-кыздардын маасысына сайма көчөттөрү «кыялдана» түшүп, ага азия көлөчү жарашат.

КЕПИЧ – кол булгаарыдан кармалган бүчүсүз бут кийим. Өтүкчүлөр кепич жекил болсун үчүн такасынын ичин көндөй кылып да ултарышкан. Жигиттердин жана келин-кыздардын кепичтерине «наар» түшкөн, «чийме сынпоздогон». Муну ултаруучу чеберлер жок. Бут кийимдерин ултаруу үчүн мыкты жердик катары жылкынын тарамыштары чыйратылат.

КЫРГЫЗДЫН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫ

Каада-салт, үрп-адат жана ырым-жырымдардын элибиздин жашоо-тиричилигинде тарбиялык-таалим берүүчүлүк мааниси эң зор. Тирүүчүлүктө адам баласы кадыр тутуучу мындай өрнөктөр – кийинки муундарга рухий байлык. Көбү унутулуп барууда. Ошондуктан, түшүнүктүү болуш үчүн аларды мүмкүн болушунча чечмелей кетүү эп.

АКТЫ «куу» дейт. Мында мал-жандын, буюм-тайымдардын өкүтүсү тууралуу кеп болот. Адамда аппак сакалдууну «куу сакал» дейт, аппак мурутчанды «куу мурутчан», байбичелерди «куу чач», аппак чүкөнү же томпойду «куу чүкө» же «куу томпой» дейбиз. Мындай көрүнүштөр айбанга карата да айтылат. Ак тайганды «куу тайган», ак итти «куу дөбөт» дейт. Малга карата да айтылат. Ак атты «боз ат, көк ат, кызыл ат» дейт. Бул – Чыгыш элдериндеги байыртан келе жаткан ырымдар го. Ак куу «аппак, аппак» – өтө ак» деген түшүнүктү кош кабат айтуу болсо керек.

«АРКАН ЧЫЙРАТЫП ЖАТКАНДА ТУБҮНӨН КЕСИП КЕТПЕ». Бул – элдик көркөм кол өнөрчү-

лүктүн узчулугуна байланыштуу ырым. Алсак, «өр-мөктү аттаба, кыя өтпө, килем дүкөнүнүн эришин тепсебе, чеберлер кармап жаткан жип, жүн өндүү жердиктерди тепсебе», – дешет. «Балана шалча согуп, килем токуп бер» – деп, кичине жип-шуу ырымдаса, аны алып, жолдугуна аларга тамак даярдап, ошол узданган жерине келип берет, бата алат. Аркан чыйратып жаткандагы ырым да ошого маанилеш. «Балана чылбыр, аркан эшип бер» – дейт. Бул – жасалып жаткан иштин шар жүрүшү үчүн өзүнчө ырым-жырым кармоо. Мисалы, чабылуучу күлүктү токуп атканда маңдайына адам турбайт, же алдынан жанды кыя өткөзбөйт.

«АРЫКТАГЫ СУУГА КАКЫРБА ДА, ТҮКҮР-БӨ». Бул – аш куйган аякка, алдыдагы тамакка түкүрүү менен барабар. Себеби, көрөөр күн, ырыскы суудан башталат. Жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жашоочу абалы сууга байланышат. Суу болбосо, турмуш жок. Суу, аба, күн болбосо, жашоо жүрбөйт. Ошон үчүн элибиз: «Аккан сууга түкүрбө», – дешет, аны ашынды, аш куйган аягыңды сыйлабоо катары карашат. Суу – ыйык. Аны ичебиз, кечебиз, сугарабыз. Ушундан улам айрым тениз, момун адамдарды аккан суудан, чыккан чөлтөн башкага зыяны жок дейбиз. Ошондуктан кол жууганда суу куйган адамга: «Өмүрлүү бол, суудай сулуу бол, суудай мол бол, суудай тунук, тынымсыз агып тур», – дешет. Алыс сапардан аман-эсен кайткандардын башынан суу тегеретебиз. Түндөсү суу куюлган идишти ачык койбойт. Отту суу куюп өчүрбөйт. Агын сууну чачып ойнобойт. Жууган колду силкпейт. Ошонун баары сууну текир катары көрүүбүз.

Мунун дагы бир мааниси мындай: агарып-көгөрүп, баар таап, «ырыс алды ынтымак» болуп, канат-бутагың жайылып өсүп жаткан ордуна акарат айтпа, ошол иштеген жериңди медер туткун. Болбосо, анын кусуру урат.

«АТ ЖАЛЫНА БУТ ЧЫГАРБА». Кыргыздарда ат жалы өтө ыйык катары каралат. Алыс сапарда ат үстүнөн аңгеме сандыгы чечилген. Аны «Ат жалында казан ас дейт. Айыл араласаң ат үстүнөн аякка суусун сунушат. Аны аттын ыйык жалына акырын тийгизип, «бисмилланы» айтып, анан ооз тийет, шак жутуп жиберет. Мына ушундай жерде айрымдар кош бөйрөгүн таянып, аттын жалын буттарын чыгарып туруусу, демек, ал адамдын текеберчилиги, ашкан көпкөндүгү, мансапка, байлыкка чиренүүчүлүгү, улуу-кичүүлөрдү көзүнө илбөөчүлүгү, манчыркап кетүүчүлүгү деп гана жоруйбуз.

АЯЛ АДАМ МАЛДАШ ТОКУНУП ОТУРБАЙТ. «Зайыптарга сын көп болот. Алар чөгөлөп отурбайт» – деген кептерди кулагыбыз кичине чактардан бери чалат. Аялдар үчүн сынап тизелеп олтуруу эштүү да, маданияттуу да көрүнөт. Узун көйнөк антип отурууга шартталат. Эркектердин арасында малдаш токунуп отуруу аял-эркектин төрдөн орун алуусун анча айырмалай албайт. Үй ээси эркек болгондуктан, аны туурап отуруу ургаачыларга олдоксон сезилет. Аялдардын эркектерче малдаш уруусу теңчилик доордун тушунда, биз эркектерден кембизби? деген чакта чыкты – деп болжолдоого болот.

«БАШ КИЙИМИНДИ САТПА».

«Баш кийим бардык элде бар,
Байыртан жашап келди алар.
Атадан калган балага,
Андан да кымбат эмне бар».

(Байдылда).

Бул – ыйык кийим. Баш кийимди сатуу башты алуу менен барабар. Кыргыздын ак калпагы-баш кийимдердин ана башы. Ал – улуттук белги. Ала-Тообузду символдоштурат. Учур-шартка карай калпакты, тебетейди, элечекти, топуну баштан албай кийип жүрүү парзыбыз бар. Демек, баш кийим сатуу – башынды сатуу. Бирөөлөргө бутташтырып

жиберүүгө да түк болбойт. Атайын арналып жасалган аларды жыртылганча кийүү – баш кийимдерди барктообуз. Баш кийим эскирип баратса, бала-бакыра атасыныкы, агасыныкы, таяке, таятасыныкы катары жерге таштабай, жырта кийип коюшкан. Өнөр жай негизинде баш кийимдерди чыгаруу, сатуу, көрүнгөндөргө кийгизип жиберүү өндүү обу жоктук кийинки жылдары ашынып кетти. Алар ак калпакты мончолорго, сугатка кийип, жылуу деп көчүктөрүнө басып, кор кармап жатканын көргөндө жүрөк-жүлүндү аралап өтөт.

«БАШЫНАН СУУ ТЕГЕРЕТ». Бул – башынын соо келишине карата жасалган ырым. Алтын башынын ар кандай тоскоолдуктарды жеңүүсү, адатта, алыс жол сапардан аман-эсен, аткөл кайткан адамдын башынан байбичелер үч курдай суу тегеретет. Ошол чыныдагы сууга үч курдай түкүртүп, сууну чачып, чынысын көмкөрүп коёт. «Аткел, аман-эсен келди, кудайым берди» – деген жадырап-жайнап тосуп алууну, жай ала түшкөндүктү туюндурат.

БЕШИК ТУУРАЛУУ СӨЗ. «Бешикти кур терметпе», «Бешикти эки адамдап көтөрбөйт», «Бешикке өбөктөбө» өндүү тескөөлөр жеринен бар. А, чынында, энеси өбөктөп балага эмчек эмизет. Кээде эмизип жатып, куш уйкуну сала кетет. Бешикти энеси өнөрөт, өнөрүүгө бир киши алып берет. Ал эми бөлөнгөн баласы бар бешикти сооротуу же уктатуу үчүн ким болсо да термете алат.

«БЕРЕСЕНИН АЛАСАСЫН КЫСТАБА». Тирүүчүлүктө аласа-бересе боло берет. «Эр жигиттин малы элде жүрсүн, эриккенде колго тийсин»-деген кеп бар. Жону жукалык кээде адамды тукулжуратат. Аласасын бере албай жүргөндөр үчүн Аксактын амырына кароо керек. Жокчулук жаба токунуп турган шартта кайра-кайра басмырлап доолашуу, албетте, бардарларга анча аброй алып келбейт. «Бул сааганым Сарбагыштын бээси, таңда келет ээси»

дегендей болот, алды-бердиге адамдык ырайым болуш керек.

«БИРӨӨНҮН КАЙГЫСЫНА КУБАНБА». Кыргызда: «Таба эмес, тобо кыл» – деген накыл сөз бар. Кээде «ал ошону көрмөк», «мага да кылбаганды кылган, дебегенди деген», «көзүнө адам көрүнбөй калган» өңдүү кектешүүлөр да бар. Анан «кудайдан тапсын» – деп да коюшат. Ошондой ыдык көрсөткөндөрдүн башына кайра кайгы түшүп турганда абалын сурап, көңүл бөлүп, кайгысын бөлүшүп, имериле калыш, мурун ортодон кыя өтпөгөндөй мамиле жасаш – сенин түпкүлүктүү адамдык касиетиң. Ошондуктан, мусулманчылыкта «кекти капырга жараткан» – деп коёт.

«БОСОГОДО ТУРУП, БОЙ КЕРБЕ». Бул – боз үйгө кирүүгө байланыштуу айтылган ырым. «Босого менен тен, турба», «босого менен бойлошпо», «босогоңу баспай кир» өңдүү ырым-жырымдарды улуулар айтып, тескеп турушкан. Босогоңу кемире басып чыгуу – ичте кектин бардыгы. Эшикти аттай кирген жан дароо орун ала отурат. «Көчүк бас, сенин боюң менен тең кар түшсө, кайда барабыз» – деген сөздү угабыз.

«БИРӨӨГӨ ЧЫНЫНЫ, ТАМАКТЫ ОҢ КОЛУН МЕНЕН УЗАТ». Бул идишти сунуудагы адептүүлүк, маданияттуулук, ызаттуулук. Сунуп жатканда алуучу адамдын колун карап, илберинки, түз сунуу, ал идишти алаары менен оң колду тартып алуу, кайра бошогон идишти бутташтырбай алып, кайра сунуу керек. Оң кол турганда сол кол аркылуу бирөөлөргө бирдемелерди берүү – одоочулук, текеберчилик, билимсиздик.

«БЫШКАН, БЫШЫП АТКАН АШТЫ ТАШТАБА». Албетте таштап кетүү – кесир, ырысын тебүү ошол үйдүн дасторконун, от күйгөн очогун, кайнаган казанын, дөөлөттүү карысын сыйлабоо. Тамак бышып калса, ооз тийбей баса беребиз.

Кыргыздар – меймандос элбиз. Кайнап жаткан тамак үстүнөн бирөөлөр чыкса, ырыскылаш ката-

ры сүйүнүп, келбери тосуп алат. «Тамак бышып атат», «бышып калды», «жай отур» өндүү сөздөрдү айтуу парзыбыз бар. Таштап кетсен жол болбойт – деп турабыз. Кээде, конок айттырып коюн сойдуруп, казанын кайнатып коюп күттүрөбүз же келбей коёбуз. Арийне, бул – ошол үйдүн шабайын суутуу, барк албоо, нарк-насилди баалабоо...

«ДААРАТКАНА ООЗУН КҮН ЧЫГЫШТЫ КАРАТПА». Бул – зааранды, улуу зааранды Чыгышты карап ушатып каласың деген сөз. Тактап айтканда, адатта, дааратканага киргенде кирип барып, күн батышты карап отурбайсың. Ошондой эле, айткандай, Кыбыланы карап да даарат ушаталбайсың. Мында тийип турган Күндү ыйык тутуп, ага табынуубуз абзел; баарыдан мурун тиричиликке жарык, жашоо чачкан Күн экенин туюп-билүүбүз зарыл.

«ЖАЙНАМАЗДЫ, СУПУРАНЫ ТЕПСЕБЕЙТ». Бул – диндик ырым-жырым. Жайнамаз – намаз окуучу буюм. Ошол үчүн ыйык сезилет. Аны жайып, этегин тепсебей туруп, ошонун бетине жыгылат. Окуп бүтөөрү менен аны төрт бүктөп тепсебей турган бийиктикке, адатта, жүк үстүнө коёт. Намаз окуй турган орунун да таза тутат. «Алла-Таалага сыйынганын кабыл болсун, мусулман диндин касиетин таза сактасын» деген үмүттү туюндурат.

Ал эми супура болсо – ун-талкан элей турган буюм. Албетте, дан улук, шариятта курандан данды жогору коёт. «Эгер нан кол жеткис жайда турса, Куранды алдыга коюп чыгып ал», – деп айтылат. Супура жерде жатпайт. Ун-талкан эленээри менен аны эбинде бүктөп керегенин башына, ашканага, аш ала баканга илгичи аркылуу илип койгон. Супура улагага илинбейт, жерге ташталбайт. Жайнамаз менен супура биринин ыйыктыгын бири толуктап жана аныктап турат.

«ЖАРЫМ ЖОЛДОН КАЙТПАЙ ЖҮР». Адам алыс сапарга аттанаарда, ат жалын тартып минээрге: «Бисмилла, ишим илгери болсун», – дейт. Алыс

жолбу, жакын жолбу, баары бир максаттуу ишке аттанып баратканы белгилүү дечи. Ал жолдон айныса, анын туруксуздугу. Ат терин аясын, сапарды карытпасын, – бул шыдыр жүр, бет алдыдан жалгаасын дегенди билдирет.

«ЖАШ АДАМ ЖЕЛБЕГЕЙ ЖАМЫНБАЙТ». Чынында, желбегей жамынуу кары-картандарга ылайыктуу сезилет. Себеп дегенде, алар сырт кийимдерин улам кийип, улам чечип отурууга караганда жамынып, кирип-чыгууга, басууга, заара ушатууга, даарат алууга, намазга даярданууга оңтойлуу болот. «Бешиктен бели чыга элек жатып, желбегейчен аркы-терки басат» өңдүү сөздөр айтылган. Улуулардын көзүнчө минтип өзүн көрсөтүү – бир чети жаш адамдын төрөпейилдиги, тен санабоочулугу, манчыркап калгандыгы. Баарынан да, аксакалдарды көзгө илбей калууларынан да кабар берет. Андай жоруктарды көрүп тургандар да өзүнөн-өзү коомай абалда калат. Ата-энелер да: «Балам, желбегей жамынып, көпчүлүккө көрүнбөчү» – деп туруучу.

«ТАМАККА СЫНТАКПА». Бар тамак – ырыс-кешик. Бирөөнүн сен үчүн жайган дасторкону – анын ак пейили. Демек, ошол үйдүн берген тамагы – анын дымагы. Чайга, нанга, жармага, айран-сүткө ж. б. ыраазы болбой, казан аспады, кой-тай сойбоду, каадалуу конок кылбады дейбиз. «Пайгамбар барга назир, жокко кайыл». Бар тамагын жаркылдап алдына койсо, басмырлап ичкен тамакка караганда аш болумдуу болоору белгилүү. Мында сыпаакерчиликти, бирөөлөрдүн даамын баалоону биринчи орунга коюубуз тийиш.

«ТАМАКТЫ ДАСТОРКОНСУЗ ИЧПЕ». Мында абалы дасторкон жайылат. Ал – ошол үйдүн, үй ээсинин пейили. Бата тамакка эмес, ошол дасторконго тиленет. Муну артында «басып-туруп тамак жебе, көчүк басып ич, баш кийимди тамак ичээрде алба, бирөөнүн дасторконун сыйла» деген накыл жатат. Талаа-түздө, сапар жолдо, албетте, азыкты

ичип-жеште дасторкон ордуна сөзсүз алдына бир-деме коёт. Жеп-ичип бүткөндөн кийин бата ошого тиленет.

«ТАҢ АТААРДА ЖОЛГО ЧЫКСАҢ ЧЫК, КҮН БАТААРДА ЖОЛГО ЧЫКПА. Адамдардын сапары, адатта, таң заардап, таңкы насипти ичип-жеп, анан «бисмила» – деп аттануудан башталат. Кышта «Таңкы суукка калсан кал, кечки суукка калба» – деп да айтылат. Белгилүүдүр, эртең менен айланага күн тийет, сууктун илеби кайтат. Кечте суук кайратына келет. Анан түнкү жол арбыбайт. «Жердин эни жазылып кетет», – дешет. «Түн каткан жалаңкычтай болуп»... дейт. Бирөөнүн үйүнө куучудай иттерди абалатып, жоошуп жаткан тынчтыкты бузуп, түн жарымында түшүү да жакшы жорук эмес. Кыргыздар конок маалын түшташтыра барып түшүүнү жактырышкан.

«ТАҢКЫ НАСИПТИ ТАШТАБА». Кыргызда: «Эртең менен жолуң болсо, кечке дейре таскагыңды жазба» – дей турган. Ал эми танда туруудан, жуунудан кийинки эртең мененки иш насипти ичүүдөн башталат. Бул – ырыскыңды, шыбаганды көрүп кет дегендик, Ичип-жешке табитиң тартпаса, «бисмилла» – деп ооз тий, «оомийин» деп бата кыл. Ал ырыс-кешик сени күтүп тургандан сезилет. Бир жакка жөнөөрдө «Ата-а, үйдөн наар албай кетти эле, эми жолу болоор бекен?» өңдүү сөздөр пайда болот. Ошон үчүн таңкы насип сага жолдоштой туюлат. Ошондой эле эртең менен жаман сөз сүйлөбө, ал кечке чейинки иш-аракеттерге таасир тийгизет. «Иштин башы ишенби» – дегендей, ал күнү аткарыла турган ой-максаттар көңүлдүү, шайдоот болушу ыктымал.

«ТУЛГАНЫ ТЕПШЕ». Бул – кызыл отту жалындата жагып, казанды асып тамак-ашты бышыруучу буюмду тээп, текеберчилик кылуу, отко, ошол үйдүн казан-ашына шек келтирүү. Очокту бузуу менен барабар. Мындайча айтканда, ырысын-кеши-

гин тебүү. Тулганы теппе, бутуң ооруйт, казан-аштын, идиш-аяктын убалына каласын деп турушкан.

«ТУТКУЧТУ БАСПА». Туткуч – тутуп бирдемелерди кармоочу кийиз буюм. Ал аркылуу тулгага, очокко казан асылат. Чайнек коюлат, кайнаган чай алынат. Демек, тамак жасалат, бышкан тамак ал аркылуу кармалып чыгарылат, түпкүчкө коюлат. Туткучтан кол күйбөйт. Ошону менен ысыктыкты кармайсын. Ордуна коёру менен туткуч өйдө илинет. Бул – аны баспа дегени. Илгери «бутуң ооруйт» – дечү. Тамак-аш бышкан идиштер аркылуу туткуч ыйыктай сезилет. Туткуч тууралуу да так эле ошондой түшүнүккө ээ болобуз.

«ТҮШТҮ ЖАМАНГА ЖОРУБА, ЖАКШЫЛЫККА ЖОРУ». Адатта, адамдын түшүнө эмнелер кирбейт. «Түштүн башы чарадай, моюну кылдай» – дешет. Күндүзү эмне ойлосоң, ошого да байланышат. «Түшү онолмоюн, иши онолбойт». «Түшүн түлкүнүн богу, туба, туба», – деп коюлаары ошондон. Түш бир чети үмүт. Жакшы түштү кеп билги адамдарга жорутат. Ырым-жырымдын шартында ал оңго бура жоруп коёт. Мында да адептүүлүк, маданияттуулук билинет. Негизи, түштүн көрүнүшү уктоого, тынчтыкка, кадыр-көнүлгө, ооруп жатканга, абдан кыйналганга, жайсыз салынган төшөккө байланышат. Ошондо көнүлдү жубата турган түш жоруубуз зарыл.

«КАПТАЛДАН КАЧЫРЫП СӨЗ КАТПА». Элибиз адеби жок жигитти жүгөнү жок атка окшоштурган. Сөз сүйлөө – өтө өнөр. Аны уга билүү, ал андан бетер жөндөмдүүлүк. Ангеме учугу кайда сапталып баратат, угуучу айтуучуга алдыртан шык тартуулап отурган. Куйма кулак ар бир сөздү кулактын учу менен жибербейт, Улуулар сүйлөп жатканда ортодон үн катуу, качыра сөз айтуу – тиги айтуучунун сөз тизмегин бузуу. Экинчиден, сөзгө конок бербөө өзүнүн адебине доо кетирүү. Андай көпчүлүктүн назарына түшкөн ангемеге ал кызыга-

бы, кызыкпайбы, буга карабастан ошол отурушту сыйлоосу парз.

«КОЛУНДУ АРТЫҢА АЛБА». Адатта, адам колду артына алат. Аркы-терки басып калат. Кээде андай көрүнүштү бекерчиликке жоруйбуз. «Колун артына алып эле басып калыптыр», – дейбиз. Бирок улуулардын көзүнчө антип туруу одоно көрүнөт. Мында теңсинбөө билинет. Колду алдыга алып, көкүрөккө кысып туруу – мусулман элдеринде кичпейилдиктин белгиси.

«ЭКИ КОЛУНДУ БАШКА ЖАЗДАП ЖАТПА». Бул – текеберчилик, мансапкордук, башкаларды көзүнө илбөөчүлүк. Карап чыккандарга мартабалдуу көрүнүшү, өзүн-өзү кыйын саноосу. Анча-мынча дөөлөткө дөгүрсүнүү.

«ЭКИ БӨЙРӨГҮНДУ ТАЯНБА». Таянуу эри өлгөн аялдын, же бирдемеси өлгөн эркектин кошо-гун, өкүрүгүн элестетет. А, чынында, мансапкордукту, манчыркоочулукту туюндурат. Улуулардын көзүнчө ошол адамдын куу чирендигин айкындайт. Бул мисалы, өзбек элинде анча одоночулукту билдирбейт. Ушундан уламбы, аларга канатташ элдерде, төтөн, эркек аттуулар, айрыкча жаштар, адатта, отуруп-турганда колду муштумдатып, бир колун бөйрөгүнө таяп турушаарын көп көрөбүз.

«КҮЛГӨ ДААРАТ УШАТПА». Мында сөз тезек-көндүн күлү тууралуу болуп жатат. Күл төгүлүүчү жер дөнсөөгө айланат. Ал – кызыл оттун таштандысы. «От менен ойнобо», «отту суу сээп өчүрбө» сыяктуу ырымдардай эле күлгө даарат ушаттуу, балабакырлардын чамбыл ала күлдү челип ойноп отурушу – эрөөн-төрөөн. Муну илгери тескеп, «сезгенип калышка» жоруй турган. Ошондуктан, аны обочороок жайга төгүп, күл өзүнчө додолонуп турат. Үйдүн тегерегинде дубал түптөрүнө атайын күл төгүшөт. Демек, кээ бирөөлөр даарат ушатпасын, тегерек-чет таза турсун – деген ой.

«КҮЙГӨН ОТКО ТҮКҮРБӨ». Бул оттун ыйыктыгын билдирет. Аба, суу, от адамдын жаны, жа-

шоосу менен барабар. Ар бир адамдын өз коломтосу ыйык. Көпчүлүк элдер отко сыйынат. Коломтон өчпөсүн – деп турат. Мисалы, Союздун учурунда Москва шаарында бир заводдо жаштарга комсомолдук той өткөрүп, аларды жатакана, ашкана жана башкалар менен камсыз кылып, бейкапар иштөөгө-жашоого шарт түзүлөт. Абалы, ынтымактуу башталган үй-бүлөлүк жашоо бара-бара ыдырайт. Тарап кетишет. Себеп дегенде, ар адамдын жекече муктаждыктары бар. Очугу, күйгөн оту аркылуу турмуштук канааттандыруулар, өздүк максаттануулар пайда болот. Отту теппе, отко суу куюп өчүрбө, отту бут менен ичкелештирбе өндүү накылдар улуулар тарабынан айтылып келген.

«КӨРҮСТӨНДӨРДӨН ӨТӨӨРДӨ КЕЛМЕ КЕЛТИР, КУРАН ОКУП КОЙ».

«Назар таштап, таазим эткин жолоочум,

Сендей болгом, сен да мендей болосун». (*Накыл*).

Албетте, анда арбактар жатат. Маркумдарды сыйлоо керек. Алардын бул жалган жана жарык дүйнөдөгү эл үчүн жасаган эмгеги тирүүчүлүктөгү вазийпасы көпчүлүктүн эсинде турат. Ошол ойго келет. «Бул жерде баланча жатат, түкүнчөнүн сөөгү ушул жайга коюлган» – деп касиеттүүлөрдүн күмбөздөрү, көргөндөрү тууралуу айтылып келген. Тирүүчүлүктөгү ата-энелер, ага-туугандар ушунун тушунан өткөндө кайрадан ойго кылт этет. Арбактарды урматтоодо тушунан аяр бастыр, машиненди акырыныраак айда, кези келсе, түшүп куран багышта, бата кылып өт. «Келээр жерибиз ушул» – деген чындыкты моюнга парз кармообуз керек. Бейитти, көрүстөндү колуң менен көрсөтпө жана башка сөздөрдү айта жүрүүбүз тийиш.

«МАЛ КООРООГО ДААРАТ УШАТПА». Мында төрт түлүктүн ар кандай түрлөрү болот. Мал жүргөн жерге улуу заарага отуруу, даарат ушатуу, заара кылуу – адалдыктан тануу, наадандык кылуу болот. Мындан малга оору пайда болот. Эмчектери чочуйт, сезгенет. Ошондуктан, мал кананы таза

тутуу зарыл. Анда көң уютасын, ал эми көң болсо айылдык турмуштун негизги отуну. Зооветеринариялык тазалыкты кыргыздар жеринен талаптагыдай тутуп келишкен.

МИЗДҮҮНҮН МИЗИН КАРАТЫП КОЙБОЙТ.

Бул – көбүнчө бычакка карата айтылат. Бычак кырынан жатуусу тийиш. Анын чалкасынан мизи асманды караса, үй ээсинин, же бычак (маки) ээсинин дайыны жок эле бырчылдата мал союусуна, бычагы өтө курчтугуна жорушат. Ошондуктан, мындай жаткан бычакты көрсө, адатта, анын мизин антип каратпай, ондоп коёт. Балта, керки, кетмен, чөп чалгы, кайчы өндүүлөр тууралуу да мына ушундай өзүнчө түшүнүктөрү болсо керек.

«**МОЙНУҢА КУРУҢДУ САЛБА**». Кыргыздардын элдик адатында бир күнөөгө батса, мойнуна курун илип, ошол улукка, же күнөөдөн жабыр тарткан адамга барган. Алдына чөгөлөгөн, кечирим сураган. Бул – чоң күнөөгө кириптер болуу. Мал башын тартуулоого дейре барган. «Мойнуна курунду илбе» – деген мына ошондой абалда калба». «Ал жакшы жорук эмес» – дегенди эске салат.

«**НАН МЕНЕН БЫЧАК**» аарчыба. Бул – мусулманчылыкта кесир. Дүйнөдө эң улук – нан (токок). Ал – аш-тамактын башаты. Дасторкон жайылганда дүйүм тамактардан мурун, «бисмилла» деп, нанды ооз тийебиз. Бала-бакырага, келди-кеттилерге «нан ооз тийгин» дейбиз. Албетте, анын ыйыктыгы ушундан билинет. Ошон үчүн бычак менен нан тууралат. Кесме кесилет. Акыры аны менен майлуу бычакты аарчуу – кийин чыккандай сезилет. Бул башка диндеги өкүлдөрдүн таасири болсо керек. Бизде болсо: Нанды көмкөрөсүнөн койбо», «нанды тепетен үз», «нандын күкүмүн терип же», «нан – ырысын, насибиң» – деп айтылат. Себеби, туз буюрган жерге барасын, даам татасын. Дандырдан нан түшсө ысырыктап кой. Ооба, мындай ырымдоо – бир чети накыл.

«НАСИПТИН АЛДЫН БАШКАГА БЕРБЕ». Тамак-аш жасаган адам – ошол үйдүн очогун туткан адам. Анын тузун татытат, бышканын, быша элегин байкайт. Бышты деп чыгарат. Анын даамдуулугун дагы билүү үчүн ооз тийет. Абалы төрдө отурган байбичеге даам таттырат. Айрым келин-кесектер ырым кармап, оорусу жугат, талмасы жугат – деп, тамактын алдын өзүнөн мурун кайын энесине сунат. Кээде төрдөгү мейманга сорпо сунат. Ал да байкайт. «Конок бышты десе, ала бакандагы эт бышат». Кыскасы, насиптин алдын башка бирөөгө бербөө – бул насипти өзүң ооз тий, насип ээси – ошол үй, тамак-ашты жасаган жан. Ошонун жоопкерчилиги жогору турарын туй дегени. Кыргыздар сабадагы кымызды ооз тийбей, башкаларга сунбайт. Анын кандай ачыганын өзү билет. Деле жарманы, кымызды, бозону минтип ооз тийип коюу абалкы адаттай сакталып келүүдө.

Наристе тууралуу сөз. Кыргызда наристеге байланыштуу бир топ ырым-жырымдар айтылат. Мисалы, «Балага жаңы кийим кийгизээриң менен өп кой», «Атын аксаса, баланын заарасы менен бутун жууп кой», «Баланын кир суусун карангыда сыртка төкпөйт», «Наристенин киймин түнкүсүн сыртка калтырба», «Баланы таманынан өппө», «Жалгыз уктаганда башына нан, бычак кой» сымалы ырым-жырымдарда, 1-ден, анын бул турмушта тазалыгын, сүттөн актыгын билдирүү, 2-ден, шайтаншабырлардан алыс болуусуна, чочубай уктоосуна кам көрүү, 3-дөн, анын периштелигине ак дилден мамиле жасоо, 4-дөн, аларга бир илдет жугузуп албоодон сактануу бар.

«ОТТУ ТЕПШЕ, ШАМАЛДЫ СӨКПӨ». От ыйыктардын ыйыктарынан. Ал адамзаттын жашоотиричилигиндеги табынуучу касиетке эгедер. Кудай тааланын эл-журтка берген шыбагаларынан. Көпчүлүк элдер отко, сууга, абага сыйынат. Муну тебүү, тээп сөгүнүү, тээп өчүрүү – алла тааланын амирине шек келтирүү. Шамал абага кирет. Табият-

тын буйругу менен шамал согот, жел жүрөт. Табият каарына алса, бороон-чапкын болот. Шамалдын күчүнө эч бир жан тоскоолдук кыла да, чыдап тура да албайт. Эр болсоң күйүп аткан отту тээп, шамалды сызгырылтып сөгүп көрчү, жаратылыш жаатынан жазага тартыласын.

«ӨЛГӨН ЖЕРГЕ БАРГАНДА ООРУЛУУНУ СУРАБА». Арийне, өлүк чыгып жаткан жер – коога луу учур. Каза жутуп, кайгырып турган орунда бирөөлөрдүн ооруп жатканын угуп, өлүккө барып алып, аны көрүүгө кирүү, абалын суроо – өтө оңтойсуздук. Жаны кыйналып жаткан пендеге ал оор тийет. Анын кийинки ахыбалына доо кетирип алабыз. «Мурун келип эмне сурабады экен?..» – дейсиз. Жаманчылык алдыга элестеп туруп алат. Мындай жерге келгендер башка мүшкүл жерлерге кайрылбайт. Ошол орундан мындай жорук мына ушуну менен чыгып кетсин – деген ойдо шарт аттанып кет.

«УЗАК САПАРГА ЧЫГААРДА АЧУУЛАНБА». Адатта, алыска аттанаарда эр-азамат эл-журттан бата алып жол тартат. Ал үчүн мал курмандыкка чалынат. Кыбыланы карап, кары-жаш катар туруп, анын аттанаар сапарын тилейт. Ал мандайын жарып, батаны кабыл алат да, шарт бастырып кетет. Мында эли-журту ак тилектери менен алкап калат. Так ушундай маанайда ал алыс жолдон келет, – деген ырым көкүрөктө уялайт. «Кап, үйдөн ачууланып аттанды эле, деги сапары жакшы карыса экен» – сымалы күдүк ойлор болбоосу тийиш. Эл-журту кандай жөнөтсө, ошондой маанайда тосуп алууга куштар болуп турушат.

«ҮЙДӨ ТУРУП ЫШКЫРБА». Кыргыздар ышкырыкты анча сүйбөйт. Басса-турса ышкырынган бала-бакыраны адепсиз, тарбиясы тайыз катары көрүшкөн. «Көргөн-өскөнү жаман» – дешкен. Ал эми үйдө отуруп ышкырынса ого бетер олдоксон угулат. Дайыны жок ышкырынса, «Тишине таш тийгир» деген каргышка чейин айтылган. «Айда-

ганы беш эчки, ышкырганы таш жарат» А, чынында, ыксыз ышкырууну көпкөндүктүн белгиси катары карашат.

«ШЫМЫНДЫ БАШКА ЖАЗДАБА, ӨТҮГҮНДҮ ТӨРГӨ ИЛБЕ». Адатта, мусулмандар жатууга чечинүүсү буттан башталат. Аны аякка таштайт. Шымды чечип, жууркан алдына таштайт. Төшөккө кирип, көйнөктү чечет да, жаздыктын башына коёт. Шымды башка чыгаруу, көйнөктү аякка таштоо, өтүктү төргө чечүү, төбөнө илип коюу – бул ар бир кийимди чечүүнүн адептүүлүгүн, шарттуулугун, маданияттуулугун жоготуу. Кыргыздар антпей, аны ата салты, эне адеби катары көрүп келишкен. Албетте, мындай жагдайларды улууларыбыз кичүүлөрүбүзгө айта жүрүүлөрүбүз тийиш.

ШЫПЫРГЫ ТУУРАЛУУ СӨЗ. «Шыпырынды жерге отурбайт», «Шыпыргыны тике койбойт», «Шыпыргы менен бирөөнү чаппайт» – дейт. Негиизи шыпыргыны жерге таштап коёт. Мында шыпыргы менен бирөөнү (өзгөчө эрин) чабуу аялдар үчүн өтө чоң күнөө болуп эсептелет. Бул – бирөөнүн болбосо да бирөөнүн каргышына калуу деген сөз. Карысын, күйөөсүн шыпыргы менен чапкан зайыптардын кийинки тагдыры тууралуу эл арасында кеп-сөздөр бар. Арийне, үй ээси – эркек, анын эркектик касиеттерин ургаачылар сезе жүрүүлөрү тийиш.

ЧАЙДЫН ЧАМАСЫН БУЛГАНЧ ЖАЙГА ТӨК-ПӨЙТ. Ал – тамак-аштын калдыгы. Чаманы көпчүлүк жерлерде атайын жыйнайт. Аны жандар баспай турган жайга, таза жерге көөмп коёт. Көпчүлүк жерлерде жүзүмдүн түбүнө төгөт, баарыдан мыктысы, чайдын нымдуу чамасы менен килемди жана башка түктүү, түксүз буюм-тайымдардын үстүнө сээп, шыпырып тазалоо оңтойлуу болуп саналат.

«ЧАЧЫНДЫ ТЕПСЕНДИГЕ ТАШТАБА». Чач алынаары менен анын ар талын калтырбай шыпырып алат. Аны акыр-чикирге ыргытып жиберүүчү эмес. Кичинекейлердин чачын алганда өзүнө тердирип: «Ме, мөмөлүү дарактын түбүнө көөмп кел»

– деп туруучу. Бул – чачы бат өссүн, коюу өссүн, кичинекей кыздардын чачы узун өссүн, өрүмү жоон, мыкты болсун деген тилек. Чач калың, кайраттуу чыксын өндүү тилекти да ичине камтыйт.

«ЭРКЕК АДАМДЫН ҮСТҮНӨН ЖАНА КИЙИМИНЕН АТТАБАЙТ». Шарыяттын улуу жолунда эркек – үй ээси. Демек, ал – үй-бүлөнүн пири. Аны бала-бакыра урматтайт. Анын сөзү, иши эки болбойт. Эрди-зайып эриш-аркак жашап жаткан чакта эрди сыйлоо өмүрдөшү аялдан башталат. Ушундан улам калган үй-бүлө өзүнөн-өзү оң тарапка бурулат. Үй ээси эркектин алдынан кыя өтпөйт, башынан аттабайт, секирбейт. Кийимин өйдө коёт. Бул башкалар үчүн үлгү болуп кала берет.

«МАЛДЫ ТЕПМЕ, ТОМАЯК БОЛУП КАЛАСЫҢ». Кыргыздардын негизги турмуш-тиричиликтери – беш түлүктөрдү асырап, андан алынган азыктүлүктөрдү пайдалануу. Малдын эти, сүтү, андан чыккан түрдүү даамдар – дасторкон көркү. Жүнү, териси, мүйүзү, сөөгү кол өнөрчүлүк буюм-тайымдарына шартташат. Кыгы – жер семирткич; тезеги, көнү – отун.

«МАЛ БООР ЭТ МЕНЕН ТЕҢ». Демек, «Малды тепме, томаяк болуп каласың» деген – бул тепсең кедей, жарды болосун, үрүп чыгаар ити жок тура-сың дегенди туюнтат. Мингичинди арык-торук, жоор минсең, сааның арык-торук кармалса, саандагы музоо, кулун, козу-улак мантыкпай турса, ошондо аялдарың «жез тырмак», өзүлөрүнөр томаяксыңар, мал жукпас, ырыс кыркаар, ырысынарды тээп жатасыңар өндүү наалаттар айтылат.

Мисалы, кой-эчкини таяк менен айдайт. Буга байланыштуу «Койчунун таягынан, келиндин аягынан» – деген макал бар. Жылкыны укурук менен айдайт. – «Азоолорун үйрөтүп, укуругун сүйрөтүп» – дейт. Төөнү шапалак, камчы менен айдайт – «Жыланач төөнү бучкакка чапкандай» – деген ж.б. лакап айтылат.

ЖЕЛЕНИ КЫЯ ӨТПӨӨ. Желе байланган айыл жолдон чыкса, атайын ага түшүп аттануу адеби бар. Аны кыя бастырып кетүү наркта жок. Ал үй андыктан ага дасторкон жайып нан, чай койбойт. Буга милдеттүү да эмес. Кымыз сунат. Эгер чаначы бар болсо, кымыз куюп, канжыгасына байлайт. Чай коюп, дасторкон жайылгандан соң кымыз куюу жалпак отургандарга, жата конокторго шарттуу көрүнөт.

КУЙМА КУЛАК КАЙСЫ? АКМА КУЛАК КАЙСЫ? Булар эки башка маани берет. Илгери кагаз, кат сабаты жок чактарда санжыра арбын айтылуучу. Демек, ал оозеки тарых деп аталат. Санжырачылар жер чечегин безеп, өзү көрүп, бирөөлөр кулагына шыбырап тургандай, өткөн тарыхтан кызыктуу окуяларды баштап бергенде, кызыккандар отурган орунунан түк жазуучу эмес. Жаза кетпей угуп, кайра-кайра угууга куштарланып, алар да бирөөлөргө ошондой түрдө ангемелеп, аны дагы бирөөлөр саймердендеп, айтор, тарых бүгүнкүгө дейре так жеткен. Демек, ошол санжырачылар, кунт коюп отургандар – куйма кулактар.

Акма кулактар – окуяны угууга кызыгуусу жоктор, ой-пикирин башкаларга буруучулар. Кызыктуу, керектүү, данектүү, даректүү сөздү кармап калбоочулар.

БОСОГОНУ КУЛАЧТАБА (Эшикти кулачтаба). Мында эшик, босого тууралуу сөз болуп жатат. Эшиктен кирген бала-бакыра босогону аттап кирүүгө тийиш. Адатта, алар кирип келе жатып, көбүнчө боз үйдүн босогосуна тура калып, эки колу менен таяк босогону (боз үйдүн эшиги: үстүнкү босогодон, эки таяк босогодон, астыңкы босогодон, каалгадан турат) кулачтап туруп калат. Ошондо: «Босогону баспа, кулачтаба, түз кир», – дейбиз. Бирөөнүн үйүнө антпей түз кирип отуруу адеп. Ал абалтан калган ырым болсо керек.

ОРТОДОН ӨТПӨӨ. Күтүлбөгөн жерден улуулар менен учурашкан учурлар көп болот. Абалы, адат-

тагыдай, эң улуусуна кол беришет. Анан калганда-рына салам айтуу ызаат. Жуп жөнөөрдө кичүүлөр улуулардын ортосунан өтүүсү адеп эмес. Ортону бөлбөй, алардын артынан бастырып кетүү шарт. Жөө кезде да ушул эреже сакталышы тийиш.

«КОНУШ ЧАЛА АЛБАЙ КАЛАСЫҢ». Жандыктын иче-кардын арткан келин-кесектер көтөн чучуктун учун отко бышырып жеш адаты бар эле. Мындан «отко салган чучуктай чыйылдатып» деген сөз айтылат. Аны бирөөлөргө бербей «бала киши муну жебейт, конуш чалалбай каласыңар» – дешчү. Демек, оюн-чынынан көөнүн тындыруу болсо керек.

Үрп-адаттар жана ырым-жырымдар. Биринин түшүнүгүн бири толуктайт. Булардын түпкү максаты ыйманга, адеп-ахлакка, үлгүгө, нускага барып такалат.

Муундарга элдик нукта тарбиялоо-таалим берүүдө улуулардын жолун ыйык тутуу, аны андан ары улоо жөрөлгөлөрү улуттук белгилердин изден тайбоочу башаты болуп саналат. Эбактан бери аркаланып келе жаткан андай оң сапаттарга ээ кылуучу касиеттери менен кыргыз эли элдик педагогиканын негизин түзүп келген. Ата-эне, ага-ини, эжесинди, тууган-урук жерге-жээк үчүн акыл-насаат айтып, ич ара тескөөлөрсүз күндөлүк турмуш-тиричиликтин бир татым тузу кемийт, кызыксыз туюлат. Ар ким андай ырым-жырымсыз, үрп-адатсыз, каада-салтсыз жашоолору 1-ден, жүрүш-туруш эрежелеринде баш аламандыкты пайда кылат. 2-ден, улуттук татымдык өзгөчөлөнгөн белгилерибизден ажыратат. 3-ден, оң таасир берүүчү сапаттар унутулат. 4-ден, элдин кусурун, сөөлөттөрүн качырат.

Ошондуктан, бабалар баскан кан жолдору, күрөш жолдору, жеңиш жолдору кийинкилерге эстен кеткис эстелик болуп калуулары тийиш.

ТАП ТЕШИК – элдик ырым-жырым. Кайнап жаткан казандын түбү ийне көзүндөй болуп теши-

лип калса, ундан же талкандан түбүнө салып, «тап тешик» деп кайта-кайта айта турган. Албетте, мындай аракеттен бир натыйжа чыга турган.

ОЙ ЖОРУУ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫНАН

ЫКТЫТКАНДА. «Сен уурдап бирөөлөргө көргөзбөй тамак ичип-жеген турбайсыңбы?» – өндүү сөздөрдү айтса, ал чочуп кетип, анын ыктытканы басылат», – деген имиш бар.

КӨЗҮ ТАРТКАНДА. Айрымдарынын оң көзү тартат. Айрымдардын сол көзү тартат. Кээлери сол көзү тартканда, кээлери оң көзү тартканда сүйүнөт, же күйүнөт. «Көзүм эле тартат» – деп, тарткан көзүнүн алдына чөп жабыштырат. Бул өзүнчө ырым-жырымы болуп саналат.

ЭТИ ТАРТКАНДА. Айрымдары муну жаңы кийим кийүүгө жорушат. Далысы тартканда, эринен токмок жейт – деп да айтышат.

МУРУНУ КЫЧЫШКАНДА. Мында да адамдардын ой-жоруулары бар. Кычышкан мурунун ушалап туруп: «Буюрса, эт жейм го, мурунум эле кычышат» – дейт. «Сенин мурунун кычышып жатса, эт жейт турбайсыңбы?» – деп, мурду кычышкан адамды ишендирип да коюшат. Эрин тартканда да ушундай жорулат.

ТАМАНЫ КЫЧЫШКАНДА. Мында жаңы бут кийим киет, же жөө басат. Бул ырымды жоруючу деле анын андай белгилерин оң тарапка жоруй айтат.

АЛАКАНЫ КЫЧЫШКАНДА. Бул да жакшы ой-тилекке барып такалат. Демек, алаканы кычышкан адам акча-тыйын алат; адеми буюм-тайым кармайт; олжого батат өндүү жагдайларга ырымдалат. Же жакшы адам менен саламдашат. Б. а. оң колу кычышса, ошентип, бирдеме кармайт. Сол колу кычышса, бирөөлөр колун берет ж. б.

МУЗОО ЧЫЧКАКТАП КАЛСА. Мунун да өзүнчө ырым-жырымы болгон. Чычкагын басат деген ишенимде анын куйругунун түбүнө кызыл жип, чүпүрөк байлаган. Төгүлгөн сүтү эки ийинге тийгизүү, балага кызамык чыкса, үйдү карангылатып, шам күйгүзүү, үйдөн жылан сойлосо, ак чачуу, ун чачуу ж. б. да ички ишенимдердин катарына кирет.

«КЫЛОО-КЫЛОО ТОРПОГУМ» – элдик ырым. Уй тууп, узу саалат. Аны бышырып, адамдар ооз тийген соң, ууздан кашыктап, же сузгулап, чөмүчтөп алып келип, торпоктун башына, жамбашына тамызып:

«Кылоо-кылоо торпогум,
Алдыга бассаң бөрү жейт,
Артта калсаң ууру алат,
Орто жерден чыкпай жүр» –

деп ырымдайт. Бул кыргыз элинин мал чарбачылыгына жасаган мамилеси, боор эти менен тең көрүүсү болуп саналат.

КАРЫШКЫРДЫН (БӨРҮНҮН) ЧҮКӨСҮ. Жаш балдар бөрү жатыш болот. Ал – тери оорусу. Кандайдыр тери көөп быткылданып чыга калат. Ошол чакта байбичелер карышкырдын чүкөсүн эзип, этке ырымдап сүйкөйт. Же терисин жипке байлап, мойнуна тагат.

КАРЫШКЫРДЫН ТАРАМЫШЫ. Бирөөлөр бирөөлөргө доо алганын баамдап, көрүп-билип турса, ал көз көрүнө танып койсо, бирдемелерин уурдап алса, уурдаткан ошол эле карышкырдын тарамышын алган адамды «Ушул тарамыштай катып кал, бүрүшүп-тырышып кал» – деп, отко салып күйгүзөт. Ошондо ууру адам тарамыштай тырышып калат деген ишеним бар.

КАРЫШКЫРДЫН ЖҮРӨГҮ. Баамдоолордо, жырткыч жаныбардын эң жүрөктүүсү ушул бөрү болуп саналат дешет. Ал мал-салга, ал турсун ачка көркоо (көрдү ачып өлүк жеген) адамдарга да кол салат. Тукумунун кунун кууйт имиш.

Демек, карышкыр аткандар, кармагандар, кап-жанга түшүргөндөр анын терисин сыйрып, ичин жарат, өтүн алат, чүкөсүн омурат. Анан жүрөгүн алып (кээде чала-чарпын отко кайсай коюп), тайгандарга, дөбөттөргө, бүркүттөргө таштайт. Алар да ушул бөрүдөй жүрөктүү болсун деген ырым.

ТУЗ ЖАЛАТУУ, НАН ТИШТЕТҮҮ. Бул – күнөөкөр адамдын актыгын же каралыгын билүү, Күнөөкөр келген адам өзүнүн актыгын билдирүү үчүн «Акмын» – деп туз жалайт, тузга сиет, нан тиштейт. Эгер ал күнөөкөр болсо, тайсалдап, бул шартка моюн сунбайт. Анын тазалыгы, тактыгы ушундай ырымдар менен да аныкталат.

Карылардын батасы жана каргышы. Кыргыздар карыларды көптү көргөн-билген, заман оодарган, касиети артылган катары көрүшөт. «Карысы бардын – ырысы бар» – деп, ушул үчүн айтат.

«ЭЛ КАЙДА КӨЧӨТ». Кичине кызыл чаар коңуз жайында пайда болот. Ал жөргөлөп, анан учуп кете алат. Аны балдар-кармап алып, алакаңдарына салып: «Эл кайда көчөт, эл кайда көчөт?» – деп сурашат. Коңуз бир тарапты карай жөргөлөйт. Аны көрүп: «Ии, и, эл ушул тарапты карай көчөт турбайбы?» – деген балдардын ишеними элдин ырымы-жырымына жатат.

«КҮЛҮК БОЛОСУҢ». Илгери балдар майдын толук маалында жыңайлак жүрө турган. Ошондо жерде биттей кичине кызыл неме чуркап жүргөн болот. Ошону кармап, жыланач таманга сүйкөгөн бала тызылдап чуркап кетет. Мында да күлүк болом го деген ишеним, ой жаралат. Бул да ырым-жырымга кирет.

«СӨӨКТҮН (ЖИЛИКТИН) ЧУЧУГУН ЖЕБЕ». Бул – ата-энеге кайрымсыз болуп каласын дегени. Мында да ырым-жырым бар. Мал чарбачылыгын арка-бел туткан кыргыздарда, ал-чучуктары өтө таттуу, ширелүү келет. Демек, бул ырым-жырымда балдар чоңдор менен талашпасын, ысап-бычак-

ты сактасын, муну карылар жесин, адеп-ыймандуу болсун сымал таалим-тарбия жатса керек.

«УЙКУ ЖЕБЕ (ЭТ), УЙКУЧУ БОЛУП КАЛА-СЫҢ». «Кыз бала кекиртек жебейт, жесең – күйөөгө жыланаң кетесиң», «Кыз бала бөйрөк жебейт», «Кыз бала шыйрак жебейт» – дешкен. Моюн, шыйрак, бөйрөк эркек балдардын устукандары болуп саналат. Бул да эл арасында айтылып келе жаткан ырым экен. «Баштын тандайын кыз балага берет, себеби, саймачы болот», «Тилинин учун кыз бала жебейт, тилдүү болуп калат». «Жандыктын көзүн бөлүп жеши – көздөшүп жүрөлү дегени...» «Жандыктын башын жаактан ажыратып салбайт». Кулагын балдарга кесип берүү шарт. Муздоону отко бышырып ооз тиймейин, канын итке бербейт, же жерге төкпөйт.

Коноктук табакка күн жилик, жетим арка тартпайт. Күн жиликти келин-кесектер жейт, жумурду да келин-кесектер жейт. «Шилини кыздар тарап жесе, чачы узун болот», «Кыз бала балык жебейт, бети чаар болуп калат, «Кыздар көк боор жебейт, көк бет болуп калат» – деген да ишеним бар.

«Бирөөнүн тамагын эки жесе таз болот» – деп айтышкан. Чакаган адамга карата: «Май менен сүткө, жаңы сойгон этке» – деп айтышкан.

Алдыдан кара мышык чыгып, ал туура кесип өтсө – жол болбой калды, кайра тартуу керек болуп калды – дейбиз. Же ал туура кеткен жолго таш ыргытып коёбуз.

Алдыдан жылан чыгып, ал туура кесип өтсө «Өнүндө көрсөң жанч, түшүндө көрсөң кенч» – деп, аны үчкө бөлүп, жолдун эки жагына көөмп койгон. Кийин экологиялык шартка байланыштуу уулуу кара чаар жыландан кымбат баалуу дары-дармек жасалгандыктан корукка алууда. Ак жыландар жакшылыкка жорулат.

Эрдин тиштеп алганда жакын адамдардын бирөө ачка экен деп жоруйт. «Ким ачка жүрдү экен?» – деп кобуранат.

«НАРИСТЕ БАЛА ЖОЛ КАРАЙТ». Мындай кез баланын эмгектеп, же там-тун басып жүргөн учуруна туш келет. Бирде эмгектеп, бирде баса калып жүрүп, алаасын өйдө көтөрүп, алысты карап калат. Анда «күткөн адамыбыз же жакындарыбыз келет турбайбы» – дегенге жорушат.

ТҮНДҮКТӨН ЖӨРГӨМҮШ ЖЕЛЕ ТАРТЫП ТҮШСӨ – мында алыс-жакындан конок келээрине жорулат, Чоң жөргөмүш болсо, чоң адам, кичинеси – бала-бакыра келээрине жорулат.

«ОҢ БУТУНДУ КӨТӨРҮП КОЙЧУ». Баса элек, талпынып калган баланы өйдө алып, боюнда бар аялды көрсөтүп: «Кана, женен эркек төрөйбү, кыз төрөйбү, эркек төрөсө оң бутунду көтөрчү, кыз төрөсө сол бутунду көтөрчү дейт». Мында да баланын көтөргөн бутуна карата ишеним-ырым бар.

ИДИШ-АЯК КОЛДОН ТҮШСӨ – мында да жакшылыкка жорушат. Бирөөлөр шашып келатат – дейт. Колдон бычак түшсө эркек, кашык түшсө – аял келет экен деп жоруйбуз.

ОК АТТОО – Кандайдыр кокустуктан адамга ок жанылса (мындайлар жоокерчиликте көп болот), же аялды кара басса, ал адамды таза, моралдык жактан туруктуу зайыптар атташкан. Андайлар табылса, алыс-жакынына карабай, ат токуп барып алдырган. Ошондо ок денеден чыккан, кара баскандар кыйналбай көз жарган – деген ишенимдер айтылып келген.

ӨЛҮҮ КЫЗ. Илгери шарттуу түрдө кызга болочок эри күйөөлөп бара турган. Мына ошондой шартта, непада, колуктусу өлүп калса, анын бүткүл буюмтайымдарын жыйып, ошол күйөө болуучуга карматкан.

ОК ТҮЙҮП БЕРҮҮ. Турмушта ар кандай көрүнүштөр кездешет. Кайындуу кыз бар. Кайында алек кыз бар. Кайынсыз кызды алам деп теминүүчү жигиттер кездешет. Андай шартта ага «тиемин» дечү тайманбас, аздаган кыздар да бар. Буга эң катуу жаза бар.

Ал – жоолукка ок түйүп, бири-бирине берүү. Өлөөр шерттин бири мына ушул болуп саналат.

ЫРААЗЫЛЫКТА УЗАТУУ. Аялы өлүп, ашыжыты берилген соң, күйөөнүн да башын ачуу керек. Ага бата жаңыртып берүүчү балдыздары, же ага тете жакындары болбосо, күйөөгө ат мингизет, тон кийгизет. «Ак жолуң ачылсын!» – деп кайын журту бата беришет. Бул «эми өзүнчө аял ала бергин» – дегенди билдирет. Эри өлүп, кошок кошкон ургаачылар – сактоосу.

Аялы өлүп, аялын кошкондор кездешпейт. Ал – чанданын чанда көрүнүшү.

БАШЫНА ЧӨП СЫНДЫРУУ. Бул – тамаша ирээтиндеги ырым-жырым. Мисалы, көпкө келбей жүргөн, колунан чыкпай турган адамдардын күтүүсүз келип калышы, бирдеме бере коюшу өңдүү жоруктарын көргөн-билгендери: «Ой, башына чөп сындыралычы», «Сен да келет экенсиң ээ», «Сенин колунан да бирдеме чыгат экен, ээ», «Түш көрдүкпү?», «Түшүнө биз кирдикпи?» ж. б. деп, чын эле кичине чөп сындырып, күлкү, оюн-чыны аралаш башына койгон...

АЙ КӨРҮҮ – бул жөрөлгө, ырым-жырымдын бир түрү. Айдын жаңырышын көрөөрү менен ургаачылардын аны алкап, жүгүнүп коюш шарты бар. «Бала-бакыра, эл-журт аман-эсен болуп», аялдардын алдын бала бассын, артын мал бассын», «айдан аман чыгалы» – өңдүү бата-алкоолор айтылат.

АЙДЫН ТУУЛУШУ – жан-жаныбарга төлгө. Эгер ай кырданып калса, ал айдын жан-жаныбар үчүн ачыктыгы, жаандын жаашы, ысык-суугу ойдогудай болушу.

Ай казан сымал асылып калса, өзүнө тынч, жан-жаныбарга, журтчулукка анча тынчы жоктугу. Күндүн көзү көрүнбөй, жаанчыл, бороон-чапкын болоору. Жаанчыл, жут, суук, тумандуу келет. Албетте, бул – элдин баамдоолорунан өткөн далил-сиз чындык.

Жаанды болтурбоо, же жаанды токтотуу үчүн түлөө берүү ушундай шарттардан улам пайда болгон.

Ай жаңыргандагы айтымдар:

«Жесирге – жемиш Жетимге – жеңиш. Жөөгө – улоо, Жалкоого – мээнет, Жалгызга- эрмек, Иштерманга – кут,

Сараңга – жут. Ушакчыга – уу, Ак ниетке – туу, Бакылга – тар, Бапырга бай ай бол, Оомийин аллоакбар». (*Белек Солтоноев*).

БАЛАГА БАЙЛАНЫШТУУ ЭМДӨӨЛӨР, ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

1. Жүрөгү түшкөндө бала ооруп, куса баштайт. Башындагы эмгеги бөксөрүп калат. Ал – жүрөгү түшүүнүн белгиси. Ошондо кол менен жүрөгүн көтөрөт да, оозун ачтырып, сөөмөйдү салып, далыга апаптайт. Кичине күмүш балка менен ар бир мүчөсүнө тийгизип: «Менин колум эмес, Умай эненин колу»- деп, үч маал ушинтет. Ошондон соң баланын ден соолугу калыбына келет.

2. Көз тийгенде. Бирөөлөрдүн көзүндө, бирөөлөрдүн сөзүндө болот. Бала башкачараак көрүнө түшсө, башкалардын эле эмес, ата-энелеринин да көзү түшүп, балага кирине кирет. Мында да бала ынтыгыш ооруп, тамакка табити тартпай калат. Ошондо оттун күлүн чыныга толтура салып, үстүн жаап алып, таманынан, алаасынан тартып бардык мүчөлөрүнө тийгизет. Муну күнүнө үч курдай ушинтип, улам эмдеген сайын күлдөн чымчып алынып турат. Чынынын даана бөксөргөнү – балага кирине киргени, бирөөнүн көзү тийгени. Же болбоосо ошол көзү тийген адамдын кийиминен кичине кайчылап алып, аны күйгүзүп, балага жыттатса, ал миндин бири болот.

Баланын бойдон түшүүсү, же баланын төрөлүп токтолбошу тууралуу ырым-жырымдар бар:

1-ден, төрөлгөн баланы карышкырдын жаагын (оозунан) акырын өткөрүү ырымы бар.

2-ден, кошуналарына берип, «берди» болуп бактырып, кайра «сатып алды» кылып, жолдугун жасап, ырымдайт.

3-дөн, көчүүдө журтка бешиги менен таштап, кайра имерилип келип, энип кетет.

4-дөн, баланы ичте көтөргөн эне өзүн-өзү аярдап жүрүүсү зарыл. Бирдемелерден «коркпоюн» деп эске алып жүрүүсү тийиш. Ага үй-бүлө шарт түзөт.

5-ден, ал оор жумушка чегилбеши, оор нерсени көтөрбөшү керек.

6-дан, каалаган тамагын тоё жеп турат, ичимдик жагына жолобош керек. Эне-атанын ошол тапта ичимдик ичүүсү түйүлдүккө зыян келтирет.

Баланын тамагы ооруганда кызара түшөт, жөтөлөт, тамагы кырылдайт. Мында кара тузду майда талкалап, сөөмөй аркылуу оозун ачтырып, үч күнчө басат. Мындан кийин без болбойт. Кара туз бул ооруда миңдин бири.

ТАБЫШМАКТУУ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

Кыргыздарда ырым-жырымдардын ар кандай шартка байланыштуу аткара турган жагдайлары, адам карманып келүүчү белгилери бар. Мындай элдик ишенимдер ата-бабалардан бери айтылып, улам кийинки муундарга жетип, көпчүлүгү көңүлгө түйүү кудуретинен тайып барууда. Күндөлүк жашоо-тиричиликте, сапарга аттанууда, алыс жол сапарда жүрүүдө, жоокерчиликте. ж. б. элибиз ич ара түрдүү ырым-жырымдарды сактап, аны бир нерсеге тогоп коюп, ошол ишенимдер аркылуу адам өзү бел байлап коюлары, арийне, көп кездешкен. Мисалы, минип, сапарга аттанаар жылкыга, колундагы жолдошу камчыга, адамдарга, айбанаттарга, айлана-чөйрөгө байланыштуу карманып калган ишенимдер бизде көп болгон. Алыс сапар жол че-

гип жөнөөрдө атты токуп алсак, жүгөндүн ооздугун салганда, адатта, кээде ат оозун өйдөлөтө көтөрүп, оозун анырдай ачып калат, Демек, ал – күлгөнү, жолдун болоору, аман барып-келүү катары жорулат. Камчы – алыс сапарда адамдын кан жолдошу («Колунда жүрүп билинбейт, камчыдан башка жолдош жок» – макал). Аттанып жатып камчы колундан түшүп кетсе, илгери «камчымды алып бер» – деп атказып жаткан адамдан өтүнүүчү эмес. Камчынды өзүң түшүрүп жиберүүн – жамандыктан бир аз кабар бергендей белгиси. Аны аттан түшүп, өзүң алып, атыңа кайра мин. Мунун дагы бир жагы камчыны керегеде кыстарган жерден өзүң алып чык. Ага чейин бирөөлөрдүн колу тийбесин, же көтөрүп алып берсин, анда камдалып жаткан жолго чыгуу кажаты жоктой сезилүүчү. Камчы аркылуу кыргыздар көптү түшүндүрүшкөн. Камчыны бүктөй кармоо аркылуу бирөөлөргө баруусу – анын ичинде кусаматы болуусу. Камчыны сүйрөй кирүүсү – жандары маанайда келүүсү. Камчыны таяна отуруусу – ички кектин күч алышы. Камчынын керегинин башында дайыма илиниши – эр бүлөнүн кайраттуулугу («Камчысы катуунун – катыны уяттуу» – макал). Босогону кемире кирүү, кемире чыгуу, б. а. басып кирүү, басып чыгуу да ичте кектин болуусу. Памирдик жана афгандык (оогандык) кыргыздарда аттанаар алдында эң биринчи көзүнө кара карга урунса, же кан жолунан түлкү чыкканы жаман жышана болгон. Тескерисинче, карышкыр учураса – жакшы көрүнүш. Жолундан коён чыгып, кан жолду ондон солго кесип өтсө, жакшылыктын белгиси, непада, солдон оңго карай чуркап өтсө, жамандыктын белгиси.

Кыргыздарда башка элдердей эле окшош да, кайчы да, карама-каршы да ырымдар жашап келген. Алаканы ысыса, же кычышса, атчан жолго чыгат, же акча алат, баалуу буюм-тайымды кармайт. Сол кулагы чуулдаса – бирөөлөрдүн жамандап, ушактап жатканын туюу. Оң кулагы чуулдаса, бирөөлөр-

дүн мактап-жактап жатышы. Кара мышыктын, кара чаар жыландын жолду кесе өтүшү да жакшы напас эмес. Жол болбой калатты боолголойт, («Түшүндө көрсөң кенч, өңүндө көрсөң жанч» – деп жыланды аттан түшө калып өлтүрүшкөн.) Там-туң баскан бөбөктөр төбөсүн жерге тийгизгени – жол караганы, алыстан күткөн адамдын келе жатканы. Колундан идиш түшүрүп, сындырып коюшуң – кырсык ушуну менен чыгып кетсин дегенибиз. Ал эми чыныны колдон түшүрүп чайынды төгүп алышың – бирөөлөрдүн шашып келе жатышына жорулган, кээде аны болочок ишиндин кечендей турганына жорушкан.

Памирдиктер төөнүн мурдун чүйүргөнүн – жамгыр жаай турганына, мышык өз таманы менен тумшугун кашыласа, ушул үйгө кудай конок келээрине, ошол үйгө түнөөрүнө ишениши болгон. Мисалы, ат куйругун чычайта көтөрсө, анда ал ат алыскы сапарга минилет. Ат куйругун эки капталы тарапка туурасынан шыйпакдатса – анын ыланга чалдыкканы. Ат куйругун өйдөтөн төмөн, тикесинен шыйпандатса, мында ат алыс минилгени, тер чачканы...

Адамдар да ишенимдеринин көбүн кайрадан баамынан өткөрүүгө кылдат келээри белгилүү дечи. Күтүүсүз чакап калса: «Майга, сүткө, жаңы сойгон этке» – деп тилейбиз. Муруну кычышса «Буюрса эт жеймин» – дейт. Таманы кычышса «жөө басат турбайынбы» – деп коёт. Аялдын далысы тартса, эринен токмок жеши ыктымал, сол көзү тартса – айрым пенделер сүйүнөт, он көзү тартса, ыйлайм го? – дегени.

Кыргыздардын түш көрүүсүндөгү айрым жоруулар аркылуу өзүнчө канаттануулары пайда болот. Түштүн да мыктысы «Эркек эшек түшөбөйт. Катын камыр түшөбөйт». Бышкан эт ырыс, чийки эт сасык тумоо; аял, уй, кой – душман, сары май – санаа. Аны жоруй билишибиз тийиш. Түштө киргил көрүнсө, жамандыктын белгиси, тунук суу, төө,

ат көрүнсө, жакшылыкка жорулат. «Түштүн башы чарадай, моюну кылдай, таң эртен менен эмнеге жорусан, ошого оойт» – деген да ишеним бар. Жаман жакка бурулуучу түш болсо, «түшүн түлкүнүн тезеги» – дейт. Бул онго, жакшылыкка буруу болуп саналат.

Капа болгондо ооздон чыккан күүдүргү сөздөр. Адатта, кыргыздардын табиятында сөгүү, каргануу-шиленүү, бирөөлөргө акарат айтуу, көңүл калтыруу өлүмдөн да катуу көрүнгөн. «Атаны көрүп, уул өсөт», «Эжени көрүп, кыз өсөт», «Аганы көрүп, ини өсөт», «Эжени көрүп, синди өсөт», албетте, мунун баары – адептүүлүккө, сылыктыкка тарбиялоонун, таалим берүүнүн адал жолу, жашоо-тиричиликтин негизи. Мунун да этникалык, социалдык жана тууганчылык жагдайлары бар. Деген менен көр тиричиликтин, күйпүл турмуштун оомалуу-төкмөлүү шарттары кейип-кепчүүлөргө алып келген. Мунун да бир нече түрлөрү билинет. «Томаяк, итке мингир», «жез тырмак» ж. б. у. с. (жалчы, жардыларга айтылган), «Падарине наалат» (башка элден келгени билинип турат), «атандын көрү», «атандын оозун урбайын», «атана наалат», «ата-жотон, кубаарын». Кыскасы, мындай каргоолор – ата текке наалат айтуу. Мындан «оозунду урайын», «оозунду кытай урсун», «Теңир соккур», «оозуна топо», «көзүнө топо», (кээде суук нерселерди көрүүдөн улам), «теке сүзгүр» «ат тепкир» «кудай жаман көргүр», «жубарымбек» «бейбак», «бейтаалай», «ырысы жок» өңдүүлөр анча деле көңүл калтыруучу сөздөр эмес. Тескерисинче, «куубаш», (баласыздар тууралуу), «атандын көрүнө отурайын», арийне, мындай каргоолор, тилдөөлөр адамдардын көңүлүнө доо кетирет. Ачуу сөздөр араларды ачып коёт. Уруш-жаңжал чыгарууга дейре алып барат, күйүп-бышууларына айлана-чөйрөдө болгон укмуштай таасирлер да себепкер.

«Ириген ооздон чириген сөз чыгат», – дейт. «Көрүндө өкүр», «өлүгүндү көрөйүн», «жети күнгө

жетпей кал», «балаңдын күнүн көрбөй кал», «чек чыккыр», «бейит болгур», «күлапса чыккыр», «моло болгур», «сөөгүндү жагып калгыр». Мына ушундай каргап-шилөөлөр аял-эркектердин албууттугунан, тажаалдыгынан, абийирсиздигинен кабар берет. Жакшы атанын баласы, жакшы эненин кызы мындай ирик-чирик сездөрдөн өзүлөрүн алыс кармайт. Кээде жан кейигенде: «Ушинтип көргөн күндү урайын», «Күнүбүз өтпөй калды», «Жарытылуу күн көрө элекпиз», «Ай өтпөй койду» өңдүү сөздөр бар. Ал ошол пенденин күйшүл турмушунан улам кейиштүү айтылат. Ай, күн – бул дүйнөдө ыйыктардын ыйыгы. Демек, жарыкчылык баарынан кымбат.

«ЖАҢЫ ЖУРТКА СЫЙЫН». Кыргыздар Ата журт деп, аны туу катары карайт. Ал Мекенибиз журт-ата конуш. Мунун жөнөкөй түшүндүрмөсү көчмөндүү турмуштагы боз үй тигилүү конуш тууралуу сөз баратат. Ошол отурган жай деп айтылат. Ага көчүп келген күнү май нан жасап, ыз чыгарат. Түлөө да кыла коёт. Б. а. ордубуз кут, бала-бакыра эсен-аман болсун, журтубуз майлуу-сүттүү болсун ж. б. у. с. сыйынуулар жеринен бар. Жыл сайын бир конушта, бир журтка көчүп келип, жайлоо ыраматын көрүү – ата-баба салты. Өнүп-өскөн жер, өзүбүз үчүн ыйык сезилет.

Көп отуруунун белгиси катары сары журт болуп эскирет. Ал жерден көчүүгө туура келет. Башка журт которот. Ошондо эски журтка бирдеме-сирдемени калтырбай, аны көргөзбөй таза шыпырып кетет. Бул келерки жылда келебиз – дегенди туюндурат. Ургаачылардын илээндиси ошол эски журттан көчкөндө баамдалган.

Башынан айтып келгендей, «Агын сууга түкүрбө, булактын башына отурба» сымал ырым-жырымдар – элибиздин адеби. Мына ушундай ыймандуу жолдор аркылуу Кыргыз ата жашап келген, өнүп-өскөн. Тарбиянын элдик ыкмасы уюткуланган.

Булардын ичинен жаратканга жалбарып, жакшылыктын жышааны үчүн түлөө кылуубуз орчундуу мааниге туура келет. Табият каргышына алабы, же мыйзамченемби, кургакчылык көбүнчө болуп калат. Тескеринче, күн көнөктөп, көз ачырбай турган учуру да кездешет.

АДАМ МҮНӨЗДӨРҮ

«Адамдын төрт түрү бар:
Билбегенин билбеген адам,
Билбегенин билген адам,
Билгенин билбеген адам,
Билгенин билген адам».

(Элдик санаттан).

Адамдар ар кандай жаралат. Табият аларга түрдүү мүнөздөрдү тартуулайт. «Уулду туудум, уятын туубадым; кызды туудум, кылыгын туубадым» – деген макал айтылат. «Курсактагы баланын кул болорун ким билет, карындагы баланын кан болоорун ким билет» – бул да турмуштан калпынган көрүнүштөрдөн болуп саналат. «Уяда эмне ни көрсөң, учканда ошону аласың» – бул да жашоо-турмуштан калпынып алынган. Кыскасы, адам баласында «Ар киминде бир кыял, ал кыялды ким тыяр» дегендей, эркек-ургаачыларда бирден кыял-жоруктары бар. Андай жекече касиеттерин – киши мүнөздөрүн төмөнкүдөй мүнөздөөнүн таанып-билүүчүлүк мааниси бар.

САРЫ ЭСЕП – адам мүнөзүнүн бир тыкыр түрү. Ал баскан-турганынан «чыгым чыкты» – деп санап турушу аркылуу башкалардан айырмаланат. Жанынан бирдеме кетип калаарын, ал өзүнө зыян экенин алдын-ала билип-туюп карыш жылбайт. Аны эл: «О, кокуй, ал эмгиче эсептеп койду, андан жарытылуу бирдеме чыкпайт», – деп турушат. Сары эсеп сараң кызыл кулактарга жакын.

ТОБОКЕЛЧИ. Алды-артын анча ойлонбой, ал үчүн анча жан кыйнабай, өзүн-өзү эркин сезген

адамдын мүнөзү. Алар: «Тобокел тууду», «Бара көрөбүз», «Корккон да кудай дейт, коркпогон да кудай дейт» – деп, олжолуу болгонго да, олжосуздукка да кайыл. Барга-жокко бирдей караган адамга мүнөздүү.

Бүйрө өзүн тыкан кармап, киреше-чыгашага сарамжалдуу болот. Бапырап-тапырап, берешен болуп кетпейт. Баскан-турганы орундуу, мамиле-камышка өзүнүн жолун билет. Зыңкыйыңкы тартып, кийим-кечени да өз боюна тандап, чектеп кийет. Муну адамдык мыкты мүнөздөрдүн бири катары кароого жарайт.

СЫЛЫК – адамдын оң касиеттеринин бири. Ал чоң-кичинеге, улуу-кичүүгө, мансаптуу менен карапайымдарга бирдей мамиле жасоочу. Анысы абалы сөзүнөн баамдалат. «Сиз» деген – сылык сөз, «сен» деген – сенек сөз дегендей, анын сөзү сыйда, баскан-турганы орундуу көрүнөт. Жүрүш-турушу башкаларга үлгү боло алат. Муну сыпайы адам менен алмаштырууга болот.

КЫЙДЫ – адамдык терс мүнөздөрдүн бири. Дайыма танып турат. Баскан-турганы арамзалыктан айырмасы болбойт. Алды-артын качырып жүрөт. Митаам менен алмаштырууга жарайт. Экөө биринин мүнөзүн бири кайталап турат. «Суусардын изин баспай» – дешет андайды.

КЫЯНАТ – пайдасынан зыяны оодук. Жүрүп турган ишке, он таасирге өзүнүн залакасын тийгизет. Ичтен бүлдүрүп, ийгиликтүү аракеттерди иритет. Ичи тар, жакшылыгы жок, адамдык сапаты терс, карамүртөз, кара өзгөй адамдардын мүнөзү биринин акмакчылыгын бири толуктап алат.

СЫНЧЫ. Мындай адамдын эки тараптуу мүнөзү эске келет. 1-ден, кара кылды как жарган калыстыгы, ар нерсени тупатуура чечүүсү, жүрөгүндө ала, жүрүмүндө кара жоктугу көз алдыга тартылат. Бул – оң көрүнүшү. 2-ден, кыйынсынма адаты менен бирөөлөргө сын тагып, өзүн-өзү башкалардан өйдө көрүп, өзүнчө кыйын боло бергендери да бар.

«Сынчынын сынар өтүгү майрык» – деп коюшат андай адамдарды.

ЧЕЧЕН. Мындай адамдардын да эки топтогу мүнөзү бар. 1-ден, таңдайынан чаң чыгып, жер чегин безегени, кулактын кычуусун кандырганы, оозунан бал тамганы, куюлуштура сөз берметин тизгени алдыга тартылат. Сөздү элден алып, элге так өзүндөй берген адам. Куйма кулактар алардын айткандарын айткандай көкүрөккө жат кылышат. 2-ден, кур чечендик, кандайдыр айтканы угумдуудай туюлат. Кайра айтуучусу жок, жугумдуулугу аз, маныз чечендер болот.

ШЫПЫР, КАЛПЫЧЫ. Адамдын терс сапаттарынын бири. Мындай адамдар каратып туруп калп айтып карап турушат, туура эмес айтып басып кетишет. Сөздүн толук маанисинде алганда, алар бир нерсени сөзсүз аткарам деп жалтанбай айтат да, мындай чыга беришет. «Ал ошондой шыпыр болуучу» – деген атка конушат. Калпычы-шыпыр, алдамчы – бир мүнөздөгү жексурлар. Кээде анын шыпыр экенин билип-туюп туруп, сызга отуруп каласың.

ЖЫЛПЫШ. Бул – кандайдыр мүнөзү жумшактай сезилип, ич ара байланыша келгенде эле туруксуздугун көрсөтө коюучу адам. Адатта, андайлар бир чети өндүү-түстүү келет. Кийимдери да алгылыктуу көрүнөт. Эрки бошураак, «алдасам» деген ою ордунан чыкпайт. «О, кудай урган, жылпыштаган неме экен. Убадан талаага кетээр бекен?! – деп, адам өзү эле коомайланып турат.

ТАКЫМЧЫ. Бул – бергенин, өткөргөнүн, жасаган соодасын өндүрүү үчүн, жан алакетке түшкөн адамдын мүнөзү. Ал артындан-алдындан калбайт, алаары колго тиймейин жаны тынбайт. Бул бучкакчыл деген маани берет. 2-ден, бирдемени аягына чейин түшүп алууда улам такып, улам сурап, улам бышыктап туруучу пенде.

МЫЛЖЫҢ. «Жашында калжаң болсоң, карыганда мылжың болосуң» (*Макал*). Адамдык мүнөздөрдүн начарларынан. Көп сөздүн маанисин түшү-

нө-билбеген, түшүндүрө айта албаган, ырааттуу ой түйүнү жок, туруксуздугун сырткы турпатынан да, өңү-жүзүнөн да көрсөтүп коё турган адамдын түркүмү.

КЕЖИР – адамдык мүнөздөгү терс көрүнүш. Тил албаган башкалардын кеп-сөзүнө ынанбаган, өзүнүн оюнунун баркына, баачасына жетпеген, он жыгылгын десе, сол жыгылган пенде. Ал – тил алчаактын карама-каршысы, «Кежигиси кыйылган кежир» – деп коёт.

КАКШЫКЧЫЛ. (Кер какшык) – бул бирөөнү шылдыңдоо, келеке кылуу, сөз менен чымчылоо максатында акырын жылдыра мактап, кекээр сүйлөгөн, б. а., какшыктап сүйлөгөндү жакшы көргөн адам. Какшык айткандан алар ыракат алып, табасы канат.

КЫРС – өзүнүн оюндагысындай болбогондорго карата сыртын салып коюу. Бул кичине мансабы барларда арбын жолугат. Кырстык андай адамдарга жанаша да, жараша да түшөт. «Ой кырс неме, аны ал жактырбайт» – дейбиз. Деп, өзүбүз да тарткынчыктап турабыз.

ОРОЙ. «Сокур орой, таз кыйык» (*макал*).

Адамдагы жагымсыз мүнөз. Бетке чаап айтуу, улуу-кичүүгө, үйдө кимдер отургандарга карабай, үнүн бийик чыгаруу. Албетте, андайлык адеп эмес. Оройго адам оңой менен даай албайт. Шагым сынып калабы деп ойлойт.

ООЛУКМА. Бул туруктуулугу жок адамдарга карата айтылат. Бир сөздө, бир орунда турбаган, бир жерде көнүш албаган өзүнүн эрк-акылын эркине багыштаган адам. Андайлар кетем дегенине кетет. Барам дегенине барат. Ал-жээликменин бир түрү. «Тим кой, ал оолугуп калыптыр, оолукмасы басылсын» – дешет.

ШЫЛУУН. Бул шайдоот мүнөздөгү адамдардын тобуна кирет. Оң-тескери мүнөзү бирдейлер бар. Алам дегенин алат, жулам дегенин жулат. Бөркүн алып кел десе, башын байланып келүүчүлөр мына

ушулардан чыгат. Кыскасы, алар – жегичтер-шылуундар, көбүнчө башкалардын эсебинен өзүнө артык жем арттыруучулар; Байланып кет десе, артынып кетүүчүлөр.

КУЙТУ – тескери мүнөздөгү адам. Мындайлар эки адамды бири-бирине чагымдайт. Бийликтегилерге ичтен кошомат кылат. Ошол чагымы аркылуу күн көрөт. Айрымдар ошондой сапаты үчүн өз кызыкчылыгына пайдаланат. Куйту – көшөкөрдөнүү, элдин эң коркунучтуу душманы болуп эсептелинет. Мүлтүлдөк адам ушул топко кирет.

КӨЙРӨҢ. Эр мүнөзүнө кирет. Бул сылаңкорозго жакындашат. Анын көйрөңдүгү, баскан-турганынан, минген атынан, кийим-кечелеринен баамдалат. Ошолор аркылуу адамдардан айырмаланып келет. Өзүнүн көйрөңдүгүн, женил кыялдыгын өзү билгизүүгө атайын аракет-кыймылда болот.

КЫЗ КЫЯЛ. Бул – адамдагы жакшы мүнөз. Эркек-ургаачылардын табиятындагы үлгү болорлук көрүнүш. Орой, тажаал, тайбас, таскак өңдүүлөрдүн тескериси. Көбүнчө улан, жаш жигиттерди кыз кыялга салыштырабыз. Мунун бир чети – уялчаактык. Мындай адамдардан назиктикти, коңурдукту, адептүүлүктү, ыймандуулукту, тазалыкты күтүп турабыз. «Ал – жигиттин гүлү» – деген сымал ойпикирлер мына ушундай адамдарга карата айтылат.

КОРКОК. Мунун бир мүнөзү суу жүрөк. Бул – табиятындагы көрүнүш. Жалгыз басуудан коркуулар бар. Түн ичинде эшикке чыгуудан коркуулар бар. Бала кезинен бирдемеден чочуп калып корккондор бар. Өлүктөн корккондор болот. Жаш чагынан жүрөгүн майтарып, коркутуп коюлар болот. Коомдук мүлккө кол салуудан, аны өзүнүн менчигиндей жеп-ичүүдөн, бирөөлөргө ушатуудан коркуулар бар. «Ал кудай урган, бирдеме кылуудан коркот», «Жедеп суу жүрөк болуп калган» сыяктуу кептер айтылат.

ЧОРКОК. Эчтекеге эби жок, жан бактылык мүнөз. Кара жумуш кыла албайт. Оңтойлуу бирдеме-

лерди кармай, ондой албайт. Чоркок бирдеме жа-соого, үйрөнүүгө, окууга, үй-тиричилигине кол ка-быш кылууга өзүнүн эби жоктугун, солдоюп тура берип, турмуштан куржалак экенин көрсөтүп коёт. Мындай сапаттар эр-аялда тең болот.

САРАҢ. Адамдардагы терс мүнөздөрдөн. Ула-мыштарда чык татырбас Чынарбай, Карынбай өң-дүү сарандар тууралуу айтылат. Колдо бар туруп, ажат ачпоочулук, сокур тыйын үчүн бүгүлүп түшүү-чүлүк. «Дүнүйө бир тыйындан куралат» – дечүүлөр. Сарандык мүнөздөр көбүнчө байларда жаралат. Туу-ган-урук, жээк-жааттарга чык татырбайт. Өз ма-лын аяп минбейт, Арык-торуктарынан, өлгөнүнөн союп жейт. Малы аяп, туз да бербейт. Конок кел-се качат, же ооруп калат, өзүнөн чоң чокой кийип, тиричиликтеги бардык ишти шордуу аялы бүтүрөт. Малынын туягын да, тамагын да аяп, башкаларды оокатын кылдырууга жумшабайт. Сасык бай, сараң бай, колтукчу бай мына ушулардан чыккан.

КӨК (КӨК БЕТ). «Ат мыктысы боз болот, – эр мыктысы көк болот» (макал). Мунун оң сапаты бир ишти аткарууда, аягына жеткирүүдө кастарын ти-гип, башын байлап коюучулугу. Бул эр мүнөзү ка-тары бааланат. Бирок ургаачыларга көктүк жараш-пайт. Эринин ырысын кыркуу, үйдүн кутун кетирүү катары бааланат: «Көк талды отунум дебе, көкбет-ти аялым дебе» (макал). Эркектерге деле ашкере көк беттик, ашыра эле көгөрүп калуучулук да анча жарашпайт.

КЕНЕБЕС – адамдардагы шалакылык мүнөздөр-дүн бири. Ар нерсени учурунда барк албоо, күндөлүк турмуш-тиричилик үчүн түйшөлбөө, «баары ушун-дай болот» – өңдүү өзүндө белгисиз сезимге жете-летүү. А, мүмкүн, бул эринчээктикке, аңкоолукка, жая бактыга барып такалат. Ал кенебестиктин ке-сепетинен кетирди», «Кенебей жүрүп, ушул акыбал-га келди» сымал сөздөр артында айтылат.

КЕП ЖЕБЕС. Адамдагы терс мүнөз. Бирөөлөрдүн айткандарына кошулбаган, өз оюн түк бербеген

адам. Оң сөзгө тескери жооп ыйгарган, өзүнөн оңдуу акыл чыкпаган пенде. Бул кежир, макоо мүнөздөгүлөр менен тутумдашат. Кеп жебес – кепке-сөзгө конок бербес адам.

КӨРӨ АЛБАС. Ичи тар адамдарга таандык сапат. Бирөөнүн иштерине, ийгилик каалабайт, көргүсү да келбейт. Атайын ал жактан четтеп өтүп турат. Бирөөлөргө терс ой-пикир айтат. Ниети таза эмес экенин өзү эле билдирип коёт. Бул негизи кызганчаак, арампороз, кара өзгөй сымал мүнөздөр менен жакындашат.

ЖАЛАКАЙ. Чабал мүнөз адам. Көзгө токтомдуу, көңүлгө тете аткарганы болбойт. Ар нерсеге тийди-качты, башын баштайт, аягын таштайт. Аны аткарууга алы да келбейт. Ач-токко да, ысык-суука да, бар-жокко да байымы жок. Туруктуу жумушу болбогон, көпчүлүктүн ичинде эптеп күн көргөн жан.

ЭЛПЕК. Адамдардагы мыкты касиет. Элпектик, ак көңүлдүүлүк, пейили тазалык, кары-жаш болобу, жумшаган жакка дароо аттанып кетүүчүлүк, ар ишти өз учурунда, онтоюна келтире бүткөрүүчүлүк анын адамкерчилик сапаты болуп саналат.

МОМУН. «Кой оозунан чөп албаган» (*Эл сөзү*). Бул – бирөөлөргө кылча зыяны болбогон, өз оокатын өзү кылган адам, Момундуктун бир аты – жооштук. «Кудай момун» дейбиз. Көптүн арасында куудун-шумдугу жок, коймаарек жүрө берүүчүлөр. Бирок ашкере момундук адамга зыянын тийгизет. Ошондуктан кээде «Жамандын бир аты момун, жооштук» дейбиз.

ДӨДӨЙ. Адамдын терс сапаттарынан. Түшүнүгүнүн, ой жүгүртүүсүнүн начар көрүнүшү. Түшүндүрө да албайсың. Түшүнүүгө чама-чаркынын жөндөмсүздүгү. Логикалык жактан начарлыгы. Бир сөздү айтып баратып, башкага чалып кетүүчүлүк. Кээде өз оюн-пикирин туура табуучулук.

ЧЫЙРАК. Адамдагы шайдоот сапаттардан. Өзүн жыйнактуу, тыкан алып жүрүүчүлүк. Ар ишке жөн-

дөмдүүлүк, шамдагайлык кылуучулук, өз убагында бүтүрүүчүлүк. Тың, бышык келип, «Чегедек отундай тырсылдап», жашоо-тиричилигинде өзүн куунак алып кармоочулук.

САБЫРДУУ. «Сабырдын түбү – сары алтын» (эл сөзү). Бул – адамдардагы жакшы сапаттардын бири. Ар нерсеге токтоо мамиле кылуучулук. Майда-чүйдө сезимге ооп кетпөөчүлүк. Ойлонуп, төрт тарабын өлчөп, токтоолук менен маселе чечүүчүлүк.

АЧ КӨЗДҮК. Пендечиликтеги жаман адат. Бирөөлөрдөн алсам-жулсам, ошол менин оокатым болсо дечүүлүк. Азыркы замандын айрым адамдары, мисалы – сүткорлор, алып сатарлар, кызыл кулактар жасап жаткан не бир терс аракеттер буга далил боло алат. Мындайларды эл «көзүнө көр топурак кирсин!» – деп каргашат. Алар эл-журттан бөтөнчө самашат.

КУУ. Терс сапаттардын бири. Куулук-шумдук эгиз айтылат. Куулануу – бирөөлөрдү сызга отургузуу. Аны айбанаттардын митайымы түлкүгө салыштырат. «Куу түлкү» – демек, дароо алдап кетүү. Бирөөлөрдүн мүнөзүндөгү бош сапаттардан пайдалануу.

ЖЕЛ ТАМАН. Көбүнчө аялдарга карата айтылуучу терс сапаттардан. Айылчы. Түтүндү түрө кыдыруу, бир орундан жай таппоо. Ушундан улам ушакчы аталуу, өзүнчө эле бассам-турсам деп жээлигүүчүлүк.

ТАПАН. Ар бир сөзгө карата какшык, шылдын, шакаба, мыскыл аралаштыра айткан адам. Мында «кур тапан», «алчы-таасын жеген тапан» «бешалты абышканы кичирейткен тапан» сымал сөздөр айтылат. Арийне, чоң-кичинени көзгө илбей, дайыны жок сүйлөгөндөр да бар. Андайлардын тапандыгынын татымы болбойт.

КӨР ЖЕМЕ. Эркектердеги эң жаман адаттардын бири. Аялынын, бала-бакыраларынын баскан турганынан, кылган ишинен өөн табуу, отурса-турса да сын тагуу. Кулак-мээсин жеп туруу. Илгери бир

зайып эринин ушундай мүнөзүнөн улам «мына кетем», «ана кетем» – деп жүрүп, деле эри тажатып жибергенде: «Айтпачы сөздүн бекерин, аз калды менин кетээрим» – деп, чыдай албай кетип калыптыр.

ЧЫР. Бул – адамдардагы терс адаттардан. Акты кара дечү, иштин чын-бышыгына жетпей, өзүнүн оюн кара өзгөйлөнүп таңылоочулук. Көпчүлүк орундарда, оюн-зооктордо, аласа-береселерде, атайын талаш-тартышуучулукка аттанып түшүүчүлөр. Ушундан улам «Баланча чыр» атка конуучулар.

Баатыр, эр мүнөздөрү.
«Эр кумары не болот?
«Эр кумарын сурасан,
Алман жайган кыраан куш,
Кара көз сулуу кыз болот».

(Накыл).

Бул – адам мүнөздөрүнөн анча айырмаланган баатырлардын жекече сапаттары. «Ат эриндүү келет, эр мурундуу келет» – дегендей, эрдин бир мааниси баатыр болуп эсептелет. Баатырларды эл-журту жаратат. Алар ошондой адамдары чыккандыгы аркылуу сыймыктанышат. Т. а. элдик улуттук баатырлар, уруу баатырлары, эмгек баатырлары, ар бир аймактын эли-журту үчүн күйөрман баатыр аташкан, баатырга тете адамдары бар. Мына буларды эр мүнөздөрүнөн таба алабыз. Адатта, бул – тирүүчүлүктө адамдык сапаттын ар кылдыгы. Эр жигитке таандык касиеттер эл ичинде түрдүүчө сыпатталышы. «Эр» деген туюнтманын артында көбүнчө сыймыктанууда шарттуу бөтөнчөлүктөр жалпылана айтылат. Ошондой эле жүүнү бош жагдайлары да белгиленет. Эл – улуу сынчы. Алардай төп айтуучу эч бир күч жок. Ошондуктан, адамдар да, айбандар да, жандуу, жансыз жаратылыш да, алардын көз электеринен өтүп турат.

Даанышман адамзат пендесинен чыгат. Жаратылыш ага акылды, кооздукту, сулуулукту, кел-

бетти ченебей берген. Төрт тарабы төп келгендер бул ысымга татышат. Пендеде улуттан, ар элден, жерден, уруудан, уруктан, аталардан мындайлар арбын жаралган. Албетте, Кыргыз Атадан чыккан элибиздин даанышмандары ондоп, жүздөп саналат. Баатырлардын, журт билермандарынын, эл мыктыларынын бир аты – даанышмандар. Аларга эл-журту, анан жалпы журтчулук сыймыктанат. Ага санжыра-санаттар жооп берет. Кыргыз элинин оозеки тарыхында буга чейин булардын аттары айтылып, терс каармандар катары баяндалып келген болуучу. Ат-Башылык, нарындык Кайдуулат уулу Чоко менен (баатыр деп да коюшат) Бабакан уулу Карач ажы, кочкордук Бай уулу Калыгул олуя, Ормон улуттук баатыр, көлдүк Кыдыр аке, Садыр Аке, оштук Алымбек датка, Курманжан датка, таластык Жанкороз бий сыяктуулар ж. б, у. с. көп инсандар – журт даанышмандары жаралды. Алардын айдыны канчаларга таралды.

БЕРЕШЕН – дүнүйө капарлар, жоомарттык жолунда элге мүлкүн үрөгөндөр. Буга дейре мындай адамдар болгон. Санжырада ар уруунун, уруктун, бир атанын балдарынан мындай адамдар чыккан, алар атайын аттанып-түшүп, журт баккан. Ошончолук алган, кайра элге берген. Уккан кулакка караганда кеминдик Жантай уулу Шабдан баатыр берешен аталат. Шабдан баатыр Мекеге жөнөмөк болот. Эл-журту менен коштошуп, акыркы жолго аттанып жатканда, Калмырза ырчы жолуна тура калып:

«Аман барып, амал кел,
Асыл Шабдан кемеңгер.
Жүз боз бээни сойсо да,
Жүз жолу Шабдан койсо да,
Оң менен солдун ичинен
Сендей чыкпайт экинчи эр», – дейт.

Ошондо баатыр: «Алып чыккылачы жанагы капчыкты» – дейт. Колуна ала коюп: «Ме, тос колун»

ду?!». Ырчы шып илип алат. Жан-жөкөрлөрү: «Олдо, баатыр ай?!» – дешип, капчыктагы дилдени карматып жибергенге ичтери ооруп калат. «Эчтеке эмес, эр азыгы менен бөрү азыгы жолдон» – деп коёт Шабдан баатыр. Ага канчалык олжолор түшкөн. Аны бей-бечараларга таратып турган. Ошондуктан «берешен» деп, алыс-жакындан ага каттап турган.

КӨСӨМ. «Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот» (макал). Алыс-жакынды, азыркы-келечекти баамдай, андай, дааналай, далилдей билүүчү. Адамдагы көрөгөчтүк. Баарына акыл-ою жеттик. Даанышман, көсөм биринин сапатын бири кайталайт. Толуктап турат. Бул – алдын-ала туючулук, ошого карата иш кылуучулук, эли-журтуна акыл-кеңеш айтуучулук. Мындай адамдар «туурадан кеп тапкан, туюктан жол тапкан» инсан катары бааланган. Бул эли-журтун ар кандай тоскоолдуктардан тоготпой алып чыгат дегенди туюндурат.

БАРПЫ (кадырман). Барпы – кадыр. Кыргызда «кадыры сиңген», «кадыры артык», «журт кадырманы», «кадыр салып», «кадырын сыйлап өндүү сыпаттоолор бар. Ариет, мындай сыпаттоолорго анын керт-башынын адилеттүүлүгү, кара кылды как жарганы, кичине-чонго бирдей алынганы, «өзүмдү өзүм, өзгөнү жатым» дебегени чоң себепкер. «Карыны кадырлоо, улууларды урматтоо» ушундай сапаттардан улам калат. Мындай сыйга жетүүбүз керек.

КҮЛДҮРГҮЧ (КУУДУЛ). Бул – чыныгы жигиттердин асыл сапаты. Т. а. тандын атканы, күндүн батканы билинбеген. Таң-тамашаларды көркүнө чыгаруучу. Боорлорун эзип коюучу. Бул – ашкере шайырдык, күлкүгө карк кылуучулук.

АК МАНДАЙ ЖАРКЫН ЖАНА ЖАЙДАР. Эрдин асыл сапаты. «Мандайы жарык», «ыманы ысык», «жайдары жүз» сымал салыштыруулар буга төп келет. Булар адамды өзүнө тартып, кыз кыял

сезилет. Биз мырза десе эле жаштыкты, сөөлөттүүлүктү, дөөлөттүүлүктү, мансаптуулукту эске тутубуз. Чыныгы мырзалар, жалпыга бирдей ыманы ысыктар. «Мына ушулар», «Менин эле өмүрлүк жарым болсо» дечүүгө татыктуулар.

ДАРДАН. Жайдарынын карама-каршысы. Эр мүнөзүндө ала көөдөктүккө жакындашат. Бул – ички дараметтерин бүтүндөй сыртка чыгаруучулук, сыр жашырбоочулук. Анын зыянкечтиги болбойт. Адамга жакшылык ыроочулукка даяр. Ал «Дардес», «Дардалактап кетет», «Дарданбай», сымал сыпаттоолорго эгедер.

АРАМЗА. Бул – эр мүнөздөгү терс көрүнүш. Митаамдыктын, кыйдылыктын үлүштөрү бар. Аткарылуучу кыймыл-аракеттеринде кытмырдык кылуучулук. Мунун «өгүз арамза», «желке арамза» өңдүү аталыштары бар.

ЖАЛКОО. «Жалкоого – шылтоо» (*макал*). Бул – эр жигиттеги терс көрүнүш. Ал жан бакты адамдарга карата айтылат. Бекерпоздор, «жатып ичээрин бар болсо, жардылык жанга тынч экен» дегендер. Аны эл «кежигеси кыйылгыр» – деп коёт. Жалкоолуктун сапаты эпкиндүүлүк. Кежир, жөнүк, сыйкы, шалтаң, кайкы:

«Кайкы болот ал акмак,
Кара чака табалбай.
Коё берет акырын,
Катынын эптеп бага албай.
Андай сыйкы адамга
Азаматтар байланбайт.
А чык-айрым азамат,
Аргымак аттай шайдандайт».

(*Токтогул*).

Сыйкы сыяктуулар эрдин жалкоолук мүнөзүн толуктайт. Булардын касиеттери бир болуп саналат.

БУЗУКУ. Бул – адамдагы адамкерчиликтин терс көрүнүшү. Адамдардын кыймыл-аракеттеги жашоо-

тиричиликтеги он жагдайларын солго, эки адамдын ортоосуна айлантуу, Ичтен чагымчылык кылуу. Мында «Араларына бузуку аралады», «Ал жеткен бузуку», «Ал адамга жакшылык кылбайт, дайыма ошентип отурат» – деген сөздөр артында айтылат.

ЖАЛТАҢ. Эр жигиттеги жумшактык. Туура сөздү бетке айтуудан айбыгуу. Бирөөгө тике сүйлөөдөн жазгануу. Мындайды айрымдар: «Аны музоо кезинде сүздүргөн», «Жүрөгүн майтарып койгон», – деп коюшат. Негизи, зыяны болбогон, өз оокат-тиричилигин ойлогон адам катары бааланат.

КОБУР. Татыксыз көп сүйлөгөндөр. Басса-турса өзүнчө бирдемелерди айтып, ага да анча маани бербейт, көңүл бурбайт. Ал эмнени айтып атканы тууралуу өзү да этибарга анча албайт. Кобурдун бир аты – бабыр. «А, кудай урган өтө эле бабырак бирдемелерди кобурап...», – деп коюшат алар жөнүндө. Уккан-көргөндөрүн элге айтат. Анын кеби анча иликке турбайт.

АЙГАК. Бирөөлөрдүн бүткөрүүчү, бүткөрүп койгон жөнсүз иштеринин бетине чыгуучулук. Ачык айтуу. Ал жөнүндө элге жаюу. «Айтам» деп коркутуу. Айтып коюу, мындайынан ак пейил, эр, терс көрүнүштөргө калыс туруу.

СҮТКОР. Жекече баюунун ыгын мыкты билген эр. Сүт – «малдын сүтү», кор – «тойбогон» (малдын сүтүнө тойбогон) деген маанини берет. Адатта, кыргыздарда көк жамырап чөп чыгып, желинде сүт булактап, ал ак жердин чөбү катары бааланган. Айран-сүт көлдөйт. Аны эл ичет, ирегеден ит ичет. Жандын боору агарат, өтмө мааниде айтканда. Сүткорлор – мына ушундан бирди эки, экини төрт, төрттү сегиз, андан он алты, т. а. мал эсеби аркылуу соода-сатык кылуу менен байыган эрлер. Сүткорлор, кызыл кулактар, алып сатарлар – бир мүнөздөгү адамдар. Алар жалпысынан бир түшүнүктү берүүчүлөр. Азыркы коммерсанттар, бизнесмендер – булардын туундулары. Баюу, артыкча

жашоо үчүн алдыртан элди алдап, туйтунуу жолун издөөчүлүк. Анын кыныгына кирүүчүлүк. Эрлердеги мерездик, таш боордук, таш жүрөктүк өндүүлөр эр мүнөзүнүн терс жагдайларын эске салат.

Ат качырбас боз алыр. Эл улуу сынчы, улуу калыс, мына моминтип тескеп туруучу:

Ааламдан да ашмак бар,
Адамдан да ашмак бар.
Аргымак күлүк ойнотуп,
Мингениңе мас болбо,
Алтын жака асыл го;
Кийгениңе мас болсо,
Акыл бар – деп ар сөздү
Билгениңе мас болбо».

(Накыл).

Карыялардын алдыртан айткан акыл-ойлору – эр-азаматтар, калк баатырлары үчүн үлгү, тыянак, мыйзамченем. Бул айрым аймактарда «Ат качырбас боз айгыр» деп да айтылат. Илгери «ат жакшысы боз, эр жакшысы көк» дечү. Ушундан улам «ат качырбас» адамкерчилиги артык, чоң-кичинеге бирдей, тениз, айкөл, бардыкка сүйкүмдүү кишилерге, эл мыктыларына, калк кайрымдууларына карата багышталган. Кыргыз тарыхында Санчы сынчы тууралуу кеп бар. Олуя адам болот. Ошол жарыктык Сарбагыштан чыккан Болот бийге (Анжиян, Аркага дейре акимчилик кылган киши болгон) Таалаке деген зайыпты алып берип жатып: «Мындан абалы жатын чайкаар», анан «Ат качырбас боз айгыр» төрөлөт. Андан Баш койкон төрөлөт. Тукумундан арстандар чыгат. Алар бийлик талашып, бир жерге тура алышпайт. Ар кайсы жерге көчүрүлүп, бийлик ээлери болот», – дейт. Айткандай, Болоттон Эсенгул төрөлүп, ошол Ат качырбас боз айгыр аталат. Андан Ниязбек туулат. Баш койкон ошонусу болот. Т. а. мындан сегиз бала төрөлүп, «Ниязбектин сегиз бек, Телегейи тегиз бек» Ат-

Башы, Нарын Куланак, Көл, Кочкор, Чүй ичин бийлешет...

Баш койкон – атагы алыс-жакынга бирдей угулуп, бардыкка даана таанымал сынчы ушундай аталган. Сегизбектин кенжеси Ормон кан болуп саналат. Эрге таандык Берен, Барак (жаалуу Барак, Өөк барак), Кунарлуу булбул, эр чечен, жетик сымал мүнөздөр оң мааниде, айрымдары өтө даназалуу айтылып келүүдө.

Киши баласы үчкө бөлүнөт: адам, кадам, мадам. Биринчиси – адам, алар силер сыяктуу, башына бөөдө өлүм туш келсе да, наркын жоготпойт. Экинчиси – кадам, алар кыска өмүрүн уурулукка сарп кылгандар, ичи тарлык, көрө албастык менен ооругандар, ага-тууганга залалы тийгендер. Үчүнчүсү – мадам, алар – эки жүздүүлөр: көздү көрсө мактайт, көзүң жокто жамандайт. Кишилерди бири-бирине чагып, аларды тытыштырып кумардан чыгат. Булар – адам эмес, башы жумуру, буту айры жаныбар кейпин кийгендер.

ЗАЙЫПТЫК САПАТТАР

«Биринча байлык – ден соолук,
Экинчи байлык – ак жоолук,
Үчүнчү байлык – бар соолук».

(Накыл).

1. Айкөл, пакиза, нур чырайлуулар – булар жалпы жонунан чүрөктөр, т. а. сулуулар деп аталат.

2. Сезимтал, толукчул, тунук, таза, сүйүүсү бар, акылдуу, өз жарынын азап-тозогуна чыдай билгендер.

3. Жамандыкта-жакшылыкка муюбагандар. Ак ниеттүүлөр.

4. Жайдары жүз, шайыр, сөз тапкыч, каада-салттуу, нарктуу, жайыл дасторкон, үйүндө куту төгүлгөндөр.

АК КӨРПӨ ЖАЙЫЛ. Жүрүм-туруму айыпсыз, ала жипти аттабайт. Баш кошкон эрин абдан кадырлайт.

Күйөөсүн күкүктүн баласындай багат, өзү оор басырыктуу, келбеттүү келет. Ата салтын, каада, үрп-адатты жакшы билет. Үйүнө кадыр-барктуу коноктор көп келет. Эри дайыма зайыбы менен акылдашып иш кылат. Ошондуктан эринин иши дайыма алга жылат.

АК ЖООЛУК ДЕЛБИР. Ашкере чырайлуу, Жарык мандайы, жаңырган айдай каштары, узун кирпичтүү бото көздөрү, кырдач мурду, ак жуумал жүзү, кызыл эриндери, койкойгон мойну бирине-бири төп келет. Өрүлгөн узун чачы, кыргый куш мүчөсү сымбатын арттырып турат. Келбетинен кемитке таппайсың. Дайыма жарашыктуу кийинип жүрөт. Үй оокатка тың, бүйрө.

ЖАЙЫЛ ДАСТОРКОН. Колу ачык, пейили кенен, бардар. Ушунусу менен элге жагат. Казаны оттон түшпөйт. Дасторкону дайыма жайылуу, аштамагы жайнап турганы турган. Келим-кетими көп. Саймачы, оймочу да. Ушак-айынга кызыкпайт. Абысындары урматташат.

ЖАБЫЛУУ КАРА ИНГЕН. Көп сүйлөбөйт, кишиге катуу айтпайт. Арбын убактысын үй-тиричилиги менен алпурушуп өткөрөт. Бала-бакыралуу, карапайым келет. Текебер, кесир дегенди билбейт. Элге да, эрге да бирдей мамиледе болот. Эрдин табылгасына көтөрүлбөйт. Бар болсо мактанбайт, жок болсо чүнчүбөйт. Кенен оокатка да, тартышка да бүйрө. Ийнеси баш болгон бактылууга жолугат.

БАШ КОЙКОҢ. Кокондоп эл бийлөөгө катышат. Өндүү-түстүү келет. Тил табышып сүйлөшө билгенге кыйын. Кыял-жоругу, жүрүм-туруму эркек мүнөздүү. Эрин да, үй-бүлөсүн да теске салып башкарат.

ДҮНҮКӨЙ ТОТУ. Табылгынын зайыбы. Илгеркилер чүпүрөк зайып да дешкен. Эски-уску, керексиз чүпүрөк-сапыракты дүнүйө көрөт. Аларды көзү кыйбайт. Ал эми табылгынын зайыбы дегени, эр-

дин колунан бак-дөөлөт тайыса жүдөп калат. «Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт» деген. Ошол төө мингендин гана зайыбы. Жөө жүргөнгө – жүк!

ДҮР КАБАК ЧАБДАР. Дайыма кабагы бүркөө, урушка жакын. Дитине бирдеме жакпаса итатайы тутулуп, кайырын чайыр кылат. Эрдин да, балабакыранын да сазайын берет. «Кыялыңа өз атаң, тууган энен гана чыдабаса» – деп айтайын десең, ак уул, кызыл кызды төрөп койгон. Уул-кызы чоңоюп, энесин кой дегиче, кайран эри карып калат.

АЙ ЧЫРАЙЛУУ, АЧА ТИЛ. Алла таала ага чырайды аянбай берген. Бирок, кемиткесин тилинен чыгарып, акылын бас кылган. Колунан түзүк иш да, аш да келбейт. Тилинин заары кара чаар жыландын тили калпый кесип, желимдеп алгандай эле бар. Тууган-туушканга, коңшу-колонго да тили тиет. Бир эрди өмүрүнчө карып кылат.

ЭЧКИ САҢ ТЫЙТАК. Түтүндү түрө кыдырган айылчы, узун ушакчы. Эчки сымал эрбен-эрбең, жаны жан албайт. Сырт келбети дагы жагымдуу болбойт, көзүң тойбойт. Эки айылды эриктирбейт, бир айылды бириктирбейт. Этегин үзө басып, түтүн чыккан үйлөрдү андыйт.

ЭЛДИН АЯЛДАРГА БЕРГЕН ТЕСКЕРИ МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ

Кыш кылат, жайда чилде саратанды,
Муз кылат, кайнап турган арашанды.
Бейжайы безеленет, тил тийгизсең,
Таанытат, атаң тургай, тайатанды.

(Байдылда).

1. «**ҮТҮРӨҢ ТЕНТЕК**» – мындай аял жини кармаганда балдарын сабайт. Көтөрүнүп төркүнүнө кетип калган албуут долу аял. «Алып бергениң ушулбу?» – деп, көйнөк-кечесин айрып да жиберет.

2. «ИТ ЫРКЫРАК» – эри менен ынтымагы жок, ыркырап уруша берүүчү, башкаларды да беттен алган чатак аял.

3. «МЫШЫК ЧЫРКЫРАК» – бирдеме эле болсо чыркырап ыйлап, көзүнүн жашын көлдөтүп жиберүүчү аял,

ЭЛДИК ИШЕНИМДЕР, ТЫЙЫМДАР ЖАНА ТАБЫРКАЛАР

Жыйнаган Абдыкерим Муратов

Аарынын уюгун бузбайт

Агын сууга ат менен же жөө атырылып кир-
бейт

Агын сууга кир жуугандан кийинки суу төгүлбөйт

Агын сууга түкүрбөйт

Агын сууга шыпырынды төкпөйт

Агын сууда арам болбойт деп айтылат

Агын сууну булгабайт

Агын сууну чачпайт

Адам адамга артын салбайт

Адам ар кандай оор дарттарга чалдыкканда,
кырсык басканда, ошол кишини бөрү терисине ороп
жаткызат

Адам жатпай салынып турган төшөктүн тилеги
жаман

Адам кайра-кайра эстеп аткан болсо ага кирине
кирген болот

Адам өлгөн күнү (айылдан өлүк чыкканда) кир
жуубайт, баш жуубайт

Адам өлгөндө анын жылдызы кошо өлөт

Адам төрөлгөндө анын жылдызы кошо төрөлөт

Адам туулганда бешенесине (мандайына) тагды-
ры кошо жазылып туулат

Адамга бычакты кезебейт, анты болот

Адамга далысын салбайт

Адамга карап мылтык мээлебейт

Адамга кирине (сук) кирген учурда ат тезеги менен кириңелейт

Адамдарды сөөмөй көрсөтүп санабайт

Адамды айланып баспайт (жүгүрбөйт)

Адамды ийнинен баспайт. Бул ийнинен басуу – башка адамдарды басынтуу, же жерге кир деп айтуу

Адамды сөөмөй менен көрсөтпөйт

Адамдын башынан жаздыкты сууруп албайт. Жаздыкты сууруп алуу – өлгөн адамга теңөө, анткени өлгөн адамды ушундай кылат

Адамдын бези чочуп оорутса эгиз төрөгөн аял бутунун учу менен акырын тийгизип эмдейт

Адамдын боюн карыштабайт

Адамдын үстүнөн аттабайт

Адырашмандын уругунан жетини санап туруп майга аралаштырып, ашказаны ысык-сууктан бузулгандар ичет

Адырашмандын уругунан жетини санап туруп майга аралаштырып, гүптү болгондор ичет

Ажыга никеде турбаган, күйөөсү жок аял барбайт.

Ажыга никеде турбаган, күйөөсү жок аял барыш керек болсо, бирөөгө никеге туруп, же эркек туугандарына коштолуп гана барат

Ажыдан келген киши менен учурашканда эгер ал эркеккиши болсо аялдар ийнинен тартып эки колун кийиминин сыртынан сылап коёт

Ажыдан келген кишини тосуп алганда аны көкүрөккө тартып, бекем кысып учурашпайт

Ажыдан келген кишинин алдына (баскан изине) таза жайнамаз, килем, материалдарды салып тосуп алат

Азалуу адамды жакындары бейшемби күнү күндүз чакырып келип, эркек болсо, чачын, сакалын алып берген, аял болсо чачын жууган, тамак салган, кийит кийгизген, бул «чач алуу» деп аталат

Азалуу адамды жакындары чакырып чай берип, кийит кийгизип, көңүл айтат

Азан айтылып жатканда отуруп, айтылып бүткөн соң жүзүнө бата тартылат

Азиз адамды шылдың кылган көр болот

Ай башында жамгыр болсо, ортосунда жана акырында да жамгыр болот

Ай бузулса – тезинен бороон болот

Ай жаңы туугандагы төл – ургаачы, толгондогу төл – эркек болор

Ай жаңырганда (тууганда) «Ай көрдүм, аман көрдүм, айданаман, жылдан эсен бололу, келерки айга чейин өсүп-өнүп тололу» деш керек

Ай жаңырганда (тууганда) чалкалап жаңырса ай жаанчыл болот. Ал эми тик жаңырса жаан-чачынсыз, кургакчыл болот

Ай жаңырганын көргөндө ургаачылар ага карап үч жолу жүгүнүп коёт, эркектер жүгүнбөйт

Ай жаңырганын көргөндөр Ай тууту деп да айтышат

Ай же күн тутулган (күйгөн) түнү, күнү жумуш кылбайт

Ай кандай жаңырат – ошого карап күн, же түзөлөт же бузулат

Ай короолоп нур жакындан төгүлсө – жамгыр күт, нур алыстан төгүлсө – эки-үч күндөн кийин жаан болор

Ай короолосо – аягыңды камда, күн короолосо күрөгүңдү камда

Ай кышында чалкалап көрүнсө – кар көп болот

Ай менен күндүн тутулушу падышалардын, хандардын, баатырлардын өлө тургандыгын, же эл башына сырттан жоокелипши, табигый кырсыктар тооруппу ж.б. оор күндөрүн кабарлаган

Ай ортосунда жамгыр башталса – аягына чейин жамгыр

Ай өткөн айда жаансыз болуп, жаңысы жамгыр менен башталса, айдын өз жүзүн өзү жууп атканы

Ай тике тууса – жамгырлуу болор

Ай толгондо туулган бала өмүрлүү болот

Ай толук толгондо сап болуп жалтырап турса –
аба жакшы, караңгылап кубарып турса – жамгыр
болор

Ай тууган айдын бешинчи күнүндө жел жүрөр

Ай тууганда төртүнчү күнү аба кандай болсо –
ай бою ошондой

Ай тууганда үч күн аяз болсо – ай бою аяз, үч
күнү бузук турса – ай бою бузук

Ай тууганда чалкалап тууса – анда жаанчыл,
кырдана тууса кургакчыл

Ай чалк өйдө тууса – ай бою аяз, жер карап
тууса – ай бою жамгыр

Ай чалкалай тууса – бул айда аязга, жүстөмөн
тууса – жаанга

Ай чалкалап тууса – өзүнө тынч, элге бейтынч

Ай чалкасынан тууса – күн салкын болот

Айбашы (арапа) күнү маркумдарга арнап жыт
чыгарып, куран окулат

Айга акараат келтирбейт

Айды көпкө карап турбайт

Айды сөкпөйт

Айды сөөмөй менен көрсөтпөйт

Айдын жаңырганын көргөн ар бир адам токтоп
туруп, куранокуп же атайын айтымдарды айтат

Айран уютуп жатканда ачыбай улам бүркө бер-
се, эркек кишинин шымын анын үстүнө жаап коёт

Айран, сүттүн калдыгын тебелендиге төкпөйт

Айранды идиш менен ичкенде эки кашык сал-
байт, антсе – ую эгиз тууп коёт

Айрынын (бешилик) сайган баш жагын асманга
каратып койбойт

Айт күнү дасторкон жыйылбайт, келген конок-
торго даяр турат

Айт күнү жасана кийинет

Айт күнү кир жуубайт

Айттын (орозо айттын) алдынан (айбашы, ара-
па) жыт чыгарат

Айттын алдынан жыт чыгарууда чийге кебез
ороп, аларды май менен майлайт, кырк шам жак-
кан

Айттын алдынан жыт чыгарууда чийге кебез ороп, аларды май менен майлап, кырк шам жакканда шамдарды боз үйдүн очогуна тегерете коюшкан

Айттын алдынан жыт чыгарууда чийге кебез ороп, аларды май менен майлап, кырк шам жакканда шамдарды боз үйдүн очогуна тегерете коюшкан соң арбактардын аты аталып, шамдардын калдыктары очоктогу отко ташталган

Айылга жайчылыкта ат чаап кирбейт, бул жаман кабар угузуунун жышааны

Ак ичимдиктер (айран, кымыз, сүт, чалап) кесеге мелт-калт толтура куюлат

Ак төгүлсө, бетинен алып жакага сүртүп коёт

Ак түстү ак дебей куу дешет

Аккан болуп ооругандарга ак кептердин канын ичирип, этин бышырып берет

Аккан сууну сабабайт

Аккууну атпайт

Акты «куу» (итти куу ит), «ак» (жылкыны кызыл ат) дейт

Акты Айга көрсөтпөйт

Акты төкпөйт

Акча көбөйсүн үчүн аны жаңы тууган Айга көрсөтүп коёт

Акчаны оң колуң менен аласың, сол колуң менен бересин

Акчанын жаңы алганда адегенде өзүңө бир нерсе алып, анан гана карыз сураганга бересин

Акыр-чикирди жолго төкпөйт

Ала баканды аттабайт

Ала тонду антарып кийбейт

Алаканын кычышса – акча аласың

Алаканың ысыса жолго чыгасың

Албарсты (азыткы) басса, башыңа бычак коюп жатат

Албарсты менен алышканда атыңды айтпашың керек

Албарсты төрөй албай жаткан аялдын өпкөсүн сууруп алып, сууга салып ийсе, ал аял каза болуп калган

Албарсты түн ичинде очоктон от уурдаганы келгенде адам анын отурган жерин бычак менен тилип ийгенде ал кача албай колго түшүп берет

Албарсты түн ичинде очотон от уурдаганы келгенде адам анын отурган жерин бычак менен тилип ийгенде ал кача албай колго түшүп бергенде адам аны чачтан алганда жалынып, болбосо алдайт

Албарсты түн ичинде очоктон от уурдаганы келет

Албарстыны «сары албарсты», «кара албарсты» дешкен

Албарстыны жеңген кишини куучу дешет

Албарстыны жеңген куучу албарстынын жаны болгон чачын курандын ичине салып койсо, албарсты жакын жолой албайт

Албарстыны жеңген куучу албарстынын жаны болгон чачын өтүктүн таманына салып койсо, албарсты жакын жолой албайт

Албарстыны чачтан кармап, жалынтып, анын айтканын такыр аткарбай койгон кишиге албарсты таңдайына койгон карала кагазын берет экен да ал киши куучу аталат

Албарстынын таңдайында карала кагазы болот дейт

Албарстынын таңдайындагы карала кагазды алып алган киши куучу болуп, төрөт убагында кара баскан катындардынтөрөтүн кыйындаткан караны кууп салат.

Алган чачынды, тырмагыңды тебелендиге таштаба, мөмөлүү дарактын түбүнө көөмп кой

Алгоочу деп адамдар бири-биринин жумушун кезек-кезеги менен бүтүрүшкөн

Алгыр куштарды белекке берсе, же сатса, томогосун ээси башкага бербей өзүнө алып калат

Алдыга келген тамакты күттүргөнгө болбойт
Алдыңдан ак жылан чыгып, ал туура кесип өтсө
– жолуң болот

Алдыңдан жылан чыгып, ал туура кесип өтсө –
аны өлтүрүп, үчкө бөлүп жолдун эки жагына көөмп
койгон

Алдыңдан кара мышык өтсө баш кийиминди бир
тегеретип кой

Алдыңдан кара мышык чыгып, ал туура кесип
өтсө – жолуң болбойт

Алыс жолго адам кетерде нандан кертип тиш-
теп койгон, анан ошол нанды ошол бойдон сакташ-
кан. Кайра келген соң баягы нанды сууга, же та-
макка чылап жешкен

Алыс жолго чаккан киши мелжеген жерине ка-
чан жетерин так кесе айтпайт

Алыс жолго чыгарда үйдөн тамак ичип чыгат

Алыс сапарга бирөөнү узаткан соң дароо үйдү
шыпырбайт

Алыс сапарга чыгарда нандын четинен ооз ти-
йип сактатып кой – насип күтөт

Алыс сапарга чыгарда эшиктин алдында бир аз
отуруп, анан жөнөө керек – барган жак жакшы
тосуп алат

Алыс сапардан, жоодон кайтканда, катуу оору-
дан айыкканда, кырсыктан аман калганда башын
куттуктап жакын туугандары мал энчилеп, кийит
кийгизет

Алыс сапардан, жоодон кайтканда, катуу оору-
дан айыкканда, кырсыктан аман калганда башым
аман калды деп мал союп түлөө өткөрөт

Алыс сапардан, жоодон кайтканда, катуу оору-
дан айыкканда, кырсыктан аман калганда башын
ырымдап садага чабат, б.а., улак союп. анын ичи-
нен өпкө-жүрөгүн дароо сууруп алып, жанагы адам-
дын башынан тегеретип, ага жакшылык, амандык
тилейт

Алыска аттанарда ачууланбайт

Алыска аттанып чыгып баратып, артын (үйүн, айылын, тууган-уругун) кылчак-кылчак карап койбойт

Алыска чыгаарда жуунбайт

Алыскы сапардан кайткан адамдын башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, сууну алыс каратып, чачып төгүп, идишин эшикке көмкөрүп коёт

Алыскы сапардан кайткан адамдын башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, «Менин колум эмес, Батма, Зууранын колу», «балакет-салакет, илешкендин баары ушу суу менен кетсин» деп, сууну алыс каратып, чачып төгүп, идишин талдын түбүнө жылдыз көрсүн деп үч күн көмкөрүп коёт

Алыскы сапардан кайткан адамдын башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, сууну алыс каратып, чачып төгүп, идишин көмкөрүп койгондон кийин тиги кишини артын каратпай үйгө киргизип кетет

Анары бар төрөлгөн балага Анар, Анарбек, Анаркан, Анартаажы, Анарбай сыяктуу ысымдар коюлат

Антташканда колун канга малган

Антташканда курал (кылыч, мылтык, бычак ж.б.) жалаган же ортого коюп койгон

Антташканда нан кармашкан

Антташканда туз жалаган

Апасына окшош уулу бактылуу болот

Ара төрөй берген аялга бир жылда экинчи ирет бышып аткан кезде алма жедирет

Ара төрөй берген аялды көп күчүк тууган канчыктын үстүнөн үч жолу ары-бери аттатат

Ара төрөлгөн бала деп беш айлык, жети айлык баланы айтышат да, аларды адам болуп кетет дешет

Ара төрөлгөн балага тегирмендин унунан чыккан тозду чачып коёт

Ара төрөлгөн баланы калпакка, же тебетейге салып койгон

Ара төрөлгөн баланы калпакка, же тебетейге салып коюп, аны керегенин башына илет

Ара төрөлгөн баланы калпакка, же тебетейге салып коюп, аны керегенин башына илип, күн сайын ордунан жылдырып турат

Ара төрөлгөн баланы катырманын ортосун оюп, ошол оюктан өткөрөт

Арам өлгөн аңдын этин жебейт

Арам өлгөн малдын этин жебейт

Арбай деп эт албаган баланы аташып, аны эт алдыруу үчүн жаман кесеге бир аз атала бышырып, баланы көрүстөнгө алып барып, анын көйнөгүн чечип, мүрзөнүн үстүнө үч жолу жаап, «Арбай мазарда болот да, дени соо адамда да болобу» деп бир нече жолу кайталап айтат

Арбайды дарылоо үчүн баланы суу жүрбөгөн арыкка жаткырып, ары-бери тоголотот, тоголотуп атып «Арык арыкта болот, адамда арык болбойт» деп үч күн катары менен таң заар жасалат

Арбайды дарылоо үчүн семиз эчкинин этин, майын жеп, сорпосун ысык ичиپ, анан артынан муздак суу ичет да, эчкинин майын ичегилерге жабыштырып тондурут

Арбак деп өлгөн кишинин эл арасында көрүнбөй жүргөн жанын айтат

Аркан чыйратып атканда түбүнөн өтпөйт, бою өспөй калат

Арканды аттабайт

Арткан ашты иттен аябайт

Арча менен сөөк чыккан үйдү аласташкан

Арча менен ысырык салып, аласташат

Арча менен ышталган чаначтын кымызын дары катары ичишет

Арча тиш чукур, арча идиш дасторкондо туруп, эл пайдаланса, сообу жогору болот

Арчадан куураган жерлерин алып бешик жасайт, арча бешикте жаткан балага арчанын жашы жугат

Арчадан куурган жерлерин алып көпүрө салат, арча жыгачына курт түшпөйт, суу чиритпейт

Арчаны көктөп турганда кыйбайт
Арчаны көчүрбөйт
Арчаны мүрөктүн суусун ичкен дешет
Арчаны эшиктин алдына көп эгишпейт, себеби,
арча өзүм гана көктөп, өнүп турсам деп тилейт экен
Арчанын жети тобурчагын жесең жети жыл көз
тийбейт, он тобурчагын жесең он жыл көз тийбейт
Арчанын куураган жерлерин алып табыт жа-
сайт
Арчанын түтүнү менен боз үйдүн ичин, коломто-
ну, бешикти, мал жаткан короону, ооруган, кыр-
сыктаган адамды аласташкан
Арчанын түтүнү менен кара жиндерди айдаш-
кан
Арыкка биринчи суу коё берерде, түлөө өткөргөн
Арыкка биринчи суу коё берерде, түлөө өткөр-
гөндө союлган малдын канын арыктын кырына
агызышкан
Арыктагы сууга түкүрбөйт
Астанага жатпайт
Астананы басып турбайт
Астындан бирөө суу көтөрүп чыкса, өтүп кеткен-
че күтө туруу керек, себеби ал жолунду бууп коёт
Ат аксаса, бутун баланын жаңы заарасы менен
жууйт
Ат аркандаган арканды, чылбырды аттабайт
Ат жабд ыктары түнү сыртта калбайт
Ат жабдыктарын босогого койбойт
Ат жалын майлоо деп ат сатып алгандар элге
сый тамак берет
Ат жалына бут артпайт
Ат куйругун өйдөтөн төмөн, тикесинен шыйпаң-
датса – ал алыс жолдон тер чачып келди
Ат куйругун чычайта көтөрсө – ал алыс жолго
минилет (чабылат)
Ат куйругун эки капталына ургулап шыйпаңда-
тып атса – ал кеселге кабылган
Ат минген соң туруп калбай, шарт бастырып
кетет

Ат мингенде адегенде сол бут сол үзөнгүгө
илинет

Ат мингенде ат туура тартылат

Ат мингенде сол бутту сол үзөнгүгө салып, ээр-
дин кашын сол кол менен кармап, көтөрүлүп, оң
бутту ээрдөн ашырып, ээрге минет

Ат мингенди атказчу киши аны сол колтуктан
акырын көтөрүп коёт

Ат тизгининин башын туюк кылбайт

Ат тушоо (чидер) менен атты урбайт

Ат чабышта чабыла турган күлүктүн алдынан
өтпөйт

Ата каргабайт, ата каргаса анын каргышы – ок
делет, атанын каргышына калган бала оңбойт

Атайын чакырып жатса баруу керек

Атайын чакырып сый тамак берген жерде үй
ээси менен кер-мур айтышпайт

Атайын чакырып сый тамак берген жерде үй
ээси менен кер-мур айтышып кетсе – барган киши-
ни ырыс кыркаар, кешик жукпаган, ырысын теп-
кен, тузга сийген дешет

Атасы тирүү кезде баласы сакал-мурут койбойт,
андай кылуу атасынан кутула албай жаткандык-
тын белгиси

Атасы тирүү турганда баласы өз баласын «Ата»
деп айттырбайт

Атасына окшош кыз бактылуу болот

Атасына сөз кайрыбайт

Ата-эне карыганда эң кичүү уул баласынын ка-
роосунда болот

Ата-эненин жолун тоспойт, бөгөбөйт

Ата-эненин төшөгүн тебелебейт

Атка күйөөсү менен аялы бирге минүүгө туура
келсе, эркек сөзсүз алдыга ээрге минет, аялы учка-
шат

Атка оң жагынан минип, биринчи оң бутту ашы-
руу керек

Атканага даарат ушатпайт

Аттан түшкөндө оң жагынан түшөт
Аттанаарда эң биринчи болуп көзүнө карга учу-
раса бул жаман жышаан

Аттанып жатканда колдогу камчы түшүп кетсе,
аны бирөө алып бербейт, аттан өзү түшүп, өзү алат

Аттанып жатканда колдогу камчы түшүп кетсе,
жолу болбойт

Аттанып жатып камчыны колундан түшүрүп
жиберсең – ал деген жамандыктын белгиси, мын-
дай учурларда өзүң аттан кайра түшүп, камчыны
өзүң алышың керек. Кокус андан (өзүндөн) мурда
камчыга бирөөнүн колу тийип калса, же көтөрүп
алып берип койсо, анда ошол камданган жолго ат-
танбай, үйдөн чыкпай кала берүү керек

Аттуу баратып омуруолотуп кол берип учураш-
пайт

Аттуу-баштуу адамдардын тамактарынын түбү
калса, талашып, калтырбай кешик деп ичишет

Атты алай-дүлөй борошодо өз басыгына койгон

Атты көөдөй карангы түндө башкарбай, өзүнүн
жүрүшү менен тим коёт

Атты музда башкарбайт, жайына коёт

Атты оң жагынан туруп ооздук салат, токуйт
ж.б.

Атты өйдөгө бастырып баратканда анын жалы-
на өбөктөйт

Атты сазда башкарбайт, өз тандоосу менен баса
берет

Атты таш корумда өз жайына коюп, башкарган
эмес

Атты тескери минбейт

Атты ылдыйга бастырып баратканда артты ка-
рай чалкалайт

Аттын жүгөн, ноктосун аттабайт

Аттын жүгөн, ноктосун жерге таштабайт

Аттын кур ээринен минбейт

Аттын моюнуна көз тийбесин деп көз мончок
тагат

Аттын моюнуна көз тийбесин деп тумар тагат

Аттын ооздугун силкпейт
Аттын соорусунун үстүндөгү үртүгүн алса көз
тийет

Аттын терин бийик тоолордо түтөккө учурган
адамга жытатат

Аттын эстегени (эсинегени) жакшылыктын
белгиси, мындайда анын маңдайынан үч сылайт

Атчан жөөгө озунуп салам айтат

Ачка турган төрт аяктуу жаныбарды каратып
туруп тамак жебейт, алардын кирнеси кирип, адам
ооруп калат

Аш аяктан аттабайт

Аш аякты ыргытып бербейт

Аш тактаны бийикке койбойт

Ашарга келген киши күчүн аябай жакшы иш-
теп берет

Ашарга келгендерди үй ээси мал союп, тамак
кылып, конок сыяктуу тосуп алат

Ашарга чакырылган киши барышы керек

Ашардын жумушун карыялар баштап берет да,
жаштар улантат

Ашказанда курт болсо сарымсакты чийки жесе,
курт өлөт

Аш-тойлордо аны өткөрүп жаткан кишиге туу-
гандары кошумча кошот

Аш-тойлорду качан, кайда, кандай өткөрүүнү
уруу аксакалдары чечет

Ашуу-белдердеги обоо жайлар мазар катары
эсептелип, ага сыйынышкан

Ашуу-белдердин ээлери болот дешет

Ашуу-белдердин ээлери болот дешип, алар адам-
дарды колдоп жүрсүн үчүн таштарды үйүп обоо же
таш дөбө койгон

Ашуу-белдердин ээлерине деп бакандарга аркар-
лардын мүйүзүн илип коёт

Ашуу-белдердин ээлерине деп бакандарга теке-
эликтердин баш сөөгүн илип коёт

Ашуу-белдердин ээлерине деп бакандарга топоз-
дун куйругун, же бир ууч жүнүн илип коёт

Аял киши мандаш токунуп олтурбайт

Аял айгыр минбейт

Аял киши жолго чыгып баратып топчу кадаганга, жырткык жамаганга болбойт, андай кылуу акыл-эсин кошо тигип салганга барабар

Аял киши кийимин кийип туруп жамаганга болбойт

Аял киши эгер күйөөсү менен ажырашам десе күйөөсү агаташбоор мамиле кылса бийлер макул болуп ажыраткан

Аял киши эринин уруксатысыз куран окубайт

Аял киши эркеги менен тең баспайт

Аял киши эркектин жолун кесип өтпөйт

Аял күйөөсүнүн атын айта бербей, «байым», «абышкам», «балдардын атасы», «кожоюн», «кайын атамдын баласы», «кайын энемдин баласы», «жанагы», «неме», баласынын же кызынын атын айтып, «Баланчанын атасы» ж.б. деп атаган

Аял күйөөсүнүн атын айта бербейт

Аял мал муздабайт

Аялдар жаагын таянып отурбайт. Аялдын жаагын таянышы – жесирликтин белгиси

Аялдар киши конок отурган үйдөн чыгып атканда артын салбай, алдын салып чыгат

Аялдар тизесин кучактап отурбайт. Тизе кучактап отуруу – жесирликтин белгиси

Аялдар чачын кыркпайт, чач кыркуу – ырысын кыркуу

Аялдын балдары жакшы чыкса «алтын жатын», «күмүш жатын» дешкен

Аялдын балдары жаман чыкса «ит жатын» дешкен

Аялдын бир өлүмү төрөттөн дешет

Аялы күйөөсү каза болуп «тасма тартынып» жүрсө күйөөсүнүн жыл ашы өткөн соң гана алынган (жашы жогорулап калган аялдарга карата мындай иштер жүргүзүлбөйт)

Аялы күйөөсү каза болуп калса аза маалында

өнүнөн азбаса, арыктабаса, «өнү өчпөй калды» деп кыл аркандын үстүнө отургузушат

Аялы күйөөсү каза болуп калса, жыл ашы берилгенге чейин «тасма тартынган», «тасма тагынган»

Аялы күйөөсү каза болуп калса, жыл ашы берилгенге чейин аш-тойго барбайт, бейчеки баспайт

Аялы күйөөсү каза болуп калса, жыл ашы берилгенден кийин гана кааласа башкага турмушка чыга алган

Аялы күйөөсү өлүп калса анын башка эч кимге турмушка чыккысы келбесе, айрым учурда камчыга, туткучка, түпкүчкө, кумганга ж.б. нерселерге нике кыйып койгон да, анын жашоосун, тамак-ашын адалдаган

Аялы күйөөсүнө талак айта албайт

Аялы менен күйөөсү бир кашык менен тамак жесе – ыйкы-тыйкылык чыгат

Аялына күйөөсү байын талак же үч байын талак айтып койсо, кийин каалашса да жарашууга болбойт

Аялына күйөөсү бир талак айтып койсо, кийин каалашса, жарашса болот

Аялына күйөөсү зайыбы кош кат кезинде талак айтса, ал өтпөйт

Аялына күйөөсү мас кезинде талак айтса, ал өтпөйт

Аялына күйөөсү талак айтуу менен алардын никеси бузулат

Аялына күйөөсү талак айтып койсо, үч айдан кийин боюнда жок экендиги билинсе гана башка күйөөгө чыгууга болот

Аялына күйөөсү үч талак айтып койсо, кийин каалашса, аялы башка бирөө менен никеде туруп, анан гана жарашса болот

Аялынын атын күйөөсү да көп атай бербей, «жанагы», «байбиче», «биздин үйдөгү», «балдардын апасы» ж.б. деп атаган

Аялынын атын күйөөсү да көп атай бербейт

Базар күнү узак сапарга чыкпайт

Байбиче көтөрүү деп ырыс-дөөлөттүү байбичени абысын-ажындары килемге, же шырдакка салып алып көтөрүп абышкасынын алдына алып барат, абышкасы көтөрүп келгендерге союш союп, конок кылса, балдары, башка тели-тентуштары байбичеге кийит кийгизет

Байпакты башка коюп жатпайт

Бакага тийсең – бетин бакадай чаар болот

Баканды аттабайт

Баканы асып койсоң – жаан жаайт

Бакшынын жеген-ичкени таза, күчтүү болбосо күчү ооруга жетпей калат

Бала ат коюла электе чарчап калса, ысым коюп, анан көмөт

Бала бош идишти башына кийип алса – кымбатчылыкка

Бала бош идишти бутуна кийип алса – арзанчылыкка

Бала бүк түшүп жатып уктаса – уялчаак болот

Бала жаздыктын гана үстүнө жатып уктаса – эл башкарган көсөм болот

Бала жаңы аяк шилтегенде оң бутун көтөрсө – жакшылыкка

Бала жаңы аяк шилтегенде сол бутун көтөрсө – жамандыкка

Бала жаңы туулганда апасы жоолугунун маңдайына төөнөгүч (ийнелик, измелик) тагынып жүрөт, ал ымыркайды жаман күчтөрдөн, көз тийүүдөн сактайт

Бала жаңы туулганда ымыркайды жума күндөрү киринтпейт

Бала жаңы туулганда ымыркайды таразага тартпайт

Бала жаңы туулганда ымыркайды эч кимге көргөзбөйт

Бала колу-бутун керип уктаса – кеменгер, акылман болот

Бала көзүн ачып уктаса – аялы (күйөөсү) сулуу болот

Бала көзүн ачып уктаса – ыйлаак болот

Бала көмкөрөсүнөн жатып уктаса – кызганчаак болот

Бала көмкөрөсүнөн түшүп, чөгүп жатып уктаса – дөөлөттүү, бай болот

Бала муштумун кеңири жазып уктаса – берешен болот

Бала муштумун түйүп уктаса – өзүнө тың болот

Бала муштумун түйүп уктаса – сараң болот

Бала төрөлгөндө бир мүчөсү ашык болуп төрөлсө Артык, Артыкбай, Артыгаалы сыяктуу аттарды коюшкан

Бала төрөлгөндө бир мүчөсү толук болбой калса ага Нышан, Нышанбай дегендей ысымдарды койгон

Бала төрөлгөндө бир мүчөсү толук болбой калса муну кудайдын жакшылыгы дешкен

Бала төрөлгөндө желкеси чункур болсо, кежир болот

Бала төрөлгөндө көзү чоң төрөлсө коркок болот

Бала төрөлгөндө кулагы чоң төрөлсө баатыр болот

Бала төрөлгөндө кыз болуп, мандайы жазы, ачык болсо – алыска кетет

Бала төрөлгөндө кыз болуп, тили ичке, шуштугуй болсо – тилдүү болот

Бала төрөлгөндө тиши менен туулса, ага Бөрү, Бөрүбай дегендей аттар берилген, эгер андай ысым коюлбаса, өзүнөн кийинкилерди «жеп коёт» (төрөлбөй калат), же бир кырсыкка учуратат дешкен

Бала төрөлгөндө тиши менен туулса, ал тиштери жаагынын өйдө жагында болсо – жамандыкка

Бала төрөлгөндө тиши менен туулса, ал тиштери жаагынын ылдый жагында болсо – жакшылыкка

Бала төрөлгөндөн кырк күн өткөндө коңшу-колонго кырк токоч берилет

Бала төрөлөр замат киндик энеси апасынын ча-
чы менен наристенин таңдайын сайгылап кустурат,
кокус ал чарайнанын суусун жутуп алган болсо,
кусуп салсын дейт

Бала тумчуланып уктаса – кежир болот

Бала түнү менен күнүн алмаштырып алса (күндүз
уктап, түнү уктабай койсо) тооккананы үч жолу
айландырып келип отургузуп коёт

Бала түнү менен күнүн алмаштырып алса кийи-
мин тескери кийгизип коёт

Бала туулган соң кулагына азан айтып атын коёт

Бала туулган соң кулагына азан айтып атын
койгондо, анын атын отургандар баары уксун деп
үч жолу кайра-кайра кайталайт

Бала туулганда ал эркек болсо жерде жаткан
таш да «Мени козгой турган адам туулду» деп
сүйүнөт

Бала туулганда бала оронуп түшкөн тонду таап
алып, ташка кургатып койсо, тигил аял экинчи
туубас болуп калат

Бала туулганда бала оронуп түшкөн тонду
төрөгөн аялдын эң жакын адамы эч кимге көргөзбөй
жашырган

Бала туулганда кесилген киндиктин кесиндисин
очок четине же адам-мал буту баспай турган жерге
көөмп салган

Бала туулганда киндиги кыска кесилип калса,
бала ыйлай берет, мындайда укалап айыктырган

Бала туулганда киндигин кескен «Киндик эне»
энесиндей эле ардакталган, ансыз баланын жакшы-
лык тойлору өтпөгөн

Бала туулганда киндигин кескен «Киндик эне-
ге» кой, козу, эчки, улак ж.б. нерсе ыроологон

Бала туулганда киндигин кескен аялды «Кин-
дик эне» дешкен

Бала туулганда киндигин курч устара менен кес-
кен жана курмушу басып канын токтоткон

Бала туулганда көргөнү баргандар чийки эт алып
барбайт, чийки эт өлүм тилөөнүн мааниси

Бала туулганда муштумун түйүп түшпөсө, ал майып же оорулуу дешкен

Бала туулганда ыйлабай түшсө ал майып же оорулуу дешкен

Бала үч жашка чейин баспай койсо, бутун козу байлаган көгөн менен жети жолу ороп байлап, анан кесет

Бала чалкасынан жатып уктаса – ак көңүл болот

Бала чарчап калса, анын зыяны бир туугандарына тийбесин деп алардын мойнуна же колдоруна кезбеден билик жасап байлап коёт

Бала чарчап калса, анын эң жакындарынан гана аз киши барып мүрзөгө көөмп келет

Бала эмген сүтүн куса берсе, таңдайы өсүп калыптыр деп теңге коюп, таңдайын көтөрөт

Бала энесинин ичинде жатып ыйлаган болсо ата-энесин өлтүргөн канкор чыгат деп да айтышкан

Бала энесинин ичинде жатып ыйлаган болсо белгилүү адам болот дешет

Бала энесинин ичинде жатып ыйлаган болсо, аны кырк күн атпай-дебей (сүйүнчүлөбөй), эч кимге көрсөтпөй багат

Бала энесинин ичинде жатып ыйлаган болсо, анын ысымы өзү менен кошо берилди деп Маширап, Шарийпа, Шарип, Мамашарип дегендей аттарды койгон

Бала эрте бассын деп аны карапа табакка отургузшкан

Бала эрте бассын деп жаңы союлган койдун ысык канына буттарын салган

Бала эрте бассын деп эки такымына жаңы союлган койдун бөйрөгүн ысык тарткан

Балага (кыз болсо) жүрөк берет, боорукер болсун деп

Балага туула элек кезде ат (ысым) койбойт

Балага туула элек кезде кийим албайт

Балага ат (ысым) койгондо жети атасына чейинкилердин аттарынан койбойт

Балага ашык (чүкө) берип мүлжүтпөйт
Балага бөйрөк бербейт, берсе, ал адамга мамиле кыла албай, бөлтөйүп калат

Балага далынын кемирчегин бербейт, таякеси кырсыктайт

Балага далынын томугун бербейт, таякеси кырсыктайт

Балага жаңы кийим кийгизгенде «Кийимин күзгө жетсин, өзүн жүзгө жеткин». «Көйнөгү чирик, өмүрү тирик болсун», «Кийиминдин жаны морт болсун, өзүңдүн жаның бек болсун» дейт

Балага жаңы кийим кийгизгенде бетинен акырын өөп коёт

Балага жүлүн бербейт, сууга агып кетет деп

Балага койдун мээсин бербейт, берсе, мурду агып маңка болуп калат

Балага көйнөк тигип кийгизгенде, анын этегин бүкпөйт, этегин бүксө, жолун бүккөн болот

Балага көк боор (көк тал) бербейт, көк, тил албас болуп калат

Балага кырмычык бербейт, берсе, тоюнда жамгыр жаайт

Балага мөөн бербейт

Балага мээ бербейт, былжырап калат

Балага өпкө-боор бербейт, жетим калат дешет

Балага сөөктүн чучугун бербейт, берсе. ата-энесине кайрымы жок болуп калат

Балага сук-суктап тамак бербейт

Балага тил берет, тили жакшы чыксын, чечен болсун деп

Балага чач чыкпаса, анын баш кийимин эшекке жыттатып, анан кийгизет

Балага чучук бербейт. Чучук жеген бала ата-энесинин, жакындарынын сөөгүнөн өткөрүп, чучугуна жеткире сүйлөп калат

Балага чучук бербейт. Чучук жеген бала мээримсиз болуп калат

Балага чучук берсе, мурду агып калат

Баланы «кулунум», «күчүгүм», «мышыгым», «тайым», «белтүрүгүм», «ботом», «улагым» деп жаныбарлардын балдарына салыштырып эркелетет

Баланы «сасыгым», «шалтагым», «шакмарым» ж.б. деп «жамандап» эркелетет

Баланы алдыга алып кош алаканга салып көтөрбөйт.

Алдыга алып кош алаканга салып көтөрүү – өлгөн адамды көтөрүүнүн белгиси

Баланы башка урбайт, башка чукак болосун

Баланы башка чаппайт, аны башка чапкандын баш баласы өлөт

Баланы жакшы көрүп кеткенде маңдайынан сышап коёт

Баланы кичинекей кезинде көпчүлүккө көрсөтө бербейт

Баланы колуна өппөйт, колуна өпсө кийин колу туткак болуп калат

Баланы күн күркүрөп жатканда эмизбейт

Баланы наристе кезинде көп карай бербейт

Баланы наристе чагында көп өбө берген болбойт

Баланы отургузар алдында устага «кол байлар» деп ырымына бир нерселерди берип, ыраазы кылат

Баланы отургузгандан кийин өзү турмайынча тургузган эмес

Баланы отургузуп жатканда анын бутун бирөө басып берип турат

Баланы отургузуп жатканда анын көзүн ак жоолук менен таңып коюшат

Баланы отургузуп жатканда анын оозуна нан тиштетип коёт

Баланы отургузуп жатканда анын эки колун муздак сууга салып коёт.

Баланы отургузуп жатканда үстүнө аял кишилер киргизилбейт

Баланы отургузуп жатканда чоң атасы алдына алып отурат

Баланы өз ата-энеси чоң ата-чоң энесинин көзүнчө эркелетпейт, өспөйт, ичи элжиреп сүйбөйт

Баланы сүннөткө отургузганда келгендер балага көрүндүк берет

Баланы сүннөткө отургузганда чочоктун кичинекей кертимин төрөбөй жүргөн аялдарга берет

Баланы сүннөткө отургузуп жатканда колуна кашка жилик (жото жилик) карматып коёт

Баланы сүннөткө отургузуп жатканда колуна устага жасалуучу табактын жото жилигин кармагып турат

Баланы таманынан өспөйт. Баланы таманынан өпсө, тескери жолго басып калат

Баланы турмушка чыга элек кыз энесинин ордуна эмизип койсо, ал бала кийин өнөрпоз болот

Баланы үйдө жалгыз калтырып, энеси бир жерге барып келе коюш керек болсо «Умай энеге тапшырдым» деп кетет

Баланы уста болсун деп устанын бармагын тиштетет

Баланы чоң адам эки бутуна салып алып терметип эркелетпейт коркок болуп калат

Баланы ымыркай кезинде кытыгылабайт, андай кылса, бала сени каргайт

Баланы ыргытып ойнотпойт – жүрөгү ойноп калат

Баланын ак чачы болсо, аны башка чапса, ак чачы дагы көбөйүп кетет

Баланын бармактары ийилип турса – чебер, уста, уз болот

Баланын башындагы эмгеги бөксөрүп калса жүрөгү түшкөнү

Баланын башындагы эмгеги бөксөрүп калса кичине күмүш балка менен ар бир мүчөсүнө тийгизип, «Менин колум эмес, Умай эненин колу» деп үч маал кайталат

Баланын башындагы эмгеги бөксөрүп калса оозун ачтырып, сөөмөйдү таңдай жакка салып, далыга апаптап жүрөгүн көтөрөт

Баланын бетине учтары исиректеген майда кызыл жараттар чыгып, айыкпаса, бетине каймак сүрткөн да күчүккө жалаткан

Баланын бетинен нур төгүлүп, жылдыз жанып турса, «Умай эне жууп атат», «Умай эне кытыктап атат» дешет

Баланын бешигин пайдаланбай калган соң да өрттөбөйт, кийин баласыз болуп калат

Баланын бир кулагынан экинчиси чоң болсо – күйүмдүү болот

Баланын жаздыгын өтө жумшак койбойт, жумшак жаздыкта жатса ата-энеге мээримсиз болот

Баланын жаткан жерине, бешигине ашыкча кийимдерди таштабайт – балага жүк болот

Баланын желкесинен өппөйт – кежир болуп калат

Баланын желкесинин чункуру чоң болсо – кежир болот

Баланын жуулган кийимдерин түнү ай-жылдызга көрсөтпөйт

Баланын жуунган кир суусун карангыда сыртка төкпөйт

Баланын карын чачын алган киши ал балага энчилеп мал, мүлк берет

Баланын карын чачын алганда коюлган көкүлдү өз жол-жобосу менен ыйык жерлерге барып, шайыктарга алдырган

Баланын карын чачын алганда кээ бир ата-эне балага айдар чач, же көкүл, (же нияз) деп айтылат калтырган ата-эне ошол чач үчүн карыз болуп калат экен да, жети күн колу-кошунага бирден нан берип турган

Баланын кийимине ак дана мончок тагат

Баланын кийимине аюунун тырмагын тагат

Баланын кийимине бөрүнүн тишин тагат

Баланын кийимине бөрүнүн тырмагын тагат

Баланын кийимине бөрүнүн чүкөсүн тагат

Баланын кийимине бүркүттүн тырмагын тагат

Баланын кийимине жыландын баш сөөгүн та-
гат

Баланын кийимине илбирстин куйругунун учун
тагат

Баланын кийимине илбирстин терисин жабат

Баланын кийимине илбирстин тырмагын тагат

Баланын кийимине калемпир мончок тагат

Баланын кийимине кан таш тагат

Баланын кийимине көз мончок тагат

Баланын кийимине күмүш тыйындарды тагат

Баланын кийимине куран аяты жазылган ту-
мар тагат

Баланын кийимине курманын сөөгүн тагат

Баланын кийимине сейдана мончок тагат

Баланын кийимине суунун доошун укпаган жер-
дин долоносунун бутагын тагат

Баланын кийимине табылганын уюлун тагат

Баланын кийимине үкүнүн тырмагын тагат

Баланын кичине чагында бетине көө сүртүп коёт

Баланын кулагыда сары суу (ириң) анын ата-
энеси түпкүчтү тепкенден пайда болот дешет

Баланын кулагында сары суу агып калган бол-
со, ал билбей туруп булакты булгаган, андайда бу-
лак ээси дарт жөнөткөн дешет

Баланын кулагынан сары суу агып калса (бу-
лак оорусу) жаңы союлган койдун бөйрөгүнө кыска
кырк шиш сайып, аны боз үйдүн желбоосуна бай-
лашкан да, ошол бөйрөк катып курганда кулактан
аккан суу да токтойт

Баланын кулагынан сары суу агып калса бала-
нын энеси жети токоч кылып булакка барып, ке-
чирим сураган, ал үчүн булак башына дасторкон
жайып, жети токоч коюп, ага жети шам жагып,
тамак желип бүткөн соң баланын энеси баласынын
ооруган кулагын үч жолу жууп, булакка майда ты-
йын, мончок ж.б. нерсе таштап, үч жолу «Була-
гыңды алып, кулагыңды бер! деп айткан жана дас-
торконго бата кылып, артына кылчайбай дароо
туруп кетишкен

Баланын кыркы чыкмайынча сыртка алып чык-
пайт

Баланын кыркы чыкмайынча шыпырындыны
үйдөн чыгарбайт

Баланын кыркын чыгарганга чейин анын атын
толук айтып чакырбайт

Баланын кыркын чыгарганга чейин апасы муз-
дак сууга колун салбайт

Баланын кыркын чыгарганга чейин апасы таш-
ка колун тийгизбейт

Баланын кыркын чыгарганга чейин апасы те-
мирге колун тийгизбейт

Баланын кыркын чыгарганга чейин сыртка
буюм чыгарбайт

Баланын кыркын чыгарганда ага «кырк көй-
нөктү» кийгизгенде «ит көйнөктү» биротоло чечип
койгон

Баланын кыркын чыгарганда ага «кырк көйнөк-
тү» кийгизерде көйнөктүн эки женин бууп байлап,
ичине кырк боорсок салып, эки аял көйнөктү эки
жагынан кармап боорсокторду чайпашкан соң боор-
сокторду отургандарга таратып берип, «Биссимил-
да» деп балага ошол көйнөктү кийгизген

Баланын кыркын чыгарганда анын тармакта-
рын алат

Баланын кыркын чыгарганда баланын энесинин
ичинен чыккандагы карын чачын алат

Баланын кыркын чыгарганда баланын энесинин
ичинен чыккандагы карын чачын кемеге түшкөн
киши алат

Баланын кыркын чыгарганда баланын энесинин
ичинен чыккандагы карын чачын тайлары жак-
тан кадырлуу бир тууганы алат

Баланын кыркын чыгарганда кийгизген көйнөк-
тү инабаттуу байбичелердин бири тепсеп турат да,
балага алкоо айтып, анан көйнөктүн башынан бала
баткыдай кылып кесип, ошондон анын башын са-
лат

Баланын кыркын чыгарганда кыздын тырма-
гын чебер аял алат, анын чеберлиги жугат

Баланын кыркын чыгарганда кырк тооч жасайт

Баланын кыркын чыгарганда кырк үйдөн кырк кашык суу чогултуп келип, ошого киринтет

Баланын кыркын чыгарганда кырк үйдөн кырк кашык суу чогултуп келип, ошого киринтерде ал сууга койдун кырк корголун салып койгон

Баланын кыркын чыгарганда кырк үйдөн кырк кашык суу чогултуп келип ошого киринтип атканда «Кырк атандын жөрөлгөсү, ата-энендин өбөлгөсү, кырк уруу кыргыз ичкен суу, кырк атабыз кечкен суу, кырк ашууну ашкан суу, кырк томолонуп келген суу, кырк таштарды кырккан суу, кызыр атам таткан суу, суудай таза бол» дегендей тилектер айтылат

Баланын кыркын чыгарганда кырк үйдөн кырк кездеменин кыйындысын алып келип, балага көйнөк тигишет

Баланын кыркын чыгарганда тырмагын чебер, уста алса, кийин анын тырмагы түз, сулуу болуп өсөт

Баланын кыркын чыгарганда эркектин тырмагын уста алат, анын усталыгы жугат

Баланын кыркын чыгарууда жети ташты кызарганча ысытып, аларды бир-бирден алып, баланы киринтүү үчүн даярдалган сууга салат да, буу чыгарат, ага баланы тосот, муну «коркоктоо» деп аташат

Баланын кыркын чыгарып атканда тайлары ага бир сыйра кийим даярдап келет Баланын кыркын чыгарып жатып киринткенде келген аялдар «отуз омурткаң тез бекисин, кырк кабыргаң тез катсын» деп бата беришет

Баланын маңдайы жазы болсо – жайдары, эркин болот

Баланын мойнунан өөп-жыттап өппөйт

Баланын оозу эзилип, шилекейи агып калса атын үзөңгүсүн тийгизип коёт

Баланын оозуна бирөө түкүрүп жатканда ал бала жийиркенип койсо жукпай калат

Баланын оозуна чечен түкүрсө – чечен, ырчы түкүрсө -ырчы, уста түкүрсө – уста ж.б. болот

Баланын тамагы буулуп (буума) ооруса, анын чыканагын укалайт

Баланын тамагы ооруп калса аны босогого кыбыла тарапты каратып жаткызып, эгиз төрөгөн аял бутунун учу менен тамагына үч жолу тээп тийгизип коёт

Баланын тамагы ооруса (кызарып, жөтөлүп, кырылдап) кара тузду майда талкалап, сөөмөй менен оозуна үч күн басып турат

Баланын таманын кытыгылабайт

Баланын таманынан өппөйт, өпсө, айылчы болуп калат

Баланын таманынан өппөйт, өпсө, кайрымсыз болуп калат

Баланын таманынан өппөйт, өпсө, кыйык болуп калат,

Баланын таманынан өппөйт, өпсө, тескери жакка кете бере турган болуп калат

Баланын таянеси жаңы төрөгөн өз кызына белдемчи тартуулайт

Баланын тиши жарылбай кыйнала берсе нандын катуу жерин колуна карматып коёт

Баланын тонун жаны ушул иттей бекем болсун деп айрымдар итке салып берет

Баланын чачы тегерете түшүп быжы болсо атайын кой союп, ичегисинен быжы жасап, аны кайнатып, анан баш күйбөгөндөй ысык болгондо эки учун бириктирип, быжы болгон жерди туштап кийгизет да, бир аз туруп, байбичелердин бири алкоо сөзүн айтып, ордуна (башта турган жерден) кесип алып отургандарга таратып берет

Баланын чачы тегерете түшүп быжы болсо көмөч жасап, анан баш күйбөгөндөй ысык болгондо быжы болгон жерди туштап кийгизет да, бир аз туруп, байбичелердин бири алкоо сөзүн айтып, ордунан (башта турган жерден) кесип алып отургандарга, таратып берет

Баланын чачы тегерете түшүп быжы болсо, дарылатпаса, көзү алчы болуп калат

Баланын чачы тегерете түшүп кетсе, быжы болуптур дешет

Баланын чачы тегерете түшүп кетсе, чачын балыкчы кишиге алдырат

Баланын чачы тегерете түшүп кетсе, чачын кемеге түшкөн кишиге алдырат

Баланын чачы тегерете түшүп кетсе, энеси баласын жолдун ортосуна алып барып таштайт да, анан артын карабай келе берет, баланы болсо атасы «таап» келет

Баланын чачы тегерете түшүп, чыкпай атса, анын баш кийими менен эшекке жем берип, анан кайра балага кийгизет

Баланын чочогун кескенди отургузуу дешет

Баланын эски кийимдерин өрттөбөйт – кийин баласыз болуп калат

Балапанды кол менен кармабайт, колдун уусу жугат

Баласы комузчу болсун деп комуздун кулагын тиштетет

Баласы токтобой жүргөн аял жаңы туулган баласын жаңы туулган күчүк менен таразага коюп, «бул иттин баласы күчүк турбайбы, ит менен барабар экен» деп иттин эмчегине баласынын оозун тийгизип, баланы иттин алдынан өткөрүп анан алгандан кийин ал баланы «ит эмди бала» дешет

Баласы токтобой жүргөн аял ууз сүтүн көзүн ача элек бөлтүрүккө эмизип, карышкыр менен баласын эмчектеш кылат

Баласы токтобой жүргөн аял ууз сүтүн күчүккө эмизет

Баласы токтобой жүргөн аял ууз сүтүн күчүккө эмизип, баласы менен итти эмчектеш кылат

Баласы токтобой жүргөн үй-бүлөлөр балалуу болушканда ошол наристени жаңы союлган бөрүнүн оозунан өткөзүлөт

Баласы токтобой жүргөн үй-бүлөлөр балалуу болушканда ошол наристени карышкырдын терисинен өткөзүшөт

Баласы токтобой жүргөн үй-бүлөлөр балалуу болушканда ошол наристени бөрүнүн оозунан, же терисинен өткөрүп атканда «Карышкыр жутуп кетти» деп кыйкырып турган

Баласы токтобой жүрүп, токтоп калганына ишенгенде түлөө катары «акыйка той» кылып, эчки соёт, анан ошол эчкинин этин сөөгүнөн шылынганча кайнатат да, аксакалдарга тартат

Баласы токтобой жүрүп, токтоп калганына ишенгенде түлөө катары «акыйка той» кылып аксакалдарга тартканда сөөккө бычак да, тиш да тийгизбей жешет

Баласы токтобой жүрүп, токтоп калганына ишенгенде түлөө катары «акыйка той» кылып аксакалдарга тартканда желген эттин сөөгүн ак кездемеге ороп сууга таштайт, же мөмөлүү дарактын астына көмөт

Баласы токтобой жүрүп, токтоп калганына ишенгенде түлөө кылып, эчки соёт

Баласы тун бала болсо төрөгөн келиндин эки өрүм чачынын учуна чач учтук тагып, элечек кийгизген

Баласы турбай жүрсө, биринчи кийим кийгенде адегенде иттин башына салып, анан балага кийгизген, мунун ит көйнөк дешкен

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристеге ар кимден сурап келген кыйындылардан көйнөк тигип кийгизген

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристеге Токтосун, Токтогул, Токтокан, Токторбек, Токтор, Токторбай, Турат, Турар дегендей ат коюшат

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени атын көп атай бербейт, же башка ат коюп алышат

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени башка аялга эмиздирет

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бирөө бакканы алып кеткенде энеси жети күнү кайырчы болуп, анан баласына барган

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бирөө бакканы алып кеткенде аялдар өзү көрүнбөй туруп жети үйдөн ун сурап келип, ага май топоч бышырып, жаңы төрөгөн келинге берген

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бирөөгө «берип» бир аз бактырып, анан жол-жобосун кылып кайра «сатып» алат

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бирөөгө «берип» бир аз бактырып (3,7,40 күн), анан жол-жобосун кылып кайра «сатып» алганда тогуз буюм берген

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бирөөгө «берип» бир аз бактырып (3,7,40 күн), анан жол-жобосун кылып кайра «сатып» алганда ага Сатыбалды, Саткын, Сатылган дегендей аттар ыроолонгон

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени бөрүнүн жаагынан, оозунан акырын өткөрөт

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени журтка бешиги менен таштап, ары барып кайра кайтып имерилип, эңип кетет

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени туулар замат үстүнө кара казанды көмкөрүп салган

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени туулганда аялдын туугандары эч кимге көрсөтпөй алып кетип калышкан

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристени туулганда аялдын туугандары эч кимге көрсөтпөй алып кетип калышканда энеси үч күндөн кийин барып, балага көзү тийбесин деп элек аркылуу гана караткан

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристенин бешигин мүрзөгө алып барып койгон, мындай кылуу ажалды адаштыруу болгон

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристенин бешигин мүрзөгө алып барып койгондо балалуу болбой жүргөн адам «таап», үйүнө алып келсе, балалуу болот

Баласы турбай жүрсө, жаңы төрөлгөн наристесине атайын жаман-жуман ат коюп таштайт

Баласы турбай жүрсө, же улам-улам кыз төрөй берсе, атасы эгерде ушул жолу туруп калса, же уул төрөлсө, «теңгеге тең тартып алам» деп убада берет да, бүбү кемпир баланын киндигин кесип эле койнуна катып алып кетет, кийин атасы куржундун бир жагын бош коюп, экинчи жагына теңге толтуруп даярдап «кайырчы» болуп, төрөткөн бүбү кемпирдин үйүнө барат, кемпир баланы куржундун бош жагына салып көрөт, бала менен теңгенин салмагы тең болсо, баласын берет, болбосо, кайра көбөйтүп келишин талап кылып айдап чыгат

Баласы турбай жүрүп, токтоп калса кырк жамаачылуу тон кийгизип, тондун сол желкесине куржун илип, ага ар түрдүү нерселерди салып коюп, ошолорду балдарга таратып берип жүргөн

Баласы турбай жүрүп, токтоп калса, чачын албай өстүргөн

Баласы турбай жүрүп, толгоо тартып калганда аялды эшектин терисинин үстүнө жаткырып төрөтөт

Баласы чарчап калган аял тарактан чыккан чачын отко салбайт

Баласы чарчап калса «кудай өзү берип, өзү алды» дешет

Баласы чарчап калса ал бала ата-энесин тигил дүйнөдө тосуп алат дешет

Баласыз эркекти «акта» дешет

Баласыз эркекти «суу сийдик» дешет

Баласыз эркекти «уу сийдик» дешет

Баласын ата-энеси чоң ата-чоң энесинин алдында, алардын көзүнчө урбайт, урушпайт

Балбанга күч-кубат болсун үчүн буудай майлап берет

Балбанга күч-кубат болсун үчүн жабагы эти берилет

Балбанга күч-кубат болсун үчүн тай эти берилет

Балбанга күч-кубат болсун үчүн талканды тең-тең май аралаш шорпого көөлөп берет

Балдар жер таянып отурбайт, жер таянып отуруу – жетимдиктин белгиси, дайыма эле жер таянып отурган бала атасынан же апасынан айрылып калышы мүмкүн

Балдардын улуусу чоңоюп, кийинкилери уламулам турбай, чарчап кала берсе, жашап аткан бала айыптуу окшойт дешип, анын энеси баланы желкесинен кармап, унга башын тыгып «Унду жейсиңби, удаанды жейсинби» дегенде бала «Унду жейм» десе, кийинки балдары туруп калат дешкен

Балдардын улуусу чоңоюп, кийинкилери уламулам турбай, чарчап кала берип, анан төрөлгөн баланы улуусуна көрсөткөндө наристенин бетине элек жаап койгон, антпесе көзү тийип кетет

Балдардын улуусу чоңоюп, кийинкилери уламулам турбай, чарчап кала берип, анан төрөлгөн баланы улуусуна көрсөткөндө баланын бутун гана көрсөткөн

Балдары турбай, чарчай бергенде кийгизген «ит көйнөктү» көкүрөгүнө коюп жатып, жаны чыккан байбиче сураксыз эле жаннатка кетет

Балдары турбай, чарчай берсе, жаны төрөлгөн наристеге иттин жүнүнөн тумар тагат

Балдары турбай, чарчай берсе, жаны төрөлгөн наристеге иттин тишинен тумар тагат

Балдары турбай, чарчай берсе, жаны төрөлгөн наристеге көйнөк кийгизерде иттин башына салып, анан балага кийгизген

Балдары турбай, чарчай берсе, жаны төрөлгөн наристеге көйнөк кийгизерде иттин башына салып,

анан балага кийгизген көйнөктү «ит көйнөк» деп аташкан

Балдары турбай, чарчай берсе, жаңы төрөлгөн наристенин кулагын көзөп, иттин жүнүн өткөрүп коёт .

Балдары удаа-удаа чарчап кала берсе, ата-энеси эски кийимдерди кийип дубаначылык кылып, анан келет

Балдарынын санын айтпайт

Балдыз табак деп үйлөнүү тою өтүп жаткан күнү күйөө балага балдызынын атынан тартылган тамак

Балта менен адамга тап бербейт, балтанын анты болот

Балтаны аттабайт

Балтаны басар жолго таштабайт

Балыкты «суунун курту» деп жешпеген

Балыктын көзү жаман – адамга тийет

Бар туруп жок дебейт

Барпы болгон балага жети үйдөн жети түрдүү кездеме алып чыгып нокто тигип, ошого баланын башын салган

Барпы болгон баланы эки жолдун айрылышына алып барып, оонатат

Барпы болгон баланын баш кийими менен эшекке жем берип, кайра балага кийгизген

Барпы болгон баланын баш кийимин эшекке жыттатат

Барпы болгон баланын башына ташбаканын жумурткасын жарып сыйпаган

Барпы болуп ооруган (жаш баланын башынан жик кеткендик, чачында жолчолордун пайда болушу) баланын башын теңдештирет

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирбей арт жактан алды маңдайга өтүп кетсе. баланын көзү кыйшык (кылый) болуп калат

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирүү үчүн баланы мөмөлүү дарактын ачасынан өткөрөт

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирүү үчүн баланы оюк жерден өткөрөт

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирүү үчүн камыр менен кошо көк мончокту жууруп, анан ошол камырдан тегерек жасап, ал жерден баланы өткөрөт

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирүү үчүн кемеге түшкөн адамга чачын туура кылып кырктырат

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирүү үчүн жүгөрүнүн дүмбүлүн баланын башына коюп, аны теше менен акырын чаап теңдейт

Барпы болуп ооруган баланын башын теңдештирүү үчүн тандырга жабылган нандын бирин баланын башына коюп, бычак менен ортосун баш баткандай кесип алып, тегерегин балага кийгизет

Басар жолго күл төкпөйт

Бата жаңыртабыз деп кудалар дагы башка балдарына, туугандарына куда түшүшөт

Бата тилеген бала «оомийин» деп алакан жайганда коноктордун эң улуусу же кадырлуусу батасын берет

Баткак берүү деп жаңы там салып жаткандарга туугандары, кошуналары кошумчаларын беришет

Баш кийимди тетири каратып кийбейт

Баш кармоо деп үйдүн башкы ээси алыска ордуна бир уулун дайындап кеткенде ошол уул убактылуу үйдүн башы болгонун тамак салып, эл чакырып белгилеп берет

Баш кийим менен бирөөлөргө тап бербейт

Баш кийим менен бирөөлөрдү урбайт

Баш кийим эскирип калса, жаш балага жырылганча кийгизип, анан өрттөп салат

Баш кийимди (кийилип жүргөн) белекке бербейт

Баш кийимди алмашып кийбейт

Баш кийимди аяк жакка таштабайт

Баш кийимди босогого илбейт

Баш кийимди жазданбайт

Баш кийимди жоготуу – жамандыкка

Баш кийимди сатпайт
Баш кийимди тебеленди жерге койбойт
Баш кийимди тегеретип ойнобойт
Баш кийимди тепсебейт
Баш кийимди тескери кийбейт
Баш кийимди ыргытпайт – кутуң кошо кетет
Баш ооруганда кан чегешет
Баш ооруганда канжыга, басмайыл менен тең-
дейт

Баш ооруп, кан тамырлар ичкергенде ат тезе-
гин тартат

Баш салганда жаагын дасторконго тартпайт,
аны башка кишилер алса, жаакташып калабыз де-
шет

Баш таңганда (баштан) ата-энелери бир жакка
кеткенде үйдө калган кыз-кыркындын, келин-кесек-
тин жакшы көргөн тамакты өздөрүнчө жасап ичи-
ши болуп ага келгендер баары ортодон азык-оока-
тын чыгарат

Баш таңганда кокус келген кишини «саламчы»
деп ага да жасап аткан тамагынан беришкен

Баш тартканда жаак бөлүгү тартылбайт

Баш теңдеп ооруганда эркек кишинин бел ку-
рун алып туруп башты кур менен ороп туруп кел-
ме келтирип, үч жолу кур менен бекем кармап сил-
кип-силкип коёт

Баш уйдуку, жылкыныкы болсо, меймандарга
тартылбай, кийин коңшу-колоңго атайын «баш сал-
ды» кылып тартылган

Башты аял киши мүлжүбөйт

Башты бузган киши көздү бычак менен бөлүп,
«көздөшүп жүрөлү» деп бирөөгө (же бирөөлөргө) оң
колу менен берип бөлүшүп жейт

Башты бузган киши көздү бычак менен бөлүп,
«көздөшүп жүрөлү» деп аял кишиге бербейт

Башты бузган киши кулакты «кулагың угуп
жүрсүн» деп балдарга же жаштарга сунат

Башты бузган киши таңдайды «саймачы бол»
деп ургаачы кишиге берет

Башты кээ бир аймактарда отургандардын эн жашына, кээ бир аймактарда эн улуусуна тартат

Башты кээ бир аймактарда устукан катары тартпайт

Башты устукан катары «баш алган жакка баш бербейт» деп күйөө балага, анын ата-эне, туугандарына, досторуна тартпайт

Башты устукан катары алган киши өзү ооз тийип, калганын «элге баш бол» деп жигиттердин бирине тартуу кылат

Башты устукан катары алган киши үйүнө алып кетпейт, алып кетсе, ошол үйдүн мал-жанынын ырыскысын кошо алып кеткен болот

Башты устукан катары алган киши, баарын өзү жебейт, отургандардын баарына кесип жеткирет, артканын сыртка да чыгарат

Башты устукан катары аялдарга тартпайт

Башты устукан катары жалаң аялдар отурган жерге алып кирбейт

Башы ооруган адам ээн дарактын түбүндөгү кумурсканын уюгуна жем чачып, ошого жүгүнөт

Башы ооруган адамды жылкынын канжыгасы менен теңдейт

Башы ооруган адамды жылкынын тезегин тартып эмдейт

Башын куттуктайбыз деп алыс сапардан, уруш-чабыштан келгендерди, кырсыктан аман калгандарды, оор кеселден айыккандарды мал-жан, акчатыйын, тамак-аш, кийим-кечек ж.б. нерселерди тартуулайт

Баюулунун (үкүнүн бир түрү) тилеги жаман

Беденин төрт жалбырактуусун тапкан адамга оомат келет

Без таманга, колтукка чочуса эгиз төрөгөн аялга үч жолу ачкарын эмдетип коёт

Без чыкканда кара туз менен ошол жерге басат

Безгекти чочутуп айыктырган

Бейитти кол жаңсап көрсөтпөйт

Бейиттин жанынан өткөндө күлбөйт

Бейиттин топурагын жаңыртпайт
Беймаал (караңгы кирер мезгил) ыйлабайт
Беймаал жатпайт
Беймаал убакта бала көрүүгө барбайт
Беймаал убакта ооруну сурап барбайт
Беймаал уктабайт
Беймаалда күл төкпөйт
Бейшемби – бел чечкен күн
Бейшемби – токчулуктун, берекенин күнү
Бейшемби (пайшамба) күнү жыт чыгарып, ар-
бактарга атап куран окулат, себеби ошол күнү көзү
өткөн туугандардын арбактары бата тилеп келет
экен

Бейшемби күнү балдарды оттон ыраак карма-
шат, себеби алар ушул күнү күйүп калат дешет

Бейшемби күнү балдарын эркелетпейт, анткени
ошол күнү көзү өткөн ата-энелеринин арбактары
келип, мени эстебей балдарын эркелетип отурат деп
нааразы болот экен

Бейшембиде Ай тутулушу ыктымал
Бейшембиде арбактар эскерилет
Бейшембиде аял-эркек жупташат
Бейшембиде бак-дарактар буталат
Бейшембиде бак-дарактар кыйыштырылат
Бейшембиде бак-дарактардын көчөтү отургузу-
лат

Бейшембиде бодо мал алгач үйүргө кошулат
Бейшембиде жаңы өлгөн адамдын жетилиги,
бейшембилиги (пайшамбилиги) берилет
Бейшембиде канаттууларга жумуртка бастырат
Бейшембиде келин алынат
Бейшембиде Күн тутулушу ыктымал
Бейшембиде кырман жанчуу башталат
Бейшембиде кырсык көп болот
Бейшембиде нике кыйылат
Бейшембиде нугунан чыккан суу тартылат
Бейшембиде оору көп болот
Бейшембиде өлүм көп болот

Бейшембиде сыбызгы, комуз жыгачтары табылат, чабылат

Бейшембиде тегирменге эгин алып барышат

Бейшембиде үйүргө кошуу алдынан айгырдын көкүлүнө кебез байлап, тумар тагылат

Бейшембиде үйүргө кошуу алдынан байталдардын куйрук-жалы кыркылат

Бейшембиде эгин сугаруу башталат

Бел куда болгондор балдары туула электе «сенде кыз болсо мен келин кылам, сенде уул бала болсо, мен күйөө бала кылам» деп шерттешип алат

Бел куда болгондор кыз бала туулганда ага мал берип, сүттүдөн сүрөгүмдү, атандан лөгүмдү, туу бээ тукур атымды, ак сарбашыл коюмду алабаймын деп калың башына атап мал берген

Белекке бычак берилбейт. Бычак берсе – сатып алынат

Белекке же жамандык-жакшылыкка берилген малдын оозун ачып тишин карабайт

Бересенин аласасын кыстабайт

Бертик бели ноокастап, же мертинип калган адамга коңшу-колондон сурап келип, ошол турушу менен оорулууга берген тамак

Бертик сураган адам өзү көрүнбөй сузгу, чөмүч ж.б. буюмдарды ичкериге сунган да, отургандар аны түшүнүп туруп, тамак-аштан салып берген

Бертикке жаткызганда белге койгон көмөч нанды ыргытпайт, малга жибитип берет

Бертикке түшкөн жети түрдүү унду башка эч нерсе кошпой, сууга гана жууруп, корго көмүп тегиз бышырат

Бертикке түшкөн жети түрдүү унду башка эч нерсе кошпой, сууга гана жууруп, корго көмүп тегиз бышырган соң ысык бойдон бели ооруган адамдын белине кездемеге ороп таңып, жылуулугу кеткенче жаткызып коёт .

Бет аарчыны бирөөгө бербейт, ал көз жашынды бергенгебарбар

Бетке безетки түшсө энесин ээмп жүргөн ботонун заарасы менен жууйт

Бетке сепкил түшсө энесин ээмп жүргөн ботонун заарасы менен жууйт

Бешик бала жатып жүргөн болсо, бирөөлөргө сатылбайт

Бешик бош кезде ага бала-чаканы жолотпойт

Бешик курт пайда болсо бешиктин өзүн күнгө (отко) жайбайт, андай кылса, курт көбөйүп кетет

Бешик курт пайда болсо бешиктин төшөктөрүн гана күнгө (отко) жаят

Бешикке ак даиа мончок тагат

Бешикке аюунун тырмагын тагат

Бешикке баланы биринчи бөлөгөндө күлтүккө түшкөн чүкөнү алып, кадырлуу, нарктуу адамга тартуулайт, бул – балабыз сиздей болсун дегендик

Бешикке баланы биринчи жолу салар алдынан байбичелер оң-сол чүкөлөрдү бешиктин баш багына салып, энкейтип, «оң бол, 8 оң бол» деп чүкөлөрдү ылдыйлатканда алар күлтүккө түшөт

Бешикке баланы бөлөөр кезде аны бешиктин үстүнөн алып бербейт

Бешикке баланы бөлөп атканда бутун таңып алганча отургандардын ичинен эч кимиси сыртка чыгып кетпейт сыртка чыгып кетсе, баланын уйкусун алып кетет

Бешикке баланы бөлөп жатканда байбичелер «бешик апа, бек карма, умай эне, уйку бер» деп, анан танат

Бешикке баланы жаңы бөлөгөн соң бешиктин үстүнө айылдан сурап келген тогуз уйкучу кишинин кийимин жаап коёт, бешикте ошолордой уйкучу болсун дегендик

Бешикке баланы жаңы бөлөгөн соң жанына кетмен, күрөк, теше, байтеше ж.б, куралдарды коюп коёт

Бешикке баланы жаңыдан бөлөөрдө шимекти майлайт

Бешикке баланы жаңыдан бөлөп жатканда бешикти арча, же адырашман менен аластайт(ысырыктайт)

Бешикке баланы жаткыарда бөлөп жаткандар «Шайтандар качкыла, бешиктин ээси келди» деп жин-шайтанды кууп алат

Бешикке баланы жаткырган соң жети түрдүү нерсе (баштык, кап, кийим-кече, жууркан, куржун, кап, жалайык) менен бешикти жабат

Бешикке баланы оң жагынан бөлөйт

Бешикке баланы саларда бешикти, шимекти майлайт

Бешикке баланы салган күнү айыл-апа чакырылып, бата алынат

Бешикке баланы таңып аткандар оозуна боорсок салып турушат, бул – бала ыйлаак болбосун, оозу нанга толуп жүрсүн дегендик

Бешикке баланы төрөлгөндөн жети күн өтпөй салышат

Бешикке баласын биринчи салгандар ырасымын, жасап бүтүп, бешикке бөлөнгөн соң келин ыраазычылык билдирип, бешикке салгандарга жүгүнөт

Бешикке баласын биринчи салгандар ырасымын жасап бүтүп, бешикке бөлөнгөн соң келин бешикти коомай көтөрүп туруп, ыраазычылык билдирип, эшиктен төргө, төрдөн эшикке карап жүгүнөт

Бешикке биринчи жолу баланы бөлөп жатканда апасы салбайт, айылдагы нарктуу байбичелер, же баланын чоң энеси, же таенеси бөлөйт

Бешикке бөлөөгө келген коноктор боорсок, татуу-маттуу, жер-жемиш чачып келет

Бешиктеги баланын бетине ай нуру төгүлбөшү керек

Бешиктен баланы чечип аларда биринчи баланын бутун бошотуп чечет

Бешиктен баланы чечип алганда баланын жонун жана бешикте ошол баланын жону тийип жаткан жерди сылап коёт, «үзүл», «үзүл» деп айтат

Бешиктен баланы чечкенде оң жагынан чечет
Бешиктен баланы чечээрде биринчи оң колун
бошотуп коёт, уул бала чүкө менен, кыз бала үкүнүн
канаты же мончоктор менен ойноп сологой болбойт

Бешикти аттабайт

Бешикти бала уктап жатканда көтөрүп жылдыр-
ганда биринчи бут жагын алдыга коёт

Бешикти бир убакта эки адам эки башынан
көтөрбөйт

Бешикти бут менен жылдырбайт

Бешикти бут менен терметпейт

Бешикти жабуусуз калтырбайт

Бешикти көчкөндө бешиктеги баланын энеси
гана өнөрөт

Бешикти куру койбойт, көбүнчө баланы чечип
алгандан соң чүкө, бычак, ак пахта, арча салып
коёт, алар бала кайра жатканча бешигин жин-шай-
тандардан коруп турат

Бешикти куру терметпейт, ал жамандыктын бел-
гиси -баласыз каласын, бала токтобой калат

Бешикти сатканда уста ашыкча көп баа сура-
байт

Бешикти тээп отурбайт

Бешикти экөөлөп көтөрбөйт, табытта көтөргөн-
дөй болот

Бешикти экөөлөп терметпейт, табытта термет-
кендей болот

Бир сүлгү менен экөө аарчынбайт, ошентсе алар
ажырашат

Бир үйдө эки адам бир мезгилде тырмак албайт

Биринчи тапкан олжого, кирешеге таттуу нерсе
сатып алат

Биринчи тапкан олжону, кирешени карызга бер-
бейт

Биринчи тапкан олжону, кирешени эң алды өзү
ооз тийет, же ата-энесине берет

Бирөөгө буюм берсе оң колу менен берет

Бирөөгө суктанбайт

Бирөөгө сынтакпайт
Бирөөгө чайды, тамакты оң колу менен узатат
Бирөөлөрдүн арасында кекирбейт
Бирөөлөрдүн көзүнчө тамакты жыттап көрбөйт
Бирөөнү карап какырынба, түкүрүнбө
Бирөөнү карап керилип-чоюлбайт, жамандыгы
өтүп кетет
Бирөөнү карап күлбө
Бирөөнү карап чимкиринбе
Бирөөнү каратып коюп (анын курсагы ток бол-
со да) тамак жебейт
Бирөөнү кор кылба
Бирөөнү күйгүзбө
Бирөөнү шылдыңдаба, мазактаба
Бирөөнү ыйлатпа
Бирөөнүн кайгысына кубанбайт
Бирөөнүн бутун баспайт, боюң өспөй калат
Бирөөнүн бычагын сурап турсаң, анын акысы
үчүн кескен тамактан ооз тийгизесин
Бирөөнүн изин баспайт, бирөөнүн изин баскан
адамдын буту оорукчал болуп калат
Бирөөнүн каза болгонун укканда анын тажиясы
өткөнчө жуунбайт
Бирөөнүн каза болгонун укканда анын тажиясы
өткөнчө кир жуубайт
Бирөөнүн үйүнө баратсаң алар сени байкабаса,
бута атым калганда атыңдан түшүп жетелеп ал
Бирөөнүн үйүнө баратсаң алар сенин байкабаса,
доош угула тургандай жер калганда угула турган-
дай доош кыл
Боз үй тегерек айыл катары тигилсе, эшиктери
бири-бирин (баары ордону) карайт
Боз үйдө үй ээси өзү төрүнө чыгып албайт
Боз үйдү чечүү оболу түндүк жабууну чечүүдөн
башталат
Боз үйдүн оң тарабы «эпчи» деп аталып, ургаа-
чылардын орду болот
Боз үйдүн оң тарабы «эпчи» жактан аялдын
сөөгү чыгат

Боз үйдүн сол тарабы «ыпча» деп аталып, эркектердин орду болот

Боз үйдүн сол тарабы «ыпча» жактан эркектин сөөгү чыгат

Боз үйдүн түндүгүн көтөрүү – өзүнчө салтанат катары каралат

Боз үйдүн түндүгүн көтөрүүдө арча түтөтүп, аластайт

Боз үйдүн түндүгүн көтөрүүдө казанга май салып, жыт чыгарат

Боз үйдүн түндүгүн тегеретпейт. Түндүктүн тегеренгени -жоонун чаап алышынын белгиси

Боз үйдүн түндүгүнө жүгөн, нокто илет, ошондо шамалдан жыгылбайт

Боз үйдүн эшиги күн чыгышты карайт

Боз үйлөрдүн кереге-ууктарына бөрүнүн чүкөсүн, тырмактарын илип алса ал жерге кырсык жолобойт

Бойдок бала көп уктаса, үйлөнгөндө аялы чалыр болуп калат

Бойду карыштап ченебейт

Бойду тенештирбейт

Бооз кезинде илбээсинди атпайт

Боор батырыш үчүн айрылышкан туутандар келгенде мал союп, урматтуу конок кылып тосуп алат

Босого менен бойлошпойт, бою менен тең кар жаайт

Босого менен тең турбайт

Босогого келип аны кулачтап туруп жетим балдар кайыр сурашат

Босогого олтурбайт

Босогого сүйөнбөйт

Босогодо бой кербейт

Босогодо экөө эки жакта туруп кол алышып учурашпайт, бул айрылуунун белгиси

Босогону (астананы) басып турбайт

Босогону баспай, оң бут менен аттап кирет

Босогону баштанып жатпайт

Босогону кулачтабайт

Босогону күч менен басып үйдөн чыкпайт. Мындай кылуу – ошол үйгө жамандык каалап кетүүнүн белгиси

Бош турган ээрге минбейт, минсе, аты өлүп, талаада жалгыз калгандын белгиси

Бош чака менен бирөөнүн алдынан өтпөйт

Бошогон казанды көмкөрүп коёт

Бою өтө өсүп кеткен баланы жеңче менен үч жолу башына чаап-чаап коёт

Боюн адам өзү карыштабайт, бою ошол бойдон өспөй калат

Боюнан кайра-кайра түшө берген келинге ара туулган козунун этин жедирет

Боюнан кайра-кайра түшө берген келинге жылына эки жолу бышкан алманын экинчи мөмөсүн берет

Боюнан кайра-кайра түшө берген келинге көптү тууган канчыкты үч жолудан аттатат

Боюнда бар (кош кат, кош бойлуу, жүктүү) аял капка олтурбайт, отурса, баласы тескери келип калат

Боюнда бар аял ала жипти аттабайт

Боюнда бар аял арканды аттабайт

Боюнда бар аял арыктап кетсе, ичиндегиси – эркек, эркек бала кийин да энесин түйшүккө салып турат

Боюнда бар аял ат минбейт

Боюнда бар аял аттын ээринен отурбайт

Боюнда бар аял баканды аттабайт

Боюнда бар аял балыктын этин жебейт

Боюнда бар аял бирөөнүн кемчилдигин айтпайт, баласы да ошол кишидей кемчил болуп калат

Боюнда бар аял бирөөнүн кемчилдигине күлбөйт, баласына да ошондой күлүп калышат

Боюнда бар аял бышырып жаткан тамагынын тузун чөмүч менен татып көрбөйт, баласы да чөмүч мурун болуп калат

Боюнда бар аял дагараны аттабайт

Боюнда бар аял жылкынын этин жебейт
Боюнда бар аял идиш-аякты аттабайт
Боюнда бар аял ийик ийрибейт
Боюнда бар аял иттин тууп атканын көрүп калса,
анын да төрөтү жеңил болот

Боюнда бар аял камыр жууруган соң камырдын бетин сылап-сылап, тегиздеп коёт, баласы да ошондой сулуу болот

Боюнда бар аял карыз акча сурабайт, карыз сураса, баласы да өмүр бою карызкор болуп өтөт

Боюнда бар аял кетменди аттабайт

Боюнда бар аял кечинде сыртка чыкпайт

Боюнда бар аял кийиктин этин жесе, ал кийикти атып келген мергендин жолу болбой калат да, ал мерген жолун ачтыруу үчүн жанагы келинге жети токоч бышыртып, аны аңчылык кылган жерлерине алып барып, жалгыз өзү жейт

Боюнда бар аял коёндун этин жебейт, эгер жеп алса, баласынын оозу жырык болуп калат

Боюнда бар аял кокус үйдө жалгыз кала турган болсо күйөөсүнүн бир буюмун алып калат

Боюнда бар аял кошок кошпойт

Боюнда бар аял малдаш токунуп отурбайт

Боюнда бар аял оң жагы менен көп жатса, ичиндегиси – уул

Боюнда бар аял оор жүк көтөрбөйт

Боюнда бар аял отурган жерге башка бирөөнүн төрөгөнү тууралуу сүйүнчү келсе, тигил аял ордунан шарт тура калса, ал аялдын да төрөтү жеңил болот

Боюнда бар аял очоктогу күлдү түбүнө чейин кырып албайт

Боюнда бар аял өзүн жеңил алып жүрсө, ичиндегиси – уул

Боюнда бар аял өзүн оор алып жүрсө, ичиндегиси – кыз

Боюнда бар аял өлүм болгон жерге барбайт

Боюнда бар аял сол жагы менен көп жатса, ичиндегиси – кыз

Боюнда бар аял таар токубайт, баласынын өмүрү
кошо токулуп калат

Боюнда бар аял төөнүн этин жебейт, төөнүн этин
жесе, боюндагысын төө сынары он эки ай көтөрүп
калат

Боюнда бар аял төөнүн этин күйөөсү экөө бөлүшүп
жесе, он эки ай көтөрүп калбайт, убагында төрөйт

Боюнда бар аял төрөбөй ай-күнүнөн ашып кетсе
бышпаган жумуртканы алып барып, суу тегирмен-
дин ноосуна таштап, анан артын карабай үйүнө келе
берген

Боюнда бар аял төрөбөй ай-күнүнөн ашып кетсе
жаңы союлган койдун карынын кучактаткан

Боюнда бар аял төрөбөй ай-күнүнөн ашып кетсе
мечиттин дубалын кулачтаткан

Боюнда бар аял төрөбөй ай-күнүнөн ашып кетсе
тик турган төөнүн астынан өткөрүшкөн

Боюнда бар аял төрөй албай кара басса – таза,
зына кылбаган аялдарга аттатат

Боюнда бар аял төрөрү менен сүйүнчүлөө баш-
талган

Боюнда бар аял ургаачы иттин үстүнөн үч жолу
аттап койсо, төрөтү женилдеген

Боюнда бар аял уул төрөсө, «бөрү», кыз төрөсө,
«түлкү», же «кырк жылкы» деп сүйүнчүлөшкөн

Боюнда бар аял үшүкчөөл болбосо, ичиндеги-
си – уул

Боюнда бар аял үшүкчөөл болсо, ичиндегиси –
кыз

Боюнда бар аял чачын кыркпайт

Боюнда бар аял шыпыргыны аттабайт

Боюнда бар аял шыпыргыны тике койбойт

Боюнда бар аял шыпыргыны отко жаюпайт

Боюнда бар аял эт байлап, семирп калса, ичин-
дегиси – кыз, кыз энеге күйүмдүү болот

Боюнда бар аялга төшөк салганда анын бүктөлүү
жагын кыбылага караткан

Боюнда бар аялдарга «иттин толгоосун берсин»
деп бата беришет

Боюнда бар аялды «бооз», «боюнда бар» деп айтпайт, «кош кат», «жүктүү», «эки кат» ж.б. деп айтат

Боюнда бар аялды үйдө жалгыз калтырбайт

Боюнда бар аялды урушпайт

Боюнда бар аялды чочутпайт

Боюнда бар аялды ыйлатпайт

Боюнда бар аялдын бетин сепкил басып кетсе, ичиндегиси – кыз, ал энесинен сулуулук талашып атат

Боюнда бар аялдын бетине сепкил түшпөсө, ичиндегиси – уул, ал энесинин сулуулугу менен иши жок

Боюнда бар аялдын ичиндегиси «Мен кыз болом» же «Мен уул болом» деп ыйлайт экен

Боюнда бар аялдын ичиндегиси «Мен кыз болом» же «Мен уул болом» деп ыйлай берсе, Умай эне теңдеп туруп «кыз болом» дегенин уул кылып, «уул болом» дегенин кыз кылып коёт экен

Боюнда бар аялдын ичиндегиси кыз же эркек экенин билүү үчүн жаш балдардан эмне төрөйт дешкенде бала уул десе уул, кыз десе, кыз төрөйт, баланын периштелери кулагына шыбырап атат дешет

Боюнда бар аялдын ичиндегиси кыз же эркек экенин билүү үчүн талпынып калган али баса элек баланы колдон кармап, «кана, бутунду көтөрүп койчу, жеңең кыз төрөйт бекен, уул төрөйт бекен» дешкен, ал биринчи оң бутун көтөрсө – уул бала, сол бутун көтөрсө – кыз төрөйт

Боюнда бар аялдын күйөөсү эт жеп жатып кокус тишин томукка тийгизип алса, баласы таз болуп калат

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда байкатпай туруп күйөөсүн бутунан үч ирет аттап кетсе, толгоосун күйөөсү экөө бөлүшөт

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда келин жаткан төшөктүн үстүнө ун сээп коюшат

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда күйөөсү эч буюмун таштабай кетип калса, толгоо да кетип калат

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда кыйнала берсе асманга мылтык атып ок чыгарып турган

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда кыйнала берсе -бала энчи сурап атат деп мал, тоок алып келип, келиндин башынан үч айлантып, келинге шыйрагын бир карматып коюп, анан сыртка алып чыгып, союп, бышырып жешкен

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда кыйнала берсе мартуу, албарсты, азыткы, шайтан ж.б. басып атат дешет

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда кыйнала берсе мартуу, албарсты, азыткы, шайтан ж.б. басып атат дешип, андан кутулуу үчүн жакын жерге бүркүт кондуруп койгон

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда кыйнала берсе мурда кургатып койгон бөрүнүн карынын сууга жибитип келиндин башына кийгизет

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда кыйнала берсе үйдүн оң жагына мылтык илип койгон

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда өзү тагынып жүргөн төөнөгүчүн башка бирөөгө төөнөп коёт, ошондо толгоосу жеңил өтөт

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда салынган төшөк бала жарыкка келгенге чейин жүккө жыйылбайт

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда үйгө шам жагышат

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда үйдөгү түйүлгөн түйүнчөктөрдүн, түйүндөрдүн баарын чечип коёт

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда үйдөн бир да буюм чыгарбайт

Боюнда бар аялдын толгоосу башталганда үйдүн ортосуна атайын орнотулган баканды кармап төрөгөн

Боюнда бар аялдын толгоосу жеңил болсун деп
тамакка салып же чай катары демдеп жыландын
терисин берет

Боюнда бар аялдын толгоосу маалы келе электе
башталып кетсе, күйөөсүнүн жакасына ийне сайып
койсо толгоо таркап кетет

Боюнда бар аялдын толгоосу оор болсо кайнене-
си нан жапкан жеңчени алып «эл көчүп жатат, сен
да көч» деп келининин башына акырын үч жолу
ургулап коёт

Боюнда бар аялдын чачын кыркпайт, кыркса,
баласынын өмүрү да кыркылып калат

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн
анын артынан туз себишкен

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн
анын артынан туз себишкенде келин биринчи мур-
дун аарчыса, ичиндегиси – уул

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүүчүн анын
артынан туз себишкенде келин алгач маңдайын
сыласа, ичиндегиси – кыз

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн
анын тамырынын тартканын байкашкан

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн
анын тамырынын тартканын байкашканда тамыр
колдун учун карай кагып атса, ичиндегиси – эркек

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн
казанга ун салып, майга матырылган пахтаны (ке-
безди) анын үстүнө коюп, акырын күйгүзөт

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн ка-
занга ун салып, майга матырылган пахтаны (кебез-
ди) анын үстүнө коюп, акырын күйгүзгөндө кебез
жашыл жалын чыгарып күйсө, ичиндегиси – уул

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн
казанга ун салып, майга матырылган пахтаны (ке-
безди) анын үстүнө коюп, акырын күйгүзгөндө ке-
без кызыл жалын чыгарып күйсө, ичиндегиси – кыз

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн кой
жаңы союлганда ичеги-карынын жууп атканда ый-

лаакчаны алат, ошондо ал жарылып кетсе, ичиндегиси – кыз

Боюнда бар аялдын эмне төрөрүн билүү үчүн кой жаңы союлганда ичеги-карынын жууп атканда ыйлаакчаны алат, ошондо ал жарылбай калса, ичиндегиси – уул

Боюнда бар аялын таштап күйөөсү алыс сапарга кете турган болсо, аялынын үстүнөн аттап койгон, анткени толгоосу күйөөсү менен кошо кетип калбасын дешет

Бөйрөктү таянууга болбойт. Бөйрөктү таянуу – жамандыктын белгиси

Бөрү жатыш чыкса бөрүнүн чүкөсү салынган суу менен жуунат

Бөрү жатыш чыкса бөрүнүн чүкөсүн моюнга өткөрүп байлайт

Бөрү жатышта бөрүнүн терисин жипке өткөрүп моюнга байлап жүрөт

Бөрүнүн жүрөгүн тайгандарга, алгыр куштарга жедирет, бул ушул жаныбардай жүрөктүү болсун дегендери

Бөрүнүн тарамышын бир нерсе талашкан же уурдаган адамга берип, аны отко күйгүзөт, сени ушул ишти кылган болсоң ушул тарамыштай тырышып кал дейт

Бөрүнүн тишин же терисинин бир үзүмүн уламулам боюнан түшө берген аялдар кийиминин бир жерине тагып алат

Бөрүнүн тишин тумар катары тагышат

Бөрүнүн чүкөсүн балдардын бешигине тагат

Бөрүнүн чүкөсүн, тырмагын тумар катары тагышат

Бугунун мүйүзүн жагып, түтүнү менен кулак ооруну айыктырат

Бугунун мүйүзүн жагып, түтүнү менен курт-кумурскаларды качырат

Бул дүйнөдөн узатып жаткан кишини «кандай киши эле» десе; «жакшы киши эле» деп жооп берилет

Бул дүйнөдөн узатып жаткан кишини «кимде карызы бар эле» десе, «карызын кечтиңерби» десе, эгер кимде карызы болсо унчукпай ичтен «кечтим» деп коёт

Булак көрсө токтоп өтөт

Булакты булгоого болбойт

Булактын көзүн ачат

Бүлүнгөндөн бүлдүргү албайт

Бүлүнгөндөн бүчү да албайт

Бүрдөп турган даракты кыркпайт

Бүркүттү шыйрагына чаппайт

Бут кийимди ирети менен коюп туруп кийиш керек

Бут кийимди өйдө жакка койбойт

Бут кийимди төңкөрүп (таманын өйдө каратып) койбойт

Бут кийимди төргө койбойт

Бут кийимди чечкенде эки жагын каршы-терши кылып койбойт, экөөнү бир жакты (сыртты) каратып, жанаша коёт

Бут кийимдин бирин кийип, бирин кийбей басып жүрө берсе, кийин турмуш курганда жары ууру болот

Бут кийимдин бирин кийип, экинчисин ар жакка аттап-буттап барып кийүүгө болбойт, бул жетимдиктин белгиси

Бут менен тээп буюмдарды жылдырбайт

Бут менен эшик ачпайт, мал теппейт

Бут тердесе, төөнүн ысык каны менен сүртөт

Бут уктап калса, үч жолу карыштап, муш менен ургулап коёт

Бутту учкаштырып олтурбайт

Бутту асманга каратып алмаштырып жатпайт

Бутту кайчылаштырып отурууга болбойт, анткени бутту кайчылаштырганда адамдын жолу жабылып калат

Бутту отурган адамга карата сунбайт

Буту баскан бала жөрмөлөбөйт. Андай кылуу жер сыйпалаган томаяктыктын белгиси

Бутун адам өзү тушабайт, тушалып каласын
Бутун өйдө көтөрбөйт, бутун өйдө көтөрсө, душ-
маны көтөрүлөт

Буудай майлап берүү (чөкмөк берүү) үчүн
буудайды тазалап, табында кууруп, аны сары май-
га, же куйрук майга чөкмөлөтүп, чайнап жей бере
турган кылып беришкен

Буудай майлап берүү деп эңишке, улакка, күрөш-
кө, сайышка, аркан тартышка ж.б. мелдештерге
түшө турган баатырга, балбанга атайын буудай куу-
руп берген, ал ага ал-күч берет

Буюм сатып атсаң эң биринчи аларманың эр-
кек киши болгону ийгилик

Буюм таап алсаң, үч жолу үн чыгарып ээсин
изде

Буюмуң жоголсо «тапканга буйрусун» деп кою-
шат

Буюмуң сынып калса «башы-көздөн садага» деп
баланын башынан үч жолу айлантып, ага түкүртүп
ыргытып ийет

Буюмунду уурдатсаң «алганга буйрусун» деп кой
Бычак менен отту көзөбөйт

Бычак менен сайып казандагы этти же башка
азыкты чыгарбайт (аралаштырбайт)

Бычакты бирөөгө берсең, ырымына бир нерсе
берип сатып алат

Бычакты жакын адамга белекке бербейт, бы-
чакташкан душман болуп калат

Бычакты кезебейт, тап бербейт, анын анты бо-
лот

Бычакты колуна алып жандап сүйлөбөйт

Бычакты кырынан койбойт, анын мизи мал ти-
лейт, малың кырылып калат

Бычакты мизинен кармабайт

Бычакты нанга аарчыбайт

Бычакты оозго салбайт

Бычакты отко салбайт

Бычакты чалкасынан койбойт, койсо, капысы-
нан мал союлат

Бычактын мизин жалабайт
Бычактын мизин өйдө каратпайт
Бычактын учу менен тамак жебейт, ачуулуу болуп калат

Бышкан тамакты таштабайт, таштаса, жолу болбой калат

Бышкан тамакты эң биринчи үй ээсине ооз тийгизет

Бээ желеге келип кулундар байланганга чейин көрөнгү (ачыткы) бербейт

Дааратканада сүйлөбөйт

Дааратканада урушпайт

Дааратканада учурашпайт

Дааратканада ырдабайт

Даараткананын оозун күн чыгышты каратпайт

Даараткананын эшигин кыбыланы каратып сал-
баш керек, үйдөн береке, ырыскы качат

Далынын (устукан) кечирин жебейт, жесе тага-
сынан (таяке) ажырайт

Далынын кечирин (мөөрсүн) этти жиликтеп жат-
канда элекесип, же билинсин үчүн тилип коёт

Далынын сөөгүн тили чыга элек балага көрсөт-
пөйт

Далычы оорулуу аялга карата далыны карап
туруп далынын ортосундагы кыраңда жайылып
турган аялдын чачы сыяктуу элести көрсө, бул аял
өлөт дешет

Далычы оорулуу эркекке карата далыны карап
туруп далынын ортосундагы кыраңда топ урак сы-
яктуу элести көрсө, бул киши өлөт дешет

Дарак же анын бутактары куурап калса, дароо
кыркып салат, анын тилеги жаман – «мага окшоп
куурап калсын» дейт экен

Дарактардын жалбырактары көпкө жашыл
боюнча турса, күздүн мойну узун болот, кыш кеч
келет

Дары-дармек кабыл аларда «шыпасын берсин»,
«Улукман акем колдосун» деп чын ниети менен бе-
рилип ичет

Дарыянын жанынан кудук казбайт
Дасторкон ак же ачык түстө болот
Дасторкон жыртык болбойт
Дасторкон кабаттап салынбайт
Дасторкон кара түстө болбойт
Дасторкон керектелип бүткөн соң таза жерге
күбүлүп, анан жыйналат

Дасторкон көк түстө болбойт
Дасторкон көпчүлүккө салынса так санда салы-
нат

Дасторкон менен карганган («Ак дасторкон ур-
сун», «Ак дасторконума койдум) каргыштын эн
оорлорунун бири

Дасторкон салынып турганда ага артын салып
отурбайт

Дасторкон салынып турганда ага карай бүтүн
сунбайт

Дасторкон салынып турганда аны тегеренбейт
Дасторкон түнү жайылган бойдон калбайт
Дасторкон четинде аялдар мандаш токунуп отур-
байт, сынар тизелеп отурат

Дасторкон четинде аялдар эркектерге карап бу-
тун сунбайт

Дасторкон четинде эркектердин аксакалдары,
орто жаштагылары мандаш токунуп (мандаш уруп)
отурат, алардын көзүнчө жаш жигиттер чөк түшүп
отуруп, улууларды сыйлап турат

Дасторкон чоң болуп буктөп салууга туура келсе,
бүктөлгөн жагын босого тарапка каратпайт, андай
кылса ырыскы, береке дасторконго кирбей калат

Дасторконго бата кыларда курч нерселерди алып
коёт, алар батаны кесип кетет

Дасторконго бата кыларда сөөктү жыйнап алып
коёт, болбосо, батадагы сооп сөөккө тийип калат

Дасторконго колун аарчыбайт, колун аарчыса,
жалганчы болуп калат

Дасторконго коюлган сары майдан сөзсүз ооз
тийүү керек, сары майдан ооз тийбесең ал мендей
болуп саргарып кал деп каргайт

Дасторконго отургандар жашына, конок жайына, аял-эркегине, жек-жааттыгына (жолуна) карай отурат

Дасторконго эң биринчи нан коюлат

Дасторкондо аял киши күйөөсүнөн өйдө өтпөйт

Дасторкондо отурганда кандайдыр бир буюмду ыргытып бербейт

Дасторкондо тамак жеп отурганда, өмүр жылбай токтоп туруп, тамакты шашпай, көпкө жеген кишинин өмүрү узун болот

Дасторкондо чүчкүрбөйт

Дасторкондон мени алып коюшуп бата албай калам деп айтат имиш бычак

Дасторкондору жетиштүү адам башка бирөөлөрдүн дасторконун сурап келип конокторго салбайт, бата башкаларга кетип калат

Дасторконду аттап өтүүгө болбойт

Дасторконду башка кирлер менен кошуп жуубайт

Дасторконду бычак менен кырбайт

Дасторконду жалдыратпай, ал салынган соң адамдар толук келип отурат

Дасторконду жыйнай электе жата калбайт, бечел болуп калат

Дасторконду жыйнай электе туруп кетпейт

Дасторконду каккан балага ырыскы жугат,

Дасторконду таза жерге кагат, ошондо аркы дүйнөдөн арбактар келип, топусун тосуп турат экен, дасторкон кагылбаса, алар эч нерсе ал бай кетишет

Дасторконду тепсеп өтүүгө болбойт

Дасторконду тескери салбайт, андай кылса, жолу буулат

Дасторконду түнү эшикке күбүбөйт, ырыскы кошо күбүлөт

Дасторконду тээп отурбайт

Дасторконду эркек бала какса, үйгө береке кирет

Дасторкондун алдында керилгенге болбойт

Дасторкондун башы жана аягы болот

Дасторкондун башы төр жакта турат
Дасторкондун бетин алакан менен сүртпөйт
Дасторкондун бурчуна отурган кыз же жигит
кеч турмуш курат

Дасторкондун үстүнө ачкыч койбойт
Дасторкондун үстүнө кулпу койбойт
Денеге жара (көзжара) чыкканда өлүктү жууган
чүпүрөк менен ошол жерди таңып коёт

Долонодон жети дан алып, аларды жипке тизип
байлап, боз үйгө илип койсо, чагылгандан сактайт
Долонодон жети дан алып, аларды малга такса,
ууру, бөрү жолобойт

Долонодон жети дан алып, аларды чабыла тур-
ган күлүктүн жалына өрүп байлап койсо, ал атка
көз тийбейт

Долононун астында жатып уктабайт
Долононун жыгачы суунун шары угулбаган жер-
де өссө касиеттүү болот

Долононун сабагы көз тийүүдөн сактайт
Долононун сабагын теспе кылуу үчүн аны суу-
нун шарын укпаган жерден алуу керек

Долононун сабагын ырым кылып бешикке же
үйгө илүү үчүн аны суунун шарын укпаган жерден
алуу керек

Доо койгондо кимдир бирөөдөн аласа ала турга-
нык так далилдер, күбөлөр менен айтып берүүгө
тийиш

Доого жыгылган тарап ортодогу калыстар айт-
кан шартты кыйшаюусуз аткарат

Доого жыккандар бирөөнүн аласасын калыстык
менен карап өндүрүп беришет

Досундун үйүндө тырмак албайт, касындын үйүн-
дө чач алдырбайт

Дөбөдө кеп куруп отурган эркектердин арасына
аялдардын аралашуусу эрөөн

Дубанадан садага аябайт

Дүйшөмбү дүйнөнүн бүткөн күнү, аалам жарал-
ган, пайда болгон күн делет

Дүйшөмбүдө Адам ата пайда болгон

Дүйшөмбүдө жин-шайтандар адамдарды аңдып,
жолго чыгат

Дүйшөмбүдө жуучу түшүп, нике кыйылса –
аягы жакшылык

Дүйшөмбүдө конокко барса, конок тоссо – жак-
шылыкка

Дүйшөмбүдө көчкөн – жакшы белги, ошол үйгө
жакшылык кирет

Дүйшөмбүдө кулак кычышса – үйгө береке ке-
лет

Дүйшөмбүдө Күн Чыгыш беттеп сапар жүрүүгө
болбойт

Дүйшөмбүдө оң көз тартса – жакшылык болот,
санаан тынчыйт

Дүйшөмбүдө сапарга чыкпайт, кокус чыгуу өтө
зарыл болсо, таң куланөөк салганда чыкса болот

Дүйшөмбүдө тырмагын алдыrsa – жакшылыкка

Дүйшөмбүдө үй баштаса – жакшылыкка

Дүйшөмбүдө үйдөн бирөө-жарым сыртка кетсе,
кырсык басат

Дүйшөмбүдө үйдү тазалап, ысырыктайт

Дүйшөмбүдө чачын алса – жакшылыкка

Жаагын таянган жаман болот

Жаандуу күнү жолго чыксаң жолуң болот

Жаз биринчи келгенде, жалбыз терип, көк ооз
тийишкен

Жаз биринчи келгенде, чырыч терип, көк ооз
тийишкен

Жаза катары айылга кошпой жалгыз отургузган

Жаза катары атка тескери мингизген

Жаза катары дарга аскан

Жаза катары жонуна таяк алган

Жаза катары журт которткон

Жаза катары жутка калтырып кетишкен

Жаза катары зайыптарды байталга мингизген

Жаза катары зайыптарды көчкөндө жаргылчак
тендеген

Жаза катары зайыптарды чачын кырккан

Жаза катары зайытттардын башын такырайта алып салган

Жаза катары куйрук-жалы кыркылган жайдак атка мингизген

Жаза катары куйрук-жалы кыркылган комсуз төөгө мингизген

Жаза катары таш бараңга алган

Жаза катары төрт кесим салынганда төрт тай, төрт кунан, төрт бышты, төрт асый дегендей алым алынат

Жаза катары үч кесим салынганда үч кулундуу бээ, үч козулуу кой, үч улактуу эчки дегендей алым алынат

Жаза катары элден чыгарган

Жаза катары эшекке тескери мингизген

Жазгы күн биринчи жолу күркүрөгөндө аялдар дамбырташ айтышканда сүт сааган чаканын ичине таш салып алып, чаканы ургулашып, «жер айрылып көк чык, желин айрылып сүт чык» деп боз үйдү үч ирет айланышкан

Жаздыкты аттабайт

Жаздыкты кишинин башынан сууруп албайт

Жаздыкты оң коюп жатат

Жаздыкты тепсебейт

Жаздыкты туш келди таштабайт

Жай таш деп койдун карынынан табылган ташты колдонуп жайчылар аба ырайын өзгөрткөн: кургакчылыкта жаан жаадырган, кар көп жааса, токтоткон ж.б.

Жай ташты колдонгон жайчылар кырк чыбыкты дубалап туруп сууга салган, андан кийин дагы төрт жолу дуба окуп, мүрзөдөн топурак алып келип, аны абага чачып, дагы кырк жолу дуба окуган.

Жайчылык касиет койду сойгондо ким анын карынынан таш таап алса, ошол кишиге өткөн

Жайнамазды тебелебейт, аттабайт

Жакшы адамга ит бербейт, жакын адамга ит бербейт, иттей ырылдашып калат

Жакшы малды сатарда же тартууга берерде жү-
нүнөн кыркып, же жулуп калат

Жакшы малды сатарда же тартууга берерде ши-
лекейин акырына сыйпап калат

Жакшынын жашын сурабайт

Жакын адамга бычак бербейт

Жалаң кыз төрөлө берген үй-бүлөдө эми эркек
келсин деп Жаңыл, Бурулсун, Уулкелсин, Уулкыз,
Кайрылсын деген сыяктуу аттар коюлган

Жалгыз дарак кыйылбайт

Жалгыз дарак мазар болот

Жалгыз сөөктү кайнатпайт

Жалгыз-жарым талаа-түздө калганда ээр жаз-
данып, аттын кылынан эшилген аркан менен айла-
насын курчап жатат

Жаман деп айткан сайын ал айтылган адамдын
бир кесимден эти жаман боло берет

Жаман тагдырдагы кишинин кийимин кийбейт,
тагдырың ошого окшоп калат

Жаман түшүн сууга айтат, ошондо ал суу менен
агып кетет

Жамбаш сөөктү тиш тийгизип мүлжүбөйт

Жамгыр суусуна башын тоссо, чачы өсөт

Жамгырды урушпайт, сөкпөйт

Жаңгак гүлдөбөйт дешкен

Жаңгакты атайын тиккен эмес аны тиккен киши
ошол жаңгак мөмөгө кирери менен кайтыш болот
дешет

Жаңгакты бутабайт

Жаңгакты кыркпайт

Жаңгактын гүлүн көргөн киши өлөт дешет

Жаңгактын түбүнө уктабайт

Жандык сойгондо муздоону отко бышырып же-
бей туруп, канын итке да бербейт, жерге да төкпөйт

Жаңы ай ичке тууса – ай бою күн ачык болор

Жаңы ай өтө ачык тууса – ай салкын болор

Жаңы ай саргыл тартып калың тууса – бүтүн
ай жоош болор

Жаңы ай тууганда жел башталса ай бою жел жүрөп

Жаңы ай чалк өйдө тууса – өзүнө жайлуу, элге жайсыз (бороон-чапкын, жаан, шамал болор) тик-түз тууса – өзүнө жайсыз, элге жайлуу.

Жаңы келген келинге төрөбөгөн же күйөөсү жок келин жоолук салбайт

Жаңы келген келинге чачыла чачылат

Жаңы келин келе жатканда кайын эненин жетегинде очокко барып колун көсөө менен көөлөйт

Жаңы келин келе жатканда кайын эненин жетегинде очоктогу отко барып жүгүнтөт (салам салат)

Жаңы келин келе жатканда өпкө чабат

Жаңы келин келе жатканда улууларга жүгүнтөт (салам салат)

Жаңы келин күйөөсүнөн мурда жатпайт

Жаңы келин күндө бүгүнкү күнү көрүшө элек кайын атасына, кайын агаларына жүгүнөт

Жаңы келин үйгө келгенде ушул жерде биротоло туруп калсын деп астына таш бастырып коёт

Жаңы келиндин аягы оор болсун деп үч-төрт күн очоктун отун чыгарбай турат

Жаңы кийимди оң колдон баштап кийет

Жаңы наристелүү болгондорду «Бешик бооңор бек болсун!» деп куттуктайт

Жаңы төрөгөн аял жоолугунун учун төөнөгүч менен төөнөп жүрөт

Жаңы төрөлгөн (кыркы чыга элек) балага Айды көрсөтпөйт

Жаңы төрөлгөн (кыркы чыга элек) баланы түнү эшикке чыгарбайт

Жаңы төрөлгөн балага сары май оозантат

Жаңы төрөлгөн балага түлкүнүн тумшугунун учундагы сыйдам кара терисин кесип алып, колтугуна тагып койсо, эстутуму бекем болот

Жаңы төрөлгөн баланы биринчи киринтип атканда «отуз омурткаң, кырк кабыргаң ылдам бекисин» деп тилек айтат

Жаңы төрөлгөн баланы бөрүнүн шилекейи менен оозантат

Жаңы төрөлгөн баланы жума күнү киринтпейт

Жаңы төрөлгөн баланы коёндун далысы менен оозантып, ага коёндун далысын күн сайын көрсөтүп жүрүп эле, көпкө көрсөтпөй калып, бир күн кокус көрсөтүп ийсе, баланын жүрөгү жарылып кетет

Жаңы төрөлгөн баланы коёндун далысы менен оозантып, ага тогуз жашына чейин коёндун далысын күн сайын көрсөтүп турса, көзү ачык, далычы болот

Жаңы төрөлгөн баланы куйрук май менен оозантат

Жаңы төрөлгөн баланы кылыч менен оозантат

Жаңы төрөлгөн баланы мылтыктын огу менен оозантат

Жаңы төрөлгөн баланы найза менен оозантат

Жаңы төрөлгөн баланы сагызгандын тили менен оозантат

Жаңы төрөлгөн баланын жүзүн ачып эркелетпейт

Жаңы тууган айдын учу үлбүл көрүнсө салкын болор

Жаңы тууган бээнин кулунун сары май менен оозантат

Жаңы туулган баланын биринчи бутун көргөзөт

Жаңы туулган күчүктү ээси бирөөгө бербейт, сатпайт, алып кет деп да айтпайт, «уурдап» кетет

Жаңы үйгө көчүп киргендерди «Конуш жайлуу болсун!» деп куттуктайт

Жаңы үйлөнгөн жаш жубайларга нике, кыйып атканда алдыларына чыныга толтура куюп суу коёт

Жаңы үйлөнгөн жаш жубайларга нике кыйып атканда алдыларында турган суудан ичирет, өмүрлөрү суудай тунук, узун болсун дегендик

Жаңы үйлөнгөн жигитти «Куш бооң бек болсун!» деп куттуктайт

Жаңы эле байый баштагандан карыз сурабайт

Жаратка чымчыктын мээсин коёт

Жарым жолдон артка кайтпайт, жолу болбой
калат

Жат менен дос болбойт

Жатарда коломтодогу, же башка жердеги жа-
гылган отторду толук өчүрүп жатат

Жатарда коломтонун айланасын тазалайт. Ко-
ломто жана анын айланасы булганыч калса шай-
тан аралап кетет

Жатка сырын айтпайт

Жаткан кишини аттабайт

Жатып тамак ичпейт

Жаш адам желбегей жамынбайт

Жаш бала асмандагы куштун, булуттун көлөкө-
сүндө да үшүйт

Жаш бала бир колун кийип, экинчисин желбе-
гей жамынса, кесепети өзүнө тиет

Жаш бала бөйрөгүн таянбайт, бул – өлүм белгиси

Жаш бала бутту учкаштырып отурбайт

Жаш бала жаагын таянбайт, бул – азанын бел-
гиси

Жаш бала желбегей жамынбайт, андай кылса,
ата-энесинен ажырап калат

Жаш бала желбегей жамышбайт, кесепети элге
тиет

Жаш бала жер таянып отурбайт, бул – жетим-
диктин белгиси

Жаш бала жыгылса, «Жетиге чыкканча жер-
ден токмок жейт» деп коёт

Жаш бала жыгылса, ата-энеси үйрүлүп түшө
калбайт

Жаш бала кокус өз заңын жеп алса – байлыкка

Жаш бала колун артына алып баспайт

Жаш бала колун башына жазданып жатса,
бул кембагалчылыктын белгиси

Жаш бала колун оозуна салбайт, бул – жокчу-
луктун, аччылыктын белгиси

Жаш бала колун төбөгө албайт, бул – жаш ту-
руп өлгөндүн белгиси

Жаш бала куса берсе, анын жуулган кийимин жакасын жерге каратып илет

Жаш бала куса берсе, кыз-келиндер суу алып келе жатканда байкатпай барып суусуна токоч салып ийет

Жаш бала тандайын такылдатпайт, тандайын такылдатса, ата-энесин «жеп», жей турган эч нерсе калбай калдыбы дешет

Жаш бала таяк таянбайт, бул – ата-энеси өлгөндүн белгиси

Жаш бала тескери болуп энкейип эки бутунун арасынан башын ийип караса конок келе жаткан болот

Жаш бала тизесин кучактап отурбайт, бул кембагалдыкка түртөт

Жаш бала тилин чыгарып көргөзө берсе, ата-энесине бардык тилеп аткан болот

Жаш бала тилин чыгарып көргөзө берсе, үйгө конок келе жатат

Жаш бала үшкүрүнбөйт, бул – жамандыктын белгиси

Жаш бала үшкүрүнсө, «көйнөгүндү уй жегир» дейт

Жаш бала чочуп калса (жүрөгү түшсө) коргошун куят, ошондо эмнеден корккон болсо ошонун кейпи пайда болот

Жаш бала чочуп калса (жүрөгү түшсө) коргошундан жүрөк куйганда бала оозун ачып турушу керек

Жаш бала чочуп калса баланын эки бутун бириктире кармап, эшиктин кашегинин тушуна алып келет да, тамандарын үстү жагына, башын ылдый каратып босогого тийгизе: «Токто, жүрөк, токто, эми-дому ушул» деп үч, же жети жолу кайталап айтат

Жаш бала чочуп калса жаңы союлган малдын ысык канына отургузат

Жаш бала этсирегенде бешигимди сатып болсо да эт беришсе экен дейт имиш деп аларга эттин сөлүн ичиришет

Жаш бала эшиктен кирип эле чалынып жыгылса кирише кирет, андайда жыйылган жүктү үч жолу сүздүрөт

Жаш балага чучук бербейт

Жаш баланы кош алаканга салып көтөрбөйт

Жаш баланы күзгүгө көрсөтпөйт

Жаш баланын жашын артка жылдырып айтат

Жаш баланын моюну эрте токтосун үчүн анын энесине койдун моюн этин бышырып берет, энеси аны таза мүлжүп, сөөгүн бала жаткан бешикке илип коёт

Жаш баланын моюну эрте токтосун үчүн жети тооктун моюнун тизип, жипке өткөрүп, байлап очоктун түтүн чыккан жагына илип койгон, ал таза катып кургаганда баланын моюну токтойт

Жаш баланын моюну эрте токтосун үчүн кой сойгондо тырмактайдан кырк кесим алып, кургатып, жипке тизип, бала багылган үйгө илип койгон, ошол эт катып кургаганда баланын моюну да катат

Жаш баланын моюну эрте токтосун үчүн койдун моюн сөөгүн илип коёт, ал катыганда баланын мойну да катыйт

Жаш баланын салмагын айтпайт

Жаш баланын салмагын айтып, татынакай дебейт

Жаш баланын шилекейи ага берсе, уурту жарылыштыр дейт

Жаш баланын шилекейи тынбай ага берсе аны эч кимге өптүрбөйт

Жаш баланын шилекейи тынбай ага берсе анын шилекейин тагасынын байпагы менен аарчыйт

Жаш баланын шилекейи тынбай ага берсе анын шилекейин тагасынын пайтоосу (чулгоосу) мейен аарчыйт

Жаш баланын эмгеги ал «таш» деп айтканда катыйт

Жаш баланын эмгеги ал чочуп калганда бөксөрүп кетет

Жаш баланын эмгеги бөксөрүп кетсе баланын
ар кыл мүчөлөрүн күмүш балка менен үч маалдан
ургулап коёт

Жаш баланын эмгеги бөксөрүп кетсе баланын
оозун ачтырып, сөөмөй менен таңдайына тийгизип
апаптап, далысын кагып-кагып коёт

Жаш бүчүрдү сындырбайт

Жаш жубайлар бири-бирине муздак суу ча-
чышыш ойношпойт, суудай муздап калышат дейт

Жаш жубайларга белек катары бычак бербейт -
ынтымакты кетирет

Жаш жубайлардын төшөгүнө жатпайт

Жаш келиндин бут кийимин терөбөгөн аял ат-
тап кетсе, ал да төрөбөй калат

Жаш малдын тишин санабайт

Жаш эркек бала кыздар менен көп ойной берсе,
артынан кыз ээрчитип келет

Жаш эркек бала кыздардын оюнчуктарын ой-
ной берсе, артынан кыз ээрчитип келет

Жаш эркек бала кыздын кийимин кийе берсе,
артынан кыз ээрчитип келет

Жаш эркек баланы тоскондо үзүп-үзүп сийсе,
артынан кыз ээрчитип келет

Жеген тамакка түкүрбөйт

Жекшемби – жетпегенге жетчү күн

Жекшембиде аласанды өндүрөсүң

Жекшембиде жаңы кийим бычып-тигип кий-
ген – жакшылыкка

Жекшембиде жаңы үйдүн жерпайын түптөөгө
болбойт, аягы жакшы эмес

Жекшембиде жол жүргөн бешим алдын чыгып
кетет

Жекшембиде кулак кычышса – конок күт

Жекшембиде оң көз тартса – олжо күт

Жекшембиде тартуу, сыйлык, доо ж.б. нерселер-
ди аласын

Жекшембиде үйүнө арбактар келген үчүн үй ичи
тазаланат, шам жагылат, жыт чыгарылат

Жекшембиде үйүнө арбактар келет

Желбегей жамынбайт, күйөөсү өлгөн аял жок-
тоо кезинде ушундай отурат

Желбей калган тамак-ашты, нанды ыргытпайт,
итке, малга берет

Желени кыя өтпөйт (ал жерге кымызга түшөт)

Желке кычышса – кайгырасын

Жеңе табак деп үйлөнүү тою өтүп жаткан күнү
күйөө балага жеңенин атынан тартылган тамак

Жеңин адам өзү тиштебейт

Жентек бергенде карын май томорулат

Жентек бергенде томорулган карын майды эң
биринчи наристеге ооз тийгизет

Жентек бергенде томорулчу карын майды тае-
неси, тай жагы даярдап келет

Жентекке союлган жандыктын омурткасын таза
мүлжүп, жипке тизип коюшкан – баланын моюну
ошондо тез катыйт

Жентекке союлган малдын сөөктөрүн таза мүл-
жүп, мүлжүнгөн сөөктөрдү жерге көмгөн, бул Умай-
Энеге курмандык, баланы коргоп жүрөт дешкен.

Жер бетине мык какпайт

Жер таянып отурбайт

Жер төшөк (жакандос) чоң болуп, бүктөп салуу-
га туура келсе, бүктөлгөн жагын босого тарапка
каратпайт, андай кылса ырыскы, береке бул үйгө
кирбей калат

Жер-суу таюу жайлоого көчөрдө да өткөрүлгөн

Жер-суу таюу жер көчкү, суу ташкын, зилзала,
өрт, сел ж.б. кырсыктар убагында да өткөрүлгөн

Жер-суу таюу малдын төлү учурунда да өткө-
рүлгөн

Жер-суу таюу чөп чабыкта да өткөрүлгөн, союл-
ган малдын канын чөпкө чачкан

Жер-суу таюу эгинге курт-кумурска, чегиртке,
кара көсө ж.б. зыянкечтер басып кеткенде да өткө-
рүлгөн, союлган малдын канын эгиндерге чачкан

Жер-суу таюуда жараткандан жер-сууга байла-
ныштуу тилек тилеп түлөө (кудай) кылышкан да,
мал союшкан

Жер-суу таюуда, кургакчылык боло берсе, ар бир үйдөн бир кой, жети тооч, идиш-аяк алып, суу башына барып жаан тилейт

Жер-суу таюуда кургакчылык боло берсе, ар бир үйдөн бир кой, жети тооч, идиш-аяк алып, суу башына барып жаан тилөөдө койлорду соёрдо «Кудай жалгай көр, кудай бере көр, айланайын, жамгырыңды бер!» деп бата кылып, койду мууздашып, канын сууга агызышкан, этин бышырып, жалпы отургандар жешкен

Жер-суу таюуда кургакчылык болсо жаан тилеп, көк башыга (мураб) суу чачышкан

Жер-суу таюуда кургакчылык болсо жаан тилеп, көк башыны сууга салган

Жер-суу таюуда эгин бышарда да өткөрүлгөн, союлган малдын канын эгиндерге чачкан

Жети атандын атын билүү керек

Жети атасын билбегенди жетесиз дешет

Жети тооч (нан) жасаганда тоочко бычак тийгизбейт, сообун кесип кетет

Жетим акысы – жети дүйнөндү тарытат деп, ага тийген эмес

Жетинин бири Кыдыр (Кызыр) деп жети киши турса, бирөөсү Кыдыр болуш керек дешкен

Жийденин гүлүн эркек жыттабайт, жыттаса, мээри ошол гүлгө өтүп кетип, зайыбына суук болуп калат

Жийденин гүлүн эркек жыттаса, балалуу болбой калат

Жин оорулуу адамды камчы менен чаап эмдейт

Жинигип ооруп, анын көзүнө кара кишилер, дагы башкаар нерселер көрүнө берсе, кара тоокту союп, канынан ооруп аткан адамга ууртатып, тоокту ит-куш чыгарып албас кылып жерге көөмп таштайт

Жипти мойнуна ороп ойнобойт

Жоголгон малды бирөө союп жебесин деп кепкир, чөмүч сыяктуу буюмдарды кайчылаштырып коёт

Жок деп айтпайт. Жок деген – түбү жоктуктун белгиси, биротоло жок болуп калат

Жол жүргөндө улуу киши алдыга баштайт

Жолго кир сууну төгүүгө болбойт, же тебелендиге кирдин суусун чачпайт

Жолго чыгар алдында кийимди жамабайт, тикпейт, жол буулуп калат

Жолго чыгар алдында, ошол сапарга минип жөнөчү ат оозун ачса, демек ал анын күлгөнү, жакшылыктын, жолдун болорунун жышанасы

Жолго чыкканда алдынан эркек киши чыкса-жолуң болот

Жолго чыкканда алдынан бөрү чыкса – ак жолтой, ал эми түлкү чыкса – кара жолтой

Жолдо адамдар жүрүүгө тоскоол боло турган таш-маш жатса, четке чыгарып коёт

Жолдо башкаларга тоскоол болчу таш жатса атайын аттан түшүп болсо да алып коёт

Жолдон жүгөн тапсаң жакшылыктын жышааны

Жолдон чыккан итти таш менен куубайт, жетээр жерине жетпей каласын

Жолоочулар үйгө түшсө, үй ээси аларды коноктоп жатып, кайдан чыгып, кайда баратканын такып сурабайт

Жолунан карышкыр, ит учураткан жакшы, астындан түлкүнүн, мышыктын чыкканы жаман

Жортуулдан кайткан эле күнү аялы менен кошулбайт

Жөө жүрүп камчыланбайт

Жөө туман басканда айылга азыткы келип, адамдарды адаштырып кетет

Жөө туман баскандан кийин бир топтон бери бүркөлүп турган күн ачылат

Жөргөмүш боз үйдүн түндүгүнөн желе тартып түшсө – үйгө конок келет

Жөргөмүш түшүп өлгөн сууну ичип алган адам асынып өлгөнү жип издеп калат

Жөргөмүштү күн батарда көрсөн – жолуң болот

Жөргөмүштүн желесинин тилеги жаман

Жетелдү айыктыруу үчүн жаңы союлган кеки-
ликтин өтүн сордурад

Жүгүнгөн келинге ал жүгүнүп жаткан адамдар
тарабынан алкоо, бата сөздөрү айтылат

Жугундуну аккан сууга төкпөйт

Жугуштуу оору журтта пайда болсо журт кото-
рушкан

Жугуштуу оору менен ооруган адамды обочо
тигилген боз үйдө кармаган

Жугуштуу оору менен ооруган адамды бир үзүм
кийизге түкүртүп, ал үзүмдү отко жаккан

Жума күнү адамга көз тийет

Жума күнү адамдар үй-тиричилигин аткарбай,
эс алат

Жума күнү адамдын ден соолугу жакшырат

Жума күнү азык-оокат кенен болот

Жума күнү асмандын ээси Чолпон жылдызы
болот

Жума күнү балыктар таң эртең суунун агымы
менен төмөндөйт

Жума күнү жааган жамгыр нөшөргө айланып,
узакка созулат

Жума күнү жолго чыкпайт – жол болбойт

Жумада жаздагы жылкычы кучкач келет

Жумада үйдө жакшы тамак жасалат

Жумадан баштап жааган жамгыр кайра жума-
га чейин уланып жаайт

Жүрөгү түшкөн баланы дарылоо үчүн үч токоч
жасап, токочту башына коюп, колду оозуна салып
апаптайт да, бир аздан соң токочтун бирин бала-
нын аркасына, экөөнү көкүрөгүнө коюп кармап
жүрөгүн көтөрөт

Жүрөк түшкөндө ал адам коркунчаак болуп кал-
басын деп сүбөөсүн көтөрүп сезгентип, жүрөк тушу-
на балта же бычак тийгизип сезгентип коёт

Жуугандан кийин колун силкпейт

Жуучуга сөзмөр, кадыр-барктуу кишилер жи-
берилген, жуучуга кордук жок делет

Жыйылган жүккө жатпайт

Жыйылган жүккө чыкпайт

Жылан үйгө кирип келсе, ак (ун, сүт) чачып коёт,
бул биз гана душман эмеспиз, акпыз деген белги

Жыланды темир менен өлтүрбөйт

Жыландын уясын бузба – каргышка каласың

Жылдыз жайкысын жыбырап чыкса – эртеси
ысык, кышкысын – аяз.

Жылдыз көктөн учканын көргөн соң куран окуп,
батакылуу, же башын ийип жерге салып туруу керек

Жылдыз көрсүн деп өлүк көмүүгө алып барган
кийизди, жапкычтарды, өлгөн кишинин кийим-ке-
чесин бир түн сыртта калтырат

Жылдыз түнү ак тегерек көрүнсө – суукка, ка-
ралжын тарта көрүнсө – жамгырга

Жылдыз учса, бир адам өлөт

Жылдызга адам жылаңач денесин көрсөтпөйт

Жылдыздарды санабайт. Жылдыздарды жаңыл-
бай кыркка чейин санаса, бирөө өлөт

Жылкы бооз болуп, аны билбей союп жибериш-
се, ичинде кулун болсо, ал жатындын ичинен чы-
гарылып мууздалат

Жылкы бооз болуп, аны билбей союп жибериш-
се, ичинде кулун жал-куйругу чыгып чоңоюп кал-
ган болсо кесир болбосун деп кадимкидей мууздап
жешкен

Жылкы бооз болуп, аны билбей союп жибериш-
се, түйүлдүк кулунду жатын менен кошо чорт ке-
сип салбайт, узун өскөн чөптү жатындын моюну-
нан кошо коюп «тукумуң өссүн» деп дуба кылып,
анан чөп менен жатындын моюнунан кесип алып
ташташат

Жылкы бооз кезде карга жата калса, же суукта
турса, тулпар тууйт

Жылкы жылы туулган адам жылкы мууздабайт

Жылкы кулун туур замат койдун куйругунан
майда туурап, анын оозуна салып жиберип, оозант-
кан, ал ошол кулундун кара туңгагын туңгактоого
жардам берген

Жылкы кыздын баш атына берилип жатса
көкүлүнө ак кебез байлашат

Жылкы кызыл ээк болсо – кара жолтой

Жылкы мыкты ат болуп жүрүп, карыган кезде,
анын этин бөлүп алган, күчү адамдарга өтөт дешет

Жылкы ооруганда эки жакка улуу от жа-
гып, аны ортосунан ары-бери өткөргөн

Жылкы сакоо дарты менен ооруса, алманы май-
да туурап, жемге кошуп берет

Жылкы сакоо дарты менен ооруса, анын тамак
бездери шишип ириндейт, мурдунан маңка куюлат,
мындай учурда башына жем баштыкка адырашман
салып, түтөтөт

Жылкы сакоо дарты менен ооруса, башына кун-
дуз чөптү жем баштыкка салып, түтөтөт

Жылкы сакоо дарты менен ооруса, кайнак суу-
га арпанын саманы менен сулуу кошуп буулап ту-
руп, жем баштык менен берген

Жылкы сойгондо казысын көрүп көрүндүк берүү
(жылкычыга, жылкы ээсине, сойгон адамдарга)
ырымы бар

Жылкы сойгондо кошуналар, туугандар атайын
чакырылат

Жылкы сойгондо кошуналар, туугандар атайын
чакырылат жана алар бата берген соң жылкынын
башын кыбыла тарапка каратат, да, алдынкы бут-
тары тушалып, арткы буттарын бакайынан чалып
жыгып, буттарын байлап, атайын курчутулган бы-
чактар менен мууздайт

Жылкы сойгондо эң биринчи казысынан чийки
бойдон ооз тийишет

Жылкы союп, ич эттерин тартпай койсо өтө уят
болот

Жылкы тукум өстүрөр мыкты айгыр болсо ал
бересеге берилбейт, аны берип жиберүү мал ыры-
сын кетирүү

Жылкы тукум өстүрөр мыкты айгыр болсо ал
сатылбайт, аны сатып жиберүү бул үйдөн мал ыры-
сын кетирүү

Жылкы тууганда жанында турган жылкычылар дароо жатындын ак челинен чыгышына жардам берип, тумшугун сыгып, кулак-мурдун үйлөшкөн

Жылкы эгиз тууса, бээни кулундары менен агын, шар суудан айдап өткөргөн, баласынын агып кеткенин карабай, тирүү чыкканын багып алган

Жылкы эгиз тууса, жамандык деп эгиздин бирин тамактан эмес, кезигеден муздап, алыс алып барып, жерге көөмп салат

Жылкыга карата башка малдарды айтпаган .сөз менен «жылкы баласы» деп айтат

Жылкыдан айгыр саларда бээлер менен айгыр көнүксүн деп бир нече күн чогуу камап коёт

Жылкыдан айгыр саларда айгырдын көкүлүнө ак кебез байлашат

Жылкыдан айгыр салганда анын астыңкы ээгинде ак же кызыл тагы болсо, кызыл ээк жылкы деп айгыр салынбайт

Жылкыдан айгыр салганда көзү азиз болсо айгыр салынбайт

Жылкыдан айгыр салганда көзү чекир болсо айгыр салынбайт

Жылкыдан айгыр салганда эгер ал үч же андан көп асыйына чейин айгыр болбой запкы жеп минилген же унаа тарткан анги ат болсо айгыр катары салынбайт, себеби алардын айгырлык касасына камчы тийип калат

Жылкыны айгыр катары пайдалана турган болгондо аны минген киши камчылабайт

Жылкыны айгыр катары пайдалана турган болгондо анын үнүнүн жоондугун эске алат

Жылкыны айгыр катары пайдалана турган болгондо эгер ал бышты же жаңы салынып жаткан айгыр болсо үйүрлөрүндөгү бээни ондон ашырбайт

Жылкыны башка чаппайт

Жылкыны Камбар атанын тукуму деп ыйык тутат

Жылкыны көп сойгон кишинин колу калтырак болуп калат

Жылкыны ортого коюп карганганда «ак жылкынын чаңы урсун» дешет

Жылкыны өзгөчө урматтагандан кыз баланы «кырк жылкы» дешет

Жылкыны өзгөчө урматтагандан эркек баланы «ат байлар», «ат чабар» дешет

Жылкыны өзгөчө урматтагандан эркек баланы «ат токур» дешет

Жылкыны эн салып кулагын кескенде кесиндини кумурсканын уясына таштаган. Бул малы кумурскадай көп болот дегендик

Жылкынын асылын суук көздөн сактап, үстү-башын бүт чулгап, көздөрүнүн тушу гана ачык үртүк менен жаап, көкүлүнө тумар, көз мончок таккан

Жылкынын асылын өтө коогалуу учурда боз үйдүн ичинде баккан

Жылкынын баласы туулары менен эле энесинин үстүнөн секирип өтүп жатса тулпар чыгат

Жылкынын бир тал жалын үзүп алып, мазарга байлап өткөн

Жылкынын жалын өрбөйт

Жылкынын ич эттери эң сыйлуу тамактар катары эсептелген

Жылкынын ич эттерин эркектер тазалайт

Жылкынын көзү чекир же сокур болсо – кара жолтой

Жылкынын кулагында шамы бар, ошон үчүн түнү адашпай барар жерди таап келет дешет

Жылкынын күлүгү «Тайын да тийбе, кунанын да курута мин, быштымда тапта, асыйымда байгеге кош, чыгып келбесем башымды кес» деп тилейт

Жылкынын кулун салганы – жамандыктын белгиси, «Жылкы кулун салбайт, кудай колун салат» деп айтышат

Жылкынын кулуну кош жыныс же кызтеке болуп туулса, аны желеге башкаларга кошуп байлабай, жабагы кезинде эле союп жеп коюшкан

Жылкынын кулуну туулганда алсыз болсо, беш-алты күн энесинен бөлүп карашкан

Жылкынын кулунун өтө урматтагандан адамдар маркумдан калган жалгыз баланы да «туяк» дешет

Жылкынын кулунун өтө урматтагандан адамдар өз балдарын да «кулунум» деп эркелетишет

Жылкынын кулунун тумшугун сыгып туудуруп алганы үчүн «тумшугуи сыгып туудурган ак малым» деп атайт

Жылкынын тамагы шишип кетсе бычактын учу же шиш менен жарып иричин агызат

Жылкынын токулбай бош турган ээринин мин-бейт, бул аты өлүп, талаада жалгыз калгандын белгиси

Жылкынын төрт аягы ала болсо – кара жолтой

Жылкынын үч аягы ала болсо – ак жолтой

Жылкынын чучугун көпкө сакташ керек болсо, бышырып туруп ундун ичине салып коёт

Жылкынын чучугун, казы-картасын эти менен кошо бышырбайт

Жылкынын эгиз тууганы – жамандыктын белгиси

Жылкынын эң башкы устуканы – уча, уча эң урматтуу конокко тартылат, кадырлуу адамдар уча тартылчу табакка чогуу отурат

Жылкынын этин кургатып бир жаш козунун карынына баткырып күлазык даярдап жоого кетишкен

Жылкынын этин салганда биринчи кайнаганда чыккан заарын сөзсүз алып коёт

Жылуу канга кол матырып антташкан соң – ал ант, шерт бузулбайт

Жыт чыгаруу деп арапа (ай башы) күндөрү арбактар келди деп, май салып, тамак кылган, боорсок, созмо ж.б. жасаган

Жыт чыгаруу деп жума күндөрү маркумдарга арнап, май салып, тамак кылган, боорсок, созмо ж.б. жасаган

Жээн келсе, аны жерге отургузса, тайлары кем-багал болуп калат

Жээн келсе, тайлардан эмне кааласа алып кетет

Жээн табак деп тойдо жээнге элден ашыкча да бөлүнүп тартылган тамак

Идиш сынса, кайгырбайт

Идиш-аяк жууганда калдыратпайт

Идиш-аяк сынса, сындырган кишинин башынан айлантып үч жолу түкүртүп, «башындан садага» деп ыргытып жиберет

Идиш-аякка түкүрбөйт

Идиш-аякты кагыштырбайт, андай кылса ырыскы качат

Идиш-аякты теппейт, андай кылсаң дөөлөтүн качат

Идиштеги ичер суунун үстүн түнү ачык калтырбайт

Идишти башка кийбейт, кийсе, кымбатчылык келет

Идишти тээп жылдырбайт

Ийгилигин тууралуу бирөөгө айтып жатсаң жыгач нерсени үч жолу ургулап, сол жакка үч жолу түкүрүнүп койсоң көз тийбейт

Ийне берсең, сапталган жибин алып кал, ийне ээсинин уздугу кошо кетет

Ит – ырыскы, короого ит өзү келип калса ырыскы келет

Ит аркы дүйнөдө ээсин тозок отунан коргойт

Ит асманды карап улуса, жакшылыкты тилегени

Ит аякка казандан тамак куйбайт

Ит аякты теппейт. Ит аякты тебүү – адам менен ырыскылаш жаныбарды тебүү, демек, ырыскынды жоготуу

Ит журтта калса, алып кетпейт

Ит көйнөктү өлүм алдында жаткан байбиченин көкүрөгүнө жаап койсо, тиги дүйнөдө сурак бербейт

Ит мурундун шагын жин-шайтандан сактайт деп
үйдүн кире беришине, мал кароого илишет

Ит улуса, «кара башыңа көрүнсүн» деп айдашат

Ит улуса, иттин ээсинин жакындарынан каза
болот

Ити алгыр болсун үчүн куйругун, кулагын күчү-
гүндө эле кесип, өздөрүнө жедирип коюшат

Ити заар болсун үчүн күчүгүндө нанга аарынын
уюгун кошуп жедирген

Ити кабанаак болсун үчүн жаңы туулган күчүктү
атак-даражалуу адамдардын үзөнгүсүнөн үч жолу
ары-бери өткөрөт

Итий болгон балага өлгөн итти таап келип, оору-
луу баланы оромолго ороп, жанагы өлгөн иттин
жонуна мингизет, андан кийин анын кийимдерин
бүт чечип алып, оромол менен кошуп ыргытып ийет,
жылаңач баланы энеси койнуна катып, үйүнө алып
барып жаңы кийим кийгизет

Итий болгонго ит аяктан суу ичирет

Итий болгондун тандайы чукур болуп калат деп,
тандайына карышкырдын өтүн сыйпайт

Итинин үнү угулган жерде болсо, үйгө барбай
жатып калбайт

Итке бут менен тап бербейт

Итке жугунду куюп жатып тилеген ниет-тилек
ишке ашат

Итке суу чачпайт, итке суу чачса колго сөөл
чыгат

Итке суу чачса, бети-колунду сөөл басат

Итке чөмүч менен тамак куйбайт

Итти «кет» деп айтпайт

Итти жакын адамына бербейт, иттей ырылда-
шып калат

Итти кол менен уруп өлтүрбөйт

Итти кордогондун баласы итий болуп туулат

Итти күчүк кезинде «уурдап» алышкан

Итти тартууга, белекке бербейт, бирөөгө жагып
калса, акырын үй ээсине айтпай күчүгүн «уурдап»
кетет

Итти теппейт, итти тепсе ырыскы качат
Итти урбайт, итти урса ырыскы качат
Итти чаппайт, итти чапканың анын ээсине кегин
бардыгын

Иттин жүнү менен тиштерин тумар катары кол-
донот,

Иттин терисине көп отуруп жүргөн киши оору-
га аз чалдыгат

Иттин тилеги жакшыг

Иттин тууп атканын көргөн аялдын төрөтү же-
ңил болот

Иттин уулуганы – жамандыктын белгиси

Ич катканда койдун боорун шишкебек кылып
жейт

Ичер сууга түкүрбөйт

Ичип жаткан тамакка чымын, чиркей же баш-
ка майда жаныбар түшүп калса, ырыскы деп ичип
коёт

Ишемби – иштин башы

Ишембиде жаш комузчулар устатынын алдынан
өтүп «бармак тиштейт»

Ишембиде кийген кийим – жакшылыкка

Ишембиде көчүү – жакшылыкка

Ишембиде кулак кычышса-жакшы кабар угасын

Ишембиде мүнүшкөрлөр куштарды жана жаш
мүнүшкөрлөрдү сындан өткөрөт

Ишембиде оң көз тарса – жакшылыкка

Ишембиде сапар жүрүүчүлөргө жакшы күн

Ишембиде сапарга чыкса – бешим оой чыгуу
керек

Ишембиде саяпкерлер аттарды жана жаш саяп-
керлерди сындан өткөрөт

Ишембиде усталар үчүн ооматтуу күн

Ишембиде чоң иштер башталса – аягы жакшы-
лыкка

Каалганы бут менен түртүп ачпайт, ал ырыс-
кыңды тепкен менен барабар

Кабар айттыртуу милдети өтө жооптуу болот

Кабар айттыруу ошол милдет жүктөлгөн адам тарабынан толук аткарылбай калса, ал адам жыгылыштуу болот

Каз бала тамак бышырып атып, аны улам жей берсе, казандын түбү жыртылганча турмушка чыкпайт

Каза болгон адамды бейитке койгондо ороп барган кебезди жети күн, жети түн сыртка жайып коёт

Казан куру кезде астына от жакпайт

Казан сурасаң тамагыңды бышырып алгандан кийин ээсине казан акы бересиң

Казанга салып идиш-аяк жуубайт, ырыскыны качырат

Казанга тамакты аралаштырып жаткан кепкирди (кашыкты) какпайт, берекени качырат

Казанга чөмүч менен кепкирди чогуу салбайт, күндөштүү болуп калат

Казанда кайнап жаткан тамакты жаш бала чөмүч менен жей берсе, кийин аялына киришчээк болот

Казанды бош отко аспайт

Казанды кур калдыратпайт

Казанды курук калтырбайт, жок дегенде май тамызып коёт, курук казан жокчулуктун белгиси

Казандын жугундусун казандагы бойдон төкпөйт, ырыскы төгүлөт

Казандын түбүндөгү кырмычыкты кыздар жесе бардар жерге барат

Казандын түбүндөгү кырмычыкты кыздар жесе сулуу болот

Казандын түбүндөгү кырмычыкты эркек балдар жебейт, жесе, тоюнда кар, жамгыр жаайт

Казыкты отко жакпайт, малына зыян болот

Кайберен атып оңко тургузган мерген андан ары ууга чыкканын токтотот

Кайберендерди бооз кезинде атууга болбойт

Кайрагач (кара жыгач) көлөкөсү оор дарак, аны короого отургузбайт

Кайчыны кайчылаштырылган бойдон ачык кой-бойт. Бириктирбей койсо жамандык – үйдөн уруш чыгат

Кайчыны эшиктин башына илбейт

Кайын еже табак деп үйлөнүү тою өтүп жаткан күнү күйөө балага кайнежесинин атынан атайын тамак тартылат

Кайын ене табак деп үйлөнүү тою өтүп жаткан күнү күйөө балага кайненесинин атынан атайын тамак тартылат

Какап калган (чакаган) адамга «Майга, сүткө, жаңы сойгон этке» деп айтышат

Какап калган (чакаган) адамдын далысына аста-аста уруп коёт

Кал (мен) адамдын өзү көрбөй турган жерде болсо, ошол адам бактылуу болот

Калкка карап таш ыргытпайт

Калтыратма болгон кишини чочутуп дарылайт

Калчылдак оорулууларга коёндун мээсин бышырып берет

Калы (мени) бар туулган балага Калыйман, Калбү, Калыйбүбү, Калы, Калыбек, Калыбай дегендей аттар коюлат

Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт деп кандай жагдай болбосун кызга жок дегенде бир сыйра кийим-кече, жууркан-төшөк кылып сеп берип узатат

Камчы аттанган кишинин колунан түшүп кетсе, бирөө алып бербейт, өзү атынан түшүп алат

Камчы керегенин башында дайыма илинип турса – бул үйдүн эркегинин кайраттуулугу

Камчы менен бирөөнү урбайт, тап бербейт

Камчыга жолго чыгарда бирөөлөрдүн колу тийбеши керек

Камчыны аттабайт, аттаган эркектин кубаты кетет

Камчыны аттан түшүп, үйгө кирерде өтүктүн кончуна кыстарып коёт

Камчыны аял киши кармабайт

Камчыны, белине кыстара кирген адамдын келиши жайынча эле

Камчыны бирөөгө ишеним катары да (кат ордуна) берген, ушул сөздү айт, мына камчысы деп киши жиберген

Камчыны бүктөй кармап келген адамдын ичинде кусаматы, кеги бар

Камчыны бүктөй кармап, улам-улам силкилдетиپ кирбейт

Камчыны жерге таштабайт

Камчыны керегеге кыстарып коёт

Камчыны керегеге кыстарып койгон жерден бирөө алып чыгып бербейт, ат минчү адам өзү ала чыгат

Камчыны сүйрөй кирген адамдын кеги жок

Камчыны таяна отуруу – кектенип отуруу

Камчыны тебелебейт

Камчыны тебелендиге таштабайт

Камчыны үйгө киргенден кийин боз-үйдүн кире беришине сол тарапка керегеге кыстарып, же керегинин башына илип коёт

Камчыны үйдөн бүктөбөй чыгып кетсе, ал үйгө нааразы болуп кетип жатканы

Камчыны ээрдин кашына илип келген киши шашпай конок болот

Камчыны ээсинен башка бөлөк бирөө албайт

Камчысын эң ишенген шакиртинге берип, устаты аны колдогон

Камыр ачытканда үстүн үй ээсинин кийими менен жапшайт

Камырды аттабайт, камырды аттап койсо бышырып жатканда гүлдөп кетет

Камырды тебелебейт

Камырдын үстүн жаап коёт

Кан тамырлар ичкергенде жылкы, тезегин тартып эмдейт

Канаттуунун балапанын кармап алган балдар ооздору менен түкүрүк (шилекей) алышып достошот

Канаттуунун уясын бузбайт

Кандайдыр жаман түш көрсө же бир кырсык менен бетме бет келип калса, кудайга жалынып аксарбашыл айтат, бул башы сары ак кой союп, кан чыгарам деген маани

Канды тебелебейт

Канды токтотуу үчүн ал жерге ысык май тамчылатат

Канды токтотуу үчүн кийизди күйгүзүп (курмушу) басат

Канды эч ким баспас жерге көөмп коёт

Кап оозу деп жаңыдан кап ачканда элге тамак берип, каптагы азыктан (мисалы, ундан жасалган боорсок) ооз тийгизген

Капка отурбайт

Капкан жакшы чакыбай, же койгон нерсеси чыгып кетип атса, кырсыгып калыптыр дешет

Капкан кырсыгып калбасын деп боюнда бар аял капканчыга билдирбей чөнтөгүнө, же куруна нан салып коёт

Капкан кырсыгып калбасын деп боюнда бар аял капканчыга билдирбей чөнтөгүнө, же куруна күкүрт салып коёт

Капкан кырсыгып калбасын деп эгиз төрөгөн аял аттап коет

Капкан кырсыгып калышына көз бар адамдын көзү түшүп калышы себеп деп адырашмандын түтүнү менен ысырыктайт

Капканды арча менен ысырыктайт

Капканды аттабайт

Капталдан качырып сөз сүйлөбөйт

Кар жилигин душман алып кетсе, ошол өлгөн баатырдын же атактуу кишинин тукумунан андай баатыр, же атактуу чыкпай калат

Кар жилик байкалбай конок жакка берилип кетсе, ал киши билдирбей алып коёт, булардын ырыскуту бизге келди дейт

Кар жилик жигитке жолдош болот

Кар жилик жышкы кайтарат дешкен

Кар жилик итке берилбейт
Кар жилик конок күтүп аткандардын меймандарына тартылбайт, өзү жакка гана берилет, ырыскут башкаларга кетип калбасын дешет

Кар жилик ыргытылбайт
Кар жилик эркектерге гана берилет
Кар жиликтен карышкыр коркот
Кар жиликтен ууру коркот
Кар жиликти (кары жилик) узак сапарга, же жоого чытканда жигиттер жанына салып алган
Кар жиликти бешикке илет
Кар жиликти босогонун оң жагына илет
Кар жиликти жиликтин жилиги дешет
Кар жиликти кароолчу жилик дешет
Кар жиликти малдын мойнуна да илет
Кар жиликти тиш менен мүлжүбөйт
Кар жиликти турмушка чыга элек кызга тартпайт, турмушка чыкпай калат, же кары кишиге чыгат

Кар жиликти улуу жилик дешет
Кар жиликти чакпайт
Кар жиликти эт салганда эң биринчи салат, себеби жандык туулуп атканда сырт дүйнөгө анын эң биринчи кар жилиги көрүнөт экен

Кар жиликти эч ким тийбес жерге сактап коюшат
Кар жиликти ээрдин кашына илет
Кар жиликтин жанындагы жаачыгын негизги сөөктөн ажыратпайт
Кар жиликтин сөөгүн чакпайт, чаккан кишинин жолу болбой калат
Кара көтөн кармагандан кийин анын талабын бузууга болбойт
Кара курт чакканда кан чегешет
Карагай кудасы табылгыны күтүп бийикке өсүп, моюнун созо берип, узарып кетиптир
Карагайдын кызын табылгы куда түшкөн экен, бирок калыңын төлөй албай калып, табылгы көрүн-

бөйүн деп жашынып, тоонун боор жерлеринде өсүп,
уяттан улам кыпкызыл түскө боёлуптур

Караңгыда ак (сүт, айран, сүзмө, ж.б.) сурабайт

Караңгыда ак бербейт, кокус сөзсүз берүү керек
болуп калса, сүттүн үстүнө оттун күлүнөн акырын
билдирбей чымчып салып коёт

Караңгыда ак бербейт, кокус сөзсүз берүү керек
болуп калса, сүттүн үстүнө суу тамызып коёт

Караңгыда ак бербейт, кокус сөзсүз берүү керек
болуп калса, сүттүн үстүнө нан салып, бетин жаап
анан берет

Караңгыда ак көтөрбөйт

Караңгыда аттуу баратканда ооздукту чыгарып
коёт

Караңгыда бала кийимин жууп, сыртка калтыр-
байт

Караңгыда баланы эшикке чыгарбайт

Караңгыда баланы эшикке чыгаруу керек бол-
со, койнуна же чөнтөгүнө нан салып коёт

Караңгыда баланы эшикке чыгаруу керек бол-
со, маңдайына көө сыйпап коёт

Караңгыда бирөөнүн атын атап кыйкырбайт

Караңгыда жылаң баш сыртка чыкпайт

Караңгыда жылдыз санабайт

Караңгыда идиш-аякты жуубай калтырбайт,
алар таң атканча Меккеге барып бата алып келип
турат экен, жуулбай калса, ал жакка барыштан уя-
лат дешет

Караңгыда кийиз күүбөйт

Караңгыда кошок кошпойт

Караңгыда күзгүгө каранбайт

Караңгыда кыз бала сууга барбайт

Караңгыда наристенин кийимин сыртка жайбаш
керек наристенин кийимин ай-жылдызга көрсөтүүгө
болбойт:

Караңгыда оорулуу адамды көрүп барууга бол-
бойт

Караңгыда от бербейт, башка үйгө ырыскы ке-
тип калат

Караңгыда оттон чычаланы алып чыгып, жогору кылып булгалабайт, андай кылуу жоо келгендин белгиси

Караңгыда сыртта суу албайт

Караңгыда сыртта суу алыш өтө зарыл болуп калса, алып келген суунун бетине кичинекей от таштап коёт

Караңгыда тырмак албайт

Караңгыда тырмак алып отко жакпайт – кырыска учурап каласың

Караңгыда үй шыпырбайт, шыпырса душманыңды көбөйтөсүң

Караңгыда чач алдырбайт

Караңгыда чач тарабайт

Караңгыда ышкырбайт, караңгыда ышкырса – үйүнө ууру кирет

Карасан болгон адам жети жыландын этин жейт

Карасан болгон адам Кара-Кумда жашаган буту жок кескелдириктин этин майдалап туурап жейт

Карга чычса (денене же кийимине) байлык, жолундун болгону (Кыргызда шашпа «биздин колго да карга чычар», деген сөз бар)

Каргыш айтылган соң асманга чыңырып чыгып, тоо-ташка тиет

Каргыш айтылган соң асманга чыңырып чыгып, тоо-ташка тийгенден кийин каргалган адам ак болсо, каргыш кайра келип каргаган адамдын өзүнө тиет

Каркыралар (келгин куштар) эртелеп учса, кыштын эрте келүүсүнүн белгиси

Каркыралар бийик учса кыштын жакшы болуусунун белгиси

Каркыралар жапыз учса кар калың түшүп, кыш каат-болот

Карыз алсаң кечинде берүүгө болбойт, эрте менен эрте берсең кайра карыз болбойсуң

Карын майды кадырлуу байбиче бузат

Карын майды бузган байбиче эң алдың үй ээсине, анан эңи аксакал адамга ооз тийгизет

Карыны карап катуу күлбө
Карыны туурап сөз сүйлөбө
Карыны карап катуу сүйлөбө
Карыны туурап таяк таянба
Карышкыр күч алса ооздукту эшиктин башына
илет

Карышкыр күч алса, кишинин сырт кийиминин
жеңинин башын байлап, түйүп коёт

Карышкыр малга тие берсе, мал ээсине сизге
арбактар ыраазы болбой жатыптыр, аларга арнап
кан чыгарыңыз дешет

Карышкыр улам улуй берсе, ошол жакка кара-
тып мылтык атат

Карышкырды «карышкыр» дебейт, «бөрү», «ка-
шабаң», «шүмшүк» ж.б. тергөө аттары менен атайт
Касам ичишкендер убадасынан тайбайт

Касам ичкен ант ичкен, антташканда болуп, аны
бузуу чоң айыпка жыгылуу катары каралат

Касам ичкенде (антташканда) ак боз бээ союшат

Касам ичкенде (антташканда) арбакты ортого коёт

Касам ичкенде (антташканда) кара койдун ка-
нына колдорун матырат

Касам ичкенде (антташканда) колдорун кесип,
бири-биринин канын жалайт

Касам ичкенде (антташканда) кылычты өптүрөт

Касам ичкенде (антташканда) мүрзө тегеретет

Касам ичкенде (антташканда) мылтыкты өп-
түрөт

Касам ичкенде (антташканда) нан тиштетет

Касам ичкенде (антташканда) окту өптүрөт

Касам ичкенде (антташканда) суу жуткурат

Касам ичкенде (антташканда) туз жалатат

Катуу чочуганда (корккондо) таманга камчы
менен уруп эмдейт

Кашка осмо койгондо ортосун бириктирип кой-
со, ата-энесинин өмүрү узун болот

Кашың кычышса, бирөөгө жолугасың

Кашыңа осмо, тырмагыңа кынаа койсоң сооп
болот

Кейпи жаман деп адамды айыптабайт
Кекечке малдын тилин бышырып берет
Кекирген кишинин кекиригин угуп калганда ага
карата «аш болсун» дешет

Келин болор кызды узатып жатканда аркан то-
шпайт, жолу тосулуп калат дешет

Келин жаңы келгенде аты (ысымы) кайын эне-
синин ысымы менен окшош болсо, башка ысым
алат

Келин жаңы келгенде башына жоолук салышат
Келин жаңы келгенде башындагы жоолугун арт-
ка байлабайт, алдына түшүрүп жүрөт

Келин жаңы келгенде башындагы жоолугун
түшүрбөйт жүрөт

Келин жаңы келгенде кайын атасын, кайын эне-
син, кайнага-кайнежелерин, улуу абысындарын,
кайнилерин аттарынан айтпай тергеп айтат

Келин жаңы келгенде кайын энесинин, же эле-
чеги ообогон нарктуу байбиченин жоолугун салын-
гандан кийин гана ошол үйгө бүлө болот

Келин жаңы келгенде, айыл ичинен аркан тосу-
шат, андан келин тарап жолдугун кылып өтөт

Келин жаңы келгенде, аны аттан, арабадан, ма-
шинадан түшүрбөй туруп алат, үйлөнүп жаткан бала
тараптагылар жолдугун кылып, анан түшүрүп алат

Келин жаңы келгенде, анын себин да аттан, ара-
бадан, машинадан түшүрбөй туруп алышат, үйлөнүп
жаткан бала тараптагылар анын да жолдугун кы-
лып, анан түшүрүп алат

Келин жаңы келгенде, босогого бирөө «кемшир
өлдү» деп «жатып алат», келин тарап жолдугун
кылып кирет

Келин жаңы келгенде, босогодон аттар замат
байбичелер «Алдыңды бала, артыңды мал бассын»
деп төбөсүнөн ылдый дан чууратат

Келин жүгүнгөн кезде ал жүгүнүп жаткан адам
алкоо сөздөрүн айтат

Келин жүгүнгөн кезде ал жүгүнүп жаткан адам
алкоо сөздөрүн айтпай койсо – бул адепсиздик

Келин жүгүнүүдөн күйөөсү каза болгондо гана
«бели сынды» деп кутулган

Келин каза болгон жерге барып калса, сөөктү
коюп келгенге чейин жүгүнүп жүргөн адамдарына
да жүгүнбөй турган, бул жамандыкка жүгүнгөндөй
белги болот

Келин кайнене-кайнатасы үйдө отурса, балдарын
урушпайт

Келин кайнене-кайнатасы үйдө отурса, күзгүгө
каранбайт

Келин кайнене-кайнатасы үйдө отурса, тамдын
башына чыкпайт

Келин кайнене-кайнатасынын көзүнчө балдарын
эркелетпейт

Келин кайнене-кайнатасынын көзүнчө күйөөсү
менен айтышпайт

Келин кайнене-кайнатасынын көзүнчө күйөөсү
менен шыбырашпайт

Келин кайнене-кайнатасынын көзүнчө күйөөсү
менен эркелешпейт

Келин кайнене-кайнатасынын төшөгүн салып
жатып, төшөктү баспайт

Келин кайын атасы, кайын агалары менен бир
табактан тамак ичпейт

Келин кайын атасы, кайын агасы кийген ки-
йимди аттабайт

Келин кайын атасы, кайын агасы кийген ки-
йимди кийбейт

Келин кайын атасы, кайын агасы кийген кийимд-
и тебелебейт

Келин кайын атасы, кайын агасы минген атты
минбейт

Келин кайын атасы, кайын агасы отурган орун-
га отурбайт

Келин кайын атасы, кайын агасы токуп жүргөн
ээрди токуп минбейт

Келин кайын атасынын, кайын энесинин, кай-
нага-кайнежелеринин, улуу абысындарынын жолун
кесип өтпөйт

Келин кайын атасынын, кайын энесинин, кайнага-кайнежелеринин, улуу абысындарынын көзүнчө жалаң баш, жалаң аяк жүрбөйт

Келин кайын атасынын, кайын энесинин, кайнага-кайнежелеринин, улуу абысындарынын үйүндө төргө отурбайт

Келин келген үйдөгү күйөөсүнөн жашы өйдө болсо, үйүнөн казанын ала келет

Келин күйөөсүнүн жакын туугандарынын атын айтпай тергеп айтат

Келин күйөөсүнүн өзү келин болуп келгенге чейин туулган ини-карындаштарын да тергейт

Келин күн сайын биринчи көрүшкөндө кайын атасына, кайын энесине, кайнага-кайнежелерине, улуу абысындарына жүгүнөт

Келин отко киргенде жүгүнүп кирет

Келин отко киргенде оозуна ырымдап май салат

Келин отко киргенде отко киргизгендер казанын карматат

Келин отко киргенде себинен ала келет

Келин отко киргизгенге чейин кайын атасынан, кайын энесинен, кайнага-кайнежелеринен, улуу абысындарынан «качат»

Келинди үйгө киргизердин алдын кайненеси – кемегеге алып барып, оттой ысык болсун деп отко жүгүндүрөт

Келинди үйгө киргизердин алдында кайненеси кемегеге алып барып, келген жерине майлуу-сүттүү болсун деп колун жана көсөөнү майлайт

Келинди үйгө киргизердин алдында өпкө чабат

Келинди үйгө киргизердин алдында улууларга жүгүнтүп, чачыла чачып, оозуна сары май салышат

Келинди ата-энесинин үйүнөн алып чыгып кетип жатканда анын күйөөсү артына кылчайбайт

Келинди барган жеринде аркан тосушат

Келинди үйгө киргизердин алдында чачыла чачышат

Кемпир өлдү деп жаны үйлөнүп атканда аларды
үйгө киргизбей нарктуу аялдардын бири эшикти
жаап алат, же эшиктин алдына отуруп алат, анын
ырымын кылышат

Кепинди кийип көрбөйт

Кепинди көзү тирүү кишиге камдабайт

Кепининди кий деп урушпайт

Кептөөр болгонду шар аккан суунун шапатасы-
на отургузат

Керген жиптин астынан өтпөйт. Керген жиптин
астынан өтсөң боюң өспөй калат

Керегени тээп жатпайт

Кетик чыныга суусундук (тамак) куюлбайт

Кетмендин башын тебелебейт

Кечинде адамдын атынан айтып кыйкырышып
чакырбайт

Кечинде акча бербейт, берсе колго карматпай
жерге таштап коёт

Кечинде жаш баланы эшикке алып чыкпайт

Кечинде карызга нан бербейт

Кечинде нандын жанына бычак коюлбайт

Кечүү таппай өтүк чечилбеш керек

Кешигин ичкен кишидей болуу керек

Кешик – ырыс катары бааланган

Кешик бергенде – калтырбай түгөтүү керек

Кешик бергенде «кулдук» деп алат, башкалар
менен бөлүшөт

Кешик катары улуу кишилер, урмат-сыйлуу адам-
дар калтырган тамагынын түбүн балдарга «ырыс-
кешигим» сенде калсын деп атайын беришкен

Кешикти андып жүрүп, сурап жүрүш ичишкен

Кийимди адашып тескери кийип алса үч күнгө
чейин чечпейт, ишиң онолот

Кийимди адашып тескери кийип алып жолго
чыкса-жолу болот

Кийимди бирөө кармап атса, тескери кие койсо
каргышты өткөрбөйт

Кийимди кийип туруп тигүү – кепин сыяктанат

Кийимди кийип туруп тигүү өтө зарыл болсо,
оозуна жип тиштеп алат

Кийимди кийип туруп тигүүгө болбойт, акылын
кошо тигип алат

Кийимди кийип туруп тигүүгө болбойт, кемба-
гал болуп калат

Кийимди кийип туруп тиккен – жокчулукка
алып келет

Кийимди сол жактан баштап кийсе – жолу бол-
бойт

Кийимди тескери кийбейт

Кийимди чечип, чечкен кийимин тескери коюп,
үйдөн жолго чыкса – жолу болбойт

Кийимдин жакасын баспайт

Кийимдин женин баспайт

Кийимдин үстүн аттабайт

Кимдин кийин ким болорун билүү үчүн коёндун
томугун жуткурат

Кир жайып жатканда жамгыр жаап ийсе – ый
болот

Кир жууганы жылытып жаткан суудан ичүүгө
болбойт

Кирдин суусун адам баса турган жерге төкпөйт

Кирине кирген адамды арча менен киринелесе,
аны өрттөп ийет, арча дароо күйүп кетсе, кирне
кириптир дешет

Кирине кирген адамды же туз, же нан, же бы-
чак, же кесек, же кагаз менен киринелейт

Кирине кирген адамды же туз, же нан, же бы-
чак, же кесек, же кагаз менен киринелеген соң
«түү», «түү», «түү» деп түкүрүп, ордуна өтө тез
туруп кетет

Кирине кирген адамды кагаз менен киринелесе,
аны өрттөп ийет, кагаз дароо күйүп кетсе, кирине
кириптир дешет

Кирине кирген адамды киринелеген нанды итке
сук-суктап берет да, артын карабай үйгө тез кай-
тып кирип кетет

Кирина киргенде оттун күлүн чыныга толтура салып, үстүн жаап алып, кирине кирген адамдын таманынан тартып бүт мүчөлөрүнө тийгизип чыгат, үч маал бул кайталанат да, ар бир кайталаганда күлдөн аз-аздан чымчып алып турат. Чыныдагы күл бөксөрсө – кирине киргени

Кирина киргенде ошол кирине киргизген кишини кийиминен кесип келип, ошол менен киринелейт

Кирина киргенде ошол кирине киргизген кишини чакыртып келип, ошого киренелетет

Кирина киргенде ошол кирине киргизген кишинин батеги менен киринелейт

Кирина киргенде ошол киринесин киргизген кишини болжолдоп туруп кийиминен билгизбей кичине кайчылап алып, аны күйгүзүп, кирине киргенге жыттатат

Кирина киргенде таарынычы тез жазылган киши киринелесе тез чыгат

Киринелеп жатканда оор эсинетсе, киринечини кыйнап эсинетсе, кирине эскирип калыптыр дешет

Киринечинин акысы сөзсүз берилет

Кирпигиң түшсө – сүйүнөсүң

Кичинекей бала көпчүлүктүн арасынан келген соң киринелеп коюшат

Киши келе жаткан болсо бышып жаткан же ичип жаткан тамакты жашырбайт

Кишиге бөйрөк таянып туруп жооп бербейт

Кишиге бычак, кайчы, ийне берерде жылмайып туруп берүү керек, антпесе уруш чыгат

Кишиге көңүл айтып келатып башка үйгө кирбейт

Кишини айланбайт, анын дарты өтөт

Кишини карап эстебейт (эсинебейт)

Кишинин мойнуна жип салып келекелебейт

Коёндун терисин сыйрып жылуу бойдон кулгуна, жаралардын ириңин сордуруу үчүн пайдаланган

Коёндун томугу адамдын жөндөмүн, талант-шыгын кууп, айтып берет деп аны жутушат

Кой сойгондо буту тушалып, кыбылага каратылып, туурасынан тартылып жаткырылат

Кой тууганда козусу эркек болсо, айрым жерлерде анын умасынын түбүнөн бекем бууп байлап салат, урук безине кан чуркабай, өзү эле куурап тушөт

Кой тууганда козусу эркек болсо, алардын ичинен кочкорлугун алып калып калганын 20-30 күндөн кийин бычып (биттеп) салган

Кой тууганда козусу эркек болсо, аны биттешкенде биттелген жерине түкүрүп гана коюшат

Кой тууганда козусу эркек болсо, аны бычар (түштүктө наштар) менен биттешкен

Кой тууганда козусунун киндиги үзүлбөй түшсө, аны кесип энесинин сүтү менен козусун оозантат

Койду минбейт

Койдун далысынын учундагы чемирчекти (тагайды) жебейт, жесе, тагаң өлөт дешет

Койдун мээсин жаш бала жебейт, жаш бала койдун мээсин жесе мурдунан манкасы агып калат

Койдун үстүнөн аттабайт

Койлор менен бирге жүргөн кочкорлорду койго туура эмес мезгилде ашып койбосун деп белине белдик (түштүктө көөк) байлап коюшат

Койлорго кочкор саларда (бештин айында) ал кочкордун белдиги алынып, анан арча менен ысырыктап коё беришет

(«Бештин айында белдик алынат»)

Кол алып учурашканда эки адамдын бири босогонун ары жагында, бири бери жагында калбашы керек, экөө тең же эшикке чыксын, же экөө тең ичкериге кирсин

Кол жуугандан кийин колду дасторконго аарчыбайт

Кол жуугандан кийин колду колтукка аарчыбайт

Кол кычышса акча алат

Кол менен бөйрөк таянып турбайт

Кол менен жаак таянбайт

Колго өзү түшүп берген жоокерге кол кайрыбайт

Колго сөөл чыкса суунун жээгинен нымдуу топурак алып сөөлдүн үстүнө сыйпап, жаңырган айга каратып туруп, анан кайра ошол топуракты чүпүрөккө ороп, суунун жээгине көмүп коёт

Колго суу куйган адамга айтылчу алкоо: «Суудай сулуу бол же суудай мол бол», «Өмүрүн суудай узун болсун» ж.б.

Колго суу куйган бала отургандарга артын салбайт

Колго суу куйган бала отургандарга суу куюп бүткөн соң сыртка арты менен чыгып кетет

Колго суу куйган бала энкейип жүрөт

Колго суу куйган балага бата, алкоо айтылат

Колго суу куйганда куюлган суунун идиши чылапчынды сол кол менен кармайт

Колго суу куярда сууну муздак да, өтө ысык да болбогондой кылып даярдап алат

Колго сууну тамак жегенге чейин отургандардын сол жагынан баштаса, тамак желип бүткөндөн кийин оң жагынан баштап куят

Колдон бир нерселер улам түшө берсе – бирөөлөр шашып келе жатат

Колдон бычак же кайчы түшүп кетсе, түшүргөн адам кайра өзү албайт, өзү алса ал киши кырсыкка кабылат

Колдон бычак түшүп кетсе – эркек конок келе жатат.

Колдон кашык түшүп кетсе – аял конок келе жатат

Колду адам өзү бириктирип байлабайт

Колду аркага алуу – текеберчиликтин, керсейүүнүн, башкаларды тоотпостуктун белгиси

Колду аркага алып жүрбөйт, алдыда келе жаткан ырыс артка өтүп кетет

Колду кежигеге (желкеге) жаздап жатпайт

Колду кежигеге коюп жатпайт

Колду кишинин көзүнчө карсылдатпайт

Колду оозго салбайт

Колду силкпей сүйлөйт

Колду тамчыга жуубайт
Колдун майын нанга аарчыбайт
Колдун манжаларын кайчылаштырбайт
Коломтого суу чачпайт
Колтукка, моюнга без чочуганда эгиз төрөгөн
аял бутунун учун ошол жерге тийгизип эмдейт
Колтукка, моюнга без чочуганда эгиз төрөгөн
аялга эмдетет
Колу менен оозун кербейт
Комузду аттабайт
Комузду көмкөрөсүнөн койбойт
Конок жатарда «жакшы түш көрүп жатыңыз»
деп айтат
Конок келип калганда үй шыпырбайт, андай
кылса, кийин конокко зар болот
Конок өз ырыскысы менен келет
Конок турганда «жакшы жатып, жай турдуңуз-
бу» деп айтат
Конок үй ээсине ар кандай талап коё бербейт,
«койдон жоош болот»
Конок үйдөн чыгарда бут кийимдери ондолуп
коюлат
Конок үйдөн чыкканча үй ээлери бири-бирине
жаман сөз айтпайт
Конок чечилип сүйлөсүн десең анын алдындагы
кашыкты көмкөрөсүнөн кой
Конок эрте туруп алса, «жата турбайт белениз»
деп айтат
Конокко төш тартпайт
Конокторду «келиниздер» деп тосуп алып, кан-
дай келгендиги суралат
Конокту кол менен санабайт
Конокту үй сыртынан күтөт
Конокту үйдөн чыгып узатат
Конокту эгер өзү суранбаса, эрте ойготпойт, ала-
кет деген белги
Коноктун келгенде адегенде улуусу алын
Кооз болгондо (мойну бурулбай ооруп калуу) аял
киши сулуу эркектин артынан ага байкатпай үч
жолу жүгүнүп коёт

Кооз болгондо (мойну бурулбай ооруп калуу) эркек киши сулуу аялдын артынан ага байкатпай үч жолу жүгүнтүп коёт

Коркконго коргошун эритип, жерге куйса эмнеден корккону билинет

Короз беймаал кыйкырса – жамандыкка деп башын жулуп ыргытып коёт

Короодогу ит жоголсо – байлыктын кеткени

Короодон ит кетип калса, бир кырсык келе жатканы

Котурали (майда чымчык) жазда жаңы келгенде табият таалай-дүлөй болот

Көгөн түп деп бирөөлөрдүн малын багып бергени үчүн мал баккан акысына төлүнөн таштап кетет

Көгү бар аял (азалуу учурда) кашына осмо койбойт

Көгү бар аял (азалуу учурда) тойго барбайт

Көгү бар аял (азалуу учурда) эндик сүртүнбөйт

Көз жара чыкканда, ошол адамды капыс чочутуп, суу бүркөт

Көз ооруганда, сөөл чыккан учурда аттын кылы менен эмдейт

Көз тийбесин үчүн көз тие турган жерге, же үйгө көз тикен коюп коюшат

Көз тийбесин үчүн көйнөккө төөнөгүчтү ылдый каратып кадап алат

Көз тийбесин үчүн табылганын түйүнүн кадап алат

Көз тийбесин үчүн тумар чийдирип, колтукка тагып алат

Көз тикен адамдарды, алардын мүлкүн көз тийгенден сактайт, ошон үчүн аларды көрүнөө жерге илип коёт

Көз тикенди адамдан денесине көз жара чыкканда күйгүзүп туруп, күлүн тартат

Көзгө кыпын түшсө, тил менен алат

Көзгө тирсек чыкса, колдун эки манжасына (көздө орто манжага деп айтылат) кичинекей кызыл жип байлап коёт

Көздүн ээси бар дешет

Көзү бар адам көзүм тийип бирөөгө жамандык кылып койбоюн деп эки женин туруп койгон

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн ал сийген жерге барып, ошол сийген жерге туз сээп салган

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн ал уктап атканда жаназа окуп коюшкан

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн ал уктап атканда жаназа окуп атканда билип калса, алар менен катуу душмандашкан

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн аны карапатын айтып, «Көзүнө көк таш!» деп кыйкырышкан

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн башкаларкөз мончок тагып жүргөн

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн башкаларкөз мончок тагып жүргөндө көз мончогу жарылып кетсе, көзү баркишинин көзү түшүп, бирок өтпөптүр дешкен

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн иттин жума күнү таштаган ак тезегин тумар кылып тагынган

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн көз тийчү жерлерге (мал короо, үй ж.б.) көз тикен сайып койгон

Көзү бар адамдын көзүнүн күчүн кетириш үчүн сейдананын жети данын, тооктун жемсөөсүнөн чыккан жети ташты иттин тезегине кошуп тумар жасап тагынышкан

Көзү ооруганда жылкынын кылы менен эмдейт

Көзү тартканда колун көзүнө тийгизип, колун өөп-өөп жакшылыкка жоруп коёт

Көзү тартканда ошол тарткан көздүн алдына чөп жабыштырып коёт

Көйнөктүн этегин кеспейт

Көк боорду балага бербейт. Көк боор жеген бала көк бет болот

Көк жөтөл болгон адам такыр токтобой жөтөлө берсе, анын атын «Кочкорбай» деп чакырса, жөтөл токтоп калат

Көк жөтөл болгон адамга көк эшектин сүтүн саап берет

Көк жөтөл болгон балага бооз кийикти атып келин, ичиндеги улагынын өтүн берет

Көк жөтөл болгонго көк карганын канатын жылуу сууга чайкап ичирет

Көк чөптү тебелебейт

Көк чөптү үзбөйт

Көкбөрү чапкандар улак алып келип таштаган үй кийинки сапар улак уюштуруп берет

Көккө кан агызбайт

Көктү (асманды) карап сөгүнбөйт

Көктү (асманды) карап түкүрүнбөйт

Көктү (асманды) карап чиренбейт

Көктү (асманды) карап ышкырбайт

Көлөкөсүн баспайт (тепсебейт)

Көлөкөсүн куубайт

Көлчүктөгү бакалар жээк жакка чыгып калса, жакында жамгыр болот

Көпкө чейин күлбөйт, көп күлгөндүн артынан ый келет

Көр казуу сооп катары эсептелет

Көрдөн тирилип чыгып калган киши жети күнгө чейин кайра өлтүрүлүп, көмүлбөсө, жез тырмакка айланып кетип, жакындарын майып кылат

Көрүстөндө уктабайт

Көсөө менен адамга тап бербейт

Көсөө менен мал кайтарбайт

Көч алдынан мал айдалат

Көч жаңы журтка келгенде жыт чыгарат

Көч жаңы журтка келгенде май токоч, боорсок жасайт

Көч жаңы журтка келгенде түлөө кылат

Көч жаңы конушка келгенде тегерек-четтеги кошуналар өрүлүктөп келишет

Көч сары журтту таштап жаңы журтка көчөрдө эски журтту тазалап, шыпырып-сыйрып кетет

Көч узаткандар «улоо бели бек болсун», «көч байсалдуу болсун», «көчүнөр ообосун» деп узатышат

Көч узаткандар көч узап кеткенче артына кайрылбай аларды карап турат

Көч чоң ашуунун түбүнө келгенде ашуу ээсине жалынып, түлөө кылып, түнөп «шыкама түнүн» өткөрөт

Көчөт көчүрүү деп оорулуу баланын дартын башка нерсеге көчүрөт

Көчөт көчүрүү деп оорулуу баланын дартын канаттууга көчүрөт

Көчөт көчүрүү деп оорулуу баланын дартын куурчакка көчүрөт

Көчөт көчүрүү деп оорулуу баланын дартын малга көчүрөт

Көчөт көчүрүүдө баланын жанында отурган көчөтчү кемпир ак жана кара эски чүпүрөктөрдү чийге ороп эки-аял жана эркек куурчак жасайт да, ак чүпүрөктүн башына азык-түлүк деп бир нерсе талкан, акшак, туз, май, дан ж.б. илип коёт, анан эки куурчакты чийден жасалган эки «атка» мингизет, азык-түлүк салынган түйүнчөктөрдү чийге арта салат, ошолордун баарын бир түйүнчөккө оройт да, баланы бүт денесин үч жолу айлантып «Эртеңки учук кечке жетпе, кечки учук эртеңкиге жетпе, агыныкатуу сууга бар, ашуусу бийик тоого бар, ичи жаманга бар, туура келди душманга бар, мен да кайттым, сен да кайт» дегендей дубаларды айтып, куурчактарды алыс ыргытат, же Жерге көмөт, андан соң баланын башынан суу тегеретип, суу ууртатып, калганын үй артына төгөт

Көчөт эгип жатканда аны эки кол менен кармап берип турат, эгер бир колдоп кармаса, анда көчөт жетилгенде бир жыл мөмө берип, экинчи жылы бербей турган болуп калат

Көчтө «каркыралуу көч» деп жасалгалуу ат,
жорго минген, аркы чачы он өрүм, саамай чачы
алты өрүм, беш көкүл кыздар баштап жүргөн

Көчтүн алдын торобойт

Көчтүн алдынан жигиттер кошун чалат, алар
тапкан жер тууралуу аксакалдар менен кеңешет

Көчтүн алдынан жолдогулар ак сунуп (суусун
жуткуруп) тосуп алып, узатып турат

Көчтүн башында айыл аксакалдары жүрөт

Көчтүн көмөчү деп жаны көчүп келгендер кошу-
на-колонду чакырып сый тамак берет

Кудага баргандар кайтарда, ичинен бирөөнү
алаксытып алып калат анын жолдугун кылып, кай-
ра «сатып» алышат

Кудага баргандар кайтарда, ичинен бирөөнүн бут
кийимин катып коюшат, анын жолдугун кылып,
кайра «сатып» алышат

Кудукка акыр-чикир таштабайт

Кудукка таш ыргытпайт

Кудукка түкүрбөйт

Кудуктун оозун ар дайым жаап коёт

Кулагың чуулдаса, «өлүмдөн кабарым бар, би-
рок камым жок» деп үч жолу айтып коёт

Кулак ооруганда жаны төрөгөн аялдын эмчек
сүтүн кулактын ичине саап тамызып, ысык нан
менен кулакты таңып жатат

Кулак ооруганда ысык нанды экиге бөлүп эки
кулакты таңып коёт

Кулдугум бар деп кулдук сурап келген кишини
айдап чыкпайт, ызаат менен узатат

Кулдугум бар деп кыз алган тарап кыздын туу-
гандарына угуза үч жолу айтат

Кулдугум бар деп кыз алган тарап кыздын туу-
гандарына угуза үч жолу айтканда кыз тарап «Кул-
дугун кудайга» деп жооп айтат

Кулундун алты айдан бир жылга чейин алдыңкы
тиши чыкканда аны жулуп алып балдарга берген

Кумурска бир жерге кыпчылып калса, чыгууга
жардам берет

Кумурскалар жан талашып уюгуна жашынса –
катуу жамгыр келе жатат . Кумурсканы кыйна-
байт

Кумурсканы өлтүрбөйт

Кумурсканын ийинин бузбайт, андай кылсаң өз
үйүн бузулат

Куран китебин колго аларда даарат алат

Куран китебин маал-маал ачып, окуп туруу
шарт

Куран китебинин үстүнө отурбайт

Куран китебин адам баспай турган жерде сак-
тайт

Куран окулуп жатканда шыбырашпайт

Курду моюнга арта салбайт

Курман айтта соёрго малы такыр жоктор, пияз-
дын башын кесип коёт

Курманын данегин бала жаткан бешикке илип
койгон, балага касиети өтөт

Курманын данегин жипке тизип, теспе катары
пайдаланса, сообу күчтүү болот

Куру казанга от жакпайт

Куру тасмалга бата берилбейт

Кут деп коргошундан куюп, аны ак чүпүрөккө
ороп тигип, бетине жети бермет бастырып, үйдүн
бир жерине коюп койгон

Кут деп малдын башын да коюп, төл учурунда
малдардын арасына койгон

Кутту көрүнөө коёт

Куттуу үй деп айрым үйлөрдү, үй-бүлөлөрдү жо-
гору коюп, урмат-ызат кылып карашат

Куттуу үйгө келген кырсык, жин-шайтан көрүп,
кайрачыгып кетиши керек дешет

Куттуу үйдөн кур чыкпайт дешет

Кутту Умай эне көрүшү керек дешет

Куу сөөктү карманып отурбайт

Куураган даракты түбүнөн кесип салуу керек,
ал силер да мендей куурап калгыла деп тилейт

Куураган чөптү тиштебейт, мындай кылсаң иш
аракетин соолуйт

Куурап калган дарактын шагын кыйып салат
Куш таптаганда ага илбээсиндин жүрөгүн, бөйрөгүн,
бөтөгөсүн бербейт

Куяң оорусун камчынын сабы менен эзип дарылайт

Күзгүгө эки кыз бирдей каранса – эки бирөөнү жакшы көрүп калат

Күзгүнү ашканага илгенге болбойт. Анткени үйгө киреше кирбейт

Күзгүнү кечкисин ачык койбойт

Күзгүнүн сынганы – жамандыктын белгиси

Күйгөн баланын абалын көрүп туруп энеси «ак сүтүмдүн акысы калган жок» деп айтат

Күйгөн баланын энесинин алдындагы карызы кечилди делет

Күйгөн жери бар кийимди балага кийгизбейт

Күйгөн отко түкүрбөйт

Күйөөгө чай ичирүү деп жаны күйөө баланы кыздын жек-жааты үйлөрүнө чакырып сыйлашат

Күл дөбөгө бала-чаканы ойнотпойт, ал жерде шайтандар болот

Күл дөбөгө даарат ушатпайт

Күл дөбөгө күүгүмдөн соң барбайт

Күл дөбөгө чыкпайт

Күл менен кирдин суусу кошулуп төгүлбөйт

Күл менен ойнобойт

Күлдү жолго төкпөйт

Күлдү тебелебейт. Күлдү тебелесе, буту оорукчан болуп калат

Күлдү чачпайт. Күлдү чачсаң – айылың чачылат дегендик. Же күлдү чачсаң – андагы жин-шайтандар чыгып кетет дегендик

Күлүк ат суутулуп жатканда ээси, саяпкери жана чабандеси гана минет

Күлүк ат чабылар жерге баратканда алдынан адам же башка жаныбар өтпөш керек, өтсө байгедеги жолу кыйылып калат

Күлүк ат чабылар жерге баратканда алдынан адам же башка жаныбарды өткөрбөй турушат

Күлүк ат чабыларда ат токуп жатканда манда-
йында адам турбайт

Күлүк атты байгеге кошкондо аял кишиге мин-
гизбейт

Күлүк атты байгеге салар алдынада аттын ээси,
анын үй-бүлөсү, саяпкери, чабандеси өзгөчө тартип-
ке өтөт: калп айтпайт, бирөөнүн акысын жебейт,
алдабайт, кайрымдуу болот

Күлүк атты тушабайт

Күлүк атты эл көзүнө алып чыкканда көзүн гана
ачык калтырып үртүк жабат

Күлүк атты эл көзүнө алып чыкканда көкүлүнө
тумар, көз мончок тагат

Күлүк аттын алдынан төрөбөгөн аялды өткөр-
бөйт

Күн батарда жөргөмүштү көрсөн, жолун ачылат

Күн баткан соң эшиктин алдын шыпырбайт

Күн баткандан кийин сакал-мурут алынбайт, ан-
дай кылуу жаман окуяга кириптер кылдырат

Күн жилик эркек кишиге тартылбайт, көбүнчө
аялдарга гана тартып коёт

Күн кызарып батса эртеңки күндүн жылуу,
жаан-чачынсыз болуусунун белгиси

Күн тийип туруп, жаан жаап атса, бөрү тууп ат-
кан болот

Күн чыкпай күл төкпөйт

Күрүч жууган сууну тебелендиге төкпөйт

Күрүчтү жерге түшүрбөйт, аны бейиштин тама-
гы дешет

Күүгүмдө (шам аралаш) жатпайт, бул мезгилде
уктап аткан адамды да ойготот, бул убакта укта-
ган адамдын өмүрү кыска болуп калат

Күүгүмдө бала көрбөйт

Күчүктү аттабайт

Кыбыла жакты карап отурбайт

Кыбыла жакты карап даарат ушатпайт

Кыбыла жакты тээп жатпайт

Кыбыла тарапка карап ыйлабайт

Кыз алган жактан келген конокторго баш тар-
тылбайт, «баш алган жерге баш берилбейт» деп
коюшат

Кыз бала атасына окшош болсо, бактылуу бо-
лот

Кыз бала атасынан көп уруш укса, бактысыз
болот

Кыз бала балык жебейт, бети чаар болуп калат

Кыз бала бар үйгө сын такпайт

Кыз бала барган жеринен төркүнүнө ташый бер-
се, эки жактан да береке, ырыс качат

Кыз бала бир нерсе тигип атып, бармагына ийни
сайып алса, жигити эстеп аткан болот

Кыз бала бир нерсе тигип жатып, колун ийне
менен сайып алса, бирөөнү жакшы көрүп калган-
дыктын белгиси

Кыз бала бирөөнүн көзүнчө керилип-чоюлбайт,
андай кылуу эрге тийгиси келгенин билдирүүсү

Кыз бала болочок жарын жеңесине сынаткан,
же жеңеси тапкан жигитке макул болгон

Кыз бала бөйрөк жебейт

Кыз бала бутун учкаштырбайт

Кыз бала жүктүн үстүнө отурбайт – сепсиз бо-
луп калат

Кыз бала жыйылган жүктүн үстүнө отурбайт,
ошол үйдүн ырыс-кутун баскан болот

Кыз бала казанга салып идиш-аяк жууп жатса,
ырыскы качырат

Кыз бала казандын жугундусун казандагы бой-
дон төкпөйт, ырыскы төгүлөт

Кыз бала кара кийим кийбейт, жакыны каза
болот

Кыз бала кашын өзү тербейт, жеңелери, эже-
синдилери, достору терип берет

Кыз бала койдун жаагын жебейт, жаакташып
калат

Кыз бала көк боор жебейт, көк бет болуп калат;

Кыз бала күйөөгө чыккандан кийин кашын тер-
бесе, күйөөсүнө берген тамак-ашы арам болот

Кыз бала күйөөгө чыкканча кашын тербейт, кашын терсе, атасына берген тамак-ашы арам болот

Кыз бала күйөөсү бар аялдын кийимин кийбейт

Кыз бала кызыл өнгөч жебейт

Кыз бала малдаш токунуп отурбайт

Кыз бала малдын кекиртегин жебейт, малдын кекиртегин жеген кыз барган жерин кекиртектен карызга батырат

Кыз бала малдын кекиртегин жебейт, малдын кекиртегин жеген кыз күйөөгө сепсиз (жыланаң дегендей) кетет

Кыз бала маңдай чачын кыркпайт, андай кылса бактысын кошо кыркып салат деп айтылат

Кыз бала муздоо жебейт, муздоону үй ээси гана жейт, кыз болсо башка бирөөнүн бүлөсү

Кыз бала табактын түбүн жалабайт, табактын түбүн жаласа, ошол үйдүн (ата-энесинин) ырыскысын түбүнө чейин калтырбай, барган жерине алып кетип калат

Кыз бала таң атар менен короону шыпырса, шыпырылган жер «жүзүң мендей таза болсун» деп бата берет

Кыз бала таң жылдызы тарай элек кезде туруп, ырыскы алат

Кыз бала тилдин учун жебейт, ушакташып калат

Кыз бала томук мүлжүбөйт

Кыз бала төркүлөп келгенде «мени да алып кетпесин» деп шыпыргы да коркот

Кыз бала төркүлөп келгенде ата-энеси белек-бечкек, эт-аш берип узатса, ата-энесинин үйүнө ырыс кирет

Кыз бала төркүлөп келгенде ата-энесинен жактырган буюм-тайымын, мал-алын алып кете берет

Кыз бала төркүлөп келгенде кир-когун жууп кетсе, ата-энесинин үйүндө ырыскы калат

Кыз бала төркүлөп келгенде чачы-башын жууп кетсе, ата-энесинин үйүндө ырыскы калат

Кыз бала төркүнгө келгенде төргө өтөт

Кыз бала чалкасынан жатпайт
Кыз бала чачын жайып жүрбөйт, аза күтүп калат

Кыз бала чачын кыркпайт, чачын кыркса, ырысын кошо кыркат

Кыз бала чоң арыкты аттабайт

Кыз бала шилини тарап жесе, чачы өсөт

Кыз бала шилини тарап жесе, чачы узун болот

Кыз бала шыйрак жебейт

Кыз бала эл көзүнчө күзгүгө каранбайт

Кыз бала эл көзүнчө чачын тарабайт

Кыз бала эркек баланы теппейт

Кыз бала эркектин алдынан кесип өтпөйт, андай кылса, жолун, бууп коёт

Кыз бала эркектин кийимин кийбейт

Кыз балага баштын таңдайын берген кишиге ошол кыз сайма (кол жоолук) сайып бериши керек

Кыз балага бышкан башты дасторкон үстүндө бузуп жаткан киши баштын таңдайын берет, ошондо аны жеген кыз саймачы болот.

Кыз балага көчкөндө атын жасалгалап берген

Кыз балага көчтө мыкты ат мингизген

Кыз баланы ата урбайт, сөкпөйт

Кыз баланы босогого отургузуп, төргө өткөзбөсө, ата-энеси кембагал болот

Кыз баланы жеңеси өзүнөн өйдө отургузат, тамакты биринчи кызга берет

Кыз баланы тарбиялоо жооптуулугу энесине жана жеңесине тагылат

Кыз баланы теппейт, кыз баланы тепкендин буту шал болот.

Кыз баланы теппейт, урбайт, андай кылган эркек баланын бактысы жоголот

Кыз баланы урбайт, кыз баланы урса, кембагал болуп калат

Кыз баланын жеке жүрүш-турушун жеңеси көзөмөлдөп, ошого жооптуу болгон

Кыз баланын кулагын аял киши гана көзөйт

Кыз баланын кулагын аял киши көзөгөндө көзөлгөн тешиктен сөйкө салынуу үчүн катканга чейин жибек жип өткөзүп коёт

Кыз баланын кулагын көзөгөндө ал тешиктен иттин жүнүн чыйратып өткөрөт

Кыз баланын кулагын көзөгөндө көнчөктөн өйдө жактан көзөлсө, ал кыз барктуу, ырыс-кешиктүү болот

Кыз баланын кулагын чабалекей келгенден кийин көзөсө кулактын көзөлгөн жери ириндеп, ырбап кетет, оорутат

Кыз баланын себине шыпыргы кошуп бербейт, төркүнүнүн бүт ырыскысын шыпырып кетип калат дейт

Кыз баланын тырмагын биринчи жолу уз аялга алдырган

Кыз кийген шөкүлө келин болгондо кайра үйүнө кайтарылып берилет, синдилери кийет

Кыз күйөөгө жуп кетерде көрүтпүү ырлары (кошок) ырдалат

Кыз күйөөгө жуп кетерде кыз кыншылатуу деп энелери, женелери кошок кошот

Кыз куумайда кызга жеткен жигит аны имерип өөп койгон

Кыз куумайда кызга жигит жетпей калса, кыз аны кууган да, ал куушта кыз жигитке жетип алса, жигитти камчы менен жонго чаап-чаап алган

Кыз төрөй берген аялды ичи тар экен дешет

Кызамык тирүү учурда чыкпаса, өлгөндө сөөккө болсо да чыгат дешет

Кызамык чыкканда ошол бала айыкканча кир жуубайт

Кызамык чыкканда ошол бала айыкканча үйгө чийки эт алып келбейт

Кызамык чыкканда ошол бала жаткан үйгө кызыл терезе парда тартылат

Кызамык чыкканда ошол балага бозо ичирет

Кыздын себи даяр болгондо аялдар келип «сеп көрдү» деп себин талкууга алышат

Кыз-күйөөгө күзгү көрүштүрүүдө жеңелери эки күзгү аркылуу бири-биринин жүздөрүн чагылтышат да күйөө баладан «Эмне көрдүн?» деп сурашат, ал «Ай көрдүм» деп жооп бериши керек

Кызуу сүйлөшүп жаткан эки адам тең бир топко үндөбөй калышса, жарык дүйнөгө бир ымыркайдын келе жатканы.

Кызыл жүгүрүккө жылкынын жүлүн чучугун сүйкөйт

Кызыл козу деп мал союп, бөлүп алышат, ошондо бодо малды чийки бойдон бөлүп-бөлүп алгандар кийин анын ордуна шартташкан учурунда сөзсүз козу менен кайтып беришет

Кылоо-кылоо деп дуба кылып мал жаңы төлдөгөндөн кийинки саап алынган ууз сүттү казанга кайнатып эл чакырып «ууз аш» берген

Кылоо-кылоо деп дуба кылып мал жаңы төлдөгөндөн кийинки саап алынган ууз сүттү казанга кайнатып эл чакырып «ууз аш» бергенден кийин казан түбүндө калып калган ууз сүттү чөмүч менен сузуп алып, музоонун маңдайына алып келип үч жолу тийгизип, миң уйдун башы бол деп ырымдашкан.

Кылоо-кылоо деп музоону ырымдашкан сүттү музоонун маңдайына тамызып, калганын таза жерге төгүп салган

Кымыз аяктап, эл жайлоодон жакага көчөрдө «ширге жыяр» деп кошуналарды чакырып, кымыз берип, чаначтарга да куюп үйлөрүнө узатып, бээлерин кулундары менен агытат

Кымыз аяктап, эл жайлоодон жакага көчөрдө «ширге жыяр» өткөрөт

Кымыз кокус эле шарт төгүлүп кетсе, төгүлгөн жеринен ага кол тийгизип кийимдеринин жакасына сүртүп-сүртүп коёт, бул малдын желини чочубасын дегендик

Кымыз чаначтарга же башка идиштерге куюлуп, бирөөлөргө берилип атса, үй ээлерин толгон

идиштин оозунан өздөрүнө кайра бир аз кайтарып алат, ырыс оошуп кетпесин дейт

Кымыз чыгып, жылкылар желеге жаңы байланганда эл чакырып ууз кымызды «сааба бузуу», «кымыз бузу» деп ичирет

Кымыз чыгып, жылкылар желеге жаңы байланганда эл чакырып ууз кымызды «сааба бузуу», «кымыз бузуу» деп ичирер кезде айылдын нарктуу байбичеси кымыздын башын кулундардын, айгырдын жал-куйругуна сүйкөп, жылкыларга жана анын ээлерине жакшылык каалап бата берет

Кымызды катып ичпейт

Кымызды оорулуунун дартына карап даярдаган

Кырмычык талашып жеген баланын тоюнда жамгыр (кар) жаайт

Кырсык болгондо түлөө деп жакшы көргөн малын атап, бирок анын шилекейин башка малга жалатып же сүртүп туруп, ошону соёт

Кытыгысы бар киши – кызганчаак

Кыш чилдеде ала шалбырт (кар эресе) болсо, жаз кеч келет, жаз күндөрү суук болот

Кышта ай короолоп тумандап турса – салкын болот

Кышында ай чалкалап көрүнсө кар көп болот

Кыялы терс адамдарга короздун канын кургатып туруп, тамакка кошуп берип койсо – оңолот

Малдын буту шишип калса, задикайсар деген чөптү кайнатып туруп, анын суусуна чыланган мата менен ороп таңып койгон

Мажүрүм талдын тилеги жаман деп үйгө тикпейт, ал ушул жерде мен эле сулуу болуп турайын деп ойлойт экен

Мазарга мал жайбайт

Мазарга түлөө кылат

Мазарга уктабайт

Мазарга уурулук кылбайт

Мазарда даарат ушатпайт

Мазарда ушак айтпайт

Мазардагы дарактарга таза, ак чүпүрөк байлап,
тилегин айтат

Май оозу деп жаңыдан карын майды бузганда
элге тамак берип, майдан ооз тийгизген

Майыпты туурабайт

Майыпты шылдындап күлбөйт

Мал (бодо) кырсыктап өлсө, дароо союлуп, элге
таратылган жана акысы кийин берилсе да боло бер-
ген (кызыл батырыш, элчилик, тузтанчылык, даң-
гене делген) жана алган эти «кызыл козуга» (туула
эле козу) бааланган

Мал байлаган желени аттабайт

Мал байлаган желени кыркпайт

Мал байлаган көгөндү аттабайт

Мал байлаган көгөндү кыркпайт

Мал жоголсо алыс жетпес үчүн үйдөгү баланын
бут кийиминин боолорун бири бирине чырмап бай-
лап кереге башына илип койгон

Мал короого акыр-чикир төкпөйт

Мал короого даарат ушатпайт – ырыскың кыс-
карат

Мал короого даарат ушатпайт, андай кылсаң
ырыскысыз, малсыз болуп каласың

Мал көк көйнөк менен ооруса, малдын арасы-
нан көк көйнөк кийген кыз аралап өтүп кетет

Мал санагандай адамдарды санабайт

Мал сарайды күндө эле шыпыра бербейт, андай
калсаң малыңды кошо шыпырасың

Мал сатканда, чылбырын, жүгөнүн, байланган
жибин алган кишиге кошо бербейт

Мал сатып аткан кишиден кардар эч буюмун
сурабайт, эгер мал ээси бир буюмун берип койсо
малы өтпөй калат

Мал секиртме оорусуна кабылса, аларды кал-
пакчан киши мөңкүтөт

Мал сойгон адам өзүнө кол кесер, кол учтук деп
чийки кезинде бир аз эт чыгарып алат

Мал сойгон адам эгер ал мал жамандыкка сою-
луп жатса өзүнө кол кесер чыгарып албайт

Мал сойгонго аял кишилер аралаштырышбайт,
эти арам болуп калат делет

Мал сойгонго такыр эркек киши табылбаса, эгер ошол мал арам өлө турган болуп калса, аял киши мууздаш үчүн кичинекей болсо да эркек балага бычак берип, малдын кулагынан кан чыгара кестирип, анан калганын мууздап, «короом адал» деп тамакка сала берген

Мал сойгонго такыр эркек киши табылбаса, эгер ошол мал арам өлө турган болуп калса, аял киши мууздаш үчүн өз жөрөлгөлөрүн аткарган соң андан ары терисин сыйрабайт, эттерин ажыратпайт, жөн гана адалдап мууздап коёт

Мал сойгондо адамдар ооз тиймейинче канын итке бербейт

Мал сойгондо жаны тез чыксын деп мууздап бүтүп, бычакты үстүнө коюп турат

Мал союлган жерге даарат ушатпайт

Мал союлган жерге отурбайт

Мал союп атканда карап тургандар сүйлөбөйт, сүйлөп ийишсе, жаны чыкпай кыйналат

Мал союп жатканда башын кыбыланы каратат

Мал телүү (телитүү) деп койдун козусу, уйдун музоосу ж.б. Үй жаныбарлардын жаңы туулган баласы өлүү түшсө, же өлүп калса, энесинин сүтү байып кетип оорубасын деп аткарылган ырымдар

Мал төлдөп атканда ал жерди бөтөн киши ара-лабайт

Мал тукумунун башын (биринчи энчиленген, же өздөрү алган малын) сатпайт

Мал тукумунун башын башкага бербейт

Мал тукумунун башын кокус союуга туура келип калса, үй ээлери анын шилекейинен алып, кийимдеринин эки жакасына сыйпап коюшкан

Мал тукумунун башын кокус союуга туура келип калса, үй ээлери башка малдарынын башына сүртүп койгон

Мал тукумунун башын сойбойт

Мал туут учурунда бирөөгө сүт азыктарын бербейт

Мал туут учурунда бирөөгө тамак-аш бербейт

Мал туут учурунда карызга жем бербейт

Мал туут учурунда карызга чөп бербейт, төлдүн киндиги катсын дейт

Мал туут учурунда кир жуубайт

Мал туут учурунда кир кийимин алмаштырбайт

Мал туут учурунда киринбейт

Мал туут учурунда мал сойбойт

Мал туут учурунда сырт кишилерди короого жакындатпайт

Мал туут учурунда тырмак албайт

Мал туут учурунда үйдөн эч нерсе чыгарбагандар «төлдүн киндиги катсын» деп коюшат

Мал туягын итке салбайт, же ыргытып ийбейт, аны куйкалап жейт, ошондо бул үйдө мал туягы көбөйөт

Мал чечилме болуп ыландаса, малды жарты калпак кийген, колуна темир кармаган узун киши аралап кетет

Малга жетпей жүргөн адам ыйык жердин дарыгынан кесип келип короосуна казык саят

Малга өлөт тийгенде иттин тутам жүнүн жулуп, аны менен мал байланган жипти сыдырып өтүп, аны шар аккан сууга ыргытат

Малга уруу-бөрү тийбесин деп кечинде жатарда балдардын чечкен кийимдеринин жеңин учунан бууп койгон, бул уруу-бөрүнүн жаагы карышсын, жолу ушундай буулсун дегендик

Малга эн салып атканда күбөлөрдү чакырып коёт

Малга эн салып коё беришет, эндин салыныш огомуна карай бакан, шара тилик, кыйык, кумурска, сырга, кайчы, тумар, топчуланма ж.б. түрлөрү бар

Малдар кырылып өлө баштаса, аларды арча менен ысырыкташкан

Малдар кырылып өлө баштаса, аларды мазарга айдап барып сыйынтышкан

Малды базарга алып барарда аарынын уюгу менен ырымдайт же күйгүзүп ысырык салат, же жедирет

Малды бычак менен тап берип коркутпайт

Малды карап даарат ушатпайт

Малды каратып мал сойбойт

Малды кол менен чаап айдабайт

Малды соёрго жакын бир нече күн мурда багып, талаага чыгарбай, адалдайт

Малды телүү (телитүү) үчүн өлгөн төлдүн терисинен кеп, тулуп жасап, аны эмиздирген болуп, жаап алган

Малды телүү (телитүү) учурунда башка төлдүн куйруктарына эритилген туз сүйкөшкөн

Малды телүү (телитүү) учурунда башка төлдүн куйруктарына эритилген туз сүйкөшкөндө эмизүүчү мал төлдүн ошол куйруктарын жыттап, жалап, эмчеги ийип кеткен

Малды телүү учурунда койлорго карата «Козу телүү» ыры ырдалган

Малды теппейт

Малдын башы жаны мүлжүнгөн кезде карангыда эшикке алып барып ыргытылбайт

Малдын бооз же кысыр экенин желинин кармап аныктайт

Малдын жашын оозун ачып, тишин карап санап аныктайт

Малдын көзүнчө сата турганын айтпайт

Малдын көзүнчө соё турганын айтпайт

Малдын төлүн башка кишиге көрсөтпөйт

Малдын төлүн санабайт

Малдын төлүнө көз артпайт

Малдын, алардын ичинде койдун арык-семизин жонун былкылдатып көрүп билет

Малы өлгөндө кайгырбайт, «малга көрүнүптүр», «жанга аралжы» деп коёт

Малы өтө жакшы болуп, кокус союу же аргасыздан сатуу керек болсо, үй ээси ошол малдын кылынан жулуп калып, короого катып койгон

Малы өтө жакшы болуп, кокус союу же аргасыздан сатуу керек болсо, үй ээси ошол малдын шилекейин кийимдеринин жакасына сүртүп коюшкан

Малы өтө жакшы болуп, кокус союу же аргасыздан сатуу керек болсо, үй ээси ошол малдын шилекейин башка малдарынын башына сүртүп алган, бул анын тукуму үзүлбөсүн дегендик

Маңдайы (чекеси) алыс (кең) болсо алыс жактан аял алат (күйөөгө тийет)

Маңдайың кычышса – жолго чыгасың да жолун болот

Манжаларды кырсылдатпайт

Мейман барда үй шыпыруу аны кет же жат дегендик

Мейманды туз, нан алып чыгып, ооз тийгизип тоспойт

Меймандын көзүнчө мышыгыңды «быш» дебе

Мелдешке (күрөш, оодарыш, аркан тартышмай ж.б.) ортого чыгып калган адамга эл бата берип жиберсе, кайра артына кайтпайт

Мерген аткан эчки-текенин же башка андын башын, моюнун, төшүн, кабыргаларын, терисин өзү алган, калганын ууда чогуу жүргөндөргө теңме-тең бөлүп берген

Мерген аткан эчки-текенин же башка андын башын, моюнун, төшүн, кабыргаларын, терисин өзү алган, калганын ууда чогуу жүргөндөргө теңме-тең бөлүп бергенде эң улуусуна уча берилген

Мерген аткан эчки-текенин же башка андын өпкө, ичегилери аңга чогуу чыккан тайгандарга берилген

Мерген аткан эчки-текенин же башка андын төшү мылтык акыга берилген

Мерген атып келген кайберен этин боюнда бар аял ооз тийип алса, жети тооч бышырып, аны ошол аял тоого жалгыз барып, жалгыз жеп келген

Мерген атып келген кайберен этин боюнда бар аялга бербейт

Мерген көпкө ууга чыкпай калса, мылтыгы кыр-сыгып калган

Мерген менен аңга чыккан салбырынчылар курал-жараксыз, кушсуз, тайгансыз болсо, аларды карасанакчылар, же жандоочтор дешкен

Мерген менен аңга чыккандар көбүрөөк болсо, салбырынчылар деп аталган, аларга алдын ала чыгуу күнү кабарланган

Мергендер эчки-теке атканда анын боору менен ичегилерин аралаштырып кара кыйма бышырып жейт

Мергендер эчки-теке атканда анын өтүн чийки бойдон сугунуп коёт, ал белге күч берет

Мергендер эчки-теке атканда биринчи болуп майлуу боорун отко камыраак кактап жейт

Мергендин мылтыгы кырсыгып калса, босогого туурасынан таштап коёт да адамдар аттап өтөт

Мергенчиликке чыккан адамдын ууга кеткенин жарыя айтпайт

Мергенчиликтен келе жаткандарга «Шыралга, мерген», «Шоокат, мерген» деп алдынан бирөөлөр чыкса, атылган аңдын этинин бөлүп берилген

Мергенчиликтен келе жаткандарга «Шыралга, мерген», «Шоокат, мерген» деп алдынан бирөөлөр чыкса, атылган аңдын этинин бөлүп берейин десе, ылайыгы келбесе, же калбай калса, же ата албаган болсо, «болсун» деп коёт, мунусу мергендик кийинкиге карыз болуп калганы

Мийиздүүнүн мизин каратып койбойт

Минген атын башка чаппайт.

Минген атка башка чабуу – жолоочунун жолдон адашуусу, себеби ат адамды адаштырбайт, туура жолго баштайт

Мойнуна курду себепсиз салбайт-ошондой тагдырга кириптер болосун

Моюн устукан катары тартылбайт, жаш балдарга гана берилет:

Моюнга жип салбайт, бул жабыркап, кечирим сурайсың дегенге алып барат

Мөмө бербей калган дарактын түбүнө араа, бал-
та сыяктуу аспаптарды көтөрүп барып, «Кыйып
салсамбы же быйылча калтырсамбы?» деп угуза
айтып, тап берип коёт

Мөмө бербей калган дарактын түбүнө араа, бал-
та сыяктуу аспаптарды көтөрүп барып, «Кыйып
салсамбы же быйылча калтырсамбы?» деп угуза
айтып, тап берип койгондо, жанындагылар барып
«быйылча коё тур, кийинки жылы мөмө берет» деп
алакчылашат

Муздак сууну адамга чачпайт

Музоо чычкактап калса, куйругунун түбүнө кы-
зыл жип, же чүпүрөк байлайт

Мүйүздүү Бугу-Эненин рухуна арнап курмандык
чалышат

Мунжуну мыскылдабайт

Мурда отурган эки адамдын ортосун бөлүп отур-
байт

Мүрзө аралап өтөөрдө келме келтирет

Мүрзө аралап өтөөрдө куран окулат

Мүрзөгө мөмөлүү дарактын көчөтүн эгишпейт,
ал жайда жаткан адамга оордук келтирет

Мүрзөдө уктабайт

Мүрзөнү адашып сөөмөй менен көрсөтүп алса,
анда сөөмөйүн буту менен тебелеп коёт

Мүрзөнү адашып сөөмөй менен көрсөтүп алса,
анда сөөмөйүн тиштейт

Мүрзөнү карап даарат ушатпайт, андай кылсаң
жакындарынан айрыласың

Мүрзөнү, көрүстөн тарапты сөөмөй менен көр-
сөтпөйт

Мүрзөнүн жанынан каткырып, же күлүп өтүүгө
болбойт

Мурун кычышса – эт жейсиң, кол кычышса –
акча аласың, бут кычышса – жолго чыгасың

Мүчөл жылы буудайды, арпаны түгүнөн ажыра-
тып, сокуга жанчып, жети түрдүү даам кошуп көжө
аш жасап, кошуна-колонду чакырып, балага алар-
дын батасын алып берген

Мүчөл жылы кызыл кийинишкен

Мүчөл жылы оору-сыркоо, чыгаша башка кыр-сыктар келет деп балдарды этият кармаган

Мүчөл жылын чыгаруу азыркыча айтканда февраль айындагы ай жаңыргандан кийин белгиленген

Мүчөл чыгарууда баланын эски кийимдерин ошол отко өрттөшөт, балага келүүчү кырсык ошолор менен кетет дешкен

Мүчөл чыгарууда мүчөлү чыгып аткан баланы оттон аттаткан, от балага мүчөл жашында келүүчү кырсыкты жолотпойт дешкен

Мүчөл чыгарууда мүчөлү чыгып аткан баланын үйүнүн алдына чоң от жагат

Мүчөлү чыгып аткан балага аяк тептиришкен

Мүчөлү чыгып аткан балага аяк тептиришкенде бала «мен сынганча сен сын» деп аны сындыра тепкенде балага келген кырсык ушул сынык аяк менен чыгып кетет дешкен

Мүчөлү чыгып аткан балага кызыл түстөгү кийим кийгизген, муну менен ага келүүчү жамандыктан качып кетет дешет

Мүчөлүн чыгарганда баланын жаткан жерин жыйнайт, арча менен аластайт

Мүчөлүн чыгарганда баланын жууркан-төшөгүн күнгө жайып, кургатат, же жаңылайт

Мүчөлүн чыгарганда дүйнө-мүлкүнөн зекет чыгарып, бей-бечараларды ыраазы кылат

Мүчөлүн чыгарганда көжө жасап, ага куйрук май, бөйрөк май кошуп, элди сыйлаган

Мүчөлүн чыгарганда мүчөл той кылып, мал союп, кан чыгарат, элге тамак-аш берет

Мылтык кырсыгып калбасын деп боюнда бар аял мылтык ээси мергенге билдирбей чөнтөгүнө, же куруна нан салып коёт

Мылтык кырсыгып калбасын деп боюнда бар аял мылтык ээси мергенге билдирбей чөнтөгүнө, же куруна күкүрт салып коёт

Мылтык кырсыгып калбасын деп мылтыкты үч жолу туш келген жакка атып коёт

Мылтык кырсыгып калышына көзү бар адамдын көзү түшүп калышы мүмкүн деп адырашмандын түтүнү менен ысырыктайт

Мылтык менен уу жакшы болбой жатса, кырсыгып калыптыр дешет

Мылтыкты (бычакты, балтаны...) аттабайт

Мылтыкты арча менен ысырыктайт

Мылтыкты жыландын таштаган териси менен оозун тазалап аарчыйт

Мылтыкты кур дүрмөт болсо да адамга кезебейт, огу жок болсо да атылып кетет

Мылтыкты мүрзөдөгү кепин менен аарчып, тазалайт

Мылтыкты ууга чыккан биринчи аткан жаныбардын каны менен кундагын жана оозун кандап койгон

Мылтыкты, бычакты, балтаны, найзаны ж.б. куралдарды алып адамга тап бербейт, анткени булардын анты бар деп айтылат

Мыштыктын өзүнөн өзү эле үч жолу атылып кетчү шерти болот

Мышык бетин жууса кудайы конок келет

Мышык жашынып алып куйругун тиштеп, башын катса – жакында күн жаайт

Мышыкты кармалабайт

Мышыктын тилеги жаман

Мышыктын түнү айкырышканы – жамандыктын жышааны

Мээр чөптү башка бир адамдын бир жерине сүртүп койсо, ал адам мээр чөбү бар адамдын жанынан чыкпай, аны сүйүп, ашык болуп калат

Мээр чөптү таап, өзү менен кошо алып жүргөн адамды эл жакшы көрүп, ажырагысы келбей, ээрчип алат

Мээр чөптүн кайда өсөрүн торгой гана билет, андыкган торгой касиеттүү куш катары каралат

Намаз окуп аткан кишинин алдынан өтпөйт

Нан жаап жатканда дандырдын артына өтпөйт,
өтсө нан жармашпай түшүп калат

Нан жерде тебелендиде жатса, үйлө-үйлөп, жеп
коюлат, же кишинин буту баспаган бийигирээк
жерге алып коюлат

Нан куран окуткан жерде дасторконго так кою-
лат

Нан менен бычак аарчыбайт

Нан сурап келген кишиге үйдө нан болсо сөзсүз
берет

Нан тескерисинен турса, дароо оңдоп коюу ке-
рек

Нанды адегенде тең ортосунан бөлүп сындырат,
ошондо ырыскы тең болот

Нанды аттабайт

Нанды бирөө карангы киргенде сурап келсе,
анын бетин ай-жылдызга көрсөтпөй бир нерсеге
ороп берет

Нанды дасторконго койгондо жуп болушу керек

Нанды дасторконго өлүм болгон жерде так коёт

Нанды дасторкондо отургандар башка даамдар-
дан мурда эң биринчи ооз тийет

Нанды жалаң эркектер отурган жерде улуусу
сындырса, өмүрүн кошо сындырат

Нанды жалаң эркектер отурган жерде эң кичүүсү
сындырат

Нанды жаман дебейт

Нанды жерге таштабайт

Нанды жыттабайт

Нанды кечинде эсепсиз эле сындырып салбайт,
нан түнү менен Мекеге барып келет, сынык нан
жетпей орто жолдо калат

Нанды кир кол менен кармабайт

Нанды конокко алып барганда жуп болуу керек

Нанды көмкөрөсүнөн койбойт

Нанды күйгүзбөй жакшы бышырат, наны оңол-
бой иши оңолбойт дешет

Нанды күнөөкөр тутулуп аткан адамга тиште-
тет, айыпсыз болсо ал тиштеп кутулат

Нанды өтө кичинеден сындырбайт, андай кылса
жашоо-турмушу майдаланып кетет

Нанды тебелебейт, нанды тебелесе, кор болот

Нанды тегеретип сындырбайт

Нанды тескери койбойт, ал нанды кордогонго
барабар

Нанды тиштеп туруп калтырып койсоң, аны
башка бирөө жеп алса, ырыскың ага оойт

Нанды четинен кертип сындырса, ырыскы кер-
тилип калат

Нанды ыргытып бербейт, бул жокчулукту алып
келет

Нанды эки колдоп сындыруу керек, нанды бир
колдоп үзүп алган – кесирликтин белгиси

Нандын бетин сыйырып алып жебейт, андай
кылса кудай сенин бетинди да ушундай кылып сый-
рып алат

Нандын жанына бычак койбойт, бул ачкачы-
лыктын белгиси

Нандын жети ушагын дасторкондон же жерден
терип жегендин сообу ата-энесине тиет

Нандын күкүмүн (ушагын) терип жеген бала бай
болот

Нандын күкүмүн шыпырбайт, кол менен терип
алат

Нандын күкүмүн шыпырса, ырыс-насибин
кемийт, ачарчылык болот

Нандын ортосун жеген баланын кийин аялы су-
луу болот

Нандын ортосун жеген кыздын кийин күйөөсү
сулуу болот

Нандын тескерисинче турганы – ал үйгө куттун
келбеши

Нандын үстүнө башка нерсени бастырып ташта-
байт

Нандын ушагын билбей үстүнө жатып алсаң
уктай баштаганыңда басырык басат

Наристе баланы кол менен көтөрүп салмакта-
байт

Наристе баланы өтө эле элжиреп кароого болбойт

Наристе кыздын кулагын кадырлуу, тууп-түшкөн ургаачы көзөйт, көзөлгөн жерге жибек жип, жеттин жүнүнөн жип кылып ошону өткөрөт

Наристенин кийимин жууп, башын аяк кылып, аягын баш кылып илбейт – түн менен күнү алмашып калат

Наристенин кийимин жууп, илгенде кийимди ийнинен кыпчытпайт- түн менен күнү алмашып калат

Наристенин кийимин түнкүсүн сыртка калтырбайт

Насиптин алдын башкага бербейт

Нике сууну күбөлөр ооз тийип, баары ичип чыгат

Нике түнү эки жашка баласы токтобой жүргөн аял төшөк салбайт

Нике түнү эки жашка жесир аял төшөк салбайт

Нике түнү эки жашка төрөбөгөн аял төшөк салбайт

Нике түнү эки жашка төшөк салгандан кийин жаш баланы ал төшөккө оонатып-оонатып койгон

Нике түнү эки жашка төшөктү өтө калың салат

Нике түнү эки жашка төшөктү төрөп-түшкөн, зоболуу аял салып жатканда аны төшөккө оонатып-оонатып коёт, бул ошонун ырысы, бактысы жуксун дегендик

Нике түнү эки жашка төшөктү төрөп-түшкөн, зоболуу аялдар салган

Нике шакекти бирөөгө бербейт

Нике шакектин жоголушу – ажырашуунун белгиси

Никелешүүгө баласы үйлөнгөн кыздын энесине (кудагыйына) уруксат этилбейт

Никелешүүгө аялы тирүү кезде ошол аялынын бир туугандарына болбойт

Никелешүүгө жети атага чейин тууган болгондор болбойт

Никелешүүгө өгөй атасына жана анын балдарына, жана өгөй энесине жана анын балдарына болбойт

Никелешүүгө эмчегин берип эмизип койгон аял менен болбойт

Никелешүүгө эмчектештер болбойт

Никеси жок төрөлгөн балдар арам катары эсептелип, көп жерлерге кошулбаган

Никеси жоктор өкүл ата, өкүл эне коюлбайт

Нияз деп баштын теңгедей жерине чач коюп, аны албайт, ыйык сактайт

Ниязды бала чоңойгондо мазарга, булак башына барып куран окуп, мал союп, жыт чыгарып анан алат

Ниязы бар башты урбайт, аябай этият тутушат

Нооруз – жаңы жыл келгенде үйдөгү идиштердин баарына таза суу, же сүт куюп коюу керек

Нооруз күнү «Алас-алас, ар балээден калас» деп адамдарга, үй-жайга, мал-алга ысырык салышат

Нооруз күнү арбактар эскерилет

Нооруз күнү арча, адырашман түтөтүшөт

Нооруз күнү баш кошкандордун балдары сулуу болот

Нооруз күнү бир киши экинчи киши менен достугун чындайт, касы менен достошот

Нооруз күнү жасалчу сүмөлөккө 42 таш салынып, кошо кайнатылат

Нооруз күнү жасалчу сүмөлөктө мал мууздалбайт

Нооруз күнү кайгырып, капаланган адам жыл бою капаланып, кайгырып жүрөт

Нооруз күнү кан төгүлбөй, жүрүп жаткан согуш да токтолуш керек

Нооруз күнү кар жааса түшүм мол болот

Нооруз күнү көрүстөнгө барып, куран окушат

Нооруз күнү мурда өндүрүлүп койгон майсадан сүмөлөк жасашкан

Нооруз күнү отко май салып, жыт чыгарат

Нооруз күнү отгон секирип өтүү зарыл
Нооруз күнү үй тазаланып, акыр-чикирлер өрт-
төлөт

Нооруз күнү улуу от жагышат
Ойлогон ишти бышканга чейин ооздон чыгар-
байт

Ок денеден чыкпай адам кыйналганда зына кыл-
баган, таза аял жарадарды аттайт

Ок түйүп берүү – кек аламын, өлтүрөмүн деген
белги

Окуп жаткан китебинди окубай турганда жаап
кой, калганын шайтан окуп койсо, же аралап кет-
се, сен кийин түшүнбөй каласың

Оң алаканын кычышса – киреше, сол алаканын
кычышса чыгашанын белгиси

Оң жамбашы менен жаткан адам жакшы уктайт

Оң жамбашың менен жат

Оң жамбашың менен жатпасаң басырык (албар-
сты) басат

Оң колуң кычышса – бирөө менен учурашасың

Оң көзүң кычышса – ыйлайсың, сол көзүң кы-
чышса – кубанасың

Оң көзүң тартса – сүйүнөсүң, сол көзүң тартса –
капага батасың

Оң кулагың чуулдаса – сени бирөөлөрдүн мак-
тап жатканы, сол кулагың чуулдаса – жамандап
жатканы

Ооз басырык алгандан кийин айтылган шерт ат-
карылат

Ооз басырык катары бир жакшы эмес ишти,
сөздү ырбатпай, күчөтпөй өз убагында басып калуу
үчүн аны угуп-билип калган адамдарга жолдук кы-
луу

Ооз кесир сүйлөбөйт

Ооз омуртканы тиш тийгизип мүлжүбөйт

Ооздун майын көпчүлүк кол аарчып жаткан
сүлгү менен аарчыбайт

Ооздун эки тарабына чыккан бүртүкчөлөрдү ооз-
дук менен эмдейт

Оозул чыккан адамдын башына, чачынын арасына сары май сыйпалган нанды коюп, аны малга жедирет

Оозул чыкканда жылкынын ооздугу менен эмдейт

Оозул чыкканда ширин сүттү бир идишке куюп, «оору өзүң менен кетсин» деп туруп, адегенде өзү ичип, анан итке ичирип, алмак-салмак ичесин

Оокат жеп бүткөндө өзүндөн улуудан мурда кол аарчылбайт

Оокат кылганда оболу нандан ооз тийилет

Ооруган адамдарга бөрүнүн өтүн, тарамышын берсе, алардын денесинен кеселди кууп чыгат

Оорулуу адам кандай кыйын күндө жатса да, ден соолугун сурап келгендерге «жакшымын» дейт. Жаманмын деген – түбү жамандыктын белгиси

Оорулуу адамды карангыда көргөнү барбайт

Оорулууну кемсинтпейт

Оорулуунун абалын көргөнү барганда жаман кабарларды, өлүм тууралуу ага угузбайт

Оорулуунун абалын өлгөн жерге барганда сурабайт

Орозодо ооз ачканда курма жейт, бейиштин тамагы деп

Орозодо ооз ачканда суу ууртайт, суудай таза бололу дегендик

Орсок тиш чыккан баланын тишинин этине коёндун чийки майын сыйпап жүрсө тиши түзөлөт

От жакканда тарсылдай берсе, «сүйлөнүп» атат деп, май чачып коёт

От менен ойнобойт – күйүккө учурайсың

Отко суу куюп өчүрбөйт

Отко жугунду төкпөйт

Отко каратып миздүү куралдарды алып жалаңдатпайт

Отко түкүрбөйт, отко түкүрсөн, оозуна жара чыгат

Отко ыплас буюм салбайт

Отту (күлдү) теппейт

Отту (чычаланы) бут менен ичкертпейт
Отту алып жай турмушта булгалабайт
Отту очоктон чыгарбайт, ырыскы кошо кетет
Отту түнү сыртка калтырбайт, калтырсаң, ал-
барсты алып кетет

Отту үйдөн күүгүмдөн кийин алып чыкпайт
Отунду күйүп жаткан кемегенин (очоктун)
оозуна жарбайт

Отурган адам артынан өтүп жатканда ынгайлуу
болсун үчүн ийилип коёт

Отурган адамдын алдынан өтпөйт

Отурган адамдын артынан өтөт

Отурган адамдын бутун аттап өтпөйт

Отурган көпчүлүккө келген атчан киши ары жак-
тан атынан түшүп, камчысын сүйрөй келип, эң би-
ринчи улуу ак сакалга кол берип, ал кишиден оңду
карай учурашып чыгат да, анан кайра солду көздөй
учурашып, акырында аксакалдын абалын сурап,
анан улуулугуна карай бошогон орунга отурат

Отурган ордун ар ким тазалап кетет

Отурганда туруп турган салам берет

Очок курганда ташты, топуракты тебеленбеген
жерден алат

Очокту айланбайт

Очокту аттабайт

Өз үйүндө союлган малдын башын башкага кө-
төртүп жибербейт

Өз үйүндө тетири карап отурба, бул өлгөндү жок-
тоо

Өз үйүнө кирерде да дабыш чыгарып кир

Өз чачын өзү кыркпайт

Өлгөн адам арбак (арбай) болуп кетет дешет

Өлгөн адам аял киши болсо кийимдерин, буюм-
дарын туугандары бөлүп кетет

Өлгөн адам бирөөнүн колунаң, же согушта каза
тапса, шейит болду дешет

Өлгөн адам кокустуктан каза болуп, сөөгү алын-
бай калса, же жаназасы окулбай калса, анын арба-

гын ач арбак (арбай) дешип, ал кыйналып-кысталып арабызда эле жүрө берет дешет

Өлгөн адам кырк күн бою арбак катары өз үйүнө келип турат дешет

Өлгөн адам кырк күн бою арбак катары өз үйүнө келип турат дешип күүгүмдө каалгаларын ачып, шам жагып, босогого ак кийиз салып, чыныга толтура ак куюп «тосуп алышат»

Өлгөн адам тууралуу терс пикир, сын айтса, «Жер жамандап барбасын» деп коюп айтат

Өлгөн адам түшкө кирсе – бата тилеп атат экен дешет

Өлгөн адам түшкө кирсе – колдоп атат экен дешет

Өлгөн адам түшкө кирсе – куран окут коёт

Өлгөн адамга арналып аш берилет, аш жакшы берилсе маркум тынч жатат дешет

Өлгөн адамды жамандабайт

Өлгөн адамды өз ата журтуна көмөт

Өлгөн адамдын арбагы бата үмүт кылат дешет

Өлгөн адамдын арбагы тамак үмүт кылат деп жыт чыгарышат

Өлгөн адамдын баласы маркумду эстеп куса боло берсе, анын мүрзөсүнүн топурагын жыттайт

Өлгөн адамдын же алыста жүргөндөрдүн баласы аларды эстеп куса боло берсе, анын төшөгүн салып берип, ошого жаткырат

Өлгөн адамдын же алыста жүргөндөрдүн баласы аларды эстеп куса боло берсе, анын кийимдерин жыттайт же кийгизип коёт

Өлгөн адамдын каржилигин мүрзөсүнүн үстүнө тикесинен сайып койсо анын тукуму майдаланып, баш көтөргөнү чыкпай калат дешет

Өлгөн адамдын сөөгүн алып чыгып кеткенден соң артынан суу чачып коёт – башкаларды алып кетпесин дегендик

Өлгөн адамдын сөөгүн алып чыгып кеткенден соң артынан таш ыргытып коёт – башкаларды алып кетпесин дегендик

Өлгөн адамдын сөөгүн мүрзөгө алып бара жатканда каршысынан адам чыкпайт

Өлгөн адамдын сөөгүн мүрзөгө алып келе жатса, каршы бараткан адам келме келтирип ары качып кетет, же далдоого отура турат

Өлгөн аттын такасын албайт

Өлгөн кишинин зайыптары, кыздары бир жыл бою кара кийет

Өлгөн кишинин зыйнатын азан чакырып койгондогу аты менен өткөрөт

Өлгөн кишинин өлгөнүн жакындарына «өлдү» деп угузбайт, «үзүлдү», «ичер суусу түгөндү», «денделик кылды», «көрөр күнү түгөндү», «кайрат кылыңыз», «айрылдыңыз» ж.б. деп угузат

Өлгөн кишинин сөөгү көрүстөнгө койгонго эркектер гана барат

Өлгөн кишинин сөөгү көрүстөнгө коюлган кезде ал жердегилерге жүз аарчы таратуу да айрым жерлерде колдонулуп келет

Өлгөн кишинин сөөгү көрүстөнгө коюлган күнү эгер маркум кары киши болсо, ага арнап челпек, кыйма таратуу да айрым аймактарда кездешет

Өлгөн кишинин сөөгү көрүстөнгө коюлган соң айрым аймактарда жыртыш таратуу да орун алып келет, жыртыш айрым жерлерде кездеменин бир кесиндиси болсо, айрым жерлерде анын ичинде нан, ийне, жип болот

Өлгөн кишинин сөөгү көрүстөнгө коюлганга чейин ал үйдө көпчүлүккө тамак берилбейт

Өлгөн кишинин сөөгү көрүстөнгө коюлганга чейин куран түшүрүлбөйт

Өлгөн кишинин сөөгү чыкканга чейин аял кишилер аны тегеректеп ыйлап, кошок кошуп турат

Өлгөн кишинин сөөгү чыкканга чейин эркектер боз үйдүн, же үйдүн сыртында ар бир киши келген сайын өкүрүп турат

Өлгөнгө барганда балдарды ээрчитпейт

Өлгөнгө куран окутуп келатканда балдары алдынан тосуп чыкпайт

Өлгөнгө куран окутуп келатканда балдары алдынан тосуп чыкпайт, кокус чыкса, жерден таш алып балдарга кармата коёт

Өлгөнгө куран окутуп келатып, бирөөнүкүнө кирбейт, айылчылабайт. Өлгөн жерден келе жатып бирөөнүкүнө кирүү, же конокко баруу – ошол үйгө өлүм жышаанын алып келүүнүн белгиси

Өлгөнгө куран окутуп келатып, өз үйүнө да шашып, түз кирбейт, адегенде короодо айланат, дааратканага барат, анан бир топтон кийин кирет, өлүм ээрчип келсе, адаштырган болот

Өлгөндүн артынан өлмөк жок дешет

Өлгөндүн өз шору деп коюшат

Өлө элек кишиге боз үй тигилбейт

Өлө элек кишиге жай казылбайт

Өлөр алдында ал кемпир болсо кыздарына, неберелерине кошок үйрөтөт

Өлөр алдында аял балдарын жыйнап эне сүтүмөн кечтим деп айта

Өлөр алдында кары киши өзүнчө сүйлөнө берсе, «тиги дүйнөнүкү болуп калды» дешет

Өлөр алдында киши айрым адамдарды чакыртып кечирим сурайт

Өлөр алдында киши балдарын же бир туугандарын жыйнап мүлкүн, мурасын бөлүштүрүп, дайындап кетет

Өлөр алдында киши өзүн-өзү түздөү дешет

Өлөр алдында киши туугандарын жыйнап керэзин айта албай, ыраазычылык сурай албай, кепкесөзгө келе албай калса, арманда кетти дешет

Өлөр алдында киши туугандарын жыйнап керэзин айтат

Өлөр алдында киши туугандарын жыйнап ыраазычылык билдирет

Өлөр алдында кишинин бетине кан жүгүрүп жылмайгансып калса, периштелер колдоп келди дешет

Өлүк көмүлүүчү жайды эркектер гана кол менен казышат

Өлүк көөмп жатканда күрөктү баспайт
Өлүк көөмп жатканда күрөктү колмо-кол бербейт

Өлүк майрам сууга алынып жатканда үн чыгарышпайт

Өлүк чыгарып атканда кар, жамгыр катуу жаап ийсе, өлүк жакшы адам экен, жакшы кабыл алынды дешет

Өлүк чыккан үйгө карангыда өкүрүп түшпөйт

Өлүккө күн нурун көргөзбөйт

Өлүктү жууганга куда-сөөктөн, төркүндөн, телинтуштан болуп иргелген адамдар гана кирет

Өлүктү сууга алып жууп жатканда үн чыгарышпайт

Өлүктүн жайы эки адам кирип, сөөктү кенен жайгаштыргандай казылат

Өлүм «бардын малын чачам, жоктун абийирин ачам» деген ант менен келет экен

Өлүм бир туугандарга, туугандарга катар-катар биринин артынан бири келе берсе, биринчи өлгөнү көрүндө кепинин жеп аткан экен дешип, мүрзөсүн казып, ырымын жасап, кайра жаткырышкан

Өлүм бир туугандарга, туугандарга катар-катар биринин артынан бири келе берсе, биринчи өлгөндүн бейитине кулпу коюп коёт

Өлүм бир туугандарга, туугандарга катар-катар биринин артынан бири келе берсе, биринчи өлгөндүн бейитине мык кагып коёт

Өлүм кабарын укканда, кейип туруп, «ыйманы саламат болсун», «жайы жаннаттан болсун» дейт

Өрттөнгөн жерден эч нерсе албайт

Өрүлүктөп барганда жаңы көчүп келгендерге алардын тууган же тууган эместигине карабайт, кошуналыгын карайт

Өрүлүктөп барганда жаңы көчүп келгендерге тамак-аш, үй орозогерлигине керектүү буюм-тайым, мал-сал, кийим-кечек алып барат

Өрүлүктөп барганда жаңы көчүп келгендердин эшик-төрүн көрөт

Өрүлүктөп баргандарды жаңы көчүп келгендер эшик-төрүн көрсөтүп, тамак асып, жакшылап кайтарып жөнөтөт

Өткөн ай жаансыз болуп, жаңы ай жамгыр менен башталса анда ай өз жүзүн өзү жууганы

Өтүктү башка койбо – жолго чыгарат

Өтүктү төргө илбейт

Өтүктү төргө чыгарбайт

Пиязды көп жеген адамдын үнү таза болот

Пиязды тебелендиге таштабайт

Пияздын кабыгы жука болсо – кыш жеңил, калың болсо – кыш оор

Пияздын кабыгын отко жакпайт.

Пияздын кабыгын отко жакса, малынын көзү ооруйт

Саба бузууда – жаңы тууган бээни саап, кулунду желеге байлап кымыз берүү салты болуп, ага кошуна-колон түгөл чакырылат

Сабадагы кымыздан үй ээси ооз тийбей башка бирөөгө бербейт

Сабизди тууралган соң балдар жебейт, акылы тууранды болуп калат

Сабизди тууралган соң балдар жебейт, жети жолу турмуш куруп калат

Сагызган каргайт деп жумурткасына, балапандарына тийбейт

Сагызган шакылыктаганда «Ачык айтып, ак сүйлө, жакшылыктан кабар бер» деп тилек кылышат

Сагызгандын шакылыктаганы – жамандыктын белгиси

Салааны кайчылаштырбайт

Саламдашпай сөз баштабайт

Санды таянып отурбайт

Сапарга жаандуу түнү чыкса жолу болот

Сапарга чыгаарда аттын жүгөнүн салганда ат өзү эле башын көтөрүп, оозун ачып берсе – жолдун оң болушу

Сапарга чыгаарда үй алдында бир аз олтуруп,
анан чыгат, ошондо барган жактагылар жакшы то-
суп алат

Сапарга чыгарда башты жуубайт

Сапарга чыккан адам жолдон аттын такасын
тапса, жолу оң болот

Сапарга чыкканда, алдынан кара карга чыкса –
жамандыкка

Сапарга чыкканда, алдынан карышкыр чыкса –
жакшылыкка

Сапарга чыкканда, алдынан түлкү чыкса – жа-
мандыкка

Сапардан келген кишини суу куюлган идиш ме-
нен тосуп алып, анын башынан тегеретип, ошол
сууга түкүртүшкөн да, сууну төгүп, идишти босого-
го көмкөрүп койгон

Сапардын алгачкы күнү алдынан коён чыгып,
жолду оңдон солго кесип өтсө – жакшылыктын
белгиси, кокус солдон оңго карай чуркап өтсө – жа-
мандыктын белгиси

Сармерденде отуруштун эрежесин бузгандарды
оюндун жасоолу «билектен шап алышуу», «укуй
алышуу», «төө мантек алышуу», «чекеге черти-
шүү», «кара казан куюу» ж.б. тамашалар менен
жазалаган

Сары жылдыз түштүктөн кут таманына карап
акырындап жыла берип түшүп кетсе – жыл жак-
шы: эгин көп чыгып, чөп мол болот

Сары жылдыз эгер кут тарапка жылып бара-
тып бир жерге токтоп, кайра артына тартып, түш-
түккө ооп, батып кетсе – жыл начар: эгин, чөп жак-
шы өспөйт

Сарык болуп ооруган киши күн бою жез чылап-
чынды тиктеп отурса, оору ага өтөт дешет

Сарык менен ооруган кишиге сары кийим кий-
гизет

Сарык менен ооруган кишини башкалардан бө-
лүп коёт

Сарымсакты жылан, кара курт чаккан жерге сүртөт

Сарымсакты көп жеп жүргөн адамга жылан зары анча өтпөйт

Сасык тумоолоп ысытмасы чыгып аткан кишини түнү жылдыз текши чыккан маалда сыртка алып чыгарып, кыбыланы каратып туруп муздак суу бүркөт

Сата турган же тартууга кетип жаткан мал коородон чыгып жатып тезек таштап кетсе ырыскы ушул короодо калат

Себепсиз үшкүрүнбөйт

Себепсиз эле тескери карап отурбайт

Сел кырсыктуу болсо, ал башталган жерге барып курмандык кылып, мал союп, канын ал жерге агызат

Сеп камдап бүткөндө ал үйгө кошуна-колоң, тууган уруктар сеп көргөнгө деп келишет

Сеп камдап жатканда ал үйгө кошуна-колоң, тууган уруктар жардамга «ийне сапташканы» деп келишет

Сетер жылкы арабага, кошко чегерилбеген, ылайга салынбаган ж.б. чарбалык иштерге тартылбаган

Сетер жылкы деп ашка союлуучу жылкыны айтып, анын куйрук-жалын кыркып койгон

Сетер жылкы минилбеген

Сетер жылкыга маркумдун жакшы көргөн аты же минип жүргөн көлүгү (күлүк болбосо) тандалган

Сетер жылкыны өз эркинче жайлоого коё беришкен

Сетер жылкыны уурдаган кишини өлүм, же – башка жамандык тооруйт

Сетер жылкынын көкүлүн да чүпүрөк менен түйүп койгон

Согумга союлган малдын сөөгүн талаага чачып койбойт

Согумга союлуучу малды куубайт

Сокурга жол көрсөткөн – жакшылык

Сокурдун таягын андан алып коюп, соо адам
таянбайт

Сол көзүң тартса – капа болосун

Соо киши өзүн оорумун деп айтпайт

Сөөк жалгыз болсо, казанга салып кайнатпайт

Сөөк жаңыртабыз деп кудалар дагы башка бал-
дарына, туугандарына куда түшүшөт

Сөөк көөмп жатканда сүйлөшпөйт

Сөөк мүрзөгө коюлган соң эркектердин барып бир
уучтан топурак салышы чоң парз болуп саналат

Сөөктү кабырга коюп жатканда топурак салган-
дар күрөк-кетменди колмо кол бербейт, жерге таш-
тап коюшат

Сөөктү отко жакпайт

Сөөктү сөөк менен уруп чакпайт

Сөөктү таза мүлжүсөң бай болосун

Сөөктү таза мүлжүсөң тениң, балаң сулуу болот

Сөөктү чала мүлжүсөң карызкор болуп өтөсүң

Сөөл жамандыкка чыкканы билинсе Айды ка-
ратып, жаңы шыпыргы менен шыпырат

Сөөл жамандыкка чыкканы билинсе быша элек
алманын короосун алып, сөөлгө сыйпап туруп, ка-
рангы жерге коюп коёт, ошол алма соолуп куура-
ганда сөөл да куурап түшөт

Сөөл жамандыкка чыкканы билинсе мал сой-
гондо анын этинен бир кесим алып, сөөлгө сыйпап
туруп, карангы жерге коюп коёт, эт куураганда сөөл
да куурап түшөт

Сөөл же жакшылыкка чыгат, же жамандыкка
чыгат

Сөөл чыкканда жылкынын кылы менен эмдейт

Сөөлдү айыктыруу үчүн канча сөөл болсо ошон-
чо кара ташты алып, сөөлгө сыйпап, таза чүпүрөккө
түйүп, аккан суунун аркы өйүзүнө ыргытып, ал жак-
ты карабай тез басып кетет

Сөөлдү айыктыруу үчүн аны картошканы сөөлгө
тийгизип, Айга көргөзүп, тамдын башына ыргы-
тып жиберет, ошол картошка куураганда сөөл да
түшөт

Сөөлдү айыктыруу үчүн жети даана буудай алып,
сөөлгө тийгизип, дарым окуп, ал буудайларды суу-
га агызып ийет

Сөөлдү айыктыруу үчүн жыландын кабыгын сөөл
чыккан адамга билгизбей, тамакка кошуп жеди-
рет, сөөл жылан кабыгындай жыдып түшөт

Сөөлдү айыктыруу үчүн картошканы сөөлгө тий-
гизип, аны тең экиге бөлүп алып, арканды карабай
кетесин

Сөөлжан жамгырдан кийин жер бетине чыгып
калса, абайлап аларды баспай өтөт

Сөөмөй кезебейт

Сөөмөй менен көрсөтпөйт

Сөөмөйдү оозго салбайт

Сүйлөшүп жаткандардын сөзүн бөлбөйт

Сүйүнчү сураганды кур кол кетирбейт

Сүмөлөк бышканда улуу, нарктуу байбиче бата
сөзүн айтып бузуп берет

Сүмөлөк кандайдыр бир башка буюмдарга ал-
маштырылбайт

Сүмөлөк канча көп адамга ооз тийгизилсе, соо-
бу ошончо жакшы, ошончо адамдын батасы сүмөлөк
жасаганга тиет

Сүмөлөк канчалык көп адамга жеткирилсе, жа-
ны жыл ошончо берекелүү, ырыстуу болот

Сүмөлөк куюп жатканда казан түбүндөгү таш
идишиңизге түшсө сизге ырыскы келет

Сүмөлөк менен кошо кайнаган ташта ар дайым
чөнтөккө салып жүрсө, ал адамдын эс тутуму бе-
кем болот

Сүмөлөк сатылбайт

Сүмөлөктү абдан көп, тоё жебейт

Сүмөлөктү чыпалактын учун тийгизип гана ооз
тийет

Суналган устуканды сөзсүз алуу керек

Сүннөткө баланы жетиге чыкканга чейин отур-
гузат

Сүннөткө баланы жуп жашында (2,4,6) отур-
гузса, сезгенип балалуу болбой калат

Сүннөткө баланы отургузарда бала жаткан үйгө
аял кишилер кирбейт

Сүннөткө баланы отургузарда балага кашка жи-
ликти карматып коёт

Сүннөткө баланы отургузарда баланын апасы чы-
палагын муздак сууга салып турат

Сүннөткө баланы отургузарда баланын бутун ус-
тага атасы же чоң атасы кармап берет

Сүннөткө баланы отургузарда же отургузган соң
той берилет

Сүннөткө баланы отургузганда аны көргөнү кел-
гендер көрүндүк (таттууларды, акча, оюнчук ж.б.)
берет

Сүннөткө баланы отургузганда жайкы ысык бол-
со, бала ысыкчан болуп, андан жалаң эркек балдар
туулат

Сүннөткө баланы отургузгандан кийин гана «ко-
лу адалданды» дешет

Сүннөткө баланы отургузганда кышкы, жазгы,
күзгү суук мезгил болсо, бала суукчан болуп андан
жалаң кыз балдар туулат

Сүннөткө кандайдыр бир себептер менен отур-
гузулбай калган адам мал союуга, башка нерселер-
ди адалдоого акысы жок болот

Сүннөткө тубаса отургузулуп калган сыяктуу
балдар болсо, аларды мусулман чочок экен деп ке-
сишпейт, учунан гана ырымдап коёт

Сунулган бутту аттабайт

Супараны тебелебейт, аттабайт

Супараны улагага илбейт

Сүт ашып калса, же бузулуп калса, тебеленбе-
ген жерге төгөт

Сүт ирип калса, суурдун ийинине куят

Сүт эмизген энеден башка киши бешикке өбөктөп
жатпайт

Сүттү отко төкпөйт, төксө, малдын желини ко-
тур болот

Сүттү төкпөйт

Сүттүн үстүн жаап коёт

Суу – түштө өмүр. Түшүндө суудан сүзүп өтсөн өмүрүндүн узарганы, сууга чөксөн же аксаң күнүндүн бүткөнү

Суу боюнда, ага өтө жакын жерге уктабайт

Суу ичкен кудукка түкүрбөйт

Суу көтөргөн апкечти (баканды) аттабайт

Суу куйган бала отургандарга артын салбайт

Суу куйган бала энкейип, же чөгөлөп жүрөт

Суу куйган балага алкоо, бата айтпай коюу – нарксыздык, салт билбегендик

Суу куйган балага ар бир адам кыска алкоо, бата айтат

Суу куйгандан кийин ал кол жуулган сууга элдин батасы сингендиктен ал биздин үйдө калсын деп очоктун айланасына же бак-даракка өтсүн деп алардын түбүнө акырын айланта чачып коёт

Суу менен ойнобо – чөгөсүн

Сууга заара кылбайт, андай кылса энесинин эмчегине жара чыгат

Сууга назир таюу деп жазында биринчи суу келгенде, же жаны арык казганда арык башына малды алып келип мууздап, «кан арыгы, жер-суу, тооташ, кудайым сенин жолуңа» деп канын кургак арыкка агызат да, андан кийин суу коё берилет

Суук тийгенде жаңы союлган малдын терисине ороп, жаш сорпо берип тердетет

Суулар арашан болуп же кайнар булактардан чыкса, ал жерге түлөө өткөрүп, мал союп, этин бышырып жешип, сөөгүн ошол жерлерге жайып коёт

Суулар арашан болуп же кайнар булактардан чыкса, жерге түлөө өткөрүп, мал союп, ошол малдын майы менен айланадагы таштарды майлап чыгат

Суулар арашан болуп же кайнар булактардан чыкса, ал жерге түлөө өткөрүп, мал союп, ошол малдын майынан шам чырак жасап, таштардын үстүнө күйгүзүп коёт

Суулар арашан болуп же кайнар булактардан чыкса, ал жердин ээси бар деп, ага арнап түлөө өткөрүп, мал соёт

Сууну отургандардын колуна жаш балдар куют
Суунун бетин түнү ачык калтырбайт, андай кылса, түнү шайтан аралап кетет

Суусундук куйган адам идиштер бошору менен дароо толтуруп куюп турат

Суусундук куйган адам идиштерди калдыратпай, акырын иштейт

Суусундук куйган адам коноктордон «ичесизби» деп сурабайт конок өзү айтат

Суусундук куйган эң биринчи куйган адам өзү ичип көргөн, бул ишенимдүү дегендик

Суусундук куючу идиштин чети кетилген, же жарака кеткен болсо, андай идишти сындырып салышат

Суусундукту ичип жатып шорулдатпайт

Суусундукту чети кетилген же жарака кеткен идишке куйбайт

Суусундукту чети кетилген, же жарака кеткен идишке куюп берсе, ал кишинин ырысы жаракалуу же кетик болуп калат

Суусундукту шашып ичпейт

Сыздоок бир чыкканда жети жолу чыгат

Сыздоок чыккан жерге ак пияз басат

Сыздоокту атынан айтпай «көтүбашы» дейт

Сынык идишти үйдө сактабайт бакты үй-бүлө мүчөлөрүндө тегиз болбой калат

Сынык күзгүгө көрүнбөйт (каранбайт)

Сынык чыны менен тамак ичпейт

Сырттан келген киши канчалык шашып жатса да жок дегенде же нан ооз тийбей, же ак (айран, кымыз, сүт) ичпей чыкпайт

Табак түп деп келиндердин тамагы талашпайт

Табакты тегеретип ойнобойт

Табылган таканы ыргытпайт

Табылгынын уюлу көз тийүүдөн, башка кырсыктардан кишини же үйдү коргойт

Табылгынын уюлун (түйүнүн) балдардын бешигине тагат

Табылгынын уюлун буту түйүлгөн кишиге тишсетсе, буту жазылат

Тайга (таякеге, тагага) кол көтөрбөйт, кол көтөрсөн колун калтырып калат

Така таап алса босогого, эшикке кагып коёт — байлык, береке кирип турат

Така таап алса босогого, эшикке кагып койгондо байлык, береке таап кирсин деп ачык жагын өйдө каратып тагат

Такыр тамак ашырбаган улуу кишини «кешик арттырбайт» деп жаман көрөт

Талгагы канбаса, баланын бети-башы чункурайып калат

Талгагы канбаса баланын өмүрү кыска болуп калат

Талгак аял жактырбаган нерсеге болуп калат дешет

Талгак болгон нерсе эмне экени билинбей, «ит талгак» болуп калгандарга жөн гана күчтүү тамактарды ылгабай бере беришет

Талгак болгон нерсе эмне экени билинбей, көрүнгөн нерсени жей берсе, «ит талгак» дешет

Талгак болгон нерсеге карата баланын мүнөзү, тамак-ашы болот

Талгак болгон нерсени аялынан мурда күйөөсү жеп ийсе, күйөөсүн аялынан мурда толгоо тартат, же кошо толготот

Талгак болгон нерсени таап келип, талгагын кандыруу келиндин күйөөсүнүн милдети

Талгак канбаса, бойдогу бала жакшы болбой калат

Талмасы бар балага бүркүттүн өтүн ичирет

Талмасы барларга жыландын жумурткасын балга аралаштырып ичирет

Талмасы барларга улардын канын бетине сүйкөйт

Талмасы барларга улардын этин бышырып берет

Тамак жаңыдан ичилип бүткөндө келген адамы «бизди ушактап жүрүпсүн» дешет

Тамак жегенде эки жолу колго суу куюлат: биринчиси тамак жегенге чейин, экинчиси тамак жеп бүткөндөн кийин

Тамак жегенден мурда нандан жейт, же ооз тийет

Тамак жеп бүткөн соң улуудан мурда кол аарчыбайт

Тамак жеп бүтүп дасторконго колун аарчыбайт. Мындай кылуу – жардылыктын белгиси

Тамак ичип бүтүп дасторконго оозун аарчыбайт. Мындай кылуу – жалганчылыктын белгиси

Тамак ичип атканда жолочу өтүп баратып, бул үйгө кирсе, жолу болот

Тамак ичип атканда көп сүйлөбөйт

Тамак ичип атканда сырттан бирөө кирсе, аны сөзсүз тамакка отургузат

Тамак ичип бүтүп мейман чыгып кетип, эшикте бирөө менен жүрүп келип, анан жатат

Тамак ичкенде өзүнүкү турса башка бирөөнүн дасторконун салбайт, бата башка бирөөгө кетип калат

Тамак куюлган бир идишке эки кашык салынбайт, адал кылса малы кош киндик болуп калат

Тамак куюлган идишти колдун сырты менен түртүп жылдырбайт, бул ырыскыны түрткөн болот

Тамак куюлган идишти оң колу менен алат, оң колу менен берет

Тамак куюлган идишти оң колу менен узатат

Тамак куюлган идишти сол кол менен сунбайт

Тамак ооруганда жоолук же курду моюнга салып үч жолу келме келтирип көтөрөт

Тамак үстүнөн чыккан киши сөзсүз тамак ичет, же дам ооз тийип, шашып баратканын айтып уруксат сурап чыгат

Тамакка бата кылганда бычакты алып коёт, ба-
таны курч нерсе кесип кетет дешет

Тамакка кесирленбейт

Тамакка сын такпайт

Тамакка таарынбайт, жаш балдардын бири та-
макка таарынып калса, апалары «таарынчактын
тамагы таттуу» деп башка балдарына бөлүп салып
берип коёт

Тамакка эң биринчи сыйлуу аксакал киши кол
салат

Тамакты берерде сурап, анан бербейт, сурабай
туруп алдына алып келет

Тамакты дасторконсуз ичпейт

Тамакты жалпы ортого коюп, жеп жатканда ая-
бай тоюп турса да, чыгып кетпейт, жеген болуп
олтура берет

Тамакты жалпы ортого коюп, жеп жатканда би-
рөө жактан албайт

Тамакты жатып алып, же кыңкайып ичпейт

Тамакты жылаңач ичпейт

Тамакты кандай шартта болсо да дасторкон са-
лып ичет

Тамакты көпчүлүк менен ичкен жагымдуу бо-
лот

Тамакты нообатташып (кезек менен) ичкенде
экиден ууртап, өнөгүнө узатат

Тамакты оозго салып алып күлбөйт

Тамакты оозго салып алып сүйлөбөйт

Тамакты оозго салып алып шалпылдатып чай-
набайт

Тамакты оозго салып алып ыйлабайт

Тамакты отуруп жейт, басып баратып жеген
оокат оокат эмес дешет

Тамакты тандап мурун чүйрүбөйт

Тамакты үйлөп ичпейт, үйлөсө арамданат

Тамакты чөмүч менен ичпейт, андай кылса жа-
рынын мурду чөмүчтөй болуп калат

Тамакты шашпай жейт, тамак жеп жатканды
өмүр жылбай токтоп турат экен дешет, андыктан

ким тамакты шашылбай жесе, анын өмүрү узун болот

Тамакты ысырап кылбайт

Тамактын бир бөлүгү жерге түшүп кетсе, аны алып жеп коёт, андай кылбаса ырыскы ошол менен кеткен болот

Таманын бириктирбейт

Таманың кычышса – жолго чыгасың

Тамашалап жип менен сыйыртмак салбайт, сыйыртмактын анты болот дешет, ал киши сыйыртмакка асынып калышы мүмкүн

Тамашалап мылтык кезебейт

Таң атаарда жолго чыксаң чык, күн батаарда чыкпа

Таң эртен жаман сөз сүйлөбөйт

Таң эртең мененки тамакты таштабайт

Таңдайыңды такылдатпа, бул ачкачылыктын белгиси

Таңкы насипти таштабайт

Таразадан алдаба – тиги дүйнөдө ташбака болуп каласың

Таразадан алдаба – тиги дүйнөдө тозокко түшөсүң

Ташбаканын таш калканына суу куюп жүрөгү түшкөн адамды жуунтат

Таякка сүйөнбөйт

Таякты таза адам таянбайт.

Таякты таза туруп таянсаң – атаң өлөт

Тебетейди тегеретпейт

Темирге заара кылба

Темирге түкүрбөйт

Терезеге отурбайт, душманы көтөрүлөт

Тизесин кучактап отурбайт, андай кылуу жесирликтин белгиси

Тилге тибиртке чыккан киши жанындагыларга карап «тилиме тибиртке чыкты» деп айтат, алар болсо үч арам, үч адал нерсени бир-бирден атайт, анын тибиртке чыккан киши «тилимди айран-сүткө салып, адал кылдым деп жерге үч жолу түкүрүнүп коёт

Тили чыга элек балага баш бармагын сордурбайт

Тили чыга элек балага жамгырдын суусун ичирбейт, ичирсе, чулдур болуп калат

Тили чыга элек балага тили так, эрте чыксын деп бадачыдан нан сурап берет

Тили чыга элек балага тили так, эрте чыксын деп дубанадан нан сурап берет

Тили чыга элек балага тили так, эрте чыксын деп казандын жугундусун ичирет

Тили чыга элек балага тили так, эрте чыксын деп нандын бетине сээп аткан сүттүн калганын ичирет

Тили чыга элек балага тили так, эрте чыксын деп чама ичирет

Тили чыга элек балага томук сордурбайт

Тили чыга элек баланы күзгүгө каратпайт, тили чыга элек баланы күзгүгө каратса – тили чыкпай калат, же кеч чыгат

Тишинди тиштеп алсаң, жакын тууганың ачка отургандын белгиси

Тирсек чыкса – ошол жакка манжага көк жип байлашат

Тирүү адамдын башына жаздыкты оң коёт

Тиш жаңы чыкканда эгер биринчи үстүңкү тиши чыкса, баланы кармап, башын тандырга тыгып-тыгып алат, болбосо баланын жаагы узун болуп калат

Тиш түшкөндө ал тишти «Сүт тишимди ал, азуу тишиң мага бер, жаман тишими сен ал, жакшы тишинди мага бер» деп туруп, тишти нанга ороп итке салып берет

Тиш түшкөндө ал тишти итке берип атып «Күрүч тишиң мага бер, балта тишиң өзүң ал» деп да айтат

Тиш түшкөндө аны боз үйдүн чийине кыстарат, бул – чийдей текши болсун дегендик

Тиш чыкканда «күрүч чыгыптыр» деп коюшат

Тиш чыкканда «тиш чыгыптыр» деп кыйкыра айтпайт

Тиш чыкканда баланын башынан ылдый буудай чуурутат

Тиш чыкканда баланын башынан ылдый күрүчтү чуурутат

Тиш чыкканда баланын башынан ылдый чуурулткан буудайды, күрүчтү дароо бышырып, башкаларга жетишинче белүп жедирет

Тиши ооруганда уйдун ич майын дарымдап ай толгондон кийин шаршемби күнү ай батканча Айга каратып коёт да, анан алып келип, ошол май менен адамдарды дарылайт

Тишти башкалардын көзүнчө чукубайт

Тишти кычыратпайт

Той, мааракеден кийин шыпырындыны чыгарбай туруп, ысырык салат

Токум кактыда алыс сапарга чыга турган адамды узатып, ага дуба алып бериш үчүн эл чакырып, тамак тартат

Толгоо күчтүү болуп жатса, төрөй турган аял турган боз үйдүн алдына аргымакты байлап коёт

Томукка тиш тийгизип алсаң – тишиң түшөт

Томукту таза мүлжүсө, кыздары сулуу болот

Тообо келтирүү – жашооно каниет кылуу деп каралат

Тообосу оозунан түшпөгөн адамды жакшы адам дешет

Тооктун чучугун жебейт. Тооктун чучугун жеген, көр болот

Топуну тескери кийбейт

Төл учурунда башка бирөөнүн мал короосун ара-лабайт

Төлгө көз артып, суктанбайт

Төлдү бөтөн кишиге көрсөтпөйт

Төлдү санабайт

Төө тубарда аны чөгөрөт

Төө тубарда аны чөгөрүп, үстүнө кийиз, же таар жаап, башын ак чүпүрөк менен ороп коёт

Төө тубарда аны чөгөрүп, үстүнө кийиз, же таар жабат

Төө тууган соң, анын баласы – тайлакка жентек той берген

Төө тууган соң, анын баласы – тайлакка жентек той бергенде ингендин ууз сүтүнөн жарма жасап, колу-кошуналарга берген

Төө тууган соң, анын баласы – тайлакка таар же кийиз жабат

Төө тууганда жентек берип, карындагы майды бузган

Төө тууганда тайлакка көз тийбесин деп тумар таккан

Төөнү жалпы айыл курмандык кылганда союшат

Төөнү жалпы айыл түлөө өткөргөндө гана союшат

Төөнү хан көтөргөндө союшат

Төөнүн жүнүн күйдүрүп жарага күлүн басса, айыгат

Төөнүн жүнүн күйдүрүп канап аткан мурунга басса, кан токтойт

Төөнүн мурун чүйрүгөнү – жаан-чачындын бо-лоорун кабарлайт

Төөнүн өтүн бал менен жесе, көздүн көрүшү жакшырат

Төөнүн өтүн бал менен жесе, тамак оору айыгат

Төөнүн этин бир жылда бир гана жегенге болот дешет

Төркүндөп келген кызга төш берилет

Төркүнүнө келген кыз улагага босогого отурбайт, андай кылса, төркүнү жакырданат

Төрөгөн аял тамакка тойбой калса, баласы өспөй калат

Төрөгөн аялга балага сүт болот деп куйрук май беришет

Төрөгөн аялга кошуна-колон, тууган-урук атала алып келсе, «атала» деген сөз айтышкан эмес, себеби аялды жана наристени албарсты басып калат экен, албарстынын аты болсо «атала» экен

Төрөгөн аялга кошуна-колон, тууган-урук аш-той кылса, тиешелүү шыбагасын берип ийген, ант-песе, үмүт этип эмчеги шишийт экен

Төрөгөн аялга кошуна-колоң, тууган-урук бышпаган эт алып барбайт, андай кылуу – өлүмдүн белгиси

Төрөгөн аялга кошуна-колоң, тууган-урук тынбай ысык тамак алып келип берип турушат

Төрөгөн аялга үй-бүлөсүндөгүлөр жегенинен сөзсүз ала келген

Төрөгөн аялды тамак ичирип тердетип, жүзүн кебез менен аарчып турат, сепкилдер жоголсун деп

Төрөй албай жүргөн аял баланын чочогун кескенде ошол кесиндини алып жеген

Төрөй албай жүргөн аял дагы бир төрөй албай жүрүп төрөп, баласынын чачын ыйык жерлерге алып барып алдырып келген келинден ошол наристенин чачын сатып алган

Төрөй албай жүргөн аял жатыны суукка урунган болсо койдун корголун отко кызытып тепшиге салып, туздуу суу куюп буулантып, жатынын ошого кактайт

Төрөй албай жүргөн аял жентек тойго, баланын ар кандай ырасымдарына барып калса, аны атайын ардантышкан, ардангандан боюна бүтөт дешкен

Төрөй албай жүргөн аял кайнатасын сыйлабай койгондон болушу мүмкүн дешет

Төрөй албай жүргөн аял кайнатасынын очогун булгап койгондон болушу мүмкүн дегенде төркүнүнөн тууп жүргөн кой, кездеме алып келип, кайнатасынын кечирим сурап, алдынан өткөндө койдун союп, анын жатынын очокко жакын жерге көмгөн

Төрөй албай жүргөн аял кайнатасынын очогун булгап койгондон болушу мүмкүн дегенде төркүнүнөн тууп жүргөн кой, кездеме алып келип, кайнатасынын кечирим сурап, алдынан өткөндө койдун союп, анын жатынын очокко жакын жерге көөмп, очокко үч жолу жүгүнгөн

Төрөй албай жүргөн аял келген жерине очокту булгаган болушу мүмкүн дешет

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялга тамак жасап барып, анын оозуна салган тамагын сурап алып, ошону жеген

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялдын балдарынын бирин суранып багып алган

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялдын кешигин ичкен

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялдын кийимине сөйкөнүп койгон

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялдын төшөгүнө билдирбей оонап койгон

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялдын ыштанын сурап алып кийген

Төрөй албай жүргөн аял көп төрөгөн аялдын ыштанын урдап алып кийген

Төрөй албай жүргөн аял мазардагы дарактарды кучактайт

Төрөй албай жүргөн аял сүмөлөк кайнаткан отун сууй элек күлүнө отурган

Төрөй албай жүргөн аял сүмөлөк кайнаткан очоктон үч жолу айланып чыккан

Төрөй албай жүргөн аял төөнүн жүнүнө эчкинин кумалагын ороп жан жеринин үстүнө байлап жүрөт

Төрөй албай жүргөн аял төркүнүнөн алып келген койдун бышкан этин салып, элге тамак берген соң карын майга оролгон төштү эт бышкан отко алган

Төрөй албай жүргөн аял төркүнүнөн алып келген койдун бышкан этин салып, элге тамак берген соң карын майга оролгон төштү эт бышкан отко салган да ошол май менен эт жыт чыгарбай калганча отко жүгүнүп турат

Төрөй албай жүргөн аял төркүнүнөн алып келген койдун бышкан этин салып, элге тамак берген соң карын майга оролгон төштү эт бышкан отко салган да ошол май менен эт жыт чыгарбай калганча отко жүгүнүп турганда кайнатасы «Кудай тилегинди берсин! Астынды бала бассын, арканды мал бассын!» дегендей алкоо сөздөрүн айтып турган

Төрөй албай жүргөн аял төркүнүнөн алып келген койдун бышкан этин салып, элге тамак берген соң карын майга оролгон төштү эт бышкан отко салганда төштүн сөөктөрү ийилип калса, төрөбөс бойдон калат дешкен

Төрөй албай жүргөн аял төркүнүнөн алып келген койдун бышкан этин салып, элге тамак берген соң карын майга оролгон төштү эт бышкан отко салганда төштүн сөөктөрү ийилбесе, бата кабыл болду, буйруса эми төрөйт дешкен

Төрөй албай жүргөн аял төрөйүн деп ташбаканын жумурткасын таптырып жеген

Төрөй албай жүргөн аял үчүн атайын арнап мал союп, канын аялдын бүт денесине сүртүп, ороп жаткырып коюп, үч маал шорпо ичирип турат

Төрөй албай жүргөн аял үчүн атайын арнап мал союп, канын аялдын бүт денесине сүртүп, ороп жаткырып коюп, үч маал шорпо ичирип тургандан кийин жангак, мейиз, алма, жылкынын эти сыяктуу жел айдай турган азыктарды бир топ күн жедирбейт

Төрөй албай жүргөн аял, анын кайын энеси жентекке берилген карындагы сары майдан «Жентекке карыз болоюн» деп үйүнүн ар жерине, жыйылган жүккө тийгизип коюшат

Төрөй албай жүргөн аялга көчөт көчүргөн

Төрөй албай жүргөн аялга көчөт көчүргөндө аял жети үйдөн жети куурчак алып келип, аларды эч кимге көрсөтпөй бир нерсеге ороп келген да бүбүгө берген, бүбү болсо чанач кылынып, туюк союлган койдун сөөктөрүн этинен шылып алып, куурчактар менен ошол сөөктөрдү бир кылып тери чаначка салып, экөө эрчишип барып, айрылыш жолдун тоомуна таштап, куурчактарды чачып, артын карабай келе берген:

Төрөй албай жүргөн аялды жумшартып «кудай бир жаманын аяган» ж.б. деп айтат

Төрөй албай жүргөн аялды жумшартып «согончогу канабаган» деп айтат

Төрөй албай жүргөн аялды жумшартып «этегинен жалгабаган» деп айтат

Төрөй албай жүргөн аялдын белине жаңы гана союлган кашкулактын терисин ороп коёт

Төрөй албай жүргөн аялга белине жаңы гана союлган коёндун терисин ороп коёт

Төрөй албай жүргөн аялдын боюна бүтүп калганы билингенде келинди атка тескери мингизип, этегин тескери кайрып, бүгүп, анан тепчиپ коёт

Төрөй албай жүргөн аялдын жатынына жаңы союлган күчүктүн жүрөгүн ороп коюп, жылуу жаткырып, жаш шорпо берип карашат

Төрөлгөндө баланын денесинде калы болсо Калбу, Калыбай, Калыбек деген сыяктуу ысымдар берилет

Төрөлгөндө баланын денесинде кемтиги болсо Нышан, Нышанбай деген аттар коюлат

Төрөлгөндө тиши чыгып төрөлгөн балага Бөрү, Бөрүкыз дегендей ысымдарды коёт

Төрөлгөндө этинин бир жеринде кызылы болсо Анарбай, Анарбек, Анаргүл дегендей ысымдар ыролонгон

Төрт көз иттин тилеги жаман

Төшөк талашууда эшилген аркандын бир учун жаргылчактын тешигине байлап, жерге көмүп, дагы бир жагын кудалар тарапка беришет, аркан үзүлүп кетпесин үчүн кыз тараптагылар аркан тарткан жигиттерди ун, күл, ылай менен ургулашып, чачышып тоскоолдук кылышат, айрымдарын сууга түртүп жыгышат

Төшөктү туюк жагы менен төрдү каратып салат

Төштү этке салбай кыз-кыркынга, төркүндөп келген кызга чийки бойдон салып берет

Тузга күнөөкөр тутулуп аткан адамды сийдирет, айыпсыз болсо ал сийип кутулат

Тузду алыс жолго чыгарда үйүнөн татып коёт, кайра ушул үйдүн тузу буйрусун дегендик

Тузду карызга албайт, б.а., кайрып бербейт

Тузду кошунадан карызга албайт, карыз алса,
алардын шорун кошо алат

Тузду кошуналар сурап келсе, жок дебейт

Тузду күнөөкөр тутулуп аткан адамга жалатат,
айыпсыз болсо ал жалап кутулат

Тузду ошол турушу бойдон жебейт – шорлуу болуп калат

Тузду тепсебейт, ырыс тепселет

Тузду төгүп алсаң – уруш чыгат

Тузду төкпөйт ырыс төгүлөт

Тузду чачпайт

Тулганы тепшейт

Тумар кылып суунун агымы үч жакка кеткен
жерден жети кара таш-алып, ага жыландын курган
терисин кошуп тагып алса, ал суук көздөн, жа-
ман сөздөн сактайт

Түн ичинде баш кийимсиз сыртка чыкпайт

Түн ичинде мал сойбойт

Түн ичинде эшикке жалгыз чыкпайт

Түндөсү жер чукуп ойнобойт

Түндөсү суу куюлган идишти ачык койбойт

Түндөсү сууга барып, суу албайт, кокус өтө за-
рыл болуп калса, «Суунун пири Сулайман, суу алу-
уга уруксат-эт» деп анан гана суу алат

Түндөсү чака-чөгүндөргө суу толтуруп үстүн жаап
жатса, ырыскы толот

Түндүк көтөргөндө «кыз ойнотор» алган киши
оюн-зоок уюштурат, андан кийин кыз-күйөөгө кий-
ит кийгизет

Түндүк көтөргөндө абышкалар «чал чыгарым»
доолашат

Түндүк көтөргөндө ал кыз-жигитке арналып ти-
гилип атса, кыздын атасынын жакын тууганы ба-
канга кебез байлап, тонду желбоого илет

Түндүк көтөргөндө дыйкандар «орок коюбузду
бер» доолашат

Түндүк көтөргөндө жардам берип аткандар «өр-
гөө жабар» сурашат

Түндүк көтөргөндө жылкычылар «укурук бай-
талды бер», деп доолашат

Түндүктү үй чечип жатканда көч кетер жакты
каратып туруп алат

Түндүктүн жибине артылбайт (тартынбайт)

Түнкүсүн кишини албарсты басканда «сары ал-
барсты», «кара албарсты» дешет, анын эң жаманы
– кара албарсты

Түнкүсүн кишини кара басканы – албарсты бас-
каны

Түнкүсүн уй мөөрөсө, жер титирейт (силкинет),
же кандайдыр бир кырсык болот

Түнү акча бербейт

Түнү кир жайбайт

Түнү күзгүгө каранбайт

Түнү кыздар суу албайт

Түнү түш жорубайт

Түнү тырмак албайт

Түнү үйдү шыпырбайт. Шыпырса да шыпырын-
дысын сыртка чыгарбайт. Шыпырындыны түнү
сыртка чыгаруу ырыскыны үйдөн чыгаруунун бел-
гиси

Түпкүчтү тебелебейт, буту оорукчан болуп ка-
лат

Түпкүчтү тегеретпейт

Түпкүчтү тээп жылдырбайт

Турбай жүрүп төрөлгөн балага жаман ат берет

Түтөк болгондо аттын жалын жытташат

Туугандар бычак алышпайт

Туугандар ит алышпайт

Туугандар кыз алышпайт

Туулганы теппейт, ырыскы качат

Тууралган сабизди жесе, карызы чачтай көбөйөт

Түш жакшы болсо ойгонор замат «Ушул түшүм
түш келбей, туш келсин» деп, көктү карап туруп,
бата кылат

Түш жаман болсо ойгонор замат «Ушул түшүм
ушул түн менен, ушул кара суу менен кетсин» деп

суу менен оозду үч жолу чайкап, ары карап түкүрүп коёт

Түш жаман болсо пиялага күл салып, башынан айландырып, жаман балээден алыс бол деп пияланы жерге коюп, жанына газета коюп, бут менен пияладагы күлдү төгөт, анан газетадагы күлдү аккан сууга алып барып таштап, тескери басып кетет

Түш жаман болсо, агын сууга барып, кайталап үч жолу айтып, артын карабай баса берсе, жаман түш суу менен агып кетет

Түш жаман болсо, башынан суу айлантып, аны төгүп коёт

Түш жоруганды билбеген адамга түш айтпайт

Түш жоруганга да жараша болот

Түшкө ат кирсе – жакшылык

Түшкө аял кирсе – душман

Түшкө бит кирсе – байлык, нан

Түшкө бок кирсе – байлык, олжо

Түшкө бышкан эт кирсе – ырыскы

Түшкө жылан кирсе – береке, акча, байлыкка

Түшкө жыланач адам кирсе – оору

Түшкө камчы кирсе – бийлик

Түшкө кой кирсе – душман, оору

Түшкө сары май кирсе – санаа

Түшкө суу кирсе – өмүр

Түшкө тамак кирсе – дөөлөт, токчулук

Түшкө төө кирсе – жакшылык

Түшкө тунук суу кирсе – жакшылык

Түшкө уй кирсе – душман

Түшкө уй кирсе – оору

Түшкө чийки эт кирсе – жамандык

Түшкө чийки эт кирсе – сасык тумоо

Тушоо кескенде алгачкы келген бала буттагы бала байланган жипти кескенде, дагы башка балдар кошулуп, баланы жетелеп бастырат

Тушоо кескенде алгачкы келген бала буттагы бала байланган жипти кескенде, дагы башка балдар кошулуп, баланы жетелеп бастырганда аксакалдар бата беришет

Тушоо кескенде биринчи сыйлык кыз балага берилбейт

Тушоо кескендеги бычак биринчи чуркап келип шоонаны кескен балага белекке берилет

Тушоо кесүү үчүн баланын бутун байлоого жүндөн ак жана кара (ала) жиптер эшилет, бул ал баланын алдындагы жашоосу ак-карадан турат дегендик

Тушоо кесүү үчүн баланын бутун байлоого жүндөн ак жана кара (ала) жиптер эшитет да, аны баланын бутуна тушап байлаганда байлоосу сыртка келтирилет

Тушоо кесүүдө, баланын бутун кармап, бастырбай турган бир күчтү кесип салдык дешет

Тушоосу кесилбесе, бала жыгыла берет, чалына берет

Тушоосу кесилсе, бала шар басып кетет

Түштө акча саноо, акчалуу болуу – санаага кабылганын

Түштө тиши түшсө – өлүм же жоготуу белгиси

Түштү ар ким эле жоруй бербейт

Түштү жакшылыкка жоруйт

Түштү жаманга жорубайт

Түштүн мойну ичке, аны жакшылыкка жоруса, мойну оң жакка бурулат

Түшү жаман болсо «Түшүм – түлкүнүн богу, карангы түн менен кетсин, агын суу менен кетсин» деп бата кылат да экинчи ал түштү эскербейт

Түшү жаман болсо аны агын сууга айтат

Түшү жаман болсо, же өңүндө эле кырсыкка кабылып аман калса кудайга жалынып аксарбашыл айтат, бул башы сары ак кой союп, кан чыгаруу

Түшүм жаман болду деп бирөө айтса, «Түшүң – түлкүнүн богу» дешет

Түшүн жакшы санаалаш, акыл-эстүү адамга жорутат

Түшүндө эркектин буюмун (бычак, мылтык, ок, камчы ж.б.) тапсаң уулду болгонун, аялдардын буюмун (шуру, билерик, шакек ж.б.) тапсаң кыздуу

болгонун. Түшүндө эмес өңүндө тапсаң да ушундай жорулат

Түшүнө жаш бала, кой кирсе – оору

Тырмак алган соң аны көөмп коюу, же эч ким тийбеген жерге катуу зарыл

Тырмак алды деп эмгектин алгачкы үзүрүнөн эң жакын адамдарга ооз тийгизет

Тырмакты агын сууга ыргытпайт

Тырмакты алган соң аны отко салбайт

Тырмакты алгандан мурун да, кийин да колду жакшылап жуусу, бай болот

Тырмакты алып, аны менен жети чөптү жулуп дарактын түбүнө «жез тырмакка тапшырдым» деп көөмп коёт

Тырмакты ачкарын албайт

Тырмакты бир үйдөн эки киши бир убакта албайт

Тырмакты боз үйдүн босогосуна көмөт

Тырмакты досунун үйүндө албайт

Тырмакты жума күнү алса, жолу болот

Тырмакты казан-аяк турган жерде албайт

Тырмакты суулабай, кургак албайт, мындай кылса, куру дооматка калат

Тырмакты тиштебейт

Тырмакты түнү албайт

Тырмакты тырмакка тийгизип кайраштырбайт, андай кылгандын ата-энеси урушуп кетет

Угузуу үчүн аттуу-баштуу адамдар атайын тандалат

Угузууну милдет катары чоң ишеним менен жүктөшөт

Уз болсун үчүн кыздарга койдун башын бузганда таңдайын кыздын алаканына чаап-чаап туруп жедирген

Уз болсун үчүн кыздарды жарганаттын канаттарын карыштатат

Узак сапар тартаарда ачууланбайт

Узак сапарга же айдын биринде, же он бешинен кийин чыккан жакшы

Узак сапарга узатып жатып ыйлабайт, ыйлоо
жамандыктын белгиси

Узак сапарга чыкканда кары жиликти алып жүрөт
Уй же жылкы эгиз тууса бир баласын бирөөгө
берип ийет

Уй же жылкы эгиз тууса эки баласын тең энчи-
ге берип ийет

Уй, жылкы ж.б. малды саап аткан тушка келүү-
гө болбойт

Уй, жылкы ж.б. малды саап атканда сүйлөшпөйт
Уйду желинге теппейт

Уйду желинге урбайт

Уйду сүт акы, кошумча, калың ж.б. катары ал-
са, ал мурдагы ээсине кайра качып кетсе – жаман
жышаан, бирөө өлүм табат дешет

Уйду сүт акы, кошумча, калың ж.б. катары: ал-
са, ал мурдагы ээсине кайра качып кетсе – барган
жер кайрып бербеген

Уйдун же жылкынын эгиз тууганы жамандык-
тын белгиси

Уйдун желинин кир кол менен кармабайт

Уйдун желинине сүт толуп чатырап турса, ага
көз артып карабайт

Уйдун үйдөн качып кетиши – жамандыкка

Уйдун эмчеги чочубасын деп уй жаткан жерге
кирдин суусун төкпөйт

Уйдун эмчеги чочубасын деп уй жаткан жерге
сыйбейт

Уйдун эмчеги чочубасын деп уй жаткан жерди
булгабайт

Уйдун эмчеги чочуганда жети кара ташты ысы-
тып, желиндин алдына жакын кармап, суу сээп
буулоо жүргүзгөн

Уйдун эмчеги чочуганда коёндун терисин сый-
рып жылуу бойдон эмчекке тарткан

Уйдун эмчеги чочуганда шакар самын же ак са-
мынды таза ысык сууга эзип, ага пиязды майда
туурап кошуп, аралаштырып, эмчекке күнүнө эки
жолудан сыйпап койгон

Уйкусураган адамды чочутпайт
Уктап аткан баланы которуп жаткырбайт
Уктап атканды өшпөйт
Уктап атып кыйналган адамды акырын оң жам-
баштатып коёт

Укурукту аттабайт

Улак тартылгандан кийинки оюнда тартылган
торпоктун, жандыктын этин көпчүлүктүн тамагы
деп эсептешкен

Улак тартылгандан кийинки оюнда тартылган
торпоктун, жандыктын этин көпчүлүк аз-аздан бө-
лүп, ооз тийген

Улуган итке садага деп нанды сындырбай бүтүн
берет

Улуган итти кууп айдайт. Муну менен келе жат-
кан кырсыкты алып кетет дешет

Улуп ыйлаган – жамандыктын белгиси

Улуу адам жаштарга устукан сунат

Улууга каяша сүйлөбөйт

Улууга салам айтат

Улууга сөз кайрыбайт

Улуудан жол талашпайт

Улуудан мурда тамакка кол салбайт

Улуудан озунуп сүйлөбөйт

Улуудан төр талашпайт

Улуунун жолу улуу болот

Умай-Эне карап турат деп баланы жалгыз кал-
тырган

Умай-Энеге тапшырдык деп жолго узаткан

Умай-Эненин зымырык кушу деп ыйык тутат

Умай-Эненин колу менин колум эмес деп дарым-
дашкан

Умай-Эненин колунун, бутунун тагы деп аскада
калган издерге сыйынган

Умай-Эненин элесин оюмдарга салып чеберлер
аны «умай оюму» дешет

Умай-Эненин эмчегинен сүт агат деп эгиндин
түшүмүн күтүшкөн

Урунулуп жүргөн чайнек, абдесте, гөра, чөгүн
суусуз турбаш керек

Устукан алган адам дароо «ырахмат» деп, усту-
кандан ооз тийет

Устукан алган адам устукандан ооз тийбей кой-
со, ырахмат айтпаса, бул жаман тарбиялангандык
катары каралат

Устукан катары аял кишиге баш тартылбайт

Устукан катары аял кишиге уча тартылбайт

Устукан катары берилген далыны тазалап бүткөн
соң жука сөөгүн бычак менен тешип коюу керек

Устукан катары көтөн менен жумур тартылбайт,
келин-кесектер жеп койсун деп сыртка чыгарып
беришет

Устукан катары күн жилик келин-кесектерге
тартылат

Устукан катары күн жилик конокторго тартыл-
байт

Устукан катары күн жилик эркектерге тартыл-
байт

Устукан катары ооз омуртка тартылбайт, аны
үй ээлери же алардын эркек балдары жеп койгон

Устукан катары төш тартылбайт, үй ээси кызы-
на (кыздарына) калтырат

Устукан коноктордун жашына, жынысына, жек-
жааттыгына карай өзгөчө эрежелер менен тарты-
лат

Устукан сунардан мурда аны алган киши өзү ооз
тийет

Устукан тартууда жамбаш карыяга – эң улуу
конокко тартылса, куймулчакты байбиче, же ку-
дагый алат, кийинкилерге улуулашып чүкөлүү жото
жилик берилет

Устукан тартылганда улуулар андан ооз тийип,
устуканын көңүлү сүйгөн кишисине, же конокторго
кызмат кылган жигиттерге, келиндерге берет

Устуканды табакта отургандардын эң кичүүсү
бөлүштүрөт

Устун көтөрүүдө колдон келсе мал союлат
Устун көтөрүүдө коншу-колондор чайга деп чакырылат

Устун көтөрүүдө устундук жыгачын башына кездеме байлап, анан көтөрөт

Уул баланын биринчи жолу тырмагын уста адамга алдырган

Уул баланын бутунун баш бармагынан сөөмөйү узун болсо – аялы башкарат

Уча алган конок уча тарткан балага (адамга) устукан берет, же башкача жолдугун кылат

Уча алган конок учасын өз табакташтарына жана башка табактагыларга да кесип берип, ооз тийгизет

Уюл баланын башында экөө болуп калса, анын колуна калбыр карматып, эки айрылыш жолго отургузуп койгон, өткөн-кеткен калбырды алып кеткен

Уюл баланын башында экөө болуп калса, ата-энеси кошуналарына калбыр сатып берет

Уюл баланын башында экөө болуп калса, эки аял алат дешет

Уюл балдардын башында экиден болуп калса, аларды көчкөндө журтка таштап кетип, бир бел ашып, кайра кайрылып барып, алып келишкен

Уюл кыз баланын башында экөө болуп калса, аны күйөөгө бергенде элек кошо берген

Уюл кыз баланын башында экөө болуп калса, анын колуна элек карматып, эки айрылыш жолго отургузуп койгон, өткөн-кеткен электи алып кеткен

Уюл кыз баланын башында экөө болуп калса, ата-энеси кошуналарына элек сатып берет

Уюл кыз баланын башында экөө болуп калса, кийин эки турмуш курат дешет

Үбөлүк менен адамды, малды урбайт, ырыскыңды кошо урган болосун

Үй ичин кумурска каптап кетсе, түшүмү мол болот ырыскы келет

Үй ичинде ышкырбайт
Үйгө арты менен кирбейт
Үйгө жылан келсе, ак чачып чыгарат
Үйгө келген ким гана болбосун даам ооз тийгизет

Үйгө келе жаткан адам үй ичиндегилер уга тургандай доош кылып келет

Үйгө келе жаткан адам үй ээси болуп, бир топтон бери үйүнө келе элек болсо, үй ичинде зайыбы гана бар экенин билип турса да, алыстан доош кылып, шарпа салып келет

Үйгө келе жаткан адам үй ээсинин атын же балдарынын, аялынын атын айтып анан үйгө баш багат

Үйгө кетенчиктеп кирбейт

Үйгө кумурска кирсе – жакшылыктын белгиси

Үйгө чуркап кирбейт

Үйдө бала жалгыз калып уктап атса башына бычак же нан коюп коюу керек

Үйдөн чыгарда оң бут менен кадам ташташ керек, ошондо ишиң алдыга жылат

Үйдөн чыгарда бир нерсе тигүүгө болбойт, жолун кошо тигилип калат

Үйдү тегеренип (айланып) чуркабайт

Үйдүн дубалын теппейт

Үйдүн жерпайын баштарда эл чакырат, эң биринчи ишти аксакал баштап берет

Үйдүн торсунун көтөрөрдө эл чакырып чай берет, элден бата алат

Үйдүн эшиги күн батышка карабайт

Үйдүн эшигин аттап чыгарда адегенде оң буту атталат

Үйдүн үстүн чапкылап ургулабайт

Үйүнө мейман келсе колуна жылуу суу куюлат

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудаларына ун чачып тосуп алган

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудаларына айран чачып тосуп алган

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудаларына таттууларды чачып тосуп алган

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудалары алып келген куржунду сөккөн жана анын ичинен чыккандарды айылына таратып берген

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудалары алып келген куржунду сөккөн нарктуу аялга деп куржун жасаганда кездеме же көйнөк-көнчөк салып келген

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудалары алып келген кешикти элге таратып берген

Үйлөнүп жаткан бала жактын ата-энеси кыз тарапка келгенде кудаларына тогуз табак деп ар кандай азыктарды тартуулаган

Үйлөнүп жаткан улан менен кызга арнап атайын улак союп, анын өпкөсү менен эки жашты ырымдайт

Үн чыкпай калганда тамакты койдун сүтү менен чайкайт

Үркөр өзүн көтөргөндө – кара эгин өзүн көтөрөт

Үч ирет эгиз төрөгөн аял күйөөсү менен бир тууган болуп калат дешет

Үшкүрүнүп кишиге карабайт

Хан көтөргөндө, же чоң түлөө өткөргөндө ак боз бээ союлат

Хан көтөргөндө, тандалган кишине ак кийизге отургузуп, көтөрүп, бир кыйла жерге басып барышат

Чабалекей жазда жаңы келгенде таш алып тап бербейт куубайт – жазды кууган менен барабар

Чабалекейдинуясын бузбайт

Чабылып жүргөн күлүк атка аялды мингизбейт

Чабылып жүргөн күлүк атка жүк артпайт

Чабылып жүргөн күлүк атка киши учкаштырбайт

Чабылып жүргөн күлүк атка өлүк артпайт

Чай ысык кезинде кокус төгүлүп кетсе бул жерге-конок шашып келаткан болот

Чайды кайра-кайра кайтарып, анан куят

Чайды ысык кезинде тез суусун деп, муздак суу кошуп ичсең, кийин сөзүң өтүмсүз болуп калат

Чайды, тамакты оң кол менен сунуу керек.

Ырыскынын баары оң колдо

Чайдын чамасы тике турса, конок келет

Чайдын чамасын булганыч жерге төкпөйт

Чайдын чамасын төкпөй ичет, төксө ырыскы кошо төгүлөт

Чакырган жерге баруу керек

Чакырылбаган жерге барбайт

Чаташкан жипти бычак менен кеспейт

Чаташкан жипти кол менен чечип алат

Чачты алган соң аёлуу, эч ким тийбеген жерге катат

Чачты бирин-экин ак араласа, аларды жулбайт

Чачты жайып жүрбөйт

Чачты жулбайт

Чачты касташып жүргөн адамга алдырбайт

Чачты касташып жүргөн адамдын үйүндө алдырбайт

Чачты мөмөлүү дарактын алдына көмөт

Чачты отко жакса, ал күйүп атканда анын мурда өлгөн жакындары да ушул күйүп атат деп өздөрүн отко таштайт

Чачты өстүрүү үчүн Асан-үсөн көрүнгөндө чачтын учун кайчы менен тегиздеп коёт

Чачты өстүрүү үчүн камыштын тамырын сууга чылап, таң атары менен туруп, кырк күн ошол сууга жууйт, ошондо чачы камыштай болот

Чачты тебелебейт (баспайт)

Чачын күйөөсү бар аялдар жазып жүрбөйт, чач жазып жүрүү – жесирликтин белгиси

Чачын тебелешсе, ал адамдын башы оорукчан болуп калат

Чечкор деп күздө бышкан эгинге орок салынарда кырман башында жандык союп, канын кырман сапырчу күрөккө тамызып мууздашкан

Чечкорго союлган жандыктан этин орокчуларга, кырманчыларга бышырып берген

Чийин чийип бергенде жоолашкан, араздашкан тараптар бирдеменин бетине чийин чийишет

Чийин чийип бергенде жоолашкан, араздашкан тараптар бирдеменин бетине чийин чийгенде түз сызыш керек болсо, түз болбой, же тегерек чийиш керек болсо, тегерек болбой калса эки жактын биринин ичинде кек калды деп эсептелген

Чок менен тап бербейт

Чокту кароосуз калтырбайт

Чокту түнү өйдө кылбайт, аны менен булгалап ойнобойт

Чоң жолдо жаткан буюмду алып, четке коёт

Чоң ишти же айдын биринде, же он бешинен кийин башташкан

Чолок байтал кылуу деп, күйөөсү аялын бирөө менен кармап алса, аны сабап, чачын кесип, жал-куйругу кыркылган байталга мингизип эл аралатып кууп ийген

Чөмүч менен итке аш куйбайт

Чөмүч менен тап бербейт

Чөп берүү деп жаңы тиричилигин баштагандарга кошуналар, туугандар чөп-чардан жардам кылат

Чөптү кор кылбайт, чөптү кор кылса, көр болот

Чөптү көк кезинде жөн эле жула бербейт, көк кезинде сен да жулунуп каласың

Чүкөнү аябай таза тазаласаң зайыбың сулуу болот

Чүкөнү аябай таза тазаласаң кызың чырайлуу сулуу болот

Чүчү кулак кармагандан кийин анын талабын бузууга болбойт

Чыбык кыркышканда элдешкен тараптар чыбыкты алып ортодон сындырып, бирин жараштырганга берет, бирин өзү алып калат, шарт бузулуп калса, ушул чыбыктай кыркылып, сындырылып каламын дейт

Чыйкан чыкса базардан бир ууч өрүк как сатып алып эки далысынан ашырып үйүнө чейин артын карабай ыргытып келип, дагы артын карабай үйүнө кирип кетет

Чыйратып жаткан аркандын түбүнөн өтпөйт, өтсөң, боюн өспөй калат

Чыканак кычышса – кайгырасын

Чыканак, желке кычышса – кайгырасын

Чымчыктын уясына тийбейт

Чымын-чиркей малды, адамды тажатып талай берсе – жакында жаан жаайт

Чыны оң кол менен сунулат

Чыныны колундан түшүрүп, чайды төгүп алсаң бир адам шашылып келе жатат

Чыныны колундан түшүрүп, чайды төгүп алсаң ойлогон оюң, же ишиң кечендеп, тез бүтө койбойт

Чыныны чертпейт

Чыпалак алышып достошкондо, же мелдешкенде калыс бирөө аны кесет

Чырак кылабыз деп кочкорду койго салар күнү аны койго агытар алдынан ундан чымчып алып кочкордун эки мүйүзүнүн ортосуна сээп коюшкан

Чырак кылабыз деп кочкорду койго салар күнү эл чакырып атайын тамак берет, келгендер «Кочкорун жакшы жүгүрсүн» деп бата берет

Чычырканактын шагын жин-шайтандан сактайт деп үйдүн кире беришине, мал короого илишет

Чычырканакка бөлөө деп, күйөөсү аялын бирөө менен кармап алса, чычырканак менен көк ала кылып сабап, элге көрсөткөн

Шамал менен жарышпайт

Шамалда ачык жерде от жакпайт

Шамалды жемелебейт, сөкпөйт

Шамалды чакыруу үчүн «Кел, Айдар, кел» дешкен

Шамалдын багытына каршы сийбейт

Шамда жатпайт – өмүр кыскарат

Шамдан кийин тырмак албайт

Шамдан кийин чач албайт

Шаршемби – жеңил күн
Шаршембиде – жакшы нерселер көп болчу күн
Шаршембиде балдар сүннөткө отургузулат
Шаршембиде бир үйдөн экинчи үйгө көчүп кирүүгө болбойт, ал үй кара жолтой болот
Шаршембиде жаңы кийимди бычып, тигип кийүү – жакшылыкка
Шаршембиде жол чыккан адам таң супасында чыгып кеткени дурус
Шаршембиде кесел адамдардан канчылар наштап менен кан алган, темирди кызытып каарыган
Шаршембиде кудалашса болот
Шаршембиде кулак кычышса – үйгө киреше кирет
Шаршембиде кыз узатуу тою болгон – жакшылык
Шаршембиде мал биттелет (бычышат)
Шаршембиде нике кыйган жакшы
Шаршембиде оң көз тарса – сапар күтөт
Шаршембиде оорулар дарыланат
Шаршембиде сыныктарды, жараттарды карап, айыга элек болсо кайра танган, айыкса, таңуусун алган
Шаршембиде табыптар дары жасаган
Шаршембиде табыптар дары чөптөрдү терген
Шаршембиде табыптар оорунуларды таң куланөөк тарткандан улуу шашкеге чейин көргөн
Шаршембиде табыптар оорунууну дарылоосун баштаган
Шаршембиде табыпчылыктын пири Улукман аким туулган
Шаршембиде төрөлгөн ымыркайга каалагандай ат берсе жараша берет
Шаршембиде тырмак алса болот
Шаршембиде чач алса болот
Шейшемби – жалгыздык күнү
Шейшембиде ата-энеден жалгыз бала сапарга чыкпайт, кокус чыкса – жаманчылыкка
Шейшембиде жуучу түшүүгө болбойт

Шейшембиде кийим бычып-тигүү – жакшылыкка
Шейшембиде көз тартса – садага берүү керек
Шейшембиде кулак кычышса – садага берүү керек

Шейшембиде кыз бала башка үйлөргө айылчылабайт

Шейшембиде нике кыюуга болбойт

Шейшембиде сапарга чыкса шашке оодарып чыгат

Шейшембиде тигилген кийимди ошол күнү кийүүгө болбойт, анын акыры өрт алуу менен аяктайт

Шейшембиде тырмак алууга болбойт, ооруга кабылдат

Шейшембиде чач алууга болбойт, оору чакырат

Шилбини жулбайт

Шилекейди агызбайт

Шилекейди тамакка түшүрбөйт

Шилини тартпайт

Шыймылчакты энеси бар бала жебейт

Шымды жазданып жатпайт, ал көргө баштайт

Шыпыргы кокус адамга тийип кетсе, башынан кичине сындырып коёт

Шыпыргы менен адамга тап бербейт

Шыпыргы менен баланы урууга болбойт.

Шыпыргы менен адамды чапсаң – анын ырыскысын кошо шыпырып саласың

Шыпыргы менен шыпырып жатканда шыпырындыны адамга карап багыттабайт

Шыпыргы менен шыпырып жатып адамдын бутуна тийгизбейт

Шыпыргыга байпак кийгизбейт, сен ушак сөздөргө каласың

Шыпыргыны аттабайт

Шыпыргыны аял киши тебелесе, күйөөсү өлөт

Шыпыргыны баштан бийик көтөрбөйт

Шыпыргыны кошунадан сурабайт

Шыпыргыны тигинен койбойт, шыпыргыны тигинен коюу – бул үйдө кыз болбосун, мен эле койкоюп, тик турайын дейт экен

Шыпыргыны тигинен койбойт, шыпыргыны тигинен коюу – тынч жаткан кастарында сага каршы тик тургузуунун белгиси, душмандарыңды кошо көтөрөсүн

Шыпыргыны тигинен койбойт, шыпыргыны тигинен коюу – үй ээсинин аялынын өлүмүн тилейт экен

Шыпыргыны тигинен койбойт, шыпыргыны тигинен коюу – үй ээсинин душманын көбөйтөт.

Шыпыргыны төргө чыгарбайт, ал төр талашып, бул үйдөгүлөрдүн көп жашашына каршы болот экен

Шыпыргыны эскирген кезде отко жакпайт

Шыпыргынын (урунуп жүргөн) экөөсүн бир жерге койбойт

Шыпырынды жерге олтурбайт, ал жерден илешкен оору жугат

Шыпырынды менен күлдү кошо чыгарбайт, андай кылса – өлүм менен той бир күндө келип калат

Шыпырындыларды төргө карап шыпырбайт

Шыпырындыны тепсебейт

Шыпырындыны чогулткан бойдон таштап койбойт, ал үйүлүп турса ошол үйдө кеп-сөз көбөйтөт

Ыйлап ойнобойт

Ыйык көтөргөн адам айыгып кетсе, ал шыйрагын кармаган мал-түлөө катары союлган

Ыйык көтөргөн адам каза болуп калса, ал шыйрагын кармаган мал союлган эмес

Ыйык көтөрүү деп көптөн бери ооруп жаткан кишиге бир малды алып келип, анын шыйрагын карматкан

Ык туткан адамга суу ууртатып коёт

Ык туткан адам: «Ыкый экөөбүз сууга бардык, Ыкый сууда калды, мен үйгө келдим» деп дем албай жети жолу айтат

Ык туткан адамга «ууруулук кылып тамак ичтинби» дейт

Ырчы өлүмгө буйрулбайт

Ышкыра бергенди «тишиңе таш тийгир» дешет

Ышкырган ууру чакырган дешет

Эгиз балдарга окшош кийим кийгизгенде бир жерин, же бут кийимин, же байпак-сайпаган эки түрдүү кылып коёт

Эгиз балдарга окшош кийим кийгизилет. Муну менен кырсык келсе ажырата албай калсын дешет

Эгиз балдарга уйкаш аттар коюлат (Асан-үсөн, Батма-Зуура, Апал-Үпөл ж.б.)

Эгиз балдарды бирдей алып жүрбөйт, көз тиет

Эгиз балдардын бешиги бир жерге катар коюлбайт, көз тиет

Эгиз балдардын бири чарчап калса, экинчи сынарына окшотуп койду же тоокту союп, кепинге ороп, жанына көмгөн

Эгиз балдардын бири чарчап калса, экинчисин тигини жайга коюп келгенче казандын астына катып турат, түгөйүн ажал таппай калсын дешкен

Эгиз балдардын бири чарчап калса, экинчисинин атын Адаш, Адашкан, Адашаалы, Жаңыл сыяктуу аттар менен аташып салган, ажал аны таппай калсын дешкен

Эгиз балдардың бири чарчап калса, экинчисинин атын, өзгөртүп башкача атап койгон

Эгиз балдардын тону бир туулса, алардын тонун экиге бөлүп, эки галоштун ичине бөлүп салып, анан көмгөнү кырсык экөөнө бир келбесин дейт

Эгиз төрөгөн аял без чочугунда эмдегенде «Сен качан чочуучу элең, мен качан эмдөөчү элем» деп дубалап, без чочуган жерди бутунун учу менен тээп-тээп коёт

Эгиз төрөгөн аял без чочугунда эмдейт

Эгиз төрөгөн аял кирине киргенде киринелейт

Эгиз төрөгөн аял коночок конгондо эмдейт

Эгиз төрөгөн аял көзгө ак түшсө үйлөп айыктырат

Эгиз тууган аял үчүнчү жолу катары менен эгиз төрөсө бир да буюмунун сыртка чыгарбайт, бирөөгө бербейт

Эгиз тууган аял үчүнчү жолу катары менен эгиз төрөсө кырк күнгө чейин үч эм экенин жарыя айтпайт

Эгиз тууган аял үчүнчү жолу катары менен эгиз төрөсө, балдарын бирөөгө берип турат, кийин анын жолдугун кылып сатып алат

Эгиз тууган аял үчүнчү жолу катары менен эгиз төрөсө, күйөөсү менен бир тууган болуп калат

Эгиз тууган аял үчүнчү жолу катары менен эгиз төрөсө, күйөөсү менен бир тууган болуп калат да, күйөөсүнө башка аял алып берет, же башка аялга убактылуу нике кыйдырып турат

Эгиздердин окшош кийиминин бир жерин, көбүнчө бут кийимин башкача кийгизет

Эгин бастырып, кырманга төгүлгөндө чеч берилген, анда жандык союлган

Эгин бастырып, кырманга төгүлгөндө чеч берилген, анда жандык союп жатканда анын башына шыпыргы төшөп коюп, канып эгин сапыруучу күрөккө агызган

Эгин бастырып, кырманга төгүлгөндө чеч берилген, анда союлган жандыктын канын данга жана таякка чачып койгон

Эгин жаңы чыгып келе жатканда тебелебейт – убал болот

Эгин оруп аткан, же кызыл бастырып аткан дыйканга «Кырман толсун!» деш керек

Эгин сээп жаткан дыйканга өтүп бараткандар «үркөр-Ата тогошуп, алас болсун эгиниң» деш керек

Эгин түшүмдүү, төл берекелүү болгон жылдары «Умай эненин эмчегинен сүт акты» дешет

Эки атчандар ортосунан жөө киши өтпөйт

Эки киши жакын турса ортосунан жарып өтпөйт

Эки киши колдорунун салааларын бириникине бири салып, салаалашпайт

Эки колдун тырмактарын кайраштырса, уруш чыгат, же уруш күчөйт

Эки тал жанаша өссө бирин кыйып койбойт, кыйса, экинчиси да куурап калат

Эл кайда көчөттү (жаныбар) колуңа кондуруп, «эл кайда көчөт?» деп кайталап отурсаң, ал бир

жакка учат, – андан улам эл ушул тарапка көчөт
экен деген жыйынтык чыгарылат

Эл отурса бир адам тике турбайт. Мындай кы-
луу – кыш чилдесинин узун болушун тилегендик

Элчиге өлүм жок

Эмчеги сезгенсе, өлүктү жууган материалдан
айрып алып, суулап басат

Эмчегинен сүтү чыкпай баласын башка ар кыл
аялдарга эмизе берсе баланын көзү кылый болуп
калат

Эмчегинен сүтү чыкпай баласын бир гана аялга
эмизсе баланын көзү кылый болбойт

Эмчек эмген баланы бутуна тик тургузуп кар-
мабайт, мындай кылса – анын басышы кечигет

Эмчек эмизген аял башка бирөөнүн көзүнчө ба-
ласын эмизсе сүтү качып кетет деп, киши барда бала
эмизбейт

Эмчек эмизгенде эне балага көкүрөгүн көрсөт-
пөйт

Эмчек эмизгенде эне баладан жүзүн буруп турат

Эмчек эмизгенде эне жыланбаш болбойт

Эмчектеги балага деп жасаган буламыкты баш-
ка адамга ооз тийгизбейт

Эмчектен чыккан балага кайра эмчек салбайт –
көзү кылый болот

Эмчектештер бир тууган болуп калат

Эмчектештер бири-бирине үйлөнбөйт

Эмчи-домчулар «Менин колум эмес, Умай эне-
нин колу» деп Умай энени ортого коюп ырымдайт

Эң биринчи саткан буюмундун акчасы менен
сатыла элек башка буюмдарынды тийгизип коёсун

Эң сыйлуу конокко тай союлат

Энесине сөз кайрыбайт

Энчи бөлүп берүү ата-энелердин милдети болгон

Энчи өзүнчө түтүн булатып, бөлүнүп жаткан жаш
үй-бүлөгө мурда чогуу жашагандар (ата-энеси, чоң
ата-чоң энелери, улуу бир туугандары ж.б.) тарабы-
нан берилген

Энчиге келген малды туш келди тараткан же саткан эмес

Энчиге комдолуу төө, музоолуу уй, кулундуу бээ, козулуу кой, улактуу эчки, минер унаа, мамалактуу топоз ж.б. мал-мүлк берген

Энчиге энчи алгандар этият мамиле кылган

Эрдин тиштеп алгандын – жакындарынан бирөө ачка жүрөт

Эркек адамдын үстүнөн, кийиминен аттабайт

Эркек аялдарына мал-мүлк бөлгөндө байбичеге көп, токолго аз берилген

Эркек аялдарына уруксат бергенде гана мал-мүлкүнө тие алган

Эркек бала байтал минбейт

Эркек бала жаздыкка отурбайт, артына сыздоок чыгат

Эркек бала жүккө отурбайт, аял алганда сепсиз келет

Эркек бала итке жугунду куйса, кембагал болуп калат

Эркек бала кашына осмо койбойт, осмо койсо, багы көгөрбөй калат

Эркек бала уйду минбейт

Эркек балага тушоо той бергенде тайга мингизет

Эркек баланы кашына билбей туруп осмо коюп коюшкан болсо, осмо койгон башын тандырга үч жолу тыгып алат

Эркек баланы кыз бала теппейт

Эркек баланы үй ичиндеги майда-чүйдө иштерге көп жумшабайт

Эркек балдардын чачын алдыруу үчүн ата-энеси чачын алган кишиге куржун кылып келет, же мал тартуу берет

Эркек көп аял алса, ал аялдар бири-бирин «күндөш», «күнүбатча», «күнүлөш», «күнү» деп аташкан

Эркек көп аял алса, анын ичинен «салбар катындан» туулгандар атасынын мал-мүлкүнө мураскер болууга акысы жок болот

Эркек көп аял алса биринчи аялын «байбиче», андан кийинкисин «экинчи байбиче», «үчүнчү байбиче»... деп отуруп, эң кичүүсүн «кичи катын» же «токол» дейт

Эркек көп аял алса, ошолордун ичинен бирин чанып, ага баргысы келбесе, ал зайыбын «салбар катын» дейт

Эркек көп аял алса, эң жакшы көргөнүн «көрөр көзү» дейт

Эркек көп аялдуу болсо байбиченин балдары токолдун балдарына караганда жогору турган

Эркек төрөй албай жүргөн келин жалаң эркек балдары бар үй-бүлөдөн балдардын биринин баш кийимин уурдап келген

Эркек төрөй албай жүргөн келин эми эркек балалуу болуш үчүн казан жууп атып, анын кулактарын жуубай коёт

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, баласы жуп жашка (3,5,7 жаш, сүннөт жашына чейин) чыкканга чейин кыздын кийимин кийгизип койгон

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, баласы жуп жашка (3,5,7) чыкканга чейин кыздай кылып чач коюп койгон

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, баласы жуп жашка (3,5,7) чыкканга чейин кыздай кылып чач коюп койгон да, ал чачты ыйык жерлерге барып, ырымын жасап, анан алдырган.

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, баласы жуп жашка (3,5,7) чыкканга чейин баланын бутуна кыздай кылып билерик салган.

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, баласы жуп жашка (3,5,7) чыкканга чейин баланын бир кулагына сөйкө салган.

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, баласы жуп жашка чыкканга чейин балага көкүл коюп жүргөн.

Эркек төрөй албай жүргөн келин эркек төрөсө, элге «кыз» деп угуза берет.

Эркек төрөй албай жүргөн келиндин этегине эркек балдар кол аарчышкан.

Эркек төрөй албай жүргөн келиндин этегине эркек төрөгөн аялдар кол аарчышкан.

Эркек төрөй албай кыз төрөй берген аял дагы кыз төрөлгөндө атын Болдукан, Жаңыл, Бурул, Бурулуш, Уулкан, Токтокан дегендей ысымдарды койгон.

Эркек төрөй албай кыз төрөй берген аял дагы кыз төрөлгөндө киндикти кесип, баланын тонундагы киндиктин жарымын оң чыйратып, тонуна бурап туруп, эркекке бурул деп жерге көмүп коюшкан.

Эркек төрөй албай кыз төрөй берген аял дагы кыз төрөлгөндө түшкөн тонду оодарып койгон.

Эркек эки же көп аял алса, ар бир аялына өзүнчө боз үй тигип берген, өзүнчө мал, мүлк бөлүнгөн.

Эркек эки же көп аял алса, аялдардын бири туура эмес иш кылса, байбиче аны күйөөсүнө айтып жазалаткан

Эркек эки же көп аял алса, бүт үй-бүлө чогуу отурганда байбиче дайыма төрдө – күйөөсүнүн сол тарабында отурган.

Эркек эки же көп аял алса, бүт үй-бүлө чогуу отурганда токол улага жакта отуруп, чай куйган ж.б. кызмат кылган.

Эркек эки же көп аял алса, токол аялы байбичени «эже», же «апа» деп тергеп кайрылган.

Эркек эки же көп аял алса, үй жумуштарын бүт байбиче башкарып турган.

Эркек экинчи аял алып, төшөк жаңыртуу үчүн байбичеден уруксат алышы керек.

Эркектин камчысын аял тебелебейт.

Эркектин чачын аял албайт.

Эрте жазда эң алгачкы келген келгин куштарды, мисалы, чабалкейди, жылкычы кучкачты таш менен урбайт, кубалашбайт. Бул жазды кууган менен барабар

Эрте менен турбасаң, ошол күнкү ырыскыдан кур каласың.

Эрте тургандын бир ырыскысы ашык.

Эртең менен турганда жаман сөз сүйлөбөйт – жамандыкты эртелеткендин белгиси.

Эртең менен турганда колу-бетти жуубай туруп, кишилер менен учурушпайт.

Эртең мененки тамакты калтырбай ичүү керек. Эрте менен тамакты калтырып койсоң – бүгүнкү ырыскың ошондо – калып калат.

Эртең мененки ырыскыны таштабайт.

Эстегенде (эсинегенде) алаканы менен оозун жабат

Эт бышканда сорпону биринчи байбиче, этти биринчи үй ээси ооз тийет.

Эт бышырганда адегенде муздак суу куюлуп, анан кары жилик, андан соң алп жиликтер салынып, үстүнө карчыга, төш түшөт, эң аягында баш салынат

Эт салганда эң биринчи кары жилик салынганы ал өз касиети менен башка жиликтерди туура кармап турат дегендик.

Эт туурап аткандар андан кескилеп алып улам жей бербейт.

Этегин бирөөнү карай какпайт, мындай кылуу аны кемсинтүү.

Эттенип кеткен алгыр кушка жаш жылкынын этин сууга чайкап, даамын кетирип, ак жем кылып берет.

Этти майдалап жакшы туураган жигитти «ата баккан бала» деп алкашат.

Этти аш-тойлордо элге адилет бөлүп берген кишини «чыгданчы» (айрым жерлерде «бөкөл», «бөкөөл», «табакчы», «бөкөлчү» ж.б.) атап, той же аш ээси атайын өзүнчө сый көрсөтөт.

Этти тиш менен үзүп жулкуп жебейт, бычак, маки менен кыя кесип жейт.

Эттин көбүгү эки жолу алынат: биринчиси – кандуу көбүк; экинчиси – чий көбүк, анан жакшылап сапырылат, бул көбүктөр алынбаса – эт арам болот.

Эчкинин майлуу этин берип, артынан муздак чалап же суу сунуш кылса, май ичимде тоңуп калып өлөйүнбү деп таарынат.

Эшекти арам деп саабайт.

Эшекти арам деп сойбойт.

Эшигиң кокус эле кыйчылдап кетсе, жаманчылык келе жатат.

Эшик түбүнөн жүгүнбөйт.

Эшикке күң жилик илип койсо, үйгө ууру жолобойт.

Эшиктен келгенде босогону оң бут менен аттайт.

Эшикти (каалганы) бут менен тээп ачпайт.

Эшикти (каалганы) кулачтабайт.

Эшикти тээп ачпайт, жесир болуп каласың.

Эшиктин босогосунан учурашса, же коштошсо – урушка.

Эшиктин улагасына отурбайт, бул жокчулукка, ооруга жол ачат.

Эн жерде түнөп калганда жаткан жерди тегеретип бычак менен чийип коёт.

Эн талаада түнөп калган адам айланасына атын жалы менен ороп чыгат

Эрге тескери минүүгө болбойт – жолуң да тескери болуп калат.

Ээси өлсө, жакшы иттер кангып кетет.

СӨӨК КОЮУДАГЫ КААДА-САЛТ, ҮРП-АДАТТАР

(Эл адабиятынан)

КЕРЭЭЗ. Бул – адамзат жарык-жалган дүйнөдөн биротоло көчөө алдында эл-журтуна, бала-бакырларына калтырган сөзү, акылы, кеңеши, акыркы айткан сөзүнүн ток этээри. Керээз айтууда элибиздин маданиятынан кабар алабыз. Мурунтан баштап эле: «Кийин көзүм өтсө, муну мындай кылгыла, тигини тигиндей жасагыла, сөөгүмдү ошол жерге

койгула, жайымды тигиндей ойдургула» – деп, айтылып келген. Албетте, мында «өлбөстү кудай жаратпайт, сынбасты уста жаратпайт».

Экинчиден, адатта, адам «боюн түзөп», таазим берээр алдында, болгон күчүн жыйып туруп, оюндагысын айтат. Ал сөзү калгандары үчүн ыйыктай сезилет. «Мурун эле айтып жүрүүчү», «өлөөр алдында айтып калды», «ушуну айтууга аран жарады»... Арийне, керээз угуп калуунун өзү – маанижай. Мында маркумдардын кадыр-баркы, алардын айткандары бизге ыйыктыгы аркылуу бааланат.

Үчүнчүдөн, керээз – ага-туугандарын, бала-бакыраларын, кадыркечтерин чогултуп туруп, атайын мал сойдуруп, эт желип, бата тиленип бүткөндөн кийин, бала-бакыра жай-жайына тарап, улуулар калганда, жарыктык оорулуу баарын тегерете карап, сыдырата санап, ким бар, ким жок экендигин билип, орой көз чарай отургандарга айтыла турган сөз. Анда төмөнкүдөй суроолор камтылат: мал-жан кимдерде калат, кара ашка канча союлат. Кимдер топурак салат, сөөктү кимдер кармайт. Эмнелер коюлат: жаназасына, дооранына, мүчөсүнө, жыртшышына, мүрзөсүнө ж.б. Муну керээз деп айтышат. Эл бийлеген бийлер, баатырлар калкка үгүт насааттар айтып кетүүгө милдеттүү болгон. Калгандар да айтылган керээз сөздү унутпай ыйык тутууга милдеттүү болгон.

ӨЛҮК ӨЛГӨНДӨ – эркек кишилерди үйдүн оң капшыт (ээр) жагына, зайыпты сол капшыт (эпчи) жагына коюшат. Өлүктүн үстүнө бир кадырлуу, кымбат баалуу тон жабылат. Ал тон дайыма өлүккө жабылып, түбөлүккө жүрө берет. Мындай тондор эч качан куда-сөөк, досторго берилбейт. Өлүктүн тушуна боз үйдүн сыртына чий же килем тартып, эшик түрүлүп коюлат. Өлүк өлөрү менен бүт айылдагы кишилер жапырт өкүрүп түшөт да, басылгандан кийин өлүк жаткан үйгө бардык баалуу буюмдарды көрүнөөгө чыгарып жыят. Үйдү тазалап, казан-аяктарды башка үйгө алып чыгат. Өлгөндүн

үй-бүлөлөрүнө жакшы кийимдер кийгизилет. Көшөгө тартып, зайыптар, өлгөндүн кыз-келиндери, зайыбы ж. б. көшөгөгө тескери карап отурушат. Өлгөндүн зайыбы элечегин бузуп, ээгин ачып, башына кара жоолук салынат. Өлүккө келген эркектер жапырт өкүрүп, зайыптар үн тартып кошуп келишет. Өлгөндүн өз зайыбы, кыздары беттерин тытат. Эркек балдары, жакын туугандары колдоруна таяк алышып эшик алдында, өлүктүн тушунда өкүрүп турушат. Ар бир киши өкүрүп келген сайын зайыптар үн тартып кошуп, таякчандар өкүрүп турушат. Өкүрүп келгендерге бир киши колуна кумган, чылапчын алып беттерин жуудуруп турушат. Эшикке көп кийиздер салынып, келгендер отурат. Бир канча үйлөр тигилип, коноктор киргизилет. Өлгөндүн зайыбы белине каткан кайышты чырмап байлайт. Муну «тасма» дешет.

Инв. № 117

МАРКУМДУ УЗАТУУ, СӨӨК КОЮУ САЛТЫ

СӨӨК КОЮУ. Эркек кишилердин сөөгүн үйдүн оң капшыт (эр) жагына, зайыпты сол капшыт (эпчи) жагына коюшат. Өлүктүн үстүнө бир кадырлуу, кымбат баалуу тон жабылат. Ал тон дайыма өлүккө жабылып, түбөлүккө жүрө берет. Мындай тондор эч качан кудасөөк, досторго берилбейт. Өлүктүн тушуна боз үйдүн сыртына чий, же килем тартып, эшик түрүлүп коюлат. Өлүк өлөрү менен бүт айылдагы кишилер жапырт өкүрүп түшөт да, басылгандан кийин өлүк жаткан үйгө бардык баалуу буюмдарды көрүнөөгө чыгарып жыят. Үйдү тазалап, казан-аяктарды башка үйгө алып чыгат. Өлгөндүн үй-бүлөлөрүнө жакшы кийимдер кийгизилет. Көшөгө тартып, зайыптар, өлгөндүн кыз-келиндери, зайыбы ж. б. көшөгөгө тескери карап отурушат. Өлгөндүн зайыбы элечегин бузуп, ээгин ачып, ба-

шына кара жоолук салынат. Өлүккө келген эркектер жапырт өкүрүп, зайыптар үн тартып кошуп келишет. Өлгөндүн өз зайыбы, кыздары беттерин тытат. Эркек балдары, жакын туугандары колдооруна таяк алышып эшик алдында, өлүктүн тушунда өкүрүп турушат. Ар бир киши өкүрүп келген сайын зайыптар үн тартып кошуп, таякчандар өкүрүп турушат. Өкүрүп келгендерге бир киши колуна кумган, чылапчын алып беттерин жуудуруп турушат. Эшикке көп кийиздер салынып, келгендер отурат. Бир канча үйлөр тигилип, коноктор киргизилет. Өлгөндүн зайыбы белине каткан кайышты чырмап байлайт. Муну «тасма» дешет.

КАБАР АЙТТЫРУУ. Маркумга топурак салууга кабар айттырат. Кабар жеткирүү ыйык парз. Адатта, шашылыш жөнөп, өз учурунда барып угузуу жоопкерчилиги жогору турат. Ушунун өзү, топурак салдырууга кылган далалат маркумдун баркын-кадырын арттырат.

Кабар айттыруудан ар кандай сөздөр жүрөт: «Мага кабар келген жок», «Мени илик албады, кабар барбады», «Кабар калпыс айтылып калыптыр», тескерисинче, «Кабар айттырсак келбеди», «Бир ууч топурагын аяшты», «Кабарын каттаган адамдан айттырыптыр». Акыйкатта, өлүктүн өз зыйнаты үчүн кабар так, даана келүүчүдөй, жүз көрсөтүп калуучудай болушу керек. Ушундан улам «Ал мага кабар айттырган эмес, мен да кабар айттырган жокмун», «Ал келбесе, мен барат белем»... деген өңдүү ич ара кадимкидей атаандашуулар, соодалашуулар да бар.

Мында, маркумдун жакындарына кабар айттырууда оролун таап, акырын сыпаа-сылык угузуу зарыл.

Айыл үстүнө кабар айттыруу, анда айылда бир эстүү-баштууларына гана билдирет. Алар шартына жараша топтолуп алып барышат. Айыл аксакалдарына атайын кабар беришет.

УГУЗУУ. Бул – жамандык кабарды өзүнүн жөрөлгөсү менен бир топ адамдар топтошуп, билдирбей келип айтуу. Адатта, айрым көз караштардан да, түштөн да, айыл ичинин жүрүш-турушунан да жүрөк сезген учурлары бар.

Угузуу элибиздин эчактан келе жаткан салттуу көрүнүштөрүнөн аталгандыктан, мунун да алгылыктуу жагдайларын эл ойлоп тапкан. Комуздун муңдуу күүсү аркылуу да туюндурган. Бир менен угузуу анын аброюн ого бетер көтөргөн. Мындайда угузуну да аттуу-баштуу адамдарга тапшырган. Ал кеп төркүнүн тогоп келип айткан. Ырчыга ырчы угузуу, ыр аркылуу билдирүү салтка-наркка айланган.

Эселбай, Эселбай

Бирөөнүн жалгыз бир тууганы Эселбай эжесине жетпей, агын суудан өтпөй калып, сууга кирсе өтүгүнө суу толуп, сууну кечип өтө албай ошондон өлөт. Эжесине инисинин өлгөнүн бир комузчу комуздун күүсү менен угузат.

Эсел-Эселбай,
Эки өтүгүн чече албай,
Агын суудан өт албай,
Агып өлгөн Эселбай.
Эселбай өлдү мен уктум,
Сүйлөбөстөн тумчуктум.
Тили жок жоо дегенге,
Эми ишенип унчуктум.
Эсел-Эселбай,
Эжесине жеталбай,
Эки өтүгүн чече албай,
Агын суудан кечалбай,
Агып өлгөн Эселбай.
Эсел-Эсел-Эселбай,
Жан берген суунун ичинде,
Жаныңа болбой мен шыпаа,
Угузду сени күүгүмдө.
Айланайын Эселим,

Айланбастан айрылдым,
Баласыз деп атантып,
Ата-эненди кор кылдын!

ЖОКТОО. Бул – урматтуу адамынын көзү өткөндө анын мыкты сапаттарын, атуулдук ордун ыр, же кошок түрүндө эскерүү. Адатта, аттан түшпөй, көпкө ал тууралуу арманын айтуу. Арийне жакшылардын көзү өтсө, карайлап жоктоо – ата салты. Анын мааниси, чоо-жайы терең.

КӨҢҮЛ АЙТУУ

Тезек төрөнүн баласы өлгөндө
Сүйүнбай акын жаш экен.
Ошонун көңүл айтканы.
– Каза шумкар каз алса,
Канабын канга тийгизбейт.
Кан башына иш түшсө,
Кайгысын журтка билгизбейт.
Көпүрө ооп көлгө кетти,
Улар учуп чөлгө кетти.
Сенин уулуң солго эмес онго кетти,
Баарыбыз бара турган жолго кетти.

КӨҢҮЛ АЙТУУ

Алтынды тапкан сүйүнөт,
Тааныган алат деген.
Ак куу учуп көлгө кетти,
Шумкарың учуп,
Колундан качты.
Көрүнбөстөй жерге кетти.
Кудай үчүн Ыбырайым байгамбар,
Ысмайылды курбан этти.
Өлбөсө Адам ата кайда кетти?
Туягы бүтүн тулпар жок,
Канаты бүтүн шумкар жок,
Туягы бүтүн тулпарыңдан айрылды.
Канаты бүтүн шумкарыңдан айрылды.
Калганыңды кудай ондосун. Кантебиз эми.

*Сүйүнбек Ыйса уулунан,
1943-жыл, 8-июль.*

ЖОКТОО

Күлүктү чапсак бир сыноо,
Акелер сизден бир суроо.
Алтындын кени кайда экен?
Баатырым акем кайда экен?
Аргымак чапсак бир сыноо,
Отургандар бир суроо.
Алтындын кени кайда экен?
Жалгызым акем кайда экен?
Кара чепкен дубайна,
Кайрыларга тууган жок,
Кашкарда болду убайна.
Кызыл чепкен дубайна,
Кылчаярга тууган жок,
Кытайда болду убайна.
Кызыл макмал эн деген,
Кыраан баатыр мен деген.
Кара макмал эн деген,
Кашкайган баатыр мен деген,
Менден баатыр ким деген.
Кара жорго минсеңчи,
Кашкайган баатыр болгуча,
Калкыңа келип жүрсөңчү.
Эки жорго минсеңчи,
Элиңден баатыр болгуча,
Элиңе келип жүрсөңчү.
Улуу тоонун боорунан,
Улар учуп үн салат.
Карыганда энеңиз,
Жалгызым деп муңаят.
Карарган зоонун боорунан,
Карчыга учуп үн салат.
Карыганда энеңиз,
Баатырым деп муңаят.
Улуу тоонун боорунан,
Улар учуп конбой кал.
Кагылсам тагам баатырым,
Уядан жалгыз болбой кал.
Карарган зоонун боорунан,

Карчыга учуп конбой кал,
Канатсыз жалгыз болбой кал.
Кагылсам, тагам баатырым,
Кызыл оттой жангандыр.
Ким деле болду душманы,
Ичинде кетти бушманы.
Аскерлер келип кармады,
Эки колун байлады.
Карыган энем калды деп,
Ошондо көзү жайнады.
Атка салган көнчүктөй,
Тагам, Манастын улуу Төштүктөй.
Оогандын жолу он терек,
Ону бирдей майдан миш.
Оо дүйнө кеткен тагамды,
Эми көрмөк кайда миш!
Мениндик жолу беш терек,
Бешөө бирдей майдан миш.
Бейишке кеткен тагамды,
Эми көрмөк кайда миш!
Кытайдан келген овайым (попона),
Кылчайып атка чабайын.
Баатырым тагам өтүптүр,
Кайгырып кайдан табайын.
Кашкардан келген овайым,
Кайрылып атка чабайын.
Жалгызым тагам өтүптүр,
Кайгырып кайдан табайын.
Айткан Абдыкадырова үрү.

ЭЖЕКЕМ МЕНЕН ЖЕЗДЕКЕМ

Өлөңдүн сазы эжекем,
Өрдөктүн казы жездекем.
Тулаңдын сазы эжекем,
Турпанын казы жездекем.
Өлөңдүн сазын өрт алды,
Өрдөктүн казын куш алды.
Тулаңдын сазын өрт алды,

Турпанын казын куш алды.
Оролмо тоодо он теке,
Оролто аткан жездекем.
Он текенин терисин,
Оймолоп тиккен эжекем.
Кыраанда турпан кырк теке,
Кыйрата аткан жездекем.
Кырк текенин терисин,
Кыймалап бычкан эжекем.
Шыралга деген адамга,
Шыйрагын кесип бергеним.
Рас экен өлгөнүн,
Канаке сенин келгениң.
Айткан Перимбердиев Боромбай.

ЖОКТОО

*(Бектемир деген бүркүтчүнүн бүркүтү өлгөндөгү
жоктогону)*

Күмпөй болгон күнү жаап,
Бүркүтүм өлгөн түнү жаап,
Чыгарга адам зар болуп,
Үзөңгүдөн кар болуп.
Же жолго чыгып чаба албай,
Чоң молдону таба албай,
Аруу жууп кепиндеп,
Айтпагыла секин деп,
Алып койдум жайына,
Бапан (кишинин аты) түштү пайыма.
Абдымомун, Сыдыкты,
Тажияга чакырбай,
Таң атканча бакырбай,
Бир арманым мында бар – дейт.
Бүркүтүн эмне болду деп эл сураса:
Алкымынан жуткузуп,
Ала албай койдум түтүктү.
Ачыгынан айтканда,
Анын ажалына бүтүптү.

Көмөкөйдөн жуткузуп,
Көрө албадым түтүктү.
Көрүнөөсүн айтканда,
Анын ажалына бүтүптү.
Эл бүркүттүн атын сураса,

Бектемир «Молор» эле деп жооп берет да:

Капталдан түлкү көрүнсө,
Качууга койбой шыпырган.
Кыйырдан түлкү көрүнсө,
Кыраңга жетпей шыпырган.
Молорум, ушинтип көөнүм толтурган.
Алты күндүн ичинде,
Алты калтар, он түлкү,
Алганын айтып жоктоюн.
Жыл айланбай Молордун,
Жылас болуп кокустан,
Өлгөнүн айтып жоктоюн.
Текөөрлөрүн арбайтып,
Качырганын калтырбай,
Алганын айтып жоктоюн.
Алты түлкү саттырсам,
Күрөң кашка бээ болду.
Күзгө жетпей Молорум,
Күйгүзүп өлүп жок болду.
Тогуз калтар саттырсам,
Тору жорго бээ болду.
Тополондуу Молорум,
Чилдеде өлүп кээ болду –

деп, андан ары кимден алганын айта баштады:

Күн асмандын боору экен,
Күндө жаркын жүргөнүм.
Күлүп шаңшып жүргөнүм,
Күйөөрүм агам доору экен.
Ай асмандын боору экен,
Айда жаркын жүргөнүм,
Асылды кийип жаркылдап,
Айдыңым агам доору экен.

Кол темир эле билегим,
Калтылдак болду жүрөгүм.
Сом темир эле билегим,
Солкулдак болду жүрөгүм.
Бурурма батпас билегим,
Мунга толду жүрөгүм
Дарайы болбос билегим,
Дартка толду жүрөгүм.
Каттаганда кан жолум,
Кармаганда оң колум.
Оң колум сынса жеңим бар,
Эми сиздей кимим бар.
Көрүндүн оозун ким ойду,
Көтөрүп жерге ким койду.
Жайындын оозун ким ойду,
Жайлап жерге ким койду.
Түнөрүнкү көрүнгөн,
Турган жериң карангы.
Эркелетип өппөдүң,
Эрмегиң жалгыз баланды.
Карайып чыккан өрттөйүм,
Кара кулак лөктөйүм.
Кызарып чыккан өрттөйүм,
Кызыл кулак лөктөйүм.
Башыма сайган тарагым,
Ар убак чачым тарадым.
Келеби деген ой менен,
Кеткен жолуң карадым.
Буруксуп турган көп гүлдү,
Буралып басып жулбасмын.
Кетсе да мун ичимден,
Мурункудай болбосмун.
Арылат десе арманым,
Үстү-үстүнө ашынат.
Арманым кетип алыстап,
Качан көңүл ачылат.
Көмүркөй толгон көп алтын,
Көл жакалай чачайын.
Көкүрөк толгон көп дарттын,

Кайсы бирин айтайын.
Сандык толгон сары алтын,
Сай жакалай чачайын.
Санаам толгон көп дарттын,
Кайсы бирин айтайын.

Ата Мекендик согушта өлгөн агасын жоктоп
кошкон Исакова Сабиркандан жазылды.

Ош шаары. Жыйнаган Тайгүрөңова. 1947-жыл.

БИР КЕМПИРДИН АБЫШКАСЫН ЖОКТОГОН КОШОГУ

Ийри-Сууну бойлогон,
Ителги салып ойногон.
Кара-Сууну бойлогон,
Карчыга салып ойногон.
Карала каймал жетелеп,
Как талаадан өтпөй кал.
Каралдынды калтырып,
Какшатып таштап кетпей кал.
Бозала каймал жетелеп,
Боз талаадан өтпөй кал.
Араң көргөн балаңды,
Бозортуп таштап кетпей кал.
Карадан кылган желдигиң,
Аман болсун эмдигиң.
Карадан кылган желдигиң,
Кубат болсун эмдигиң.
Курандын сөзүн байкаңыз,
Кутмандуу болсун аркаңыз.
Төө бапасы басаган,
Төгөрөктүн төрт бурчун,
Шум кара жер ашаган.
Нар баласы басаган,
Ай ааламдын баарысын,
Бул кара жер ашаган.
Ашаган менен тоёбу,

Өлүм азайтканын коёбу.
Өлүм деген өрт экен,
Өзөккө түшкөн дарт экен.
Өлбөймүн деген жалганда,
Күнөкөрлүү мас экен.
Жабыгынан ай өткөн,
Жалпы атасы бай өткөн.
Түндүгүнөн ай өткөн,
Түпкү атасы бай өткөн.

Ак-Суу районунан.

Кыргыз оозеки эл чыгармачылыгынан.

ЖОКТОО ЫРЫ

Сандыкта пулуң мен элем,
Сайраган булбул сен элен,
Сандыкта пулуң куурады,
Сайраган булбул сулады.
Кайкы кулак кара атың,
Айды көздөй кагынат,
Атакем качан келет деп,
Балдарың сени сагынат.
Камыш кулак кара атың,
Күндү көздөй кагынат,
Күндө атам келет деп,
Балдарың сени сагынат.
Кашкардан алган карала ат,
Калмакка барып пул болсун,
Кас санаган Германдын,
Катыны мендей тул болсун.
Эңкейиште эки тал,
Эстесем кыяк болот го,
Артыңда калган балдарың,
Сактасам туяк болот го.

КАЙДАСЫҢ АТА

(Жоктоо)

Буруксуп турган кең жайлоо,
Бугунун малы жайласын,
Мусапыр болдум мен мында,
Булбулум атам, кайдасын?
Толукшуп турган кең жайлоо,
Тоолуктун малы жайласын,
Томсоруп турам мен мында,
Торгоюм атам кайдасың?
Керилип турган кең жайлоо,
Кеңештин малы жайласын,
Кейиште турам мен мында,
Карчыгам атам кайдасын?
Ак-Суунун башы шыргалаң,
Мен атамды эстесем,
Арык койдой ыргалам.
Көк-Суунун башы шыргалаң,
Мен атамды ойлосом,
Көтөрүм койдой ыргалам.

*Б. Садыков,
Ачы району.*

ЭЛДИК КАЗЫНАДАН

Кыргыз элинин кылымдар бою түзгөн, жараткан оозеки поэтикалык мурастарын жыйноо даде болсо улантылып жатат. Төмөндө окурмандарга сунуш кылынып отурган саптар ошол океандай казынанын бир кичинекей тамчысы. Бул ыр соңку учурларда Совет районундагы Ленин колхозунда жашаган Назаров Мурзамат карыядан жазылып алынган.

БАЛАСЫ ӨЛГӨНДӨГҮ ЖОКТОО

Кайырмалуу тереңде,
Карыганда мен атаң,
Кайгыңды тартып жүрөмбү.
Бурулмалуу тереңде,
Буркураган мен атаң,
Мунунду тартып жүрөмбү.
Карарган дарак мен элем,
Каралдым уулум сен элең.
Каралдым уулум сулады,
Карыганда мен атаң,
Кайгыңды тартып куурады.
Бозоргон дарак мен элем,
Боларман уулум сен элең.
Бозоргон дарак куурады,
Болоорман уулум сулады.
Буркураган мен атаң,
Күйүтүн тартып куурады.
Кайгымды мунга толтурам,
Кайратымдын жогунан.
Каралдым уулдан ажырап,
Карыганда мен атаң,
Кайгыңды тартып олтурам.
Ойду эле мунга толтурам,
Кулунум сенден ажырап,
Куруп калган мен атаң,
Күйүтүн тартып олтурам.
Карай тоо башы сейдана,
Карыган кургур атаңа,
Кайрылып кайра келбестен,
Кайрылбай кеттиң бейгана.
Кызыл тоо башы сейдана,
Мен куруган атаңа,
Кылчайып кайра келбестен,
Кылчайбай кеттиң бейгана.
Алтынды жезге бурармын,
Айланайын кулунум,
Арманың айтып кууармын.

Күмүштү жезге бурармын,
Кагылайын кулунум,
Күйүтүн айтып кууармын.
Теректин түбү бошосо,
Темирден кырчоо болууга,
Теңирден ажал келген соң,
Мен атаң алып калалбай,
Алып бир калар күн болсо,
Болбойт бир белек садага.
Чыт чынарың бошосо,
Чылбырдын кырчоо болууга,
Чындап бир ажал келген соң,
Жан апаң алып калалбай,
Алып бир калар күн болсо,
Болбойт бир белек садага.
Ойноп бир баскан жерлерин,
Көзгө эле көркөм көрүнөт.
Жалгыз уул деп сыздасам,
Оюм бир үчкө бөлүнөт.
Буркураган мен атаң,
Көнөктөй жашым төгүлөт.
Көйкөлө баскан жерлерин,
Көзгө эле сонун көрүнөт.
Карыганда мен атаң,
Карай бир жашым төгүлөт.
Ойдон бир жылан октолот,
Орду бир мага жоктолот.
Жалгызым деп сыздасам,
Жүрөгүм күйүп чок болот.
Буркураган мен атаң,
Бул абалым не болот?
Кырда эле жылан октолот,
Кылыгы мага жоктолот.
Жалгызым деп сыздасам,
Ичим бир күйүп чок болот.
Карыганда мен атаң,
Энди абалым не болот?
Текечер сындуу бир атты,
Теңирим берди Зыйнатты,

Тентушун балдар ичинде,
Жалгыз бир уулум суратты.
Кулжачар сындуу тор атты,
Кудайым берген Зыйнатты,
Курдашың балдар ичинде,
Бир гана уулум суратты.
Жалгызым алган жалаңкыч,
Жетти бир бекен максатка,
Ойлономун боло албайм.
Ойлоп-ойлоп олтурсам,
Кулунум деп сыздасам,
Отурсам жерден кобо албайм,
Кайрат кылам болор албайм.
Санап-санап отурсам,
Жалгызым деп сыздасам.
Зал болуп жерден кобо албайм,
Эсил бир жалгыз макулум,
Эс үйрөтөр акылым,
Акылым кетти эсимден,
Кебим бир кетти оозумдан,
Жалгызым кетти колумдан.
Жаңы арыктуу кыядан,
Жалгыз уул элең уядан.
Жаны арык кыя бузулду,
Жалгыз уул жерге коюлду.
Жалгыз уулдан ажырап,
Карыганда мен атаң,
Кара эле көзүм оюлду.
Будуруктуу кыядан,
Бир уул элең уядан,
Будурук кыя бузулду,
Бир уулум жерге коюлду.
Бир уулумдан ажырап,
Бугуруган мен атаң,
Бир гана көзүм оюлду.
Эмилдүү булак эки ай суу,

Эрибей жатып муздады.
Эс үйрөтөр акылым,
Эси кеткен мен атаң,
Кулунум деп сыздады.
Кайыңдуу булак кашка суу,
Кашкайып жатып муздады.
Кеп үйрөтөөр акылым,
Карыганда мен атаң,
Каралдым деп сыздады.
Изине илбирс жатаарбы,
Илбирсти кудай атаарбы,
Каралдым уулдан ажырап,
Карыган шордуу мен атаң,
Ырысым мындай катаарбы.
Жолуна жолборс жатаарбы,
Жолборсту кудай атаарбы,
Кулунумдан ажырап,
Куруп калган мен атаң,
Шорум бир мындай катаарбы.
Карарып жаткан чок беле.
Кан эгем берген дарт беле,
Кагылайын каралдым,
Мени эле коюп сени алды,
Мен курган атаң не калдым?
Айланайын кулунум,
Ажалым жетип мен барсам,
Колтуктап сүйөп колумдан,
Тосуп бир алчы жолумдан,
Күйгөн менен айла жок,
Куран менен аяттан башка пайда жок!

*Ош областынын Совет районунун
Ленин колхозунда жашоочу
Назаров Мурзамат карыядан 1967-жылы,
80 жашында жазып алынган.
1984-жыл, 16-январь.*

ЖОКТОО

Мама Сает Аалы фронтко кетип дарексиз жок болгондо, аялы Султанова Сырганын жоктогону.

Алтын саат колго алып,
Бурай келчи алтыным!
Айчылык калган уулунду,
Сурай келчи алтыным!
Күмүш саат колго алып,
Бурай келчи алтыным!
Күнчүлүк калган уулунду,
Сурай келчи алтыным!
Ак кагазга жаздырган,
Сөзүм жетпей алтыным!
Көк кагазга жаздырган,
Катым жетпей алтыным!
Алма аралаш бак экен,
Алтын сууга так экен.
Аскерлик милдет бүткөрүп,
Алышып ойнор чак экен.
Алтыным жүргөн жерлери,
Гүл аралаш бак экен.
Аскерлик милдет бүткөрүп,
Күлүшүп жүрөр чак экен.
Көгөрүп аккан көк көлгө,
Көп айланат бөктөргө.
Көрүнөө кетип алтыным,
Көп эле мени ойлобо.
Агарып аккан ак көлгө,
Аз айланат бөктөргө.
Акылдаш зейрек алтыным,
Арман бир мени ойлобо.
Почта бир жолуң көп карап,
Кат салган күнүң болгондур.
Уруштун камын сен ойлоп,
Ач калган күнүң болгондур.

Алты атар мылтык колго алып,
Алты бир белес кыр ашып,
Качырган күнүң болгондур.
Асмандагы жылдыздай,
Атышкан октор чачылган,
Германия шашылган.
Беш атар мылтык асынып,
Беш катар белес кыр ашып,
Германия качкандыр,
Куралдарын ташташып,
Алтыным сенден жашынып.
Карарган дарак башына,
Торгой конуп сайрасын.
Кайра бир үйгө келбеген,
Кабылан алтын кайдасың?
Буралып чыккан даракка,
Булбул конуп сайрасын.
Бурулуп үйгө келбеген,
Мундуу бир алтын кайдасың?
Тескейде булак тоңбосун,
Тербелтип элди жөнөткөн,
Германия оңбосун!
Күнгөйдө булак тоңбосун,
Күлдү бир элди жөнөткөн,
Герман эли оңбосун!
Күлүктү минсе бели бош,
Күнчүлүк кетсең кайыр кош,
Аргымак минсең бели бош,
Айчылык кетсең кайыр кош!

*Султанова Сырга, Чоң-Алай, Жекенде айылы.,
Кызыл Майрамдан.*

Эскертүү: Султанова Сырганын акындыгы эч кимден калышпайт. Жоктоосунун үчтөн бири гана жазылды.

К. Мифтаков.

КОШОК. Ырдын (поэзиянын) бир түрү. Кошокчу акын аялдардын илгерки сабатсыз кездеги ички мунун сыртка чыгаруусу. Кошок кошуу, негизинен, ургаачыларга таандык көрүнүш. Кошок – кадырлууну жоктоо салтынын бир түрү. Анда маркумдарды терең урматтоо, «акыры биз да ушундай болбуз, ушундай зыйнат калтырсак» – деген өңдүү тереңдик жатат. Адам өлгөндөгү кошоктордо, кайрылгыс сапарга кетип жаткандыктан, анда анын эли-жери, уругу ата бабасы, мансабы, кесиби, үй-бүлөөсү, балдары, алган жары жана башкалардан бери даназасы артыла айтылган. Убайым ажалдын огу ушундай экени билинет.

Ал эми акындардын-ырчылардын сөөк көмөөрдөгү атайын коштошуу ыры, өлгөн адамды кийин жоктоп келип түшүү салты да кошоктун катарына кирет. Ал өлүк зыйнаты болуп саналат. Илгери атактуу адамдар дүйнөдөн кайтканда айтылуу кошокчуларды ат менен алдырган. Белгилүү акындарга кошок жаздырган. Кээ бир кошокчуларды зайып ордуна кара кийгизип олтургузуп, ал адамдын сөөлөтүн, дөөлөтүн, мартабасын, кадыр-баркын арттыра айттырган.

Аза күтүүдө айрым ишараттар. Аза күтүү – маркумдун баа жеткис зыйнаты. Арийне, ар ким кандай урматтайт, кандай кылып узатат. Ал шартына жараша болот. Ала-Тоодой эт тартуу, Ала-Көлдөй чык кылуу менен ала-шала жеп-ичиш үчүн баруу маркумду урматтоо эмес. Мында мусулмандар аны түбөлүктүү жайына узатууда эң эле жөнөкөй ишараттарды жасоосу парз.

Маркумга өзүбүздү таза тутуп, таза жуунуп-таранып, ал күнү арак-шарак ичпей, оозу буруксубай баруу аны урматтоо.

Эркектер баш кийимди ал күнү, сөзсүз, кийүүсү керек. Кыз-келиндердин жоолуксуз, шымчан, жени жок көйнөкчөн турушу өтө уят. Жоолукту чануу – ургаачылыкты чануу, эне адебин чануу. Илгери маркумдун күйүтүн кошо тартуучулар баш кийим-

ди баса кийип, жоолукту чүмкөнө салынчу. Күндө-гүдөй көрүнбөй аза күтүүнүн, каза жутуунун, күйүтүн тартуунун белгисин берүүсү.

Үчүнчүдөн, колду алдыга алып туруу керек. Көбүнчө эки колду артка албоо. Ал – керсейүүнүн белгиси. «Өзүмө-өзүм теңмин» – дешти билдирип коет. Маркумду ызаттоонуз келсе, ошол учурда бири-бири менен эбиреп-жебиреп, бирөөлөр тууралуу акарат айтпоо, бардык ой-пикир маркумдун айланасында болуусу тийиш. Илгеркилер аза күтүүнүн белгиси эки колду жең ичинен алып, томсоруп, тунжурап отурушчу.

КАТЫНЫ ТАРАБЫНАН ЭРИ ӨЛГӨНДӨГҮ КОШОГУ.

Минген атың кер жорго
Кыямат кеттиң кең жолго
Кең жолду кайдан баштады?
Кейитип жалгыз таштадың.
Кер жоргонду чаптадың
Кең жолдон кайра тартпадың.
Минген атың сур жорго
Сулпукор кеттиң шум жолго
Шум жолду кайдан баштадың
Алтындан жүгөн калайлуу
Алганың менен бир жүргөн
Кандай бир адам талаайлуу
Күмүштөн жүгөн калайлуу
Күйөөсү менен бир жүргөн
Кандай бир аял таалайлуу.
Жети токум бир атка
Кийгеним жети ай боло электе
Элиңе салдың уятка
Алты токум бир атка
Келгеним алты боло элек
Айылга салдың уятка.
Карага салган көрпөчөң

Кадыркеч мырзам өзгөчөм
Кыялга салган көрпөчөн
Кылыктуу мырза өзгөчөм.
Кодулап аккан суудайым
Кош көрбөдү кудайым
Кер жорго минип тайынан
Кейидим өлүм айынан
Сур жорго миндим тайнан
Сумсайдым өлүм айынан
Кара кырды жол чалган
Казактан барып жылкы алган
Жылкы берип алганы
Жыргалың жаңы көрөрдө
Кыз алган бейбак тул калган.
Кызыл кыр ылдый жол чалган
Кытайдан барып жылкы алган
Жылкы берип мени алган
Жыргалын жаңы көрөрдө
Кыз алган бейбак тул калган.
Сай жакалай от калды
Сарала атың бош калды.
Сарала атың минерге
Бир перзентин жок калды
Түпкү атасы бай өткөн
Өз атасы бек өткөн
Бектен тууган жаш төрөм
Бир мерсети жок өткөн.
Орустан келген он ийне
Эби тигүүгө келген жок
Мыкты төрөм барында
Он жылы дороон сүргөн жок
Кытайдан келген кырк ийне
Кыркы тигүүгө келген жок
Кылыктуу төрөм барында
Кырк жыл дороон сүргөн жок.

*Маржеке Сарымсак кызынан.
1923-ж, 12-июль. Аалы Атакан уулу.
Арстанаалы Осмонбек уулу.*

КОШОК.

1919-жыл

ТУУГАН АГАСЫНАН

Таласта Кең-Колдо Ырайы Жордо уулу Жусуп-бай деген бирден бир иниси экен. Анын жакын бир тууганы 1916-жылы ачарчылыктан Алматыга кетип кайра элге 1919-жылы келгенде Ырай аны менен кучакташып иниси тууралуу төмөндөгү кошокту кошуп көрүшкөн экен.

Кудуш жан аман-эсен болгонсун
Кайрылып келдиң калкына,
Жолунду тосуп барарга
Кабылан Жокем үйдө жок,
Карегим ким билет баркыңа.
Аман-эсен жүрөт деп
Угуп жүргөн данкыңа.
Эсен-аман болгонсон
Толгонуп калдың калкыңа.
Жолунду тосуп барарга
Доорум Жокем үйдө жок.
Ким биледи баркыңа.
Мен эстейин жокем жогуңа
Бир канатым сынган соң
Эмгек түшкөн соңума.
Кайгырам Жокең жогуна
Бир канатым сынган соң
Капалык түшкөн соңума.
Жаңыдан калкка жеткен соң
Кудурет бир койбоду оңуна.
Ойлоном Жокем жогуна
Бир канатым сынган соң
Ово айланган соңума
Жаңыдан калкка жеткенде
Кудурет бир койбоду оңуна.
Ырайымга жолдош болсун деп.
Бир кудайдан тиленип

Акем берген белегин
Жусукам
Аркама таңган жөлөгүм.
Өмүрү кыска болгон соң
Энеке кай себелтен төрөдүн.
Көк ала сакал болот деп
Тилеп жүргөн кудайдан
Өмүрүң узун болсун деп
Курчалап жүргөн ылайлап
Катардан өйдө болсун деп
Жоргону бергем сулайлап.
Ак жолборс кеткен атканы
Алдамдан өкүм келген соң
Акырет кеткен жатканы.
Акырет барып жай алып
Азабын бизге таштады,
Азабын тартып биз жүрсөк
Ага, иниң бизди кастады.
Жалгыз атка кондуруп
Жарыгым жаман жорук баштады.
Жусукең беш жолборс кеткен атканы
Алдадан өкүм келген соң
Бейишке кеткен жатканы.
Бейишке барып жай алып
Мээнет бизге таштады.
Мээнетин тартып биз жүрсөк
Ага, иниң бизди кастады.
Жалгыз атка кондуруп
Жаман жорук баштады.
Жээрде атың калды жакелеп
Азабыңды тартканча
Мекенге кетсем бакалап.
Мекенин жолу ачыкпы
Алдамдан амыр бир келсе
Бир кайрылып келип кет.
Ак отоң качыкпы
Кайта келбейт бейм
Бейиштен насип чачыпбы
Жубукемдин барында

Токтолгонум билбестен
Казал жазып чыгаргам
Капталга бээ байлатып
Курдаштары келгенде
Катардан өйдө болсун деп
Каркыт менен сугаргам.
Жубукемдин жогунан
Арданам калкым угардан
Айткан мене келеби
Арманым айткан уларман
Канат, куйрук жогунан
Жылып баскан тынарман,
Жалгыз атка конгон соң
Душмандардан сынарман.
Канат, куйрук көп болсо
Мен кабылан алар тынарман.
Кудай сүйгөн жигиттин
Иниси жүрөт шаркылдап
Кудай сүйбөс мен байкуш
Жалгыз жүрөм талпылдап
Жалгыздын жайы курусун
Эки ага, ичили эл болсо
Кошамат айтат макулдап
Теңири сүйгөн жигиттин
Иниси жүрөт шаркылдап.
Теңири сүйбөс мен байкуш.
Жалгыз жүрөм талпындап.
Жалгыздан жайы курусун,
Эки ага, ини бир болсо,
Кошомат айтат макулдап.
Пайдасы тийсе чырак дейт,
Пайдасы тийбей калганда
Сен жалгыз алыс жүргүн ыраак дейт.
Жузукем калган жатакта
Кудай башка салган соң
Тулун артты азапка.
Башына келсе көп душман
Ушагын айтты мазакка.
Бейишке барып жай алып

Бизди салдың азапка.
Жузукем жатат боз топурак сарайда
Жалгыздыгым ойлосом
Бизден капалык кетпейт талайга
Калкында биздей бар бекен
Канатынан айрылган
Адигине, Тагайда.
Жузукем аман болсочу,
Кол кармашып жансактап
Кайта жүрсөң малайга
Кылгара кийдин булактап
Алдадан өкүм келген соң
Кыямат учтун кулактап,
Жолунду тостум сурактап.
Жоргону минип теңселттим
Бир кайрылып келбедин
Кызматымды бир актап.
Элүү бешке чыкканда
Энең тийди эр издеп
Алышып жүргөн душмандан
Жалгыздык келип башыңа
Элүү үчкө чыкканда
Апаң тийди эр издеп,
Алышып жүргөн душмандан
Жалгыздык келип башыңа
Ирейиң калды эңиштеп.
Жузукемдин барында
Адырга чапкан семиздеп
Алтымыш жылкы айдатып
Кайыныңа бердик калыңды
Чырагым кай себептен таарынды.
Артында Ырай мен жалгыз
Келеби деп зарлады,
Келбесинди билген соң
Ыракең сага таарынды.

Жузукем бейишке барып жай алды,
Бир күнөөсү арылды.
Күмүш жабдык илинип

Атилес, шайы жыйылып
Ак отоо калды каңгырап
Алтымыш берип бирди алган
Алганың калды жалдырап,
Жан сактоо жөнүн биле албай
Жалгыздык келип башына
Ыракең калды салбырап.
Заардан туруп сайраймын
Мунажат кылып кудайга
Келбеске көңүл бурдунбу?
Бейишке көздөп жудага
Окуймун намаз беш убак
Куран айтам момунга
Калкында биздей бар бекен
Канаты жок соңунда.
Периште берсин батасын
Маржаке эркек уул таап
Көнүлүмдөн алсын капалык.
Бир боорумдан айрылып
Кудурет бендеген салба капалык.

*Ырай Сорда уулунан
1923-жыл, 29-июль.
Талас Кыялды Уутөрдө.*

ЧЕЧҮҮ КОШОКЧУЛАР КОШОКТУН АЙТЫЛГАНЫ

Чечүүчү кошокчулар кошоктун айтылганы тууралуу адам өлсө, мүмкүн болгонунча өлгөн саатынан калтырбай айтып кошокту кошо баштайт, эгерде эл ичинде кадырман адам болсо оорудан тирилбесинде көз жетүү менен кошок чыгарып дайындап коюлат, өлүк коюлганга чейин кошок дайын болбосо, андан соң кечиктирбей ошо бүлөнүн кыз-келини катыны дароо өзү чыгарып дайындайт. Өздөрү жакшылап чыгаралбай турган болсо алар акынга зекет берип кошокту буйруп кошуп алышат.

Кошок дайын болу менен ошо айылдын жаш катыны барбы? Кызы барбы? Өлгөн адамдын катыны барбы, баары жыйналып, элден баштап кошокту жаттап алышат. Анан соң күүнү үйрөнүшөт. Анан биргелеп (хор менен) айтышат. Кошок айтуучунун аздыгы, көптүгү өлүүчүнүн даражасына карап баалайт. Кээ бир адам өлгөндө жыйырмалап кошокчу болот. Айтуучу көп болгондо эки-үч түрдүү кошок кошулат.

Кошок айтуучулар кайгы ишаанасы этип тулумдарына ак нерседен эки эли кеңдигиндей жарым кез узундугундай ак бир нерсе тагып алышат. Эки башка киймелүү кылып кийип алышат. Андан бир жарым кез узундугунан жасалат.

Кошок айтуучулар үйдүн оң жагына көшөгө тартып, анын ичине жыйналышып кереге жакка карап сап, сап болуп отурушат. Кошок адата түбөлүккө үч убак ыйлайт. Таң менен күн чыгар алдында бир, кечинде түштө, күн батар убакта бир айтышат. Үч айтуудан эч убак жаздырылбайт.

Бир мейман бата кылам деп келсе, анын келген урматы себептүү да адаттан тышкары мөөнөтсүз кошок айтылат. Кошоктун айтылуу убагынын өзүнүн узундугуна карап болот. Бир сапар айтылганда бир саатка тартылат кошокторда болгойт. Айтуучулар кошокту баштаса аны айтып чыгууну өздөрүнө санайт.

Кошокту бирден адат өлгөндө экинчиден жат айтуу – үчүнчүдөн өлүккө сооп үчүн деп айтылат. Кошоктор эркектер өлгөндө катын, кыздар тарабынан айтылат. Бирок, катын, кыз өлгөндө эркектер тарабынан кыз, катынча кошок айтуу адат эмес. Алар өлгөн кыз, катынга арнап кошок чыгарса аны мажилистер айтпай өздөрү жалгыз гана мундана турган болот. Кошок аш мажилеси тараганча айтылат. Аш мажилеси тароо мене токтолот. Аш мажилес не кыркынан соң, же бир жылдан соң болот.

ЭСКИ КОШОКТОР

КОЙ БУУРУЛ

Мындан эки жүз жыл мурун Кушчу эли малы жутап калып, өзүн көчкү басып өлтүрөт. Жездеси мерген экен. Жездеси бу кыздан кабар таап, аны аң эти менен багып жатканда, мыкачы кишилер келип, жездесин союп жеп коет. Мергендин катыны бычак салып өлүп калат.

Ошондо балдызынын кошкон кошогу.

Оролмо тоонун он теке,
Ойлоп аткан жездеке,
Сарала тоонун сан теке,
Санабай аткан жездеке.
Ордолуу тоок эжекем,
Оюнга шоок жездекем,
Кырдалуу тоок эжекем,
Кылыгы шоок жездекем,
Алманын гүлү эжекем,
Адамдын гүлү жездекем.
Коктуда ыргай эжекем,
Козгогон шамал жездекем.
Жылгада ыргай эжекем.
Жылдырган шамал жездекем.

1922-жылы. Сагынбай Орозбак уулунан жазылды.

Коктуда ыргай кыйылды,
Козгогон шамал тыйылды,
Жылгада ыргай кыйылды,
Жылдырган шамал тыйылды
Сундурган мерген жездеке,
Сумсайган сулуу эжекем.
Кездеген мерген жездекем,
Керилген сулуу эжекем.
Сундурган мерген өткөнбү,
Сумсайган сулуу көчтүңбү?

Кезеген мерген өткөнбү,
Керилген эжем кеттинби?
Кызыл гүл элең эжекем,
Кыйкырган жолборс жездекем,
Жашыл гүл эле эжекем.
Сайраган булбул жездекем.
Сайраган булбул учтунбу,
Кызыл гүл эжем өчтүнбү?
Кылчаярым эжекем,
Кыямтка көчтүнбү?
Сайраган булбул өчтүнбү,
Жашыл гүл эжем көчтүнбү?
Жалынарым эжекем
Жайканага көчтүнбү?
Алманын гүлү күбүлдү,
Алганың сенден түнүлдү,
Артындан калбай бүгүлдү.
Жийденин гүлү күбүлдү,
Кошулган жарың түнүлдү.
Ай жарыгы күнүндөй,
Акырет кеткен жездекем
Алганына билгизбей
Акырет жайга кеттиби?
Арманда болгон эжекем,
Артынан кууп жеттиби?
Нак ушинтип билинди
Жалган дүйнө бекери,
Кыямат мизам кетеби,
Кыйналып калган эжекем
Кыйырыңа сенин кетеби?
Өтүнбү жездем жол болсун,
Ээрчий кетти жолдошун.
Өксүгөн кучкач оң болсун,
Танды билбей сайраган,
Таң атты деп чыкканда
Жездекемди жайлаган.
Булбул чаар кучкач ай
Мундуу заар кучкач ай
Жүнү чаар кучкач ай

Үнү заар кучкач ай.
Ак жолборс алар сен белең.
Атакемдин төрүндө
Азабын тартар мен белем.
Көк жолбор алар сен белең
Атакемдин төрүндө
Күйүтүн тартар мен белем.
Ак жолборс алган сен болдун,
Атакемдин төрүндө,
Азабын тарткан мен болдум.
Көк жолборс алган сен болдун
Атакемдин төрүндө
Күйүтүн тарткан мен болдум.
Кое бер жеңе өлөйүн,
Беренжи кийсем бул болду
Быжылдап ийим муң болду,
Беш көкүл чачым тул болду,
Кызылды кийсем бул болду,
Кыз чагымда тул болдум,
Кыйкырып ичим муң болду.
Кое бер жеңе өлөйүн.
Кескен терек сайда бар,
Кете электе тул кылган,
Керексиз бейбак кайда бар.
Кызыл ала кетечи
Кыя бычып ойдумбу,
Кыз экенде кудурет,
Жасаганым мен сага,
Ачууна тийип койдумбу?
Жашыл ала кетечи,
Жая бычып ойдумбу?
Жаш экенде кудурет,
Жасагандын өзүнө,
Жаза сүйлөп койдумбу?
Кокуй күн, кое бер мени колумду,
Кокуй күн менин шорумду,
Топтолуу кызыл ак бетти,
Чокойдой кылып жыртайын,
А дүйнө кеткен арстанга

Аякташып уктайын.
Толтолуу кара жүрөккө,
Чаар бычак муштайын,
Акырет кеткен арстанга
Аякташып уктайын.
Кое бер жеңем өлөйүн.
Бу көрөкчө өлөйүн,
Булбулдун жүзүн көрөйүн.
Жатып калды шалк этип,
Жайылып чачы жалт этип.

КАРАГУЛ

Кулуну өлгөн бээдей бир ботом,
Кууратбачы Карагул ботом!
Ботосу өлгөн төөдөй ботом,
Боздотпочу Карагул ботом.

КЫЗЫ

Каркылдап кыздар көл сактар аке!
Кыр ылаачын көл сактар аке,
Картайганда энекең менен атакең аке,
Карагул качан келет де аке!
Күндө үч убак жол сактар аке!
Кара ылаачын чөл сактар аке,
Картайганда энекең менен аткең аке,
Карагул качан келет де аке!
Күндө үч убак жол сактар аке!

Куркулдап куулар көл сактар аке!
Куу ылаачын чөл сактар аке!
Куураган атаң менен энекең аке,
Карагул качан келет де паке!
Күндө үч убак чөл сактар аке!

Чоң тору минген Чокотай аке!
Жойлоп жаткан беш бөрү аке,

Белгилүүсү Карагул аке,
Мени бир кудай кыз кылган аке,
Анжыянда Дөөлөтбайга
Аралап барып туш кылган аке!

КАРАГУЛ

Кең колдун башы кең ишбер ботом,
Кенсиреп жаткан Карагул ботом,
Тарколдун башы тар шибер ботом,
Талымсып жаткан Карагул ботом.
Алтындан сака калчадын ботот,
Айыңа жетпей чарчадың ботом,
Күмүштөн сака калчадың ботом!
Күнүнө жетпей чарчадың ботом!
Мен аркар атып тийгиздим ботом,
Алтын чачты тарабай ботом,
Мен артымды карабай ботом,
Балтыркан түбү былк этет ботом!
Балалуу элик деп койдум ботот!
Кокуй Карагул атып жеп койдум ботом!
Тобурчагың тер болор ботом,
Токсондогу атакең ботом,
Тозогун тартып кор болор ботом!
Аргымагың тер болор ботом,
Алтымыштагы энекең ботом,
Азабын тартып калдыгы ботом!
Кулуну өлгөн бээдей ботом,
Кууратып кеттиң Карагул ботом!
Ботосу өлгөн төөдөй ботом!
Боздотуп кеттиң Карагул ботом!
Карагул ботом, Карагул ботом!

КАЛМЕРГЕН

Алты сай баран иштеткен
Адис кыйын мергенге
Бармагың кыса тиштеткен,

Жети сай бараң иштеткен,
Жеткилең кыйын мергенге
Бармагын кесе тиштеткен.
Кууратпай эт жедирген,
Туйгунум мерген дедирген.
Чыккатпай эт жедирген,
Чыныгы мерген дедирген.
Каламдай кара кашынан,
Калмерген өткөн жашынан.
Кызыл кырчын кемирген,
Кылыктуу мерген өтү деп
Кызыл кийик семирген.
Кара кырчын кемирген
Кайраттуу мерген өтү деп
Кара кийик семирген
Жалама тоодон теке аткан,
Жата карын эчки аткан,
Олчойгон теке сулаткан,
Он эки айры бугу аткан.
Артынан келген жолдошун,
Муну менен кубанткан.
Аркарын атып сулаткан,
Алдыртан келген жолдошун
Муну менен кубанткан.
Адис кыраан мергеним,
Ырас экен өлгөнүн,
Өлбөсөң кана келгениң?
Карагай жайлоо, көк кыштоо,
Карайган теке ошондо,
Атарман болсоң атып ал,
Жер үйүнө катып ал,
Көбүргөн жайлоо, көп кыштоо,
Көлмөк теке ошондо,
Атарман болсоң атып ал
Жер үйүнө катып ал!
Чагатай жайлоо чак кыштоо,
Чагырмак теке ошондо,
Атарман болсоң атып ал,
Жер үйүнө катып ал!

Алты сай бараң асынып,
Ала тоо көркүн басканбы?
Алты сай бараң сынганбы?
Ала тоо көркү тынганбы?
Жети сай бараң асынып,
Жеке тоо көркүн басканбы?
Жети сай бараң сынганбы?
Жеке тоо көркү тынганбы?
Ойдо бир жатат он теке,
Майканын атып кандап өт,
О дүйнөгө бардың сен,
Урдун кызын жандап өт!
Дарбазанын оозу темир, түбү таш,
Дақтырилде келгенде
Кайда калбайт жалгыз баш.
Адис кыраан мергеним,
Ырас экен өлгөнүң!
Өлбөсөң кана келгениң?
Ак ичигин жамынат,
Алты сай бараң табылат,
Алганым сендей болбосо,
Саракжал кайдан табылат!
Мен бейбак.....!
Желбегей ичик жамынат,
Сага жети сай бараң табылат,
Те?тушум сендей болбосо,
Сарамжал кайдан табылат?

ЖАНТАЙ

Жети суудан жем жеген,
Жетелүү Жантай эр деген,
Кожо Канай тең деген,
Теңдеген Жантай баатыр кал деген,
Түпөктүү найза кошогон,
Түбүнөн бери окшогон,
Карагай найза копшогон,
Калкынан бери окшогон.
Алты уруктун даанасы,

Кан Жантай айтылуу
Карабек баатыр баласы!
Кен Жантайды биз айтсак,
Не жеринде чаласы.
Алакан жайса батасы,
Кан Арабек атасы,
Төмөнкүсү Коконго,
Өкүм айтып жатчу экен,
Кан Жантайдын барында
Оруска элчи кирчи экен.
Кан Жантайдын барында
Калмакка элчи кирчи экен,
Былдыраган калмактын,
Тилин жуда билчү экен.
Кан Жантайдын астында
Минген аты боз экен,
Калмактын каны Коңтаажы,
Баатыр Коңтаажы менен
Карабек экөө дос экен.
Каранын каны кан Жантай
Бейишке ошо кирбейби,
Эмкилери билбесе
Илгерки өлгөн билбейби
Бектер беги тушунда,
Белсенип чыккан кан Жантай!
Кушу беги тушунду,
Кутура чыккан кан Жантай!
Аны да булар көрөбү
Кан Жантай өзү зарелүү
Кан Жантайды биз айтсак,
Абийирдүү ак жүздүү,
Эр аксакал кылыч мурут,
Алакан жайса батасы,
Кыяматта жолу ачык.
Бийманы кеткен өзүнө,
Брысы калган айлына,
Келмеси кеткен өзүнө
Ке?ели кеткен айлына.
Минген аты кер болгон,

Көтөргөнү туу болгон,
Тукуму четтен уу болгон,
Ак кыядан түн каткан
Ак жолборс үн каткан,
Ак кыянын астынан
Ак жолборсун тозолук.
Ак жолборстай чамданып,
Ак шумкардай шанданып,
Кан Жантай өлдү көчөлү.
Кан болуп Жантай жүргөндү
Тууганын тоодой көтөргөн,
Душманын кара койдой бөктөргөн!
Кечпей сууну толкуткан,
Чаппай жоону коркуткан.
Кан Жантайдын эрдиги,
Сарбагыш солдон илгери,
Кан Жантайды сурасан
Селбеден Сырга кыдырган,
Сынсыма көйнөк ак тамак
Жолдо нике кыйдырган.
Кызыл куйрук нар бекен,
Кыргызда сиздей бар бекен?
Кара куйрук нар бекен,
Казакта сиздей бар бекен?
Кызыл макмал тердиги,
Казактан чыккан эрдиги,
Кызыл макмал тердиги,
Кыргыздан чыккан эрдиги.
Жантай кан жүргөндө
Жаа дегенде жатпаган,
Мылтыкты киши батпаган,
Жоо дегенде соңунан,
Ат үстүндө кийинген.
Сары жаа менен кадаткан,
Уугунун учун учтаткан,
Ак үйүнүн кордоткон
Терени түргө түзөткөн,
Тушуна туйгун түлөткөн.
Бекке барса белгилүү,

Белен килем салынуу,
Бек айлана таанылуу,
Белгилүү Жантай айтылуу,
Бек астына олтурган.
Белөөн зарга толтурган.
Кан астана олтурган
Калпагын зарга толтурган.
Казгалдак мойнун кайгырган,
Кандан жемин айырган.
Безбелдек мойнун кайырган,
Бектен жемин айырган.
Карасакал жайкалган,
Кан Жантай сүйлөп бергенде,
Кандар башын чайкаган.
Ак аласакал жайкаган,
Кан Жантай сүйлөп бергенде.
Астынан жыйын таркаган.
Кан Жантай өзү өлгөн соң,
Журтка айткан сөзү экен,
Көр алганда не берген,
Жабдык салып ат берген,
Азат кылып кат берген.
Ак болотун кынаган,
Шераалы кан сынаган,
Сынаганда не деген?
Баракелде эл деген.
Коргонбек менен тең деген.
Карабек уулу кан Жантай,
Улуктар менен жанашкан,
Журт талабын талашкан.
Айтышып келен душманды,
Заманасын куураган,
Элин доодон сураган.
Кан Жантай сен өлгөн соң,
Ак топурак сен болдун,
Адашкан элиң биз болдук,
Боз топурак сен болдун,
Боздогон элиң биз болдук,
Карайган сенин күмбөзүң,
Каран калдык биз элиң.

ЧОКЧОЛОЙ

Атакем баатыр Чокчолой,
Ак жорго минсе жайкалган,
Сакалы алысын чөптөй чайкалган,
Кер жорго минип жол жүргөн,
Керней тартып кол жүргөн,
Кер жорго коркуп тай болду,
Атакем коркуп жай болду.
Сур жорго минип жол жүрдүн,
Сур жорго коркуп тай болду.
Сурнай коркуп най болду,
Атакем коркуп жай болду.
Жарышка чыккан бүлдүргөн,
Жалмап жесем тоембу,
Жашында кеткен атакем,
Жарыша минсем жеткенби?
Конушка чыккан бүлдүркөн,
Көбүн жесем тоёмбу?
Куусунда кеткен атакем,
Күлүктү минсең жеткенби
Ителги шумкар эки куш,
Кушка салса кеткенби?
Бейиш, тозок эки жол,
Жолун чала кеткенби?
Атакем бейиш, тозок өтө бер,
Андан жайды таппасаң
Шупуралуу көлдө суксур бар
Шумкар шилтеп өтө бар.
Андан жайды таппасаң,
Казандуу көлдө сарач бар.
Андан жайды таппасаң,
Эшилме тоодо теке бар,
Эл таппасаң Меке бар.
Мекенин беш эшиги ачылсын.
Жолуна гүлү чачылсын.
Кополуу көлдүн сары өлөң
Атакем баштаганча бар элөң.
Айтканынча бар элөң.

Куу ылачын теппеген,
Кууда бүтүн бар бекен?
Атакемди сүйбөгөн,
Жуда бүтүн бар бекен?
Кара ылаачын таппаган,
Каада бүтүн бар бекен?
Үч Кошой менен Манастай,
Жез ичинде колодой
Атакем өтүп кеткен жол эле ай,
Атакем келиниң кете кеткенде,
Атакем кеңешин журтка тийгенде.
Атакем бокогон болот болгондо,
Атакем бокчоно манат толгондо.
Не карар элен дүйнөдөн
Чүйдү суусун бойлоттун,
Чүйлүү салып ойноттун,
Иленин суусун бойлоттун,
Ителги салып ойноттун,
Тил менен тишим кайраймын,
Билгенимче сайраймын.
Төбөл тору куйругун,
Төрөттөн чалган кан атам,
Төрөнүн уулун кошчу алып,
Жерди чалган кан атам.
Жолдошуна жүздү алган,
Белгисине бешти алган,
Беш көкүл тандап кыз алган.
Казактардын оттугун,
Түдүгүнөн көтөргөн,
Төрүндөгү ак сандык,
Алып жана тептирген.
Алтындарын алдырган,
Атына така салдырган.
Күмүштөрүн алдырган,
Күрөктөй така салдырган.
Табылганын чогуңдай,
Жакшы чыккан торгойдой.
Сайрайт элен кан атам.

Эрликке тууган киши экен,
Эрдиги атакемче бар бекен?
Күнгөй менен тескейди.
Күн алышып жатарга,
Күкүк менен Зейнептей,
Үн алышып жатарга,
Айтканымды тыңдарга,
Ой дегеним угарга,
Алыстан адам бар бекен?
Айта кетсин элине,
Жабырлап жүрсүн жерине.

КАЙРАТ АЙТУУ. Бул – башына күн түшүп, аза күтүп, казасы кара жутуп турган адамдын көңүлүн жубатуу. Салыштырмалуу санжыралуу сөз-кеп, накыл, насаат аркылуу ага дем берүү. Бир келип-кетүүчү жарык жана жалган дүйнөдөгү болмуштарды ырааттуу, ишенимдүү айтуу менен тигиге күчкүбат берүү... Парбардигерге тобо келтирүү. «Өлгөндүн артынан кошо өлбөйт» сымал жылуу сөздөр андай адамды жубаткан. Мурунку күндөлүк тиричиликти улантууга түрткү болгон. Күйпүл турмушка аралашкандан кийин бара-бара кайгы-муң сууйт. Мындай адамгерчилик, боорукердик жагдайларыбыз элибиздин ынтымагын ырастайт. Азыр да кайрат айтуучулук, мунайымдуулук жөрөлгөлөрүбүз бар. Кээде: «Кайрат айтууга жарабады» – деген таарыныч да пайда болот. Илгери кайратты айыл эстүүлөрү, сөз билгилери, кадырлуулары, катыш куда-сөөктөрү көп оролун келтире, ийине жеткире айткан.

АЗА КҮТҮҮ. Өлүктөгү аза – бул оор жоготууга адамзаттын, айбанаттын катуу кайгырууга учуроосу. Мында кыйбас адамынан ажыроодогу ички дүйнөсүнө бүлүк салган учуру. Ушунун кесепетинен бушайман болуп, бүк түшүп калуусу. Тамакка ж. б. табити тартпоосу, бечара абалына келүүсү. Эч жан менен сүйлөшпөй, белди бекем курчанып, тебетейди баса кийип, өзүнчө оор абалга чалынуусу. Баам-

доолордо, ит да, төө да, ат да ушундай учурга тушугат имиш. Ээси өлсө, иттин кангып кетүүсүн, ботосу өлсө, төөнүн боздоп туруусун аза күтүүгө, катуу кайгырууга жорушкан... Мындай абалдан чыгуунун жандырмагы кайрат айтуу, акыл айтуу, аны айланчыктап камкордук көрүү, ой-санаасын тең бөлүшүү болуп саналат.

Аза күтүүдө айрым ишараттар бар.

МАРКУМДУ КОЮУГА КАТЫШУУ. Маркумду коюуга катышуу. Маркумду коюуга катышуу, аны менен коштошууга атайын баруу – тирүүчүлүктүн парзы. Бул сооп тилөө, көңүлүн алуу. Эркектер өкүрүп барып түшөт. Ургаачылар үйгө кирээри менен атайын үн чыгарат. Маркумду кошот.

МАРКУМДУН ТҮБӨЛҮКТҮҮ ЖАЙЫ. Бул – маркумдун түбөлүктүү жата турган үйү. Ага карата көрүлгөн бардык зыйнаттардын ичинен баа жеткис камкордуктардын башкысы – көрдү терең, кенен казып, ак кепиндеп, аруу жууп, көөмп коюу. Буга мусулман пендеси ынтызар. Адам жан таслим берээри менен анын көрүн (мүрзөсүн) казуучулар дайындалат. Ал – соопчулуктун жеткен жери.

Көр казуучулар куралдарын алып, көрүстөнгө барышат. Обогу, жалпы арбактарга атап куран окушат, анан ылайыктуу жерди тандашат. Буга өлүк ээси, сөзсүз, катышат. Жакындарынын жанынан орун берүү парзы бар. Көрдүн экинчи түрү – жарма көр. Мында талаа-түздөрдө, жоокерчиликте, шашылыш шарттарда, көрдүн чарасын тереңирээк казып, батыш жаккы ыптасын сөөк баткандай өнүп, ошого коё турган. Кийинки чактары көпчүлүк техниканын жардамы менен, төтөн, шаардыктар так ушундай көр казууну адатка айлантууда. А, чынында, кол менен казуу маркумдун сообуна калуу, сооп табуу болуп саналат.

МАРКУМДУ КОЮУГА КАТЫШУУ. Маркумду коюуга катышуу, аны менен коштошууга атайын баруу – тирүүчүлүктүн парзы. Бул сооп тилөө, көңүлүн алуу. Эркектер өкүрүп барып түшөт. Ургаачы-

лар үйгө кирээри менен атайын үн чыгарат. Маркумду кошот.

Мында, таза жуунуп, жакшынакай кийинип баруу шарттуу; мүмкүн катар жаназага турууга даярданып баруусу тийиш. Арак-шарап ичпей, акарат сөз сүйлөбөй баруусу абзел. Маркумдун жакшы сапаттарын, элге жаккан жактарын эскере берүүсү тийиш.

МАРКУМГА ЫРААЗЫЧЫЛЫК БЕРҮҮ. Бул – маркумду түбөлүк жатуучу жайына алып чыгаарда, жаназа окуурда анын аласа-бересесин тактоосу жана ага элдин ыраазычылыгын алуусу. Анын жакыны бетме-бет карап: «Аласасы болсо, менден алгыла, бересеси болсо, мага бергиле?» – деп, үч курдай айтат. Ошондо маркумдун аласа-бересеси такталат.

Адатта (айрым жерлерде ар башка болушу ыктымал), алып чыгаары менен «баланча кандай адам эле?» – деген суроо үч курдай берилет. «Жакшы адам эле», «Момун адам эле», «Элдик адам эле», «Жоомарт адам эле» деген сымал жооптор угулат.

Кыргыз Ата өлүктү жаман деп айтпаган. Аны урматтап коюу – тирүүлөрдүн вазийпасы.

ҮН ЧЫГАРУУ. Бул – дүйнөдөн кайткан адамдын үйүнө кыргыздардын өкүрүп, аттан түшүү зыйнаты. Бала-бакыраларынын эртели-кеч маркумду эскерип жоктоо, кошок кошуп туруу салты. Өлүк үчүн өлүк чыккан үйгө назар таштоо вазийпасы, жүз көрсөтүү. Дасторкон көтөрүп, куран окутуп келүүдө аялдардын да үйдөгүлөрү менен кошулуп жоктоолору. Айрым учурларда мындан өлүк коюлгандан кийинки мезгилдерде «Өкүрбөй келип түштү», «Оо, о деп үн катып койбойт, андан бирдеме болубу?» өндүү таарынычтар да пайда болгон. Албетте, тирүү пенделер мындай уяткарып коюлардан сырткары болуулары тийиш.

СӨӨК ЖУУДУРУУ. Бул – маркумду көргө коёрдун алдында денесин тазартуу. Албетте, өлүктү урматтоо ырасмиси илгертен эле кыргыз элинде бар.

Сөөк жууга абалы куда-сөөктөрү, дос-тамырлары, анан анын теңтуштары кирген. Маркумду «Ак кепиндеп, аруу жууп» акыретке узатуу милдети турат. Алардын кандай жуурун, кай тараптан баштаарын, имам же молдоке айтып, жол-жоболорун көрсөтүп, көзөмөлдөйт. Жуугандарга маркумдун кийинкилерине калтыруучу табариктери ж.б. анын баш кийимдери, барктуу буюмдары болуп саналат. Өлүктү бир канча кишилерге сөөгүн карматып жуудурат, 4-5-6-7-8-9 кишиге чейин. Сөөк кармагандарга өлүктүн кийимдерин жана башка чапандар да берилет, муну «өлүк тон» деп айтылат.

Ар бир урууга «мүчө» деп мал, чапан, акча ж.б. берилет. Бул «мүчө» деп аталат.

ДООРАН. Дооран берүү элдик салт эмес, диндик адат. Доорандын максаты өлгөн кишини «күнөө-сүнөн куткаруу». Доорандын акысын молдолор алат.

МАРКУМГА ТОПУРАК САЛУУ. Мусулманчылыкта атайын кабар айтылган соң, ал жакынбы, алыспы, туугандык жайы кандай, ага карабай барып топурак салуу парзы жогору турат. Ошол жерден башка тарапка бурулбай, кайра кайтуу салты сакталган. Т.а., өлүк өлгөн жерден ооруларды барып көргөнгө, ал-ахыбалын суроого, «баланчага топурак салганы келдим эле» деп ооруп жатканга айтууга болбойт. Ага ал сөз катуу тиет. Маркумга топурак салуу үчүн көрүстөнгө багыт алууда бул жарык жана жалган дүйнөдөн көчүп бараткан адамдын соопчулугу башкы максат болот. Албетте, ара жолдо баратканда анын кыял-жоруктары, жекече сапаттары, иштери ж.б жолдошторунун эсине түшөт. Өлүк ээси ошончо адамдардын келишине, топурак салышына жетине албайт. Маркумду жайына коюп, ички жол-жоболорун жасаган соң, ар бир адам колуна топурак кочуштап оозуна алып барып "сообу тийсин" деп багыштайт да, сунган күрөккө салышат.

Ошол бир ууч топурак үчүн пенделер алыс-жакындан атайын барышат. Ал маркумдун тегерек-четине чачылат. Баары топурак салгандан кийин, казанак оозу бекитилет. Ошентип, ар кимдин эндей топурагы төгүлөт, бирөөлөрдүн «мен үчүн топурак салып кой» – деген аманаттары аткарылат. Маркумдун жаткан жайына далил ташы чачылат. Эгер ал молдо болсо, өзүнүн керээзи менен куран китеби башына коюлат. Маркумга милдеттүү топуракты салгандан соң, баргандар көрүстөн аралап, башкаларга бата тилеп кетпөө керек. Бардык дит ошол маркумдун тегерегинде болуу зарыл.

МАРКУМДУН ҮЧҮЛҮГҮ ЖАНА ЖЕТИЛИГИ.

Адатта, маркумдун зыйнатына байланыштуу көп эле ырым-жырымдар бар. Баамдоолордо, мындай көрүнүштөр башка диндерде да кездешет. Маркум жерге түшүп, «кара ашы» берилип, кураны окулаары менен кечинде союлган малдын баштарын ж. б. эттеринен салып, үчүлүгү берилди болот. Ага эл аз чакырылат. Кошуна-колондору гана кирет. Атап куран дубасы жасалат. Ал эми «жетилиги» ага караганда жоопкерчилиги бир аз артыгыраак көрүнөт. Эл арбыныраак чакырылат. Кары-картандар эске алынат.

АЗА-БАТА КЫЛУУ. Бул – маркумга сый-урмат көрсөтүүнүн бир жагдайы. Жакындары, куда-сөөктөрү, кайын-журттары, дос-тамырлары, алды-берди барлары, маркумдун ээсине өзүнчө жай айтууга, кайрылып, атайын куран окутууга, алакан жаюуга, бата кылууга кыргыздардын мурун мал жетелеп баруусу, шартка карата кийин акча-тыйын сунуусу, кездеме-кече коюусу. Алып барган байлык аркылуу маркумдун арбагын сыйлоосу.

Демек, «аза-бата кылуу» аттуу түшүнүгү бара-бара жоюлуп баратат.

МАРКУМДУН ЖЫЛДЫГЫН БЕЛГИЛӨӨ. Чынында, бул үрп-адат кийин чыкты. Маркумдун жан таслим болгон күнүн – жылдыгын белгилөө. Балабакырлары алыс-жакындан келишип, атайын чо-

гулушат. Аны эскерип куран окутууга дасторкон жайылат, мал союлат. Мындай жосун бардардыктан келип чыкты. Маркумдун чоң ашын берүү менен анын милдетинен тирүүлөр кутулат. Орозо айтта гана мал мууздап, ага арнап, кан чыгарууга, куран окууга ылаажы бар.

ЖАЙ АЙТУУ. Бул – жашоо-тиричиликтеги жамандык-жакшылыкта санаалаштардын ич ара катышы. Барлардын, илик-жармалардын бири-бирине өткөрө турган мамилеси. Иш жүзүндө, сөз жүзүндө көңүлүн жубатуулары, бирдемелерди ыроо кылуулары. Таарынып, ичинде туюп калбоого кылган далалаттары.

МАРКУМДУН БЕЙИТ БАШЫНА БАРУУ. Адатта, маркумдун 40 ашы берилгенден кийинки милдет – анын жайында бейит башына баруу парзы. Буга көбүнчө күмбөз тургузуу, коргон салгандан соң даярдык көрүлөт. Андыктан мал атап, көрүстөн үстүндө мууздайт, же этин бышырып алат. Боорсок жасалат, татымал төгүлөт. Кымыз көрөңгөлөтөт. Көрүстөн үстүндө самоор кайнатылат. Дасторкон жайылып, арбакка арнап, куран окулат. Чай, кымыз ичилет. Эт ж.б тамактар желет. Кайрадан арбактарга куран окулат.

КУРАН ТҮШҮРҮҮ. Маркумдун кыркын бергенде молдолор жыйылып куран түшүрөт. Молдолор куран акыларын алышат. Атактуу молдого өлгөн кишинин аты, ээр токуму менен берилген.

ЖЫРТЫШ АЙРУУ. Маркумга карата көрсөтүлүүчү зыйнаттардын бири: элүүлөрдөн ашкандан кийин жан таслим болгондорго төрт чарчы кездеме айрып, маркумга келүүчүлөргө тартуусу, алуучу жыртышты үйүндө ага атап, куран окуп, же окутуп туруп, бир керегине жаратуусу.

КАРА АШЫНА АТ ЧАБУУ (көр байге). Өлүктү койгон күнү ат чабылат. Тогуз атка байге сайылат. Берилген байге «көр байге» деп айтылат. Өлгөндүн зайыптары, кыздары ар күнү эрте, түш, кечинде үн тартып кошуп ыйлайт.

СУУ УУРТАТУУ. Өлүк өлгөн үйгө тууганы, дос, сөөктөрү ж. б. мал союп келип, тамак ичирет, муну «сууну ууртатуу» деп айтылат.

ЫСКАТ, БУРАКАТ. Өлгөндүн атына ээр токумун токуп, жай намаз жана кумган, идиштерден да бардыгынан бирден молдого токуп берилет. Дооран деп да бир топ мал, пулду бечараларга берилет. Өлүк өлгөн күндөн үч күн өткөндөн кийин «үчүлүгү», жети күн өткөндөн кийин «жетилиги», кырк күн өткөндөн кийин «кыркы» делип, малдар союлуп элге берилип турулат. Молдолорго куран окутулуп турулат.

АЗА КҮТҮҮ. Өлгөндүн бир тууганы, баласы чачын, тырмактарын алдырбай, кирлерин жуудурбай, күлбөй, чакырган айылдарга барбайт. Зайыбы эшикке чүмкөнүп чыгып, чоочун кишини карабай, тескери карап отурат. Зайыбы арык болуп, бетин тырманып күйбөсө, анда чоң сөзгө калат. Зайыбы арыктоо үчүн кыл аркандын үстүнө жатат.

МАРКУМДУН ДООРАНЫ, ЖЕ ЖАНАЗАСЫ. Бул – маркумдун артындагы ар кандай вазийпаларды молдолордун аткаруусу. Анын күнөөлөрүн, адалдыктарын-арамдыктарын өз моюнуна алып, куран-далил ташын түшүрүүлөрү, м. а., маркумдун түбөлүк жайында тынч жатуусу үчүн ага тирүүлөрдүн көрсөткөн зыйнаты.

МАРКУМДАРДЫ УРМАТТОО. Бул – абалтан берки салт. Эстеликтер, коргондор, күмбөздөр барабара тарыхый мурастарга, керээздерге айланат. Алар ыйык тутулат.

Ошол көрүстөндөр маркумдардын түбөлүктүү жайы катары тирүүлөр тарабынан таазим этүүгө, куран окуй өтүүгө ылаажы болгон. Көрүстөндү, күмбөздү, коргонду эш тутуп, маанектей барып жатуу тирүүлөрдүн салты болгон. Көрүстөндү, күмбөздү, коргонду карап даарат албоо, заара ушатпоо, «жер жамандап барбасын» – деп, көзү өткөндөр тууралуу акарат сөздөрдү айтпоо тирүүлөрдүн вазийпасы, адеби, ыйманы болуп саналат.

КОШУМЧА СЕЛБИК. Киши өлүп аш берсе, же келин алып, калың төлөп каржалса, же болбосо той берип, чыгымдар болсо, же доо тартып айып төлөсө, андай кишилер куда-сөөгүнөн, дос-тамырынан, тууган-туушкандарынан кошумча сурачу. Алардын кошкон кошумчалары селбик болуп калуучу. Андай өз убагында кошумча селбик алган кишилер кошумча кошкон кишилерге кийин зарыл болуп калган учурда, жооп иретинде кошумча кошуучу.

АШ БЕРҮҮ. Өлүк өлгөндөн бир жылга жакындаганда аш берүүгө даярдык көрүлүп, элге кабар берип, ашка чакырылат.

Илгери аш берүү анын атак-даңкын чыгара өткөрүүгө урук, уруу жапа тырмак аттанган. Буга өкүмчүлүк жашоо өзү эле моюн сундурган. Аш берүүдө эл-журт чабылып келген. Анын союшу өзүнчө, коюлуучу байгелери өзүнчө чогултулуп, чыгымдары өтө көп боло турган.

Аштын атак-даңкын эл чыгарган. Анткени ошончо чыгымдарды жумурият жону көтөргөн. Алар билермандардын айткандарын, дегендерин эки кылуучу эмес. Ал тартип катуу сакталган. «Көп түкүрсө көл болот» – дешип, эл-журт жер майышкан салыктарды аткарууга чыдашкан.

Аш берүүдөгү ата-бабалардан бери ар-намыс, уруулук атаандашуулар, текердешүүлөр жогорку чекке жеткен.

Аш бере турган уруу чоң даярдык көрүп, союш, аш тамактарды мол даярдайт. Аштагы ар түрдүү ырым, салт оюндарына берилүүчү байгелер да дайындалат. Эң көп кемегелерди казып даярдап, үйлөрдү тигип, ашка келген конокторду күтөт.

Ашка чакырылган эл келгенде, тигилген үйлөргө түшүп, конок алынат. Ашка келгендер да кошумчаларын алып келишет. Ашка келгендер күлүк аттарын таптап, байлап семирткен аттарын, баатыр, балбандарын камдап келишет.

Аш берген киши ашка келген конокторду күтүүгө бүтүндөй милдеттүү болот. Ашта балбан күрөш,

жамбы атуу, эр сайыш, ат чабуу, төө чечиш ж. б. салт байгелер жасалат.

КЫРК АШ. 40 күндөн кийинки жана соголган мал, жаңылган дасторкон. Туура, ошол 40 күнгө жеткирбей деле, акыркы жумага тогоп берилип да калат. Мында бейшембиде арбакка арнап, мал мууздалат, жума күнү тартылат, куран окулат. Албетте, аш берүү ар адамдын чама-чаркын карайт. «Кырк ашы» дебей, «маркумдун кыркы» деп, эптеп мал мууздап деле коёт. Аш берүүдө да ар адамдын мансабы, байлыгы билинип, биринен бири өтүп, ички белгилүү чекке тээп, көкүрөк таптык ар-намысы тутанып кетет. Кара ашта 40 ашы качан берилээри кеңешке алынат. Кырк ашында да маркумдун мартабасын ого бетер арттырууга ат чаптыруу салты илгери болуптур. Ага «Манастагы» Көкөтөйдүн ашын мисалга тартышат. Ошол 40 ашында жакындарына:

«Өткүр бала Бокмурун,
Өз журтуна сөз салды,
Бакардын сүтү колдосун,
Малдын баары төлдөсүн.
Быйылдан бөлөк эки жыл,
Үчүнчү жылда аш берсек,
Ага-ини, журтум кел» –

деп, акыл-кеңешке чакырат.

Чоң аш берүүдө:

1-ден, аш берүүчүнүн байлыгы чечет. Мисалы, ошол Көкөтөйдүн ашында аш каражатын Көкөтөйдүн уулу өзү көтөрөт;

2-ден, мансаптуулардын аш берүүсүндө же мансаптууга аш берүүдө ыгым-чыгымын эли-журтуна оодарат;

3-дөн, эли-журту жүрөгүндө терең кадырлаган элдик адамдар өлсө, жону жукараак болсо, ортодон ынтымак чыгара коюп, ашын өткөрөт. Шартка жараша ашы-жыты берилбей да калат. Аш берүү кеп-кеңешинде кайда берүү, кантип берүү, аны баш-

каруучу тандалат. Анан, канча үй тигилет, кимдер тигет, канча мал союлат – бул чечилет. Жердин шарты эске алынат. Ашка келүүчүлөрдү милдет-түү конок катары кабыл алууда, аттарынын жеми, чөбү, оттоочу жайыты эске келет. Отун-суусу, мал жана кемегесин коюуга шарттуу жайы керек; улуттук таң-тамашаларын өткөрүүчү, меймандардын баары тегиз көрүп туруучу ойдогудай орун зарыл. Алсак, аш башкаруучу Кошойдун акылы менен Көкөтөйдүн ашын Каркырага берүүгө бүтүм чыгарышат. Албетте, чыгарылуучу байгеси чектелет. Ашка чакырууда калпыс болуп калбоо үчүн кабарчылары шайланат. Албетте, маркумду коюуда бул өтө жооптуу иш болуп саналат; ашта элди ирээттөөдө ким жар чакыраары, демек ырчысы-жарчысы тандалат. Ынтымак кылуунун мындай шарттары бар:

1. Атактуулар каза болгондо, жана анын ашын бергенде, ынтымак чогултулган. Анын азабын жалпы журт тарткан. Кадимкидей чыгым чыккан. Андайда кедейдин минип жүргөн жалгыз аты, балдарына саап берип турган ую, айдаган анча-мынча теше жеринен алынуучу түшүмү ошол манап, болуш, бийдин ашына кетүүчү. Ошентип, ыгым-чыгымды «Ынтымак» деген ат менен эл көтөрүүчү. Мындай шартта өлүк ээси байып да кеткен. Бул зыяндуу ынтымак экенин айтуучулардын оозу кыска болгон.

2. Жөнөкөй адамдардын ынтымагы. Бул – өлүк ээсине жардам берүүчү, колдоого алуучу пайдалуу ынтымак. Азыр ушул ынтымак кенен таралган. «Көп түкүрсө, көл болот», – деп жакыр тургандарды көтөрмөлөп коёт. Албетте, ража чыгаруу ич ара макулдашуу, бир чечимге келүү аркылуу бекемделет.

3. Азыркы кезде чонбуз дегендердин ынтымагы бар. Мындайда өз ара мансаптын амири аркылуу «мындан чыгаргыла»- деп эле ичтен акырын буйрук кылат.

АШ.

«Сагызгандын аласы,
Агынан көптүр карасы.
Ат чаптырып, аш берген,
Сартпай кимдин баласы».

(Эл ыры).

Бул – Кыргыз Атанын маркумун сыйлоосу, урматтоо зыйнаты. Көп мисалдардын бири элибизде маркум өлгөн түнү «коногуна» деп кой соёт. Союлган малдар «кара ашы» деп аталат. Анда журт башчыларынын, билермандарынын, байларынын аштары өтө торколуу өтө турган. Аштын ке-мегеси оюлганда, кеп-кеңеши коюлганда өзүнчө мал мууздалган, куран окулган. Ага карата ат чабылган, кунан чабылган. Ал тууралуу эчен-эчен тарыхын маалыматтар бар. Улуу «Манаста» Көтөтөйдүн ашы Каркырада берилген жана ал даказалуу окуяларга бай. «Ашы мыкты берилди», «Ашы берилбей калды», «Ашы-жыты болбой калды» өңдүү кептер атуулдардын; уруктардын, уруулардын намысына катуу тийген.

Эчак көз жумгандарга маараке демиш болуп, элдин эсин оодарып, аш-той берип, Ала-Тоодой эт тартып, Ала-Көлдөй чык куйду өңдүү даназалардын азыркы шартта пайда-матасы жоктой.

Аш – Ата-бабадан бери маркумдун арбагына сыйынып, ага багыштап тамак берүү салты. Өлүктү коюу, арбакты сыйлоо жана эскерүү зыйнаты. Бул арбактардын тиякта тирүүлөрдү колдоп жүрүүсү сымал ишенимге барып такалат. Демек, аш – анын урматы. Аштын түрлөрү: аш өлүктү коёрдогу союлган малдар жана дасторкон үстү кирет. Буга карата «Өлүк бардын байлыгын чачат, жоктун этегин ачат» – деген макал бар.

ЖАРЧЫ (ырчылар). Аштын тартибин айтып жарыялап турушат. Жакшы кошокчулар атайын дайындалып келип, мактоо кошокторду айтышат. Кемеге – кемегенин башына эң көп малдар союлуп,

кемегеге деп ат чабылат. Тогуз атка байге сайылат. Кемегеге союлган көп малдардын эттерин бышырып, ашка келген элди жапырт түшүрүп, табак тартып куран окутулат. Кай бир чоң аштардын эттерин туурап да тартышат. Койдун белинен эки бөлүп туюк бышырып эки эле табакка салынып тартылууну «кабылы» деп айтылат.

ХІХ кылымдын 60-жылдарынан баштап кемегеге эт салып эт тартуу адаты калып, элдин конок бөлүп алуу адаты келген. Ашка келген элди аш ээсинин туугандары конокко бөлүп алып, ар бири өзүнчө кой союп коноктошкон.

БАЛБАН КҮРӨШ САЛТЫ – эки урууга балбан күрөш берилет. Бир топ мал байгеге сайылат. Балбандар күрөшүп жыгышат. Жыккан балбандын эли балбан көтөр кылып балбанды көтөрүп кетишет. Баш аттоо айып болот.

ЫРЧЫ (жарчы) – ашта, тойдо ырчылар боло турган тамашаны жана аштын жүрүшүн жарыялап ырдап турушат. Ашта жарчы болгон ырчыга жабуулаган бир жакшы атты биротоло мингизип, үстүнө баалуу бир тонду кийгизет. Башка ырчылар да тулга ырдап өбөлгөлөрүн алышат. Ырчылар ашка келген бий, байларды мактап ырдайт. Алар да ырчыларга жакшылап беришет. Эки ырчы айтышкандары да болот.

ТАЗ ЧАБЫШУУ – эки уруудан эки таз чыгып сүзүшүүгө жар салынат. Эки таз чыгып сүзүшүп жеңгени байгени алат. Эки таз өпкө менен да чабышат.

ТӨӨ ЧЕЧИШ – жерди орточо казып, түбүнө казык кагып, бир жакшы төөгө килем, кымкап жаап, шурудан буйла тагып байлап коюлат. Ким болсо да, бир зайып жыпжыланаң ортого басып келет. Зайыптын аркасына жибектен чачпак салынат. Зайып көпчүлүктүн ортосуна басып келип, санын шапалактап чаап сөздөр айтат: «Манас, Коңурбайларды тапкан мен өзүм» деп жана өз бетиндеги бийлер, баатырлардын аттарын атап, «бардыгын мен

тапкамын» деп айтып, абдан энкейип туруп төөнү чечип алып, кымкапты кийип алып басып кетет.

ЭР САЙЫШ – эки даңктуу урууга сайыш берилет. Эки уруу даярдап келген эки баатырын ат, кийимдерин, соот, чопкуттарын шайдоот кылышат. Каттырып даяр кылган жыгач найзалар да даяр болушат. Баатырларга бетке, моюнга сайышууга уруксат кылынбайт. Чоң баатырларга, такоол, жолдош кылып экиден төрт баатыр чыгарылат. Баатырларды уруунун аксакалдары коштоп чыгып беттештирет. Баатырлар ыраактан качырышат. Бир канча найзалар кыйрап сынат, акыры бирөө сайып аттан түшүрөт. Сайган баатырды коштоп «ураан чакырып» алып келинет. Кай убактарда сайылган баатыр өлүп да калат, өлгөн баатырга кун болбойт. Баатырлардын байгелери төө баштаган бир тогуз жылкы болот.

ЖАМБЫ АТЫШ – жамбы 5 кадак күмүш болот.

Эң бийик кылынып шырмый орнотулуп, башына чоң кулактуу жамбыны бекитип байлап коёт. Каалаган кишилердин бардыгы мылтыктарын октошуп, ыраактан чаап келип жамбыны атып өтүшүп турушат. Жамбыны ким атып түшүрсө ошол алат. Жамбы атып түшүрүлбөй калса ээсинде калат.

АТ ЧАБУУ – чоң аштарга тогуздан киши кул, күн, минден жылкы, минден кой, жүздөн жамбы ат байгеге коюлат. Аттардын куйруктары, көкүлдөрү түйүлүп, ат чапкан балдардын баштары кызыл жоолуктар менен буулуп, кызылдан кийгизип, аттарды ортого салып, ары-бери чубатылат. Аттарды колуна туу алган бир канча кишилер айдап кетишет. Коно айдаган убактар да болот. Балдардын башындагы жоолук, кийимдерин аш берген кийгизет. Эң четке кеткен сүрөөчүлөр «учтан сүрөөчүлөр» деп айтылат. Сүрөөчүлөр өз ураандарын чакырып сүрөшөт, аттын барын токтоочу жерине туу сайып коюлат, аны «Сөөрө» деп айтылат. Сөөрөдө аттарды тактап санап өткөргөн кишини "даекчи" деп айтылат. Даекчи чыккан жана андан ки-

йинки аттардан тиешелүү даекти алат. Байге коого киргизилет. Чыккан атка коо бузган күлүк деп наам берилет. Кай бир убактарда аттар ачык чыкпастан талаш кирип чоң чатактар болгон. Жолдон ат кошуу да чатактары болгон. Кайсы бир аштарда аттар да, балдар да өлгөн убактар болот. Аттын байгелерин уруунун аксакалдары бөлөт. Соогатчылар соогаттап алышат, ырчылар ырдап, мактап алышат.

Кайсы бир убактарда кедейдин аты чыгып байыган учурлар да болгон.

Ат чабылгандан кийин аш тарайт. Өлгөндүн балдары, туугандары, куда, достору, бир уруу бүт бойдон тулга өкүрүп дүнгүрөп түшүп, тууну жыгып, жыгачын отко жагат. Тулду жагат.

ЖЕСИРДИН КАРАСЫН АЛУУ. Аш берилип эл тарагандан кийин, эри өлүп, кара кийип тескери карап, аза күтүп отурган каралуу катынды аялдар иш бышырган кемегенин жанына алып келишип, башындагы карасын кемегедеги отко өрттөп: «Эриңдин топурагы торко, жаткан жери жайлуу, арты кийин майлуу болсун», – дешип, кемегеге май куюп, ырым-жырымдарын кылып туруп, каралуу катындын эри өлгөндө жазылган чачын аркасына эки бөлүп өрүп, анан ак элечек орошот да: Мындан кийин ак элечек башыңдан түшпөсүн дешет, аялга бата беришет. Ошондон тартып каралуу аялдын башынан карасы түшөт. Эшикке кирип чыгып мурдагы калыбына келе баштайт.

АШТАН КИЙИН. Аза күткөндөрдүн да чачтары, тырмактары алынып, кирлери жуулуп коюлат. Мындан кийин куда, достор өлгөндүн зайып, балдарын чакырып, баштарына ак жоолуктар салып, кийимдер кийгизип, аттар мингизет. Өлгөндүн үй-бүлөлөрү кадимкидей эл аралап оокаттарына киришет.

ЭРГЕ ТИЙҮҮ – өлгөндүн тул зайыптары аш берилгенден бир жыл өткөндөн кийин эрге тийүүгө акылуу. Өлгөндүн белгилүү бир туушканы же ага,

ининин балдары алат, башкага берилбейт. Жакындан алары болбогондо зайып төркүнүнө берилет. Төркүнү эрге берет.

ЗАЙЫПКА ДА АШ БЕРИЛЕТ. Чоң бий, байлардын зайыптарына чоң аштар берилет, бирок эркектердикиндей даңктуу боло албайт. Зайыптарга жырытыштар, ийне, жиптери берилет. Карыган абышкаларга да өлүм үстүндө жырытыш берилет.

УРУУ НАМЫСЫ – кыргызда уруу намысы эң бир нык коюлган. Мисалы: уруудан бир кишинин сөздөн сынышы, кор болушу, абийир табышы, намыс алышы, намыс кетиши урууга тиешелүү болгон.

Бир уруудан бир кишинин акысы башка урууга кетсе, же башка уруу уруп койсо, же өлтүрсө, андай иштерди бүтүн уруу башына туруп доолашкан. Бир киши уруу кылса, эр өлтүрсө, айып менен кунду бүтүн уруу төлөп куткарган.

БАЙЫРКЫ ЖООСУН. Атактуу киши өлсө, эл жыйылганча беш-он күн сактап турган. Жаки аманат деп коюп, бир канча убакыт өткөндөн соң, башка жерге которуп көмгөн. Жоодон өлсө, этин шылып таштап, сөөгүн жерине алып барып көмгөн. Атактуулардын өлүгүн көп убакыт жашырып көмгөн. «Эгерде кар жилигин душман алып жерге кагып койсо, анын тукумунан атактуу киши чыкпай калат» деген салты болгон. Атактуу кишинин көрүн жоокер киши ичине найза алып тегеретсе, тийбегендей кылып кең казган.

ТУЛ САЛУУ. Байыркы замандан бери түрк элдеринин кээ бирлеринде өлгөн эркектин кебетесине окшотуп жасалган тулку. Тулкуга өлгөн адамдын тебетейин, кийимин кийгизип, аялына кара кийгизип, тулга отургузуп коюп, бир жыл күнүнө үч убакыйлаткан. Бул салт кыргыз элинде күчтүү болгон. Адамга окшотуп тулку жасоо өтө байыркы заманда болгон түрү бар. Кийинчерээк тулку жасабай эле өлгөн адамдын кийимин төрдөгү ала баканга илип

коё турган болгон. Көчкөндө өлгөн адамдын атына ээрин токуп, жетелеп жүрө турган.

Мындай ырым өтө эле атактуу адамга иштелген. Тул салуу – Сибирь элдеринде да болгон. Ал тургай байыркы түрк жазууларында айтылат.

ТУЛ деп – кийин жесир катынды атай турган болуп калды. Тул катын – жесир катын деген мааниде. Эл адабиятында «Тул салуу, тулга отургузуу» сыяктуу сөз айкалыштары али да болсо көп учурайт.

АЗА-АШКА БАТАЛАР. Кыргыз маданиятынын үзүктөй бир парчасы өлүм узатуу маданияты болуп эсептелет. Кыргыздын кыргыз болуп аталып келишин сактап келе жаткан өзгөчөлүктүн дагы бирөө как ушул өлүм узатуу маданиятынын өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүгү болгонбу деген ой келет. Дегинкиси, кыргыздарда өлүм узатуу, сөөк чыгаруу салты өзгөчө алкактар боюнча өнүгүп, кандайдыр бир адамдын улуулугун өлүм зыйнаты менен көрсөтүп коё турган бийиктикке алып барып жеткирген.

Кыргыз тарыхындагы дин ишенимдери, доордун салттарына жараша киши өлгөндө аны жерлигине коюу адаты да ар түрдүү болгон. Эң эртеде, кыргыздар өлүктү бийик тоолорго алып чыгып, серечеленген жыгачтардын үстүнө коюп, эт менен сөөгү ажыраган соң анан сөөктү жерликке койгондугу жөнүндө баяндар айтылат. Дагы бир баянда «сөөктү этинен ажыратып, кырдырып, кымыз менен жуудуруп» («Манаста») сөөк коюу салты болгон. Азырга чейин кыргызда «өлүк» чыгарды дебей «сөөк чыгарды, сөөгү менен коштошту, сөөгүн койду» деген сөздөрдү иштеткенине караганда, кыргыз түшүнүгүндө адамдын түбөлүктүү нерсеси «сөөгү» болот экен. Кыз берип, кыз алганда да «сөөк бердик, сөөк алдык» дешет. Майнаптай караганда, кыргызда «жан чыгып кетет, эт чирип калат, бирок сөөк түбөлүк болот» деген түшүнүктөн улам, адамдын сөөгүн кастарлоо адаты калыптанып калган түрү бар.

Ал эми сөөк узатканда, эч качан «жөнөкөй көөмп коюу» болбогон. Тээ, атам замандан келе жаткан бир сыйра «өлүмдүн зыйнаты» өткөрүлүп, «ыйы жана сыйы» менен дан-дүнү боюнча өткөн. Ыйы-күйүт. Жакындары күйүтүнө кошок кошуп какшанып отурса, ошонун дагы бир жагында сый- ашы өтө берген. Кыргыздын ушул ыйы-сыйын бирге ала жүргөн салтынан өтө кеңпейил, чыдамкай инсандар экенине ынанып калат. Ушул ый-сый каада-сында бүт эле бата айтуу, ак тилек менен көңүл айтуу салты кыргызда аябай бекем калыптанган. Өлгөндөргө «бата кылып коёлу, бата кылып келдик» деген сөздөр «жубатар тилек айттык, ыраматылыктын боюна ак бата айттык» деген маанилерди берип келген. Ошого өлүмдүн каадасы да бата, тилек сөздөр менен келген дээр элек.

АШЫН БЕРГЕНГЕ БАТА. Аш берүү кыргызда кара ашын берүү жана жыл ашын берүү деп эки чоң аш берүү болгон. Кара аш дегенде өлүктүн сөөгү жерлигине коюлгандан кийин, анын өлүм зыйна-тына берилген маараке (тамак), анын рухуна арналган «бата алып берүү, бата кылдыруу» болгон. Болуп да жашанган адамдардын кара ашы, жыл ашы «той катары» салтанаттуу берилген. Кыргыздардын тоюнда өткөрүлүүчү элдик маараке шөкөттөрү менен коштолгон. Бодо, жандык союлган. Ошол союштарга, дасторкондорго бата берилген. Берген аш кабыл болуп, калган перзент, урук-тууган, күйгөндөрү аман-эсен болуусун тилеп, эл-журт бата берген. Ошону менен берген аштын корутундусу чыккан. «Аш бергенге бата» деген баталар мына ошол аштын союшуна кылган баталар жана ал ашта салган дасторконго берген баталарга карата айтылат. Аш берүүчү ар кайсы баталарды тике туруп кабыл алган.

БЕЙИТ БЕКИТКЕНГЕ БАТА. Жерлигине койгондон кийин, көбүнчө жыл ашында «бейит беки-түү» салты калыптанган. Мында сөөк коюлган бейитти «көркөө түлкү» ачып койбостугу, жаан, суу

кирип кетпестиги үчүн бейиттин чөйрөсүн таш жана кил ботолор менен катырып, коруктап, анан ага эстелик таштарды койгон. Мына ошол кезде жасалган жумуштарга, ага кызматы өткөн бала-бакырасына бата берилген.

БЕЙИТ БАШЫНА БАТА. Өлгөн адамдын перзенттери, күйөрмөндөрү дайыма бейит башына барып бата кылып турган. Ислам дини киргенден кийин «жай башына куран окуу» дегенге алмашылган. Жай башына, бейит башына бата кылганда, көбүнчө өлгөндүн рухуна арналган тилек, жубатар сөздөр, «жаткан жериң жайлуу болсун» деген каалоолор болуп эсептелет.

КАРАСЫН АЛУУ. Бул ашы-жытын берип бүткөн соң жесирдин үстүндөгү кийген кийимдерин алуусу. Мусулманчылыкта жесирди боштондукка чыгаруу. Эркин басып туруусуна жол ачуу. Карасын, адаттагыдай, кара кийгизген төркүн-төстөрү чечтирет. Анын ордуна мурунтан кийип жүргөндөй кийимдерди жабат. Негизи башына ак жоолук салат. Кара эмес, башка түстө чепкен, чапан (пальто) жабат. Көйнөк кийгизет да, колу-жолун бош кылат...

Илгери кара кийген өлгөн эрин элестеткен кебете жасап, ага анын чепкенин жаап, баш кийимин үстүнө коюп, кошогунын сыртынан кошок кошуп отуруусун «тул» болуп отуруу – деп атаган. Айкөл «Манаста»:

«Айкөлгө тулду тарттырып,
Кыз Сайкал келип түштү – дейт.
Аземиц журттан арттырып,
Кара кийип, кан жутуп,

Кабыланга аза күттү – дейт.
Ошондо кайран катын Каныкей,
Кандуу бети жыртылуу,
Кара чачы жайылуу,
Калдайган кара башында...» –

деп айтылат.

КАРАСЫН ТҮШҮРГӨНДӨГҮ БАТА. Жыл ашы берилип болгон соң «карасын түшүрүү» каадасы өтөт. Ошондо жакындары «каралуулардын» мурдагы аза күтүп кийип жүргөн кийимдерин чечтирип (көбүнчө аялды төркүндөрү) жаңы кийим кийгизет. Болуп да кыргызда илгери «тул салуу» салты болуп тулу алынганда, анан карасы түшүрүлгөн. Аза күтүүдө «тул салуу» салты мындай болгон: кыргыздарда үй ээси болгон эр киши өлүп кетсе, анын кебетесин чопо, таш, жыгач сыяктуу нерселерден сомдотуп жасатып, тирүү кезиндеги кийим-кечесин кийгизип, өргөөсүнүн төрүнө отургузуп койгон да, ал эр кишинин катыны ошол «тул» кебетенин алдында бет карай отуруп ый зынатын бүтөп кошок кошуп отурган. Ал ошол «тулдун катыны» болду деген түшүнүк боюнча, «тул катын» болуп аталган. Ошол тул салган үйгө өлгөн кишинин тапкан дүнүйөсү көрсөтмөгө жайылып коюлган. Ал буюмдар «тул дүнүйө» деп аталган. Өлгөн кишинин аты жал, куйругу кыркылып, ээр токулуп, ал кишинин тирүүсүндөгү тутунган ат жабдыктары бүт эле ээрге бөктөрүлгөн. Мындай ат да «тулдун аты», «тул ат» деп аталган да, көчкөндө жетеленип, эч ким минбеген.

«Тул» өлгөн адамдын жыл ашына чейин турган. Жыл ашынан кийин, «тул алынды» болуп, катындын карасы түшүрүлүп, тулга коюлган буюмдар жыйыштырылган (бала-бакырасы бөлүп кеткен). Тул алынгандан кийин, катын «жесир» деп аталган.

Айтмакчы, кыргыздарда «тул салуу» салты тээ эртеден башталган түрү бар. Андай дештеги себеп, кыргыздардын ата-бабалары эртеде жашаган Эне-Сай өрөөнүндөгү кыргыз көрүстөндөрүндө «моло таш» деп аталып келген таштар адам кебетеси түрүндө сомдолуп, бетине кишинин түспөл сүрөтү, эстелиги чегилген. Бул – көр башына коюлган «моло таштар» («эстелик таштар» деп да аталат). Үйгө коюлган «тулдун» көр башына коюлган «тул» түрү

окшойт. Ал көрүстөндөрдүн үстүнө коюлган эстелик таштарды «тул таш» эле десек болчудай деген ой келет.

НАЗЫРГА БАТА. Аш берүү кийинки заманда кошумчаларга тушукту. Диндик көз караштардан улам арбактын рухуна «назыр берүү» кирди. Назырга союш союлуп, элге дасторкон жайылды. Мына ошол – назыр.

Көнүл айткан сөздөр.
Арты кайрылуу болсун.
Жаткан жери жайлуу болсун.
Топурагы торко болсун.
Арты майлуу болсун.
Өмүрүн балдарына берсин.

Кайгырбагыла, ыйлабагыла, ыйлаган менен табылбайт, кайрат кылгыла, бала-чаканын өмүрүн тилегиле.

Маркумдун жаткан жери жайлуу болсун.
Арты жарашсын, бала-чакасын колдой жатсын.
Маркумдун топурагы торколуу болсун.
Маркумдун бейиши болсун.

Бала-чакасын арбагы менен колдой жатсын.

Ыйлабагыла, кыска тарткыла, тообо деп балдардын, артында калгандардын өмүрүн тилегиле.

Аш бергенге бата
Чарыяр болсун достошун,
Мухаммед болсун коштоочун.
Кыдыр болсун жолдошун,
Улукман болсун курдашын.
Мүдүрүлгөн жеринде,
Жети олуя, жети пир,
Керемети менен колдосун.
Көнүлүнө алган талабыңды,
Бир жасаган кудайым,
Кудурети менен ондосун.
Улууларды сыйласаң,
Боло берсин болбосун,

Толо берсин толбосун.
Танда макшаар күнүндө,
Бурак болсун мингенин,
Жибек болсун кийгенин.
Үрлөр болсун сүйгөнүн,
Ошол убакта билесин,
Бул күндө берген ишиндин,
Батасынын тийгенин.
Малыңдын көр пайдасын,
Башыңдан багың тайбасын. Оомийин!
Намысың колдон кетпесин,
Касташканың талабына жетпесин.
Кеткениңдин топурагы торко болсун.
Караңгы көрү жарык болсун.
Мингени дулдул бурак болсун,
Жүргөнү бейиш-жумак болсун.
Арбак ыраазы болуп,
Кемигениңди бир Алла толуктап,
Азан-казан ортоң толсун. Оомийин!

БЕЙИТ БЕКИТКЕНДЕГИ БАТА

Арты кайырлуу болсун,
Калган өмүрүн балдарына берсин.
Арты майлуу-сүттүү болсун.
Жаткан жери жайлуу болсун.
Оор топурагы жеңил болсун.
Жакканы чырак болсун,
Бакканы бурак болсун.
Караңгы көрү чырак болсун,
Кудай өз дарегинде күнөөсүн кечсин.
Жаннаттан орун берсин.
Оомийин!

БЕЙИТ БАШЫНА БАТА

Теңирим өзү колдосун,
Олуялар оңдосун.
Дүйнөдөгү изгилик,
Алдыңдан чыгып колдосун.
Тар кабырың кең болсун,

Күндүзгүдөй күн күлсүн.
Шам чырагын жаккандай,
Таш кабырдын ичинде,
Ыраатка бата көр.
Күн чыгып таң аткандай,
Жаннаттан жаның жай алсын.
Жараткан эгем кудурет,
Көп батасын кабыл эт,
Күнөөдөн таза жандардын
Ак тилегин макул эт.
Оомийин!

КАРАСЫН ТҮШҮРГӨНДӨГҮ БАТА

Ыраматылыктын топурагы торко,
Жаткан жери жайлуу,
Арты-кийин майлуу болсун.
Мындан кийин ак элечек
Башыңан түшпөсүн.
Оомийин!

НАЗЫРГА БЕРГЕН БАТА

Медиянда Мухаммед,
Түркстанда Кожохмет,
Мына бу үммөтүнө жар медет.
Бул дүйнөдө жыйганды айт,
Акыретте ыйманды айт.
Эки дүйнө аброюн берсин,
Төрт түлүк малга жарысын,
Алганың менен тең карысын
Төрт түлүгүн өсө берсин,
Журтуна арнаган ниетин,
Ата-бабаңа тие берсин,
Ата арбагы ие берсин.
Оомийин!

ЖЫЛ АШЫНДАГЫ БАТА

Союлган малдын,
Жасалган нандын
Тийгизсин сообун.

Арты кайырлуу болуп,
Мындан аркысы оңго оосун.
Дасторконунар жакшылыкка жайылсын,
Оомийин!
Намысың колдон кетпесин,
Касташканың талабына жетпесин.
Кеткениңдин топурагы торко болсун.
Караңгы көрү чырак болсун,
Мингени дулдул бурак болсун,
Жүргөнү бейиш-жумак болсун.
Арбак ыраазы болсун,
Кемигениңди Бир Алла толуктап,
Азан-казан ортоң толсун.
Оомийин!

Соок коюуга байланыштуу салттар буткондо эн аягына келет

ПИР ДҮЙНӨСҮ. Абалы, баланын пири Умай эне дейбиз. «Пир» аттуу түшүнүк «анын колдоочусу», «теңири», б.а. «пайгамбар сабаасы» – сымалдар менен алмаштырылган. Демек, Умай эне баштап так ошондой касиетке эгедер. Непада бала ооруса, «Умай эне өзү сыйлайт» – деген ишеним, ой туулар пайда болгон. Ымыркай ар кандай ооруларга тушугат. Кээде анын эти көгөрүп калса, «аа, а, Умай эне өзү уруп кеткен тура!» Ушул сөздүн негизи «эчтеке болбойт, Умай эне өзү турбайбы?» деген ишенимге, ойго барып такалат. Эмчи-домчулар азыркыга дейре ымыркайды эмдөөдө, абалы ушул Умай эненин атын аташат. Ошого сыйынышат. «Умай эненин атынан эмдеп атабыз» – деп турушат. Албетте, атабабадан келе жаткан асыл жөрөлгө болуп саналат.

Ошентип, балдардын-наристелердин пири Умай эне улук сезилет. Пир тууралуу кеп козголсо, биз билгенден бир топторун санай алабыз. Мисалы: жигиттин пири Кырк чилтен (Шаймерден деп да айтылат), сүйүүнүн пири Зулайка, Жусуп. Мында эки жаштын махабатын айгинелеп турат. Секелек, Сары кыз, Асан шайыр акындын пири дешет. Та-

быштын пири Улукмандын теги белгилүү. Ал «Ибн-Зада», деп да аталат. Тажик элинин атактуу дарыгери экени тарыхта, философияда, медицинада да ана айтылып келген. «Улукман акем сакайтсын» – дары-дармек ичүүдө ушинтип айтылган. Теректин пири – Байтерек, аны кээде чынар терек деп коюшат. Чечектин пири – Карасан Ата дейбиз. Ушул жерден «Ата» деген сөздү оозанган соң, короодогу төрт түлүк мал эске түшөт. Ошондо төө малы – төө Ойсул-Ата тукумуна кирет. Койдун пири Чолпон-Ата, эчкинин пири – Шыйпан ата, кийиктин пири – Кайберен жандык катары эсептелет. Уйдуку – Зенги-Баба деп коёт. Иттин пири – Кумайык, куштун пири – Буудайык – булар жеринен эгиз айтылат. Суунун пири – Сулайман дешет. Ал кайсы Сулайман? Ал мүмкүн пайгамбар Сулайман? – боолголой албайбыз. Чүкөнүн да пири бар. Ал Кара Чеке деп аталат. «Чүкөнү чекеңе толгойунбу?» – деген сөз. Бул чүкөнү мыкты аткандарга айтылат. Чилденики – Кырдач – ал жай чилдеби, кыш чилдеби? Сөздүн төркүнү азыркы муундарга анча түшүнүктүү эмес Бермет данын күрөгөн дыйкандарды мындайда деле «Баба дыйкан» дейбиз. Экинчиден, жалпы эле дыйканчылыкты «Боз кептер» – деп коёт.

Устанын пири-Дөөтү. Дөөтү пайгамбар кызыл чок темирди колу менен кармаганы, өзүнүн шекирттерине ушундай кармап узанууга үйрөтүүгө аракеттенип уламыштарда арбын айтылат.

Там, дубалдын да пири бар. Там орусча «дом», ал кийин чыкты. Аны кыргыздар «жер үй же ысык үй» дешет. Мунун пири Ыбрайым Хилулга деп айтылат экен.

Соодагерчиликтин пири – Имам Масан, бакыттын Пири – Кыдыр, Илияс, мында Кыдыр Алаки салам, кээде Кызыр алаки салам эске түшөт. «Ал Кыдыр алаки саламга, б.а. Кызыр алаки саламга жолугуптур. Куудай сакалы бар карыя экен. Колунан кармаса, «тырмаксыз» колу кебездей жумшак.

Ошого жолугуп, же изин басып, таалайы ачылып-тыр» – өндүү болумуштар айтылып, зор ишеним туудуруп келүүдө.

Жырткычтын пири – Баян жабыр. Арийне, биз айткан, балким айтылбай калган пирлер бардыр. Адамдын пири – Кудай, Асман теңири, Алла таала; жан-жаныбарлардын жалпы пири – Кудайдын кудрети менен жаратылыш жаралып, алардын ар биринин эгеми бардыгын мусулман пенде катары таанып-билүүбүз, аны парз тутуубуз абзел. Ушундан улам «Ээси бир десе, эгеми эки дейт» – деген сөз айтылат. Айрым адабияттарда уйдун пири – «Ай мүйүз», үн атасы – «Камбаркан», суу атасы «Сулайман», жел атасы «Жел кайып», жердин пири «Жер эне», күндүн пири – «Күн Тенир», чычкан пири – «Чие Ата» деп аталат.

ӨЛГӨНДӨН КАЛГАН МУРАС ЖӨНҮНДӨ. Бирөө өлсө, ал кишиден калган мал, мүлк анын эркек балдарына таандык болуп калуучу. Жесир аял өлгөн кишинин туугандарына тиешелүү болуп, анын жакыныраак дегендердин бирөөнө алып берүүчү.

Балдар жаш болсо, энесин алган тууганын «өгөй ата» кылып карманып, ошол кишинин жакындарынын карамагына өтүүчү. Эгерде жесир аял өлгөн кишинин жакын туугандарынын бирөөнө тийбей, башка бирөөгө кетсе, ал убакта ал аял эринен калган мал-мүлктү жана балдарын ала кетүүгө укугу жок болучу. «Керегенин көзүнөн өтүп» кара башы гана кетүүчү. Жетим балдар, үй, мал-мүлкү менен жакын туугандарынын бирөөндө калуучу. Эс тартып мал-мүлккө ээлик болгуча ошолордун көзөмөлүндө жүрүүчү. Эгерде өлгөн кишинин баласы жок болсо анын мал-мүлкү жакын туугандарына өтүүчү. Өлгөндөн калган малды жакындыктарына жараша, улуусу улуудай, кичүүсү кичүүдөй кылып ылайыктал бөлүп алышчу.

ЖЕСИР ДОО, ЖЕТИМ АКЫ. Жесир аял башка бирөөгө барып тийип алса, өлгөн кишинин жакындары кетип калган аялдын төркүндөрүнөн жетим

акы доолачу. Анткени аялдын төркүнү, аял экинчи бирөөнө тийгенде да андан калың алуучу. Эгер тиги кетип калган аялдын төркүнү өз ниети менен доодон кутулбаса, а өлгөн кишинин туугандары:

– Өлгөндөн өлүү, тирүүдөн тирүү ажырадык, эч болбогондо жетим акыбызды бер, – дешип бийге чейин даттанып жүрүп, жетим акы албай тынуучу эмес. Эгерде жесир аял өлгөн кишинин туугандарынын бирөөнө барбай, алысыраак туугандарынын бирөөнө тийип кетсе, анда деле аялдын өз эле башы кетүүчү. Жесирди алган алыс тууганы тиги өлгөн кишинин жакын туугандарына доолуу болуп, тартуу тартып, жесир доосун берүүгө милдеттүү болуучу. Жесир тууралуу өз ара мамилелер башка жолдор менен бүтүүчү. Учурга туура келип, жесир келген айылдан эри өлгөн аял чыгып калса жесирин алдырып жиберген айылдагылардын бирөө тигилердин жесирин алууга акылуу болучу.

Аш берүү – шарт боюнча өлгөнүнө алты ай болгондон кийин чоң ашын берүүгө руксат. Андан башка майда аштар да болот. Кишинин өлгөнүнө үч күн болгондон кийин үчүлүгүн, жети күндөн кийин жетилигин, 40 күндөн кийин кыркын берет. Кыркын бергенде молдолорду жыйып куран түшүрүүчү. Молдолорго куран түшүрүү акыларын тапшырып, андан тышкары ат да токуп берүүчү. Өлгөн кишинин жакшы аты болсо, ошол атка өлгөн кишинин ээр токумун токуп, жайнамазын бөктөрүп, чынысын кабына салып, канжыгасына байлап, канжыгасын ээрдин кашына кыстарып куран түшүргөн молдолордун бирөөнө, албетте, чоңураак, атактуураак молдосуна берүүчү. Жогоруда айтылгандай алты айдан кийин чоң ашын – акыркы ашын берет. Аш берилээрде өлгөн кишинин бүтүн кудак-сөөгүнө, дос-тамырларына кабар берилет. Кудак-сөөгүнүн, дос-тамырларынын кай бирөө кабар албай калса катуу таарынуучу, айрымдары ашына чакыртпады дешип нааздашып, ажырашып, кол үзүшүп да кетүүчү.

МИЛДЕТТЕНҮҮ, КОНОК ЖАНА КОШУМЧА.

Өлүк ашы байга байдай, жардыга жардыдай берилүүчү. Эгерде өлгөн адам атактуу бай киши болсо, өлүк салттарына чыккан чыгымдын баары ошол өлүк өлгөн айылдагылардын милдети деп эсептелүүчү. Өлгөндөгү конок ашы: өлгөн кишиге өкүрүп келген кишилерге союлган мал, берилген чай жана башка каражаттарды өлүк өлгөн айыл бай жана жарды дебестен түтүнгө бөлүп алуучу. Эгерде өлгөн киши жарды жана катардагы кишинин бири болсо, өлүк салттарын өтөөдөгү бүтүн каражаттар өлгөн кишинин өзүнөн чыгуучу. Кудасөөк, дос-тамырлары, жакын туугандары азын оолак кошумча кошуучу. Ашын бере турган киши атактуу бай болсо, ага бериле турган аш да ошондой даназалуу болуп өткөрүлүүчү. Ашка 5-6 ай мурда камынышчу. Ашты башкаруучу кишилер айылдын баш кишилерин чакырып аш берүү кенешин кылуучу. Андан соң аш бериш үчүн түтүнгө бай-жарды дебестен ашка кете турган чыгымдар: байгеге сайыла турган мал, акча, өлүү дүнүйө жана башкалар белгиленип, тийиштүү кишилерге бөлүнүүчү. Ар ким өзүнө милдеттүү конокторду күтүү үчүн конокко союла турган мал, чай-чамегин белендечү. Милдеттүү коноктун салты төмөнкүдөй болучу.

Кайсы айыл милдеттүү конок алып аш берсе, келген коноктор ошол айылдын түтүнүнө бөлүнөт.

Милдеттүү коноктор кандай тамак жейбиз десе, үй ээси ошону орундоого милдеттүү.

Эгерде милдеттүү коноктор кыйкым таап конгон үйүндөгүлөрдү уруп, сабап койсо да үй ээси макул боло берүүгө тийиш, кол кайтарууга, каяша айтууга укук берилбеген.

Милдеттүү конок алып аш берген айыл өзүнөн чыккан чыгымы үчүн эч кимден эчтеме ала албайт. Кай бир учурда милдеттүү конокко келгендер шылтоо таап, бирдеме өндүрүп алып кетүүгө да аракеттенишкен. Арык тукуму элинин бир Быйтыман деген болуш болуп жүргөн кишиси өлүп аш бергенде

келген шапак эли «бизди конокко эрте бөлүп албайт» деп таарынган бойдон аш берген айылдын жылкысын тийип кеткен.

Милдеттүү конок күткөн үйдө чоң аштарда ар кандай тентектик, бейбаштыктар көп болучу. Конгон үйүндөгү кишинин тамагынан кыйкым таап, үй ээсин кызыл-ала кылып сабагандар да көп болгон.

ӨЛҮК ӨЛГӨНДӨГҮ ДИНДИК АДАТТАР ЖАНА ЭЛДИК САЛТТАР

Киши жаны кыйналып, үзүлүп бара жатканда ыйман айттырат. Ыйманды молдо айтат. Өлгөн кишинин эти сууганча тийбейт. Эти суугандан кийин жерге алып коет да, катындары кошок кошуп, эркектери өкүрүп сала берет. Өкүрүк угулгандан кийин айланадагы айылдаш аялдары кошок кошуп, эркектери өкүрүп келе баштайт. Өлүктү көмүү жана келген элди коноктоо өлүк өлгөн айылдын жалпы милдети деп эсептелет. Өлгөн кишинин малынан мал союлат. Чай, нанды алы келгенинче аянбастан келген элге берет.

Өлүм бардын малын чачат, Жоктун абийирин ачат, – дешүүчү.

Өлгөн киши малдуу, бардар болсо – малын чачып, өлүк өлгөндөгү элдик салттардын, диндик адаттардын баары иштелүүчү. Эгерде өлгөн киши жарды болсо – элдик салттар, диндик адаттар толук орундалбай, же өлүк өлгөн үй өтө кыйналуучу.

Сөөк жуудуруу – сөөк жуудуруш үчүн өлгөн кишинин куда-сөөктөрүнөн, кызынын, уулунун кайындарынан, дос-тамырлары, алысыраак туугандарынан кылып 9 же 11 кишиге чейин киргизет. Эң аксакалы башын жууйт, андан кийинкилери өз ирети менен улам төмөн жактарын жууйт. Сөөк жуугандар өлгөн кишинин кийимин бөлүп алышат. Ошондуктан, буюм-тайым алсамбы деп ниеттенип жүргөн, бирок сөөк жууга кирбей калган куда-сөөк,

дос-тамырлары, алысыраак туугандары «сөөгүн жуудурбады» дешип таарынган учурлары да болот. Эгерде өлгөн киши аял болсо анын сөөгүн кудагый, илик-жиликтеринин аялдары жууйт, сөөк жууга киргендер да сакалдуулашып өлгөн аялдын киймин бөлүп алышат.

Мүчө берүү – киши өлүштүр деген кабар угулса, уккан жердеги кишилердин баары эле келүүчү. Келгендер өлгөн жерден олжо-мүчө алуучу. Кишиси өлгөн айыл келген элди урук-урукка, айыл-айылга бөлүп мүчө берүүчү. Тийген мүчөнү эл өз ара олжолоп бөлүп кетүүчү. Өлгөн киши бардар болсо, мүчөнү көбүрөөк, жарды болсо өз алына жараша берүүчү.

Жыртыш берүү – эркек өлсө барган аялдарга эчтеме берилүүчү эмес. Эгерде өлгөн киши аял болсо, анын эри бардар болсо, эркектерге мүчө, аялдарга жыртыш берүүчү. Жыртышка жыртып бөлүп алгандай кездеме, учук жибек жип сапталган ийне, шакек коюлуучу. Аялдар жыртышка тийген олжону талап бөлүп алышчу.

Дооран – дооран берүү элдик салт эмес, диндик адат. Доорандын максаты өлгөн кишини «күнөөсүнөн куткаруу». Доорандын акысын молдолор алуучу. Дооран өткөрүүнүн тартиби: өлүктү кепиндеп алып жөнөөгө даярдагандан кийин чогулган молдолор өлүк жаткан үйгө барышчу. Алар өлүктү коюп кырка тартып отурушат. Бирөөнө дооран өткөрүү табышталат. Адатта мурдатан колунда бары бардай, жогу жоктой кылып мал, дан багыштап коет. Дооран башталарда атайы дооранга багышталган малдын чылбырынын учу дооран өткөрүүгө дайындалган молдонун колунда болот. Ал молдо өлгөн киши «балакатка» киргенден берки жашынын эсебин тактай. Маселен, өлгөн киши 60 жашка чыккан болсо, 12 жашын алып таштап, калган 48 жашына дооран өткөрөт. Дооран өткөргөн молдо ушу кишинин 48 жыл ичинде кылган күнөөлөрүн көтөрүп алдыңбы? – деп отурган молдолорго, улам кыдыртып дооранга байланган малдын

чылбырынын учун сунат. Дооран алууга отурган молдолор – «Өлгөн кишинин мүчөсүн көтөрүп алдык» – дешип дооранга байланган малды, койгон эгин, акчаны бөлүп алышат.

Бет тытуу, кара кийүү, аза күтүү, тасма курчануу – каза болгон киши эркек болсо, анын аялы жана жакын аялдар беттерин тытышат. Өлгөн кишинин аялы чачын жазып, башына кара салуучу. Ашын бергиче дайыма тескери карап, аза күтүп отурат. Күнүнө үч маал кошок кошот. Кээ бирөө эринин аркасынан өлүш үчүн белине ичке тилинген кайыштан жасалган тасма байлануучу. Адатта аял эч кимге билгизбей чылгый кайыштан тилинген тасманы жалаң этине курчанып алып күнүгө жылдырып бекитип коё берет,

Тасма бара-бара белин кыйып ошондон зыян тарткандар да болуптур.

Чың-чың жаман, чың жаман, Чыңырып чыккан үн жаман. Табактай бетке так жаман, Тасмадай белге кур жаман – деп, далай аялдар эри өлгөндө бетин тытып, эрине күйбөй койду деп эл жаманатты кылбасын деп белине тасма байлап, күнүнө үч маал кошок кошуп, какшанып ыйлап кыйналган экен, өлгөндөрү да болуптур.

Талып молдо (Талып Байболот уулу).

ӨЛҮК ӨЛГӨНДӨГҮ ДИНДИК АДАТТАР ЖАНА ЭЛДИК САЛТТАР

Адамдын денеси муздап, сезүү тамырлары кыймылдабай, тамактан калып кыркыроо киргенде эски адат боюнча бир молдолугу бар адам даарат алып ыйман айтып турат. Ошол убакта кебез менен оозуна суу тамызып турат, тартип боюнча аялы тамызып туруш керек.

Өлгүчө өзүнчө тамда жаткан жеринде эле жатыш керек. Адам коркута баштаганда эле үй тигилип даярдалып коюлат. Өлгөнгө чейин ал үйгө кий-

рилбейт. Өлгөндөн кийин ошол өлгөн жерде «арам сууга» («майрам сууга») алынат. Эки-үч киши жууйт. Жуугандар жакындардан болот. Кары адам болсо кары кишилер, жаш болсо жаш адамдар жууйт. Аял кишини аялдар, эркекти эркектер жууйт. Анан өлүк ороочу атайын жасалган ак кийизге жыланач ороп коет. Ал кийиз бир атанын балдарына бирөө болот да, дайыма этияттык менен таза сакталат. Ошого ороп алып барып баягы тигилген үйгө кийрилет. Ал үйдүн эр киргенде сол жагына коюп «сооп болот» деп бедеден төшөп, анын үстүнө башка кийиз салынып туруп ошонун үстүнө орогон кийиз менен жаткырылат, бетине ак жоолук жабылып, эки көшөгө тартылат, анткени баш-аягы көрүнүп калса күнөө болот дешет.

Үйдүн ичине шырдактар салынып, туш кийиз, килемдер тартылып кооздолот. Шырдактар салынган себеби келген аялдар отурат. Булардын бардыгы бүткөндөн кийин эркектер өкүрүп, аялдар (өзүнүн жакындары) ыйлашат. Анткени айыл-апага өлгөндүгүн ошентип билдиришет.

Анан сөөк-тамырларга, жакындарына киши жиберилет. Ал киши «кабарчы» деп аталат.

Мүрзө казууга үчтөн алтыга чейин киши жиберилет. Кандай киши болсо да боло берет. Аларга тартип боюнча акы төлөнөт.

Аялы, кыз-келиндери дайыма ошол үйдө отурат. Анткени эл өкүрүп келгенде ыйлап отурушат.

Уулдары менен инилери өлүк жакка салынган шырдакка колуна таяк алып күтүп отурушат да, эл келгенде өкүрүп турушат.

Өлүк турган жак сыртына чырмаган кызыл чий каланат, ал өлүктүн белгиси болот. Өкүрүп тургандар таякты бооруна таяп, жерди карап, эшикти беттенип турушат. Өкүрүп келгендер өкүрүп тургандарга улана сынар тизелеп отурушуп, өкүрүп бүткөндөн кийин өлүк ээси атайы коюп койгон киши суу алып келип, ыйлагандардын жүзүнө суу куюп

берет да, тамак берүүчү экинчи үйгө ээрчитип келип чай берет.

Аялдарга аял киши суу куят.

Өлгөн киши жаш болсо, тамак (чай) берилбейт.

Алыстан чакырылган сөөк-тамырларды «конок алып» кондуруп калат. Сөөк жерге (мүрзөгө) коюлмайынча макүрү деп куран окулбайт. Конокторго мал союлса деле куран окулбайт. Муну «коногу» деп атайт.

Нээти жакшы, ак ниеттүү киши эле деген сыяктуу гана сөздөр айтылып, калганы башка жалпы сөздөр эле болот. Салт боюнча карыянын өлүгү той катары болуп анча кайгы болбойт.

Тамак-ашты жеп бүткөндөн кийин кепин бычып тигүү болот. Кепинге тайпы (дакеден), марли сыяктуу материалдан 13 метр кетет. Кепинди молдо бычат, Эр кишиге үч катар, аял кишиге беш катар кепин бычылат. 1) эң ичкиси моюндан тизеге чейин, 2) төбөдөн буттун учуна чейин, 3) баш-аягына бир тутамдан эки тутам (бууш үчүн) артык кылып жасалат. Кездеменин эни 7 же 8 карыш болуш керек. Бул эр кишиге бычылган кепин. Айпооч (алдын жапчуу белдемчи) аялдарда гана болот. Кумтулашы тескерисинче болуш керек.

Келген эркек, ургаачылардын бардыгына жыртыш берилет. Анан өлүк жаткан боз үйгө молдо жана анын жолдоштору: молдо, сопулар жана мискин жакырлары болуп төрт киши болот. Булар үйгө кирип өлүктүн жанына отуруп, молдосу аят окуп дооранды шарыят боюнча кабыл алдырып, анан эшикке чыгып, дооранга коюлган акча ж. б. бөлдүрүп алышат.

Анан намаз окуп жүргөн, даарат алган кишилер жаназага турушуп, молдо окуп, алар кулак кагып турушат.

«Ассалоту жаназа!» дегени жаназага келгиле дегени болот. Жаназа окулгандан кийин үч баканга (табытка) салып өлүктү баш жагы менен эшикке чыгарат да шарият боюнча жаназа окулат. Төрт

киши көтөрүп жөнөйт. Аялдар ыйлап калат, эркектер (жакындары) өкүрүшөт.

Мүрзөгө койгондо өлүктү аяк жагы менен көргө кийиришет. Ага чейин баш-аягындагы жана белиндеги буунчактарын чечип кырынан жаткырышат, бир жагына топурак жөлөп коет. Анан эл бир уучтан топурак алып «Кулхуалла ахатты» үч сыйра айтып дем салып «сүф» деп туруп, топуракты бирөөнүн этегине жыйнап туруп аны тегерете себет. Анткени ажыдаар жана ошо сыяктуулардан коргоп калат деп билишет. Казанактын оозуна кыш тизип, топурак менен көмө баштайт.

Чала көмгөндө бир куран, бүт көмгөндө бир куран окуп туруп «Жакшы киши эле ээ!» деп молдо айтканда, калгандары да ошол сөздөрдү кайталашат. Анан кырк кадам басып туруп дагы бир куран окушуп, андан кийин жалпы дагы бир куран окуп бата кылып, анан үйдү көздөй жөнөшөт.

Жарым чакырым калганда сөөкчүлөр өкүрөт да, аялдар ыйлайт. Молдо эркектер үчүн эшикте, анан аялдар үчүн үйдө эки жолу куран окулат.

АРБАК. Дене эмес, жанды арбак дейт. Түшкө кирсе үйдө же үйдүн жанында көзгө көрүнбөй арбак чыртылдайт. Анда мал союп, же бир тамак жасап, ошол арбакка атап куран окуйт. Арбак түшкө киргенден кийин тез эле жакшылык болсо – «арбак колдоду» дейт. Ал эми жамандык болсо – «каарына алды» дешет. Экөөндө тең куран окутат. Арбак колдоп жүрүш үчүн өзү таза, ак, намаз окуп, ыкылас менен жүрүш керек да, жума сайын колдон келсе, мал союп, келбесе бир тамак кылып арбакка атап куран окуп (окутуп) жүрүш керек.

Жогоркудай кылбай койсо, жардам кылбай, колдобой калат. Кыргыз арбак балан жерде турат деп белгилебейт, бирок бейитке барып куран окуп, арбакка сыйынат.

Адам, мал көп ооруп өлүмдүү болсо, бир атанын балдары мал союп бейитке барып, бирден үч күнгө чейин конот да, куран окуп, шам жагып, топурагынан чылап ичип, ооруга эзип сыйпайт. Ооруган

малды короосу менен айдап барып түнөтүп, айлан-тып (тегеретип алып) келишет. Муну арбакка сый-ындык дешет.

Балбанга түшкөндө, жоого беттешкени баратканда, калган эл «оомийин алла акбар, ата-бабандын арбагы колдосун» деп бата беришет. Жакшылык же жамандык үчүн – экөөндө тең «ата-бабанын арбагы урсун» – деп арбакка ант берип бата кылышат. Убададан тайса ант урду деп айтышат, арбак урду дешет.

Өлүк жаткан үйдө жарык болот, бирок от жагып, тамак бышырбайт, анткени – сасыбай музтак турсун деген мааниде болот, Качан коюлушу кабар кылынган эл келгенде же алардан кабар келгенден кийин гана өлүк коюлат. Өлүктү эшикке жууган кишилер алып чыгат, анан жакын өзүнүн кишилери көтөрөт. Мүрзөгө жыйналган эркектин бардыгы барат, аял барбайт. Мүрзөгө жакындары кийирет. Тартип боюнча өлүккө эч нерсе кошо көмбөйт, Казганда чыгып жаткан буюмдар калмактардыкы. Кадырлуу киши өлсө, чоң казанак кылып ага жакындарынан бир нерсесин кое берет. Чоң кадырлуу киши өлсө алардын кепининин сыртынан булгаары менен ороп көмөт. Ал ноо болуп катып калат экен. Аны чирибес үчүн жасаган болот. Тайлак баатыр ушундай коюлган. Бул шарыяттан тышкары иш.

Чоң кадырлуу кишилерге күмбөз салып, анын ичине боёк менен периште, пайгамбар жана өзүнүн кесибине ылайык сүрөттөр тартып, бысмылдадан баштап сөз менен түшүнө жазуу жазат. Бул да шарыяттан тышкаркы иш болуп эсептелет.

Бир уруу – бир кыштак, бир кыштакка – бир мүрзө болуп, бир уруктун кишилери бир ыңгай коюлат. Мүрзөдө жана ага карап даарат уштпайт.

А дүйнөгө баргандагы турмуш бүт эле шарыяттагыдай болот.

*Ибрагимов Турсунбек 38 жаш
Тянь-Шань обл, «Жаңы-Талап» колхозу.
1946-ж.*

ПИР ТУТУУ – санжыралуу көрүнүш. Мындан мурунку заманда муну диндин эрежесине чыланган катары каралган. Аны эскерүүнүн өзү кыйынга турган. Деген менен исламдын касиети аркылуу пайгамбардын осуятын кылымдардан сактоо ич ара болуп келген. Арийне, бирдемелерди ыйык көрүүнүн артында адеп, ыйман, ардактоо, кадырлоо, тобо келтирүүчү күчү болот.

Төрт түлүктү арбын күтүп, боор эт менен тең малды сыпаттоочу көрүнүштөр да тарбия-таалим берет. Ойсул-Ата тукумунун күлүгү желмаян, Камбар Ата тукумунун күлүгү Тулпар, Зенги-Баба тукумунуку Шүдүнгүт деп атоонун өзү – кийинкилер үчүн сабак. Аларды кырып-жоюп жибербөөгө көрүлгөн ички тутум болуп саналат. Тилекке каршы, буларга өчүбүз бардай мамилелер да болду.

Кыдыр алейки салам. Негизи Кызыр алейки салам деп айтылат. Бизче Кыдыр аленки салам. Ал сөздүн тыбыштын өзгөрүшү. Адамдардын тиричилигине ар дайым назар таштоочу, ичтен жардам берүүчү пайгамбар – деген имиште келишкен. Карыялардын айтымында Кыдыр (Кызыр) курган жерлерде, анын түгөйү Илияс пайгамбар сууда кырыкка учурагандарга жардам берген дегени мусулман элине каптап келүүдө. Биздин Кыдыр алейки салам – Кыдырга салам берүүсү. Анын он колунун баш бармагынын сөөгү болбогон. Талаа-түздө ага кайып-каскактап жолугуп калсаң, ал ак сакал болуп көрүнөт. Салам айтып, алик алганда, ошол жерин коё бербей жалынып-жалбарып, бакыт-таалай, мал-мүлк сурооң керек. Ал бата берст. Сенин бакты-таалайың ачылат. Мал жандуу болосун, төрт тарабың кыбыла, жыргап жатып каласын... Ушундан улам «Кыдыр алейки салам колдосун, жолунду бирөөлөр торобосун», «Кыдыр даарысын, Бак карасын», «Жети кишинин бири Кыдыр», «Жолдошун Кыдыр, жолун шыдыр болсун» – деп бата берилет. Ушул үмүттө кыргызда Кыдыр аттуулар көп. Ошол Кыдыр өмүрүндө ар түрдүүчө үч курдай кези-

гет имиш. Кыдыр – анын аты, Алей – ошол кишиге жолук деген маани берет. Салам – ошондо турмушун бейкутта, тынчтыкта, жыргалда болот дегендик.

Бул негизи диндик түшүнүктөн келип, күндөлүк жашоо ишенимине айланып кеткени көрүнүп, билинип турат.

ЗАЙЫП ЗАТЫНЫН ПИРИ. Кыргыздардын да астейдил сыйынуучу Алласынын бири – Умай эне. Ал элибиздин байлыкты келтирүүчүсү, дыйканчылыкта түшүмдүүлүктүн, малчылыкта төлдүүлүктүн жаратуучусу.

Дыйкандар бермет данды күрөгөн, жер жайнаган төл болгон жылдары «Умай эненин төшүнөн сүт агып жатат» – дешкен адамдар. Курсактагы баланын эркек, кыз болоорун Умай эне белгилеп берет имиш. Кимде ким Умай энеге тайынса, уулду болот имиш.

Демек, ар кандай балээден сактоо Умай эненин эми аркылуу жүзөгө ашат имиш. «Бул менин колум эмес, Умай эненин колу!» – деп, учуктала, эмделе турган. Сүттөн ашпак бөбөктүн бетинин ар дайым тазалыгы – Умай эненин жууп койгондугу. Бөбөктүн үйдө жалгыз укташы – Умай эне карап жатканы. Натыйжада, Умай эне – түрк элдеринин мифологиясы, албетте, Теңирибизге, Жер-Суубузга табынышкан касиет Умай энеге да таандык көрүнүш болуп саналат.

ЖИГИТ ПИРИ – Шаймерден (Шахи мерген). Кыргыздар жоокерчиликте көп болгон. «Манастын уулу эр Семен, Шай колдогон эр немең» («Семетей») Шай, Шай мерден – бир түшүнүк. «Шай» – колдоочу дегени. «Жигиттин пири Шахи мерген же Шай колдосун» – сымал айтыла берет. Бул – урушта баатырлардын сыйлаган пири. Ал Мухамбет пайгамбардын күйөө баласы азирет Аалыга барып такалат. Динди жалпы элге таратуучулардын жандуулары: Абубакир, Омор, Осмон, Аалы деп айтылат. Албетте, алардын ичинен Аалынын баркы

кыргыздарга дейре абдан артылат. Анткени Мухамбет пайгамбарыбыздын күйөө баласы болуп отурбайбы.

Дөөтү пайгамбар колдосун.

«Усталарга пир болгон,

Мурунку өткөн Дөөтү бар.

(Оозеки адабият).

ДӨӨТҮ – усталардын пири. Усталар узанаарда: «Дөөтү пайгамбарым колдосун» – дейт. Байыркы эл Кыргыз Ата устакерчиликти өтө сүйүп, колдорунан тамган курал-жарактарына, зер жасалгаларына, ат жабдыктарына алыс-жакындан кардар түшкөн. Кымбат баага сатып алыша турган. Андай асем нускалар тарых, этнографиялык музейлерден орун таап, али да аларга суктанабыз. Кандайдыр уста узанып отурганда, белгисиз бирөө кошо узанып, ага жардам бергендей туюлган. Ушундан улам кыргыздар Дөөтүгө сыйынууга өтүшкөн. Дөөтүнүн төмөндөгүдөй жоруктарына назар таштайлы. Мында пир колдоо – жалпы туюнтма. «Шаймерден колдоо», «Уман эне», «Дөөтү колдоо», жер титирөөдө «Ибрагим Хилулга колдоо» – булардын ыйыктыгын, бийиктигин баалоо. Анда тобо келтирүүбүз, кийинки муундарга үйрөтө жүрүүбүз зарыл.

ОЙСУЛ-АТА.

«Ойсул-Ата жаныбар,

Жандан артык кереги.

Алабата, ак тикен,

Тилин сайбай жегени».

(Эл ыры).

Бул – мусулман алакалардын түшүнүгү боюнча төөнүн пири. Мындайча айтканда, төө малынын колдоочу ээси. (Проф. Х. Карасаевдин баяндоосунда, Ойсул-Атанын төркүнү диндик жомоктогу Султан Венс деген олуяга барып такалат. Ал көп учурларда Венс Гарани деп аталат да, кедей адам болот. Төө асыроо аркылуу жан багуучу экен...

ЗЕНГИ-БАБА. Үзөңгү-Баба – уйдун пири, ээси, кудайы. Ушундан улам уйдун өзүн да «Зенги-Баба» – деп, каймана мааниде айтып келебиз. Өзбектерде Зенги-Ата дейт. Бизде деле, анжияндыктарда уйдун пирн – Зенги-Ата (беш төрт-түлүккө үндөш) деп айтуучу аймактар бар. Карыялардын айтымдарында Зенги-Баба – «Олуя» – деген наамды алган адам дешет. Ал Ташкентте туулган имиш... Кыргыздар Зенги-Атанын айтылыш жагдайын өзгөртүп, Зенги-Баба, Үзөңгү-Баба деп коюшат.

Ыйыктар деп эмнелер эсептелет?

Бул – тиричиликте кол тийбес айбанаттар, канаттуулар. Үй жаныбарына айланган мышык жети кесептин бири экенин билебиз. Муну да ыйык көрөбүз. Канаттуулардан үкү, торгой, көк карга да айтылып жүрөт. Ак кууну атууга болбойт.

«Билсең торгой канаттуунун ыйыгы.
Билсең торгой шайыр куштун уругу.
Чекит болуп, учуп чыгып ободо,
Ырдап берет сен унуткан ырынды».

(Байдылда).

Демек, боз куштардын ичинен торгой ыйык деп эсептелет. Үкү үчкө бөлүнөт: сасык үкү (үпү), бабыргак, байылуу. Жапалак – өзүнчө, аны «телик куш» дейт. Ал жерге жалпайып жатып алат. Шыбак, кызыл от өндүү чөптөрдүн түбүндө уялайт. Бир кадам калганча туруп, учуп кетпейт. Булардын ичинен байылуу «ыйык» деп айтышат. Ал тууралуу мындай уламыш бар:

Он сегиз миң ааламды сураган Ыйса пайгамбар: «Бул жарыкчылыкта өлүк көпшү, же тирик көпшү? Түз көпшү, дөң көпшү?» – деген жарлык коёт. Буга эч бир канаттуу жооп бере албаптыр. Байылуу бул жардыкка келбей калыптыр. – «Ошол билет эле» – дешет. Ыйса пайгамбар бүркүттү алып келүүгө чаптырат. Бүркүт байылууну алып келатканда, салаасынан түшүп калат. Анан кыргыйды жөнөтөт. Кыргый баатыр чап кармап алып келет. Ыйса пайгамбар:

– Ааламда тирик көшпү, же өлүк көшпү? – деп сурайт.

– Өлүк көп.

– Байылуу жооп берет.

– Эмнеликтен өлүк көп болот?

– Күн чыкканга чейин уктап жаткандарды мен өлүккө эсептейм.

– Себеби эмнеде?

– Аларда үмүт жок.

– Туура, – дейт пайгамбар. Кайра сурайт: Түз көшпү же дөң көшпү?

Дөң көп. – Байылуу жооп берет.

– Эмнеликтен?

– Чычкандар түрткөн топуракты да мен дөңгө эсептейм.

– Мунуң да туура чыкты, – дейт. Ыйса пайгамбар анан муну жарыялайт: «Байылуу үкүнүн ыйыгы, буга тийбегиле.

Адамдагы айрым жагымсыз сапаттар

Бул жарык дүйнөгө адам баласы төрөлүп, эс тарта баштаганы жашоонун күндөлүк тартибине моюн сунууга, он тарапка бурулууга милдеттүү болуп эсептелет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. *Акматалиев А.* Үйлөнүү-үлпөт салты жана ыры. – Бишкек. – 2000. – 112 б.

2. *Акматалиев А.* Балдарга арналган салт жана ырым жырымдар. – Бишкек. – 2002. – 124 б.

3. *Акматалиев А.* Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Бишкек, 2000. – 348 б.

4. Каада-салттар. Ак баталар. «Эл адабияты» сериясы./Түзгөн: А.Акматалиев ж.б. – Бишкек, 2003. – 400 б.

5. *Кебекова Б.* Кыргыз элинин каада-салт ырлары. – Бишкек, 2001. – 156 б.

6. Көч ырымдары. «Мал багуучуларга жардам катары салттуу билимдер» сериясы. – Бишкек, 2011. – 67 б.

7. Кыргыздын улуттук маданияты. // Түзгөн: К.Жусупов, Ж.Бакашева, К.Иманалиев, М.К.Өмүрбай уулу. – Бишкек, 2012. – 972 б.

8. *Бйсаева Н.* Каада-салт көркөм адабиятта. – Бишкек, 2004. – 130 б.

М А З М У Н У

БАШ СӨЗ.....	3
БАЛАГА АРНАЛГАН КААДА-САЛТТАР, БЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР	10
ҮЙЛӨНҮҮ-ҮЛПӨТ САЛТЫ	57
ЖАЙ ТУРМУШТАГЫ АДАТ-САЛТТАР, БЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР	174
ЭЛДИК ИШЕНИМДЕР, ТЫЙЫМДАР ЖАНА ТАВЫРКАЛАР.....	305
МАРКУМДУ УЗАТУУ САЛТЫ, БЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР	478
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАВИЯТТАР.....	555

Адабий-көркөм басылма

«Эл адабияты» сериясы

**КААДА-САЛТТАР,
ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР**

20-том

Т ү з г ө н д ө р:

Акматалиев Абдылдажан, Ыйсаева Нурзина

Техн. редактору *Жусупбекова А.*

Корректорлору: *Касымгелдиева Малина,*

Качкынбай кызы Айгул

Компьютердик калыпка салган *Абдыкалыкова А.*

Терүүгө 04.06.2016-ж. берилди.
Басууга 27.06.2016-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 84x108¹/₃₂.
Көлөмү 35 б.т. Нускасы 600. Заказ № 04.

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс» ЖЧК
басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз к. 49.